

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ «ЛЬВІВСЬКА ПОЛІТЕХНІКА»

На правах рукопису

Бучин Микола Антонович

УДК 324:342.8](477)

**Еволюція демократичних принципів виборів
та особливості їхньої реалізації в Україні**

23.00.02 – політичні інститути та процеси

Дисертація на здобуття наукового ступеня
доктора політичних наук

Науковий консультант –
Гетьманчук М.П.
доктор історичних наук,
професор

Львів – 2016

ЗМІСТ

ВСТУП	4
Розділ 1. СТАН ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМИ ЕВОЛЮЦІЇ ДЕМОКРАТИЧНИХ ПРИНЦИПІВ ВИБОРІВ ТА ЇХНЬОЇ РЕАЛІЗАЦІЇ В ЕЛЕКТОРАЛЬНІЙ ПРАКТИЦІ	16
Висновки до розділу 1	30
Розділ 2. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ВИВЧЕННЯ ДЕМОКРАТИЧНИХ ПРИНЦИПІВ ВИБОРІВ	33
2.1. Демократичні принципи виборів як атрибут демократії	33
2.2. Сутність та особливості базових демократичних принципів виборів	61
2.3. Додаткові та процесуальні демократичні принципи виборів	106
Висновки до розділу 2	150
Розділ 3. ПОЛІТИКО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ ДЕМОКРАТИЧНИХ ПРИНЦИПІВ ВИБОРІВ: ВІТЧИЗНЯНИЙ ТА ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД	153
3.1. Політико-правове регулювання демократичних принципів виборів у міжнародних нормативно-правових актах	153
3.2. Еволюція політико-правового регулювання демократичних принципів виборів в Україні: історико-політологічний аспект	181
3.3. Закріплення базових демократичних принципів у виборчому законодавстві сучасної України	194
Висновки до розділу 3	242
Розділ 4. ПОЛІТИКО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ РЕГУЛЮВАННЯ ДОДАТКОВИХ ТА ПРОЦЕСУАЛЬНИХ ДЕМОКРАТИЧНИХ ПРИНЦИПІВ ВИБОРІВ В УКРАЇНІ	244
4.1. Особливості закріплення в українському законодавстві додаткових демократичних принципів виборів	244

4.2. Політико-правова регламентація процесуальних демократичних принципів виборів в Україні	291
Висновки до розділу 4	338
Розділ 5. ІНДЕКС ДЕМОКРАТИЧНИХ ВИБОРІВ ТА ЙОГО ОСОБЛИВОСТІ В УКРАЇНІ	340
5.1. Методика обчислення індексу демократичних виборів	340
5.2. Індекс демократичних виборів в Україні: рівень, особливості й тенденції трансформації	361
Висновки до розділу 5	398
ВИСНОВКИ	400
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	408
ДОДАТКИ	472

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Здобувши незалежність, Україна розпочала вибудовувати демократичний політичний режим, одним з основних елементів якого є наявність вільних, чесних, змагальних виборів. Вибори і демократія – нерозривно пов’язані між собою категорії політичної науки: з одного боку, складно уявити повноцінне функціонування демократичного політичного режиму без наявності інституту демократичних виборів; з іншого, вибори повною мірою можна реалізувати лише в умовах функціонування демократії. Вищесказане дає змогу зробити логічне припущення, що вибори є одночасно і атрибутом, і каталізатором демократії.

Світова виборча практика, зокрема й тоталітарна радянська, показує, що вибори можуть функціонувати і в недемократичних режимах, але за цих умов вони є лише інструментом в руках недемократичної владної верхівки для легітимації своїх повноважень та зміцнення владних позицій. У недемократичних політичних режимах інститут виборів перетворюється на формальність, яка необхідна для створення позитивного іміджу влади як «ліберальної структури» та пропаганди «демократичних устремлінь» тоталітарних і авторитарних правителів.

Процес демократичних перетворень в Україні засвідчує, що вибори лише за певних умов є елементом демократії та сприяють її розвитку. Щоб стати необхідним атрибутом демократичного політичного режиму, самі вибори повинні бути демократичними. Тому вони мають відбуватися на основі апробованих світовою виборчою практикою та закріплених у законодавстві держави відповідних правових засад – демократичних принципів. Якщо під час виборчого процесу всі його учасники неухильно дотримуються демократичних принципів виборів, то останні стають формою реалізації народного суверенітету, а їхній результат відображає реальне волевиявлення громадян.

Електоральна практика в Україні за роки незалежності свідчить про систематичні порушення демократичних принципів виборів. Більше того, відсутність у нашій державі повноцінного інституту демократичних виборів є

однією з основних причин, які не дають можливості міжнародній спільноті остаточно сприймати Україну як посткомуністичну демократичну державу. Саме ця обставина зумовлює актуальність дослідження, оскільки вивчення змісту та особливостей політико-правового регулювання демократичних принципів виборів в Україні, обчислення індексу вітчизняних демократичних виборів не тільки дає змогу зрозуміти їхню сутність, але й сприяє втіленню цих принципів на практиці. Це, своєю чергою, позитивно впливатиме на демократичні перетворення в нашій державі загалом та на демократичність виборчої практики зокрема.

В Україні досі немає комплексного дослідження демократичних принципів виборів як основних атрибутів народовладдя. Вітчизняні дослідники розглядають деякі з них, але лише в контексті перебігу електорального процесу, висвітлюючи здебільшого правові аспекти виборчих кампаній. Науковців з певних причин більше цікавлять формальні питання дотримання законності під час виборчих перегонів, ніж політичні наслідки порушення демократичних принципів виборів.

Рівень реалізації демократичних принципів виборів істотно впливає на політичну сферу суспільства. Їхнє дотримання чи недотримання зумовлює конкретні політичні наслідки, які впливають на ситуацію в державі та на розвиток кожної окремої особистості. Тому стає очевидною потреба розробити й утілити на практиці комплексну модель демократичних виборів, яка становитиме цілісну систему принципів, дотримання яких гарантуватиме демократичність інституту виборів та народовладдя в державі загалом.

Також потрібно розробити методику обчислення демократичності виборів, оскільки у вітчизняній політичній науці таких досі немає. Це дасть змогу визначати рівень демократичності кожних виборчих перегонів в Україні та їхнє співвідношення з демократичними стандартами, з'ясувати еволюцію демократичних принципів виборів, тенденції розвитку виборчого законодавства і виборчої практики в нашій державі. Крім того, це вдосконалюватиме українське виборче законодавство, сприятиме проведенню виборчих кампаній на демократичному рівні. Тому робота вирішуватиме важливу проблему визначення

рівня демократичності виборів та створення комплексної моделі демократичних виборів з метою вдосконалення інституту виборів в Україні.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертацію виконано відповідно до наукового напрямку «Особливості трансформації політичних інститутів і процесів у національному та глобальному вимірах», а також у рамках тематики, над якою працює кафедра політології та міжнародних відносин Національного університету «Львівська політехніка» в межах комплексної теми «Політологічні аспекти розвитку держави: внутрішній та зовнішній виміри» (№ 0113U007131).

Мета і завдання дослідження. *Мета роботи* – здійснити комплексний політологічний аналіз демократичних принципів виборів як атрибуту народовладдя в Україні.

Досягнення поставленої мети передбачає вирішення таких *завдань*:

- з'ясувати рівень дослідження демократичних принципів виборів у вітчизняній та зарубіжній політичній науці;
- показати взаємозв'язок та взаємозалежність між виборами і демократією, розкрити функції виборів у демократичному суспільстві;
- розкрити суть демократичних принципів виборів, їхні особливості та характеристики;
- здійснити класифікацію демократичних принципів виборів, сформувані їхній вичерпний перелік;
- проаналізувати базові, додаткові та процесуальні демократичні принципи виборів;
- узагальнити європейський досвід правового регулювання демократичних принципів виборів;
- відстежити еволюцію демократичних принципів виборів в Україні;
- з'ясувати особливості регулювання демократичних принципів в українському виборчому законодавстві;
- запропонувати шляхи вдосконалення вітчизняного законодавства та електоральної практики у напрямі демократизації;

- розробити методику обчислення рівня демократичності виборів на пострадянському просторі на основі дослідження демократичних принципів виборів, виокремлення індикаторів демократичних виборів та їхніх складових;
- дослідити особливості дотримання демократичних принципів виборів у вітчизняній електоральній практиці;
- визначити індекс демократичних виборів в Україні на етапі посткомуністичної трансформації і тенденції зміни його якісних показників;
- з'ясувати особливості взаємозв'язку між рівнем досконалості та демократичності виборчого законодавства і рівнем демократичності електоральної практики.

Об'єктом дослідження є вибори як атрибут демократії.

Предметом дослідження є демократичні принципи виборів, їхня еволюція, механізми та особливості реалізації в Україні.

Методологічною основою дисертації є використання таких підходів до вивчення проблеми демократичності виборів: функціонального, відповідно до якого вибори і демократію розглядаємо як взаємопов'язані явища, ефективне функціонування яких неможливе одне без одного; нормативного, який дав змогу сконструювати ідеальну модель демократичних виборів; ціннісного, на основі якого вибори аналізуємо не як формальні процедури, спрямовані на формування органів влади, а як форму реалізації виборчих прав громадян, якісну характеристику рівня демократичності суспільного ладу. В основу методології дисертаційної роботи покладено принципи міждисциплінарності, цілісності, історизму, логічної несуперечності, об'єктивності, повноти та наукового плюралізму.

Важливою методологічною складовою дисертації є теорія неінституціоналізму, яка дала змогу розглянути вибори як комплекс формальних та неформальних принципів і правил, що визначають і регулюють політичну діяльність індивіда; пояснити відмінність між нормами вітчизняного виборчого законодавства та взірцями виборчої практики; показати роль і значення формальних та неформальних правил у демократизації інституту виборів в

Україні. Також дисертація базується на ідеях структурного функціоналізму, що дало змогу з'ясувати структурні компоненти інституту демократичних виборів та розкрити їхню роль у забезпеченні демократичності виборчих відносин. Важливе методологічне значення для дослідження мали наукові підходи до індексування демократії, зокрема такі: індекс демократії «*Economist Intelligence Unit*», проект «Країни перехідного періоду» *Freedom House*, індекси політичної демократії Ф. Катрайта та К. Боллена, індекс демократизації Т. Ванханена, індекс демократії К. Херпфера, проект «Політичний атлас сучасності» під керівництвом А. Мельвіля, проект Міжнародного інституту демократії і сприяння виборам (*International IDEA*), індекс трансформації фонду Бертельсманна, теорія «поліархії» Р. Даля та ін.

У межах вище окреслених підходів було використано загальнонаукові методи – системний, структурно-функціональний, історичний, порівняльний та біхевіористський. Зокрема, в дисертаційній роботі інститут виборів розглянуто як цілісну систему, для забезпечення демократичності якої необхідне комплексне дотримання всіх демократичних принципів. Структурно-функціональний метод дав змогу з'ясувати, які принципи лежать в основі моделі демократичних виборів, які індикатори входять до кожного з демократичних принципів, які складові включає кожен з індикаторів у сфері виборчого законодавства та електоральної практики; дослідити вплив кожного структурного елемента на функціонування інституту демократичних виборів. Історичний метод дав змогу окреслити витoki та особливості реалізації демократичних принципів виборів в Україні, показати їх еволюцію від проголошення незалежності до сьогодення. Для виявлення особливостей дотримання демократичних принципів під час різних виборчих кампаній у нашій державі використано порівняльний метод дослідження. Розгляду абсентеїзму як типу електоральної поведінки сприяло застосування біхевіористського методу.

Реалізація поставлених у дисертаційній роботі завдань зумовила використання таких логічних методів, як аналіз і синтез, індукція та дедукція, конкретизація та абстрагування. Крім того, було використано й такі емпіричні методи, як

моніторинг засобів масової інформації щодо реалізації демократичних принципів виборів під час виборчих кампаній 2007–2014 рр. в Україні та контент-аналіз ЗМІ з приводу дотримання демократичних принципів під час виборів в Україні до 2007 р. Також активно застосовувався метод аналізу документів для дослідження українського та зарубіжного законодавства у сфері виборчих відносин. Вибір зазначених методів дав змогу охарактеризувати об'єкт та предмет дослідження, з'ясувати зміст та функції широкого кола політологічних проблем.

Наукова новизна роботи полягає в тому, що в ній на основі комплексного політологічного дослідження демократичних принципів виборів розроблено певну сукупність положень, зокрема:

уперше:

- розроблено авторську концепцію дослідження інституту демократичних виборів на етапі посткомуністичної трансформації в Україні. Концепція базується на органічному синтезі європейського демократичного виборчого законодавства і вітчизняної практики проведення виборів;

- спроектовано модель демократичних виборів як цілісну систему демократичних принципів (базових, додаткових та процесуальних), їхніх індикаторів та складових. Модель містить детальний перелік та характеристику всіх складових та індикаторів. Доведено, що демократичний характер виборів та реалізація народовладдя в Україні можливі лише в разі системного функціонування всіх структурних компонентів моделі;

- на основі аналізу кожного з демократичних принципів виділено індикатори демократичних виборів як умови організації і проведення виборів, дотримання яких свідчатиме про рівень демократичності виборчого процесу. Виокремлено 45 індикаторів демократичних виборів, які конкретизують демократичні принципи, детальніше характеризують інститут демократичних виборів та дають змогу більш адекватно визначати рівень демократичності конкретних виборчих кампаній;

- здійснено структурний аналіз індикаторів демократичних виборів, у результаті якого визначено 209 їхніх складових. Останні поділено на дві групи:

складові «де-юре» (базуються на нормах виборчого законодавства) та складові «де-факто» (характеризують особливості виборчої практики). Високий рівень деталізованості та значна кількість складових дали змогу максимально охопити всі аспекти та особливості інституту виборів задля їхнього ефективного діагностування;

- розроблено авторську методику визначення рівня демократичності виборів у вигляді індексу, який є відносною величиною, що визначається відношенням сумарного числового значення кожного з індикаторів демократичних виборів конкретної виборчої кампанії до максимально можливого сумарного числового значення індикаторів демократичних виборів. Максимально можливе числове значення індексу демократичних виборів – 1500 балів. Це сума числових значень, присвоєних кожному з демократичних принципів, індикаторів та їхніх складових, залежно від вагомості впливу кожного з цих структурних компонентів на рівень демократичності виборів;

- у рамках методики зафіксовано порогову величину індексу (0.5 бала), нижче за яку вибори перестають виконувати функцію демократичного способу формування влади; вибори диференційовано залежно від величини індексу на чотири групи: недемократичні (0 – 0.5 бала), із низьким рівнем демократичності (понад 0.5 бала – 0.7 бала), із середнім рівнем демократичності (понад 0.7 бала – 0.85 бала) та демократичні (більш ніж 0.85 бала);

- на основі дослідження українського виборчого законодавства та виборчої практики визначено індекс демократичних виборів під час виборчих кампаній в Україні: починаючи з 1991 р. до 2004 р. помічено поступове зниження рівня демократичності виборів; згодом до 2007 р. наявне зростання значення індексу; після зміни політичної еліти у 2010 р. у виборчих кампаніях знову відбувалося поступове зниження рівня демократичності виборів; після Революції гідності та приходу до влади демократичних сил відбувається, незважаючи на кризову ситуацію та військові дії на Сході України, зростання рівня демократичності виборчого законодавства і виборчої практики;

- показано взаємозалежність між рівнями демократичності виборчого законодавства та виборчої практики в нашій державі, яка виявилася в так званому «виборчому парадоксі», суть якого полягає в тому, що процес вдосконалення українського виборчого законодавства часто не супроводжувався демократизацією виборчих процедур. Більше того, в сучасній Україні зазвичай існувала обернено пропорційна залежність між демократичністю виборчого законодавства і виборчої практики: з проголошенням незалежності рівень демократичності законів, які регламентували проведення виборів, зростав із кожною наступною виборчою кампанією, водночас рівень демократичності електоральної практики знижувався;

- на підставі авторської класифікації чинників, які впливають на рівень абсентеїзму в державі, було виділено 4 групи основних факторів електоральної участі громадян: об'єктивні (соціальна та економічна стабільність, рівень демократії, характер і тип виборів, перелік кандидатів, рівень конкуренції, тип виборчої системи тощо), суб'єктивні (вік, стать, рівень доходів і соціальний статус, місце проживання, освіта і рівень політичної культури та ін.), кон'юнктурні (погодні умови, хвороби, сімейні проблеми та обставини тощо) та ініціативні (цілеспрямований вплив окремих політичних сил на електорат з метою збільшення чи зменшення явки на виборах);

набули подальшого розвитку:

- дослідження еволюції демократичних принципів виборів в Україні від початку ХХ століття до сьогодення: цей процес постає у вигляді поступового розширення та ускладнення трактування правових засад демократичних виборів та форм їхнього прояву. Наміри української влади доби визвольних змагань 1917–1921 рр. демократизувати інститут виборів було нівельовано радянською владою. І лише з проголошенням незалежності Україна знову повернулася на шлях демократизації виборчих відносин;

- аналіз правового регулювання демократичних принципів виборів, у результаті якого було визначено відповідність українського правового поля у сфері виборчих відносин міжнародному праву. З'ясовано, що правове

регулювання базових демократичних принципів виборів у вітчизняному законодавстві, як правило, повністю відповідає міжнародним стандартам, водночас щодо додаткових та процесуальних принципів є певні недосконалості;

- якісна оцінка вітчизняного виборчого законодавства, внаслідок якої з'ясовано основні його недоліки та запропоновано шляхи вдосконалення чинних нормативно-правових актів, що регулюють проведення виборів в Україні: прийняття Виборчого кодексу; відмова від практики прийняття нових законів безпосередньо перед чи під час виборчої кампанії; врахування військової ситуації на Сході України і гарантування безпеки виборів; створення рівних умов усім кандидатам для ведення виборчої кампанії; реальна відповідальність за правопорушення під час виборів та ін.;

- дослідження особливостей функціонування інституту демократичних виборів в умовах російсько-українського військового конфлікту, на підставі якого доведено, що на сучасному етапі, враховуючи суспільно-політичну ситуацію в нашій державі, однією з важливих проблем у сфері виборчих відносин, яка потребує врегулювання, є проблема безпеки виборів, а саме: захист усіх учасників виборів від тиску та переслідувань; загроза терактів під час виборчої кампанії чи у день голосування тощо;

уточнено та доповнено:

- суть та особливості демократичних принципів виборів, що дало можливість розглядати їх як необхідні правові засади проведення виборів, з дотриманням яких результат останніх відобразить реальне волевиявлення громадян. До їхніх особливостей зараховано: всезагальність, саморегулятивність, взаємопов'язаність, динамічний характер, тенденцію до зростання рівня залежності, регулятивну роль щодо виборчих відносин тощо;

- основні підходи до класифікації демократичних принципів виборів, у результаті систематизації яких запропоновано виділяти три групи принципів: базові, які стосуються реалізації волевиявлення виборців (принцип вільних виборів, принцип рівних виборів, принцип загальних виборів, принцип прямих виборів, принцип таємного голосування); додаткові, які регламентують участь у

виборах кандидатів та політичних партій чи блоків (принцип загального пасивного виборчого права, принцип свободи агітації та принцип рівності суб'єктів виборчого процесу); процесуальні, які характеризують виборчий процес (принцип гласних виборів, принцип відповідальності за порушення виборчого законодавства, принцип адміністрування виборів спеціальними органами).

Теоретичне і практичне значення отриманих результатів полягає в тому, що матеріали дисертаційного дослідження сприятимуть кращому розумінню такого елементу народовладдя, як демократичні принципи виборів, дадуть змогу визначити з'ясувати рівень демократичності виборчих кампаній в Україні. Вони можуть стати теоретичною базою для подальших досліджень виборчого процесу.

Теоретичні висновки та узагальнення роботи може бути використано під час фундаментальних досліджень у вітчизняній політичній науці, у навчальному процесі з політології, соціології, правознавства, зв'язків з громадськістю, у спецкурсах з виборчого процесу та виборчих систем, під час написання монографій, підручників та навчальних посібників. Основні положення, теоретичні висновки, узагальнення дисертаційної роботи та концептуальні підходи можна використати в українській виборчій практиці для вироблення механізмів демократизації інституту виборів.

Вивчення демократичних принципів виборів дасть змогу краще зрозуміти модель демократичних виборів та її особливості. Використання світового досвіду в галузі виборчого права дасть змогу вдосконалити українське виборче законодавство. Розуміння можливих негативних проявів під час виборів допоможе адекватно реагувати на такі явища всім учасникам виборчих перегонів. Уміння визначати рівень демократичності виборчих кампаній сприятиме демократизації виборчого процесу і політичного режиму в Україні загалом, утвердженню позитивного іміджу нашої держави на міжнародній арені; інтеграції України у світове співтовариство.

Апробація результатів дослідження. *Основні результати дисертації апробовано* на міжнародних та всеукраїнських наукових конференціях, зокрема таких: «Міжвузівська науково-практична конференція, присвячена 100-річчю

О.Ольжича» (Львів, 14 червня 2007 р.); «Актуальні проблеми гуманітарних і суспільствознавчих наук» (Львів, квітень 2008 р.); «Україна поза ЄС, Польща у ЄС: стосунки, проблеми, перспективи» (Львів, 2007); «Проблеми українського державотворення» (Львів, 2008); «20 років падіння берлінського муру та 5 років Помаранчевої революції: цінності тієї доби та сьогодення» (Львів, 3 листопада 2009 р.); «Гуманітарні та соціальні науки – 2010» (Львів, листопад 2010 р.); «Міжнародні та національні механізми захисту прав людини: виклики сьогодення» (Донецьк, 8 квітня 2011 р.); «Гуманітарні та соціальні науки – 2011» (Львів, листопад 2011 р.); «Інформація, комунікація, суспільство – ІКС-2012» (Львів, 25–28 квітня, 2012 р.); «Досвід країн Центрально-Східної Європи у вступі до Європейського Союзу: реалії для України» (Івано-Франківськ, 25–26 жовтня 2012 р.); «Сучасна політична наука: стан, проблеми, перспективи розвитку» (Харків, 8–9 жовтня, 2009 р.); «Політико-правові аспекти державотворчого процесу в Україні: від теорії до практики» (Львів, 9–10 листопада 2010 р.); «Права людини і громадянина: загальнотеоретичні та галузеві аспекти» (Львів, 2 грудня 2010 р.); «Права і свободи людини у контексті українського державотворення» (Львів, 19 листопада 2010 р.); «Психолого-педагогічні та політичні проблеми у трансформаційних процесах українського суспільства» (Кременчук, 24–25 лютого 2012 р.); «Актуальні проблеми гуманітарних і соціальних наук» (Львів, 27 квітня 2012 р.); «Інформація, комунікація, суспільство – ІКС-2013» (Львів, 16–19 травня 2013 р.); «Дні науки філософського факультету – 2013» (Київ, 16–17 квітня 2013 р.); «Гуманітарні та соціальні науки – 2013» (Львів, 21–23 листопада 2013 р.); «Феноменологія депривації: психолого-педагогічний і теоретико-прикладний дискурс. Ремедіум 3» (Луцьк, 3 квітня 2013 р.); «Інформація, комунікація, суспільство – ІКС-2014» (Львів-Славське, 21–24 травня 2014 р.); «Історичні, соціологічні, політологічні науки: історія, сучасний стан та перспективи досліджень» (Херсон, 17–18 жовтня 2014 р.); «Інститут Президента України в системі державної влади України» (Київ, 17 січня 2014 р.); «Інформація, комунікація, суспільство – ІКС-2015» (Львів-Славське, 20–23 травня 2015 р.); «Дні науки філософського факультету – 2015» (Київ, 21–22 квітня

2015 р.); «Міжнародні інтеграційні процеси: історичний досвід, сучасні виклики та перспективи» (Львів, 23–24 квітня 2015 р.) та ін. Результати дослідження обговорювалися на наукових семінарах кафедри політології та міжнародних відносин Національного університету «Львівська політехніка».

Публікації. Основні положення дисертаційної роботи відображено в 72 публікаціях, у тому числі у 2 монографіях, 23 наукових статтях, опублікованих у фахових виданнях з політології, 5 статтях у наукових періодичних виданнях інших держав, 34 матеріалах і тезах конференцій.

Структура роботи. Дисертація складається зі вступу, п'яти розділів, десяти підрозділів, висновків, списку використаних джерел і літератури, двох додатків. Загальний обсяг роботи – 488 сторінок. Обсяг основної частини рукопису – 384 сторінки. Список використаних джерел та літератури включає 560 позицій, які розміщено на 64 сторінках. Обсяг додатків – 17 сторінок.

РОЗДІЛ 1

СТАН ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМИ ЕВОЛЮЦІЇ ДЕМОКРАТИЧНИХ ПРИНЦИПІВ ВИБОРІВ ТА ЇХНЬОЇ РЕАЛІЗАЦІЇ В ЕЛЕКТОРАЛЬНІЙ ПРАКТИЦІ

В умовах радянського тоталітарного політичного режиму в Україні інститут демократичних виборів був відсутній, а тому не було об'єктивної потреби у дослідженні демократичних принципів виборів як атрибуту народовладдя. І хоча радянські дослідники, розглядаючи виборчу проблематику, наголошували на «демократичному характері» виборів у СРСР, ми чітко розуміємо, що у цьому випадку йшлося про звичайну підміну понять та гру слів. Тому цінність тодішніх досліджень з позиції сьогодення є доволі сумнівною, їх можна використовувати хіба що як історичний взірць для відстеження еволюції принципів виборів. Наукові дослідження у цій площині розпочалися лише з розпадом Радянського Союзу. Однак ряд проблем виборів та реалізації їхніх демократичних принципів ще залишаються недослідженими. Передусім це стосується розроблення методики визначення рівня демократичності виборів як важливого механізму демократизації виборчої теорії та електоральної практики.

У контексті досліджуваної проблематики важливе місце займає з'ясування взаємозв'язку та взаємозалежності між інститутом виборів та демократичним політичним режимом. Цьому питанню значну увагу приділяли такі зарубіжні науковці, як Г. Алмонд, Р. Даль, К. Джанда, Й. Шумпетер та ін. [2; 158; 168; 544]. Вони доказували, що демократія не може повноцінно функціонувати без наявності демократичних виборів. Більше того, зарубіжні науковці погоджувалися з тим, що вибори є головним, хоч і не єдиним атрибутом народовладдя. Особливо цінною у цьому контексті є праця Р. Даля «Демократія та її критики», у якій автор, називаючи атрибутивні ознаки демократії, більшість з них пов'язує саме з інститутом демократичних виборів [158].

Значний вклад у цей аспект дослідження внесли вітчизняні науковці А. Романюк та Ю. Шведа. Вони наголошують на тому, що вибори є не просто

ознакою демократії, але й її каталізатором, показують важливу роль, яку вибори відіграють у житті суспільства та становленні демократичної політичної системи [445; 446; 534].

Важливою складовою джерельної бази дисертації є методологічні підходи до вивчення демократії, а відтак, виборів як її атрибутивної складової. Тому важливими стали наукові підходи до індексування демократії. Серед них можна виділити авторські бачення проблем обчислення рівня демократичності політичного режиму: індекси політичної демократії Ф. Катрайта та К. Боллена, а також індекс демократії К. Херпфера. Науковці розробили формули обчислення рівня демократії на основі різноманітних критеріїв та параметрів, серед яких чільне, або ж навіть головне місце займають демократичні вибори [513; 549; 552].

Про важливість вимірювання рівня демократії у світі свідчить той факт, що не лише окремі науковці, але й цілі міжнародні наукові та громадські установи приділяють цій проблемі значну увагу. Серед них можна назвати такі: британський дослідницький центр «*The Economist Intelligence Unit*», який обчислює індекс демократії у світі [559]; американську міжнародну неурядову організацію «*Freedom House*», серед основних напрямів діяльності якої варто відзначити проект «Країни перехідного періоду» [556]; Московський державний інститут міжнародних відносин, колектив працівників якого під керівництвом А. Мельвіля розробив проект «Політичний атлас сучасності» [364]; німецький міжнародний Фонд Бертельсманна, які досліджують рівень демократії у світі з допомогою обчислення індексу трансформації [560]; Гельсінський університет, група вчених якого під керівництвом Т. Ванханена розробила індекс демократизації; Міжнародний інститут демократії і сприяння виборам (*International IDEA*), які реалізують проект щодо оцінки рівня розвитку демократії та ін. [391].

Останній проект є вкрай важливим для написання дисертаційної роботи, оскільки передбачає вимірювання рівня демократичності політичного режиму через демократичні принципи та цінності, що дозволяє екстраполювати цей підхід на інститут виборів та обчислення рівня його демократичності. Також важливе

значення для дисертації має теорія неоінституціоналізму, зокрема, наукові дослідження її засновника Д. Норта [382; 383]. Його ідеї дозволили розглянути інститут виборів як комплекс формальних та неформальних принципів і правил, що визначають та регулюють політичну діяльність індивіда; приділити увагу не лише практичному втіленню демократичних принципів виборів, але й правовим аспектам їхньої регламентації. Неоінституціоналізм дав змогу розкрити суть та причини «виборчого парадоксу», показати значення та вплив формальних та неформальних правил у демократизації інституту виборів в Україні.

Однак стає зрозуміло, що і самі вибори повинні бути демократичними для того, щоб сприяти розвитку демократії. Такими вони стають лише за умови їх проведення відповідно до загальноприйнятих правових засад – демократичних принципів виборів. Тому важливим завданням роботи стає розкриття суті та особливостей демократичних принципів виборів, їх типологія та визначення вичерпного переліку.

Проблемі аналізу відмінностей між поняттями «принципи», «засади», «стандарти» виборів приділяють увагу такі вітчизняні науковці, як Ю. Ключковський, О. Ковальчук, М. Ставнійчук, Ю. Шведа та ін. [292; 298; 475; 534]. Вказаній проблематиці присвячують свої роботи і такі російські науковці, як Т. Герасименко, А. Кім, Є. Корчиги та ін. [148; 288; 327].

Слід відзначити, що у середовищі вітчизняних та зарубіжних науковців немає єдиної позиції щодо категоріального апарату досліджуваної проблематики. Зокрема, найпоширенішим є використання для характеристики демократичних виборів такого терміна, як «демократичні принципи виборчого права». Серед українських науковців такий аспект інституту демократичних виборів досліджують О. Бакумов, С. Батура, Ю. Ключковський, В. Ковтунець, О. Марцеляк, І. Панкевич, М. Ставнійчук, О. Стаднік, А. Француз, В. Шаповал та ін. [17; 24; 293; 302; 356; 394; 473–475; 477; 508; 509; 530]. Серед зарубіжних науковців демократичні принципи виборчого права досліджують: К. Арановський, Л. Кальченко, С. Князев, В. Лучин, М. Масловська, М. Матейкович, М. Мірзоян,

Н. Новікова, А. Постніков, А. Руппель, С. Таровик, Д. Худолей, В. Чиркін, С. Юсов та ін. [12; 268; 276; 296; 359; 360; 367; 381; 421; 449; 489; 515; 525; 546].

Водночас варто зауважити, що серед вітчизняних і зарубіжних авторів, роботи яких становлять джерельну базу дисертації, побутує вивчення й інших аспектів проблематики демократичних виборів. Зокрема, щодо характеристики демократичності виборів науковці вживають такі терміни: «демократичні принципи виборчого процесу» (В. Ахлюстін, О. Єржов, О. Ковальчук) [14; 184; 298]; «демократичні принципи виборчої системи» (А. Зенов'єв, І. Поляшова) [263]; «принципи демократичних виборів» (Н. Кутирєв, Ю. Шведа) [339; 534]; «міжнародні виборчі стандарти» (М. Баймуратов, Б. Кофман) [16; 330]; «міжнародні стандарти виборів» (Д. Арабаджиєв) [11]; «міжнародні стандарти виборчого права» (В. Стукаленко) [482]; «демократичні стандарти виборів» (А. Романюк) [445] тощо. Аналізуючи плюралізм підходів щодо трактування демократичності виборів, ми все ж, зважаючи на політологічний характер нашого дослідження, а також враховуючи той факт, що термін «вибори» є найбільш загальним і дозволяє охопити всі аспекти виборчих відносин, вважаємо за доцільне використовувати для характеристики інституту демократичних виборів термін «демократичні принципи виборів».

Важливим аспектом дисертації є розкриття суті та особливостей демократичних принципів виборів, їхня загальна характеристика. Тут варто наголосити на певних відмінностях між вітчизняною та зарубіжними науковими школами. Зокрема, розглядаючи європейську наукову традицію, яка базується на європейському виборчому праві, можна побачити, як правило, вузьке трактування і характеристику демократичних принципів виборів, акцент передусім на базових принципах (вільні, рівні, загальні, прямі та таємні вибори). Всі інші аспекти, пов'язані із демократичністю виборів, розглядаються як механізми забезпечення базових демократичних принципів виборів [162–165; 173–176; 181; 182; 193–195; 303–305; 314; 315; 370; 371; 402; 433–438; 515].

Вітчизняна та російська наукові школи мають суттєву відмінність від європейської, оскільки для них характерне ширше трактування демократичних

принципів виборів. Українські та російські дослідники не обмежуються лише названими п'ятьма демократичними принципами виборів, здійснюючи аналіз також принципів, які характеризують виборчий процес, реалізацію виборчих прав кандидатів тощо. Водночас певна відмінність існує і між українськими та російськими підходами до аналізу демократичних принципів виборів. Зокрема, в Російській Федерації демократичні принципи виборів стали безпосереднім предметом ґрунтовних досліджень деяких науковців (у цих дослідженнях у самій назві робіт зафіксовані або демократичні принципи виборів загалом, або ж якісь із їх різновидів), зокрема, Т. Герасименко, А. Руппеля, С. Таровик, Д. Худолея, С. Юсова [148; 449; 489; 515; 546].

В українській науці, на відміну від російської, демократичні принципи виборів безпосередньо не досліджуються на рівні монографій чи дисертацій, їхній аналіз спостерігається на рівні окремих статей таких науковців, як О. Єржов, Ю. Ключковський, В. Ковтунець, Л. Козодой, О. Марцеляк, С. Марцеляк, А. Романюк, М. Ставнійчук [183; 293; 302; 308; 356; 357; 445; 473]. Водночас це жодною мірою не применшує вкладу вітчизняних науковців у дослідження демократичних принципів виборів, оскільки хоч останні й не стали предметом безпосереднього дослідження, однак більшість аспектів їх функціонування доволі ґрунтовно проаналізовані у монографічних та дисертаціях українських вчених. Серед них варто виділити таких: О. Бакумов, Р. Балабан, О. Боринська, Є. Радченко, У. Гев'юк, Ю. Ключковський, О. Ковальчук, Л. Кочубей, О. Лавринович, О. Марцеляк, І. Панкевич, Б. Райковський, М. Росенко, В. Співак, М. Ставнійчук, О. Стаднік, А. Стрижак, Ю. Шведа та ін. [17; 18; 40; 134; 146; 292; 298; 331; 342; 355; 394; 429; 448; 467; 474; 475; 477; 481; 534].

Вищезгадані вітчизняні та зарубіжні науковці у своїх працях акцентують увагу на здійсненні класифікації демократичних принципів виборів та виділенні переліку конкретних демократичних принципів. Однак варто зазначити, що попри значну увагу вітчизняної та зарубіжної (передусім російської) політичної науки до аналізу суті та здійснення класифікації демократичних принципів виборів, єдиного бачення проблеми немає. Відсутня не тільки уніфікована типологія

демократичних принципів виборів, але й вичерпний перелік принципів як структурних складових моделі демократичних виборів. Часто демократичні принципи виборів трактуються у вузькому розумінні, науковці акцентують насамперед на умовах реалізації активного виборчого права громадян. З іншого боку можна спостерігати надмірну, як на нашу думку, деталізацію демократичних принципів виборів. У цьому випадку деякі виділені демократичні принципи виборів не є по суті такими, їх швидше можна віднести до індикаторів та складових більш загальних демократичних принципів.

Розроблення методики обчислення рівня демократичності виборів вимагає детального аналізу демократичних принципів виборів та виділення на їх основі індикаторів і складових. Цій проблемі присвячено ряд дисертацій російських та українських вчених, які здійснюють системний аналіз демократичних принципів виборів: рівних, загальних, прямих, вільних і таємних виборів. Серед них заслуговують уваги російські науковці Т. Герасименко, С. Загайнов, Л. Кальченко, Є. Корчиго, Ю. Лебедева, М. Масловська, М. Матейкович, С. Таровик, С. Юсов та ін. [148; 192; 276; 327; 346; 359; 360; 489; 546]. Серед українських дослідників слід виділити О. Ковальчук та О. Лавриновича [298; 342]. Необхідно відзначити, що згадані автори акцентують основну увагу на висвітленні правових аспектів виборчого процесу, розглядаючи його з позиції законності та дотримання виборчих прав громадян.

Крім праць із загальною характеристикою демократичних принципів виборів, важливою джерельною базою дисертації стали роботи, в яких міститься аналіз конкретних демократичних принципів виборів. Зокрема, дослідженню принципу вільних виборів і таких його аспектів, як абсентеїзм, електоральна культура та електоральна поведінка, присвятили праці такі вітчизняні науковці, як В. Бунь, Д. Гаврилюк, О. Городецька, Н. Заяць, Р. Колісніченко, О. Косахівська, Р. Панухник, І. Поліщук, В. Співак, М. Ставнійчук, О. Шелестов, О. Шинкаренко та ін. [49; 50; 141; 151; 225; 309; 321; 396; 413; 467; 469; 538; 539]. Серед зарубіжних дослідників вищезгаданим аспектам принципу вільних виборів

приділяли увагу Ю. Бушенєва, А. Волкова, А. Галкин, Ю. Гудіна, З. Джандубаєва, К. Ерроу, В. Степанова [122; 140; 143; 155; 169; 479; 545].

Не менш важливим для забезпечення демократичності виборів є принцип загальних виборів. У цьому плані важливими питаннями є проблема виборчих цензів та формування списків виборців як умова реалізації виборчих прав громадян. Дослідженню проблематики забезпечення загального виборчого права приділяли увагу такі українські вчені, як О. Барабаш, С. Дерев'янка, І. Доцяк, В. Ковтунець, Л. Козодой, С. Скоков, Ж. Усенко-Чорна, О. Чуб, О. Шумляк [21; 167; 178; 300; 308; 459; 505; 526; 543]. Серед зарубіжних науковців варто відзначити внесок у згадані аспекти дослідження К. Арановського, С. Таровик, А. Цімдарс та ін. [12; 489; 519].

Важливими базовими демократичними принципами виборів є рівність виборів, їх прямий характер та таємність голосування. Принципу рівних виборів та умовам його забезпечення (однаковій кількості голосів виборців, їхній однаковій «вазі», існуванню єдиного виборчого корпусу) присвячено дослідження таких вітчизняних та зарубіжних науковців, як М. Афанасьєва, Ю. Ключковський, С. Таровик, Д. Худолєй, Л. Шалланд та ін. [13; 294; 489; 515; 527; 528]. Принцип прямих виборів досліджували такі науковці, як С. Конончук та Л. Шалланд [319; 527; 528]. На важливості принципу таємного голосування для забезпечення демократичності виборчого процесу акцентують увагу С. Довгий, П. Сіверський та ін. [172].

Незважаючи на те, що базові демократичні принципи виборів є універсальними і загальноприйнятими у всьому світі, їхнього дотримання в сучасних умовах є недостатньо для забезпечення демократичності виборів. Значний вплив на демократичність виборчого процесу здійснюють також додаткові та процесуальні принципи. Тому вітчизняні та зарубіжні науковці не оминали своєю увагою дослідження згаданих демократичних принципів виборів.

Різновидом додаткових принципів є рівність суб'єктів виборчого процесу (далі – суб'єктів), яка передбачає рівні умови участі кандидатів та політичних партій (блоків) у виборчій кампанії на всіх її етапах, відсутність зловживання

службовим становищем, неупередженість органів влади та ЗМІ під час виборів. Цей принцип став предметом досліджень таких українських вчених, як О. Барабаш, А. Дашковська, О. Чекмишев та ін. [20; 161; 521]. Серед зарубіжних науковців цією проблематикою цікавились Ю. Лебедева, Д. Майола, Д. Худолей [346; 351; 515].

Принципу загального пасивного виборчого права, зокрема, аналізу процедури висування та реєстрації суб'єктів, приділяли увагу такі українські дослідники, як Л. Козодой, М. Ставнійчук, Н. Шукліна та ін. [307; 475; 542]. Дослідженням умов реалізації права бути обраними займалися й зарубіжні науковці, зокрема: В. Лапаєва, С. Таровик, С. Юсов та ін. [343; 489; 546].

Ще одним із додаткових демократичних принципів виборів є принцип свободи агітації, який досліджували такі вітчизняні науковці, як О. Большакова, О. Зінченко, С. Кальченко, Д. Ковриженко, А. Магера, В. Набруско, О. Нельга, А. Табаченко, Л. Татарнікова, О. Чекмишев [38; 264; 277; 299; 349; 350; 377; 379; 488; 491; 522]. Проблемам свободи агітації присвячені праці також і зарубіжних дослідників. Серед них варто виділити С. Большакова, Н. Бондарь, І. Гамбашідзе та ін. [39; 144; 424].

Як вже було сказано, ще однією групою демократичних принципів, які суттєво впливають на рівень демократичності виборчих перегонів, є процесуальні. Їх аналізу присвячено низку наукових праць вітчизняних та зарубіжних науковців. Зокрема, принцип гласних виборів і такі його аспекти, як прозоре функціонування виборчих комісій та ЗМІ, а також спостереження за виборами, присутній у науковому доробку українських дослідників (Д. Арабаджиев, М. Дем'яненко, В. Круглашова, М. Лациба, О. Олійник, Б. Руснак, Г. Шкіря та ін.) [11; 166; 335; 345; 385; 450; 540]. Серед зарубіжних науковців принцип гласних виборів вивчали С. Загайнов, Л. Кальченко, С. Князев та ін. [192; 276; 296].

Важливе місце серед процесуальних демократичних принципів займає адміністрування виборів спеціальними органами. Цей принцип знайшов висвітлення у працях таких вітчизняних науковців, як: Н. Богашева, О. Богашов,

А. Войцеховська, С. Гнатюк, О. Данчевський, А. Колодій, О. Марченко, М. Наход та ін. [32–36; 138; 149; 160; 310; 358]. У зарубіжній науці принцип адміністрування виборів спеціальними органами вивчали З. Вайгаускас, Ю. Лебедева, С. Юсов та ін. [123; 346; 546].

Демократичний характер виборів неможливий без наявності та ефективного застосування відповідальності за вчинені під час виборів правопорушення. Різновиди та особливості застосування юридичної відповідальності за порушення виборчого законодавства знайшли відображення у працях таких українських вчених, як О. Гашицький, О. Карпенко, Д. Колодін, С. Мозоль, М. Смокович; В. Стукаленко, І. Тимошенко, В. Тихий та ін. [145; 278; 311; 372; 464; 482; 493; 495]. Зарубіжні науковці теж не оминули увагою дослідження принципу відповідальності за порушення виборчого законодавства. Його аналіз наявний у працях Л. Алехічевої, А. Ісхакова, А. Сунцова та ін. [1; 271; 483].

Важливою складовою дисертаційної роботи є аналіз правових аспектів дотримання демократичних принципів виборів. Тому, враховуючи відсутність законотворчого та державотворчого досвіду в Україні, дисертантом використано міжнародний демократичний досвід у сфері виборчих відносин. Цьому сприяло вивчення документів світового та європейського виборчого права, які містять механізми регулювання демократичних принципів виборів. Серед них було проаналізовано документи двох типів: універсального та регіонального характеру.

Перша група включає «Загальну декларацію прав людини», «Міжнародний пакт про громадянські та політичні права», «Загальний коментар статті 25 «Міжнародного пакту про громадянські та політичні права», «Загальну декларацію про демократію», «Декларацію про критерії вільних і чесних виборів» тощо. У зазначених універсальних міжнародних нормативно-правових актах проголошується право кожного громадянина обирати і бути обраним; регламентується більшість аспектів реалізації базових демократичних принципів виборів; вільні періодичні вибори віднесено до однієї з атрибутивних ознак демократії; визначено перелік прав і обов'язків таких учасників виборчого

процесу, як політичні партії (блоки) та кандидати, виборці, державні структури [164; 193–195; 371].

До другої групи увійшли «Документ Копенгагенської наради Конференції з людського виміру Наради з безпеки і співробітництва в Європі (далі – НБСЄ)», «Резолюція Парламентської асамблеї Ради Європи (далі – ПАРЄ) «Про ліквідацію обмежень на право голосу», «Рекомендація Комітету міністрів Ради Європи «Про участь громадян у місцевому публічному житті», «Конвенція про стандарти демократичних виборів, виборчих прав і свобод у державах-учасниках Співдружності Незалежних Держав (далі – СНД). Регіональні міжнародні нормативно-правові акти, крім базових демократичних принципів виборів, наголошують, зокрема, і на реалізації багатьох аспектів додаткових та процесуальних принципів; пропонують владним структурам впроваджувати перелік заходів, спрямованих на активізацію електоральної участі громадян як важливої умови проведення демократичних виборів та розбудови демократії загалом; рекомендують звести використання виборчих цензів до необхідного мінімуму [173; 316; 434; 437].

Слід зазначити, що універсальні міжнародні нормативно-правові акти, які закріплюють демократичні принципи виборів, хоч і мають більшу офіційну вагу та вплив, є, як правило, загальними. Водночас регіональні міжнародні акти у сфері виборчого права є деталізованішими, а це уможливорює ефективне їхнє застосування під час розроблення і вдосконалення українського виборчого законодавства.

Крім безпосередніх джерел міжнародного виборчого права у формі нормативно-правових актів, важливе значення для розуміння міжнародних стандартів виборів має науковий доробок вітчизняних науковців, які досліджували суть та особливості міжнародних демократичних принципів виборів як взірць для наслідування. До цієї категорії можна віднести праці таких українських аналітиків, як М. Баймуратов, В. Волков, І. Ільченко, Б. Кофман, С. Серьогіна та ін. [16; 139; 274; 330; 457].

Незважаючи на доволі значну увагу, яку приділяли як вітчизняні, так і зарубіжні науковці проблемам демократичних принципів виборів, все ж очевидними є певні упущення, які не дають змогу комплексно дослідити інститут демократичних виборів. Зокрема, аналізуючи європейський виборчий доробок, можемо стверджувати, що незважаючи на еталонний характер європейського виборчого права, воно містить і певні недоліки. Зокрема, доволі вузьке трактування демократичних принципів виборів, їх зведення насамперед до умов реалізації активного виборчого права, не дають можливості повною мірою охопити всі аспекти демократичних виборів. Крім того, європейське виборче право не враховує вітчизняної політичної та електоральної специфіки, а також всього комплексу наявних у нашій державі проблем. Йдеться і про перехідний характер політичного режиму, і про брак досвіду та низький рівень демократичної політичної культури, і про складну суспільно-політичну ситуацію (конфлікт на Сході України) тощо.

Аналізуючи наукові напрацювання російських вчених, теж варто відзначити наявність певних упущень щодо дослідження інституту демократичних виборів. Передусім йдеться про те, що російський науковий доробок у сфері виборчих відносин навряд чи можна без будь-яких застережень вважати еталоном та взірцем для наслідування, зважаючи на низький рівень демократичності як політичного режиму, так і електоральної практики. Крім того, російські науковці, аналізуючи виборчі проблеми, розглядали їх крізь призму власної політики та її специфіки. Хоча це, звісно, жодною мірою не применшує тих наукових напрацювань з виборчої проблематики, які здійснені російськими дослідниками.

Науковий доробок вітчизняних науковців позбавлений вищезгаданих обмежень, адже українські вчені, здійснюючи дослідження виборчих відносин, базувалися на національному досвіді та враховували національну специфіку. Водночас постійні зміни виборчого законодавства а також низький рівень демократичності електоральної практики дають підстави вважати, що наявний рівень вивченості проблеми демократичних виборів залишає значне поле для

подальших політологічних досліджень проблеми еволюції демократичних принципів виборів та особливостей їх реалізації в Україні.

Врахування міжнародного досвіду у сфері виборчих відносин не применшує вітчизняних історичних прецедентів, які можуть бути використані, з певними критичними зауваженнями, як взірці для наслідування. Насамперед це історичні практики участі українських громадян у виборах до Державної думи Російської імперії, спроби формування інституту демократичних виборів доби визвольних змагань 1917–1921 рр. та радянський період виборчого права. Ці проблеми висвітлювалися у таких працях, як колективна робота російських та українських авторів «Інститут виборів в історії Росії» [270], О. Малишева «Особливості становлення парламентаризму в Російській імперії» [354], «Політична історія України» [411] тощо. В них досліджуються особливості виборів до I–IV Державних дум Російської імперії у 1905–1917 рр.

Чимало важливої інформації з цього питання містять праці таких українських вчених, як В. Потульницький, М. Томенко, А. Слюсаренко тощо [422; 462]. Виборчому праву радянського періоду присвятили свої роботи А. Кім, М. Ставнійчук, Б. Страшун, В. Маклаков та ін. [287; 288; 353; 474; 480]. В них аналізуються особливості та еволюція інституту виборів у епоху функціонування системи рад на теренах України.

У процесі дослідження сучасного законотворчого досвіду України використовувалися матеріали Конституції України [324], нормативно-правових актів Верховної Ради України (передусім всі редакції законів, якими регламентувалися проведення президентських і парламентських виборів в Україні, починаючи з 1990 р. і до сьогодні) [198–213; 217; 220]. Крім того, активно використовувались такі закони, як: «Про Державний реєстр виборців» [218], «Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні» [219], «Про Центральну виборчу комісію» [222; 223]. Джерельною базою стали також Кодекс України про адміністративні правопорушення [306] та Кримінальний кодекс України [333; 334].

Для аналізу правових аспектів дотримання демократичних принципів виборів в Україні, крім нормативно-правових актів, активно використовувалися статті та монографії вітчизняних науковців. Серед них: О. Барабаш, Н. Богашева, А. Георгіца, М. Дем'яненко, І. Доцяк, О. Єржов, В. Ковтунець, А. Магера, О. Нельга, М. Рябець, С. Серьогіна, Ю. Тодика, А. Француз, О. Чекмишев, В. Шаповал та ін. [19; 20; 31–33; 147; 166; 177; 178; 183; 184; 300; 302; 349; 350; 379; 451; 457; 458; 499; 508; 509; 521; 522; 529]. У них дослідники порушували такі важливі проблеми виборів та виборчого процесу, як: особливості формування та функціонування виборчих комісій; агітація; формування списків виборців; висування і реєстрація кандидатів та партійних списків; інформаційне забезпечення виборчого процесу; голосування та підрахунок голосів; відповідальність за порушення норм виборчого законодавства тощо.

Значний вплив на дотримання демократичних принципів виборів має тип виборчої системи. Вивченню проблеми вибору оптимальної моделі виборчої системи присвячені наукові публікації таких вітчизняних і зарубіжних науковців: Р. Балабана, І. Баранова, С. Белова, В. Гнилорибова, І. Жданова, Т. Кіса, Р. Панкевича [18; 22; 26; 150; 189; 291; 395]. В них аналізуються переваги та недоліки основних виборчих систем, визначається доцільність та ефективність застосування певного типу виборчої системи, рівень її демократизму.

Для визначення рівня демократичності виборів під час електоральної практики в Україні активно використовувалися звіти громадських організацій та міжнародних місій із спостереження за виборами в Україні. Насамперед це стосується звітів Комітету виборців України – громадської організації, яка системно здійснює спостереження за виборами в Україні з 2002 р. Із цієї категорії джерел було використано як проміжні, так і підсумкові звіти [3–6; 226–233; 237–262; 281–285; 373–375; 405; 406; 417; 507]. Важливим джерелом інформації щодо характеру та особливостей виборчих кампаній в Україні стали звіти Міжнародної місії ОБСЄ/БДПЛ (Організація з безпеки і співробітництва в Європі / Бюро демократичних інститутів і прав людини), яка здійснювала контроль за виборами в нашій державі з 1998 р. [128; 129; 131; 132; 399; 410; 416; 501; 502; 557; 558].

Частково використовувалися звітні матеріали такої національної громадської організації, як «ОПОРА» [233], та міжнародної місії *ENEMO* [130; 415]. Згадані звіти міжнародних місій та вітчизняних громадських організацій стали важливим джерелом інформації для встановлення рівня індексу демократичних виборів на практиці («де-факто»).

Проаналізувавши джерельну базу та з'ясувавши наявний рівень дослідження виборчої проблематики, слід констатувати: попри значну увагу до проблем демократичності інституту виборів, ця проблематики вимагає подальших досліджень та уточнень, оскільки:

- у вітчизняній та зарубіжній науці відсутній єдиний усталений погляд щодо змісту демократичних принципів виборів, їх класифікації та кінцевого вичерпного переліку;

- більшість досліджень у сфері виборчих відносин розглядаються в межах формального та процесуального підходів. Перший обмежується аналізом проблем дотримання норм виборчого законодавства, другий ж розглядає виборчі питання з точки зору дотримання процедурних та технічних моментів у межах етапів виборчого процесу. Водночас проблема обчислення індексу демократичних виборів залишилися поза увагою науковців;

- враховуючи національну специфіку та комплекс наявних проблем (постійні зміни виборчого законодавства, наявність значних правопорушень під час виборчих перегонів, низький рівень політичної свідомості та культури, брак досвіду демократичного самоврядування, необхідність проводити вибори у нових суспільно-політичних реаліях – стані неоголошеної війни, яка ставить під загрозу безпеку виборів), дослідження демократичних принципів виборів як умови демократичних перетворень в нашій державі є вкрай актуальним;

- у політичній науці практично відсутні спроби розробки ідеальної моделі демократичних виборів. Водночас очевидно, що така модель повинна базуватися на демократичних принципах, неухильне дотримання яких є обов'язковою умовою демократичності інституту виборів;

- наявні спроби визначення рівня демократичності виборів зводяться до описовості та аналітики, яка відображає суб'єктивне та інтуїтивне бачення дослідником проблем демократичності/недемократичності конкретних виборчих кампаній. Тут, звісно, ми не беремо до уваги результати вітчизняних та міжнародних місій із спостереження за виборами, які, визначаючи рівень демократичності конкретних виборів, оперують певними емпіричними даними. Однак, зважаючи на відсутність чітких параметрів для дослідження, результати таких спостережень значною мірою відображають суб'єктивне бачення проблеми. Це зумовлює необхідність розробити детальну методику обчислення демократичності виборів, яка базуватиметься на комплексному аналізі демократичних принципів виборів, передбачатиме вираховування як норм виборчого законодавства, так і особливості виборчої практики, та буде адаптована до вітчизняних політичних реалій.

Висновки до розділу 1. Підсумовуючи аналіз джерельної бази та літератури з написання дисертаційної роботи, вбачаємо за доцільне їх умовно поділити на такі групи та підгрупи:

1. Джерела:

❖ Міжнародні нормативно-правові акти у сфері виборчих відносин та виборчого права універсального характеру.

❖ Регіональні міжнародні нормативно-правові акти виборчого права.

❖ Вітчизняні нормативно-правові акти у сфері виборчих відносин.

❖ Звіти національних та міжнародних інституцій щодо здійснення спостереження за ходом виборчого процесу, голосування та підрахунку голосів у сучасній Україні.

2. Література:

❖ Монографії українських та російських науковців з виборчого права та виборчого процесу.

❖ Монографії зарубіжних науковців, що стосуються проблематики виборів та демократії.

❖ Наукові статті у зарубіжних та українських періодичних виданнях, присвячені проблематиці виборів, виборчого процесу та виборчих прав громадян.

❖ Дисертаційні роботи зарубіжних та вітчизняних авторів з політичної та юридичної наук.

Такий вибір та опрацювання джерельної бази і літератури дав нам змогу всебічно охопити всі проблеми дисертації та написати завершену наукову роботу, в якій розкривається еволюція та особливості реалізації демократичних принципів виборів в Україні.

Дослідженням інституту виборів присвячено доволі багато праць вітчизняних та зарубіжних науковців. Водночас, головний акцент робиться на розгляді виборчих процедур в межах етапів виборчого процесу, або ж на дослідженні проблем формального дотримання норм виборчого законодавства. Більше того, більшість досліджень інституту демократичних виборів мають юридичний характер, в той час, як частка політологічних досліджень виборчої проблематики доволі незначна. Якщо ж брати розгляд виборів крізь призму їхнього взаємозв'язку з демократією, то цей аспект залишається малодослідженим і вимагає подальшого комплексного політологічного аналізу.

Порівнюючи рівень дослідження проблематики демократичних виборів у вітчизняній та зарубіжній (йдеться передусім про європейську та російську) наукових школах, варто наголосити на тому, що жодна з них не розв'язує повною мірою всього комплексу наявних виборчих проблем. Концепції в межах європейської школи виборчого права попри свою еталонність занадто вузько трактують демократичні принципи виборів, не завжди враховують специфіку «перехідних» суспільств. Напрацювання російської наукової школи хоч і є цінними в плані теоретичних розробок моделі демократичних виборів, але вони зорієнтовані на російську, а не українську специфіку. Вітчизняні ж дослідники, враховуючи як постійні динамічні зміни виборчого законодавства, так і нові загрози та обставини, які постали перед вітчизняною політикою, не мають змоги належно дослідити весь комплекс проблем, пов'язаний з демократичними виборами.

Серед головних проблем інституту демократичних виборів, які необхідно дослідити, можна виділити такі: потреба розробки ідеальної комплексної моделі демократичних виборів; впровадження у науковий обіг нових категорій та методик, які б дали змогу достовірно визначати рівень демократичності виборів; адаптація досліджень інституту демократичних виборів до вітчизняних суспільно-політичних реалій; систематизація основних підходів до типології демократичних принципів виборів і виділення вичерпного та комплексного переліку демократичних принципів, індикаторів та їхніх складових.

Результати першого розділу дисертації є висвітлені у наукових публікаціях автора [66; 68].

РОЗДІЛ 2

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ВИВЧЕННЯ ДЕМОКРАТИЧНИХ ПРИНЦИПІВ ВИБОРІВ

2.1. Демократичні принципи виборів як атрибут демократії

Ще з давніх часів існувала мрія побудувати такий державний лад, в якому всі громадяни були б рівними, вільними, спільно здійснювали управління. В сучасних умовах ця ідея на практиці є втіленою в демократичному політичному режимі. Останній вважається найвищим досягненням людського співтовариства. Сучасну демократію важко уявити без наявності періодичних виборів, які є основним механізмом формування владних структур. Відомий американський науковець Р. Даль слушно зазначає: «Сьогодні ідея демократії отримала всезагальне визнання. Більшість режимів претендує на право називатись словом демократія. Ті ж, кому це не до снаги, наполягають на тому, що їхні особливі різновиди недемократичного правління є необхідним щаблем на шляху до повної «демократії». В наші дні навіть диктатори, схоже, вірять у те, що необхідна складова їхньої легітимності – та чи інша словесна данина демократії» [158, с. 9].

Етимологічно термін «демократія» означає «влада народу», «народовладдя». На сучасному етапі демократія існує, передусім, у формі представництва, згідно з яким народ як єдине джерело влади в державі здійснює її через обраних представників. Представницька демократія не виключає можливості використання форм прямого народовладдя (інколи, наприклад, як у Швейцарії – доволі активно), однак все ж ключовим механізмом формування влади в сучасних умовах є вибори.

Вибори і демократія – тісно пов'язані категорії політичної науки. Український політолог А. Романюк влучно характеризує їхній взаємозв'язок та взаємовплив: «Вибори і демократія є свого роду сіамськими близнюками, їх неможливо розділити, або абстрагуватися при розгляді одного явища від іншого. Ми в рівній мірі можемо говорити про те, що вибори є умовою становлення демократії, її ключовим індикатором і в певній мірі її результатом... Тобто, лише за демократії

вибори стають виборами» [445, с. 3].

Можна констатувати, що хоч вибори і демократія є тісно взаємопов'язаними категоріями, але вони не тотожні. З одного боку – це зумовлено тим, що вибори можуть слугувати інструментом у руках недемократичної влади, а з іншого – наявність демократичних виборів ще не є гарантією реалізації народовладдя в певній державі. Це найбільш характерно для тоталітарних та авторитарних суспільств, де через брак демократичних традицій вибори можуть приводити до влади осіб, які здійснюють недемократичну політику і становлять загрозу самій демократії: «Уряди, що виникли на основі виборів, можуть бути неефективними, корумпованими, невідповідальними, контрольованими різними групами інтересів та нездатними до запровадження політики, необхідної для суспільного блага. Риси ці можуть характеризувати деякі уряди як небажані, але вони не роблять їх недемократичними» [534, с. 7]. Як ми бачимо, вибори можна вважати атрибутивною ознакою демократії, втім далеко не єдиною. Однак їхнє важливе значення для становлення та розвитку демократії ставить вибори на передові позиції в структурі демократичного політичного режиму.

Існують два підходи щодо трактування виборів. Перший підхід (процедурний) трактує вибори як процес, формальну процедуру реалізації виборчих прав громадян через виконання встановленого порядку дій та механізмів. Вказаний підхід залишає поза увагою дотримання прав громадян. Головним у межах цього підходу є забезпечення формальної відповідності процедур законодавству. Недолік згаданого підходу в контексті досліджуваної проблематики, на нашу думку, очевидний, адже виборчий процес не існує сам для себе. Тому доцільно у процесі дослідження використовувати другий підхід (ціннісний), згідно з яким: «... виборчий процес виступає формою реалізації політичної свободи громадян і суспільства в цілому, процедурою реалізації виборчих прав і свобод людини і громадянина, а стадії виборчого процесу, які традиційно виділяються, є не що інше, як форма реалізації виборчих прав і свобод людини і громадянина» [424, с. 11]. Вибори, згідно з цим, є не формальним механізмом формування влади, а інститутом народовладдя, способом реалізації

політичних прав громадян, конституційною платформою демократичного суспільно-політичного ладу. Використання такого підходу дає змогу розглядати вибори як атрибут демократичного політичного режиму, а сам виборчий процес оцінювати через призму демократичних/недемократичних характеристик.

Ключова роль, яку відіграють вибори у функціонуванні демократії, зумовлює необхідність з'ясування їх впливу на спосіб реалізації влади в державі. Маючи демократичний характер, вибори призводять до конкретних політичних наслідків – сприяють розвитку демократичного режиму, реалізації прав і свобод громадян, здійсненню управління в інтересах народу. Загалом вибори, як засвідчує практика, виконують надзвичайно важливі функції в демократичному суспільстві:

1. Вони є важливим інструментом реалізації народного суверенітету. Це проявляється у тому, наголошують політологи, що народ як єдине джерело влади в державі делегує свою волю обраним представникам, які від його імені здійснюють управління: «Віддаючи свій голос на виборах, громадянин республіки немовби укладає своєрідну угоду з певною політичною силою (партією чи окремим депутатом) про тимчасове передання їй частки влади» [536, с. 27].

2. За допомогою виборів народ залучається до процесу управління державою. Вибори є лише однією з форм політичної участі громадян, поряд із членством у політичних партіях, рухах, організаціях; поряд із участю народу у таких формах прямої демократії, як референдуми, мітинги, демонстрації і т.д. Водночас для багатьох громадян вибори – це єдина форма участі в політичному житті суспільства, вони уможливають політичну участь для масового виборця.

3. Вибори як спосіб формування і вираження громадської думки є своєрідним соціальним барометром політичного життя, оскільки через них проявляється ставлення громадян до політичних інститутів. За результатами виборів визначається рівень впливу різних політичних сил, ставлення громадян до правлячої еліти і опозиції, режиму загалом, специфіки політичних уподобань громадян. Вибори є своєрідним масштабним опитуванням громадської думки.

4. Вибори є основним засобом легітимації влади в демократичних державах. Якщо у минулі епохи народ визнавав владу спадкового монарха чи завойовника,

то на сучасному етапі розвитку людства народ, як правило, визнає і підтримує лише легально обрану владу. Саме тому завдяки виборам забезпечується стабільний розвиток суспільства. Більше того, навіть недемократична влада намагається використати вибори для збільшення рівня підтримки народом. Однак, вибори виконуватимуть функцію легітимації влади лише тоді, коли відбуватимуться відповідно до норм законодавства та будуть демократичними. В іншому випадку вони, навпаки, виконуватимуть функцію делегітимації, адже коли чинна влада на виборах отримує незначну підтримку громадян, це є свідченням кризи легітимності. Необхідно вказати на ще одну деталь: у країнах, де відсутня стабільна демократія, вибори часто не спроможні забезпечувати тривалу легітимність влади, а тому вона швидко втрачає довіру та підтримку населення.

5. Демократичні вибори сприяють послабленню соціальної напруги, досягненню суспільного консенсусу, оскільки є способом вирішення протиріч та конфліктів. За допомогою виборів відбувається артикуляція інтересів виборців, узгодження різних (часто – протилежних) позицій. Результати виборів ставлять усе на свої місця, показують, які суспільні групи мають підставу претендувати на роль правлячих. Тому вибори є своєрідним стабілізатором політичної системи.

6. Вибори дають можливість громадянам здійснювати періодичний контроль за діяльністю влади. У випадку, якщо влада діє всупереч загальносуспільним та груповим інтересам, виборці мають змогу «покарати» владу, віддаючи перевагу на виборах іншим політичним силам. Це змушує владу діяти в інтересах народу, не зловживати своїм службовим становищем. Крім того, контрольна функція виборів полягає також у тому, що шляхом виборів формується представницький орган, який здійснює контроль за діяльністю владних виконавчих структур.

7. Інститут виборів є своєрідним фільтром, який не допускає до влади непопулярних, некомпетентних політиків, сприяючи підвищенню рівня ефективності державного управління. Проте ефективність цієї функції багато в чому залежить від рівня політичної свідомості та культури електорату, адже під час виборчої кампанії кандидати та партії можуть використовувати маніпулятивні виборчі технології, нав'язувати громадянам свою позицію, поширювати

недостовірну інформації. В цих умовах лише компетентний виборець має змогу зробити під час голосування раціональний акт волевиявлення.

8. Вибори виконують просвітницьку функцію, оскільки політичні сили, беручи участь у виборах, поширюють свою програму, доносять її значення та важливість до відома виборців, пропагують і поширюють певну ідеологію та систему цінностей, пропонують варіанти розв'язання суспільно значимих завдань та проблем, сприяючи, тим самим, зростанню рівня політико-правової свідомості і культури громадян.

9. Вибори сприяють делегуванню інтересів різних суспільних груп. Кандидати та партії є представниками різних суспільних груп, вони мають свою соціальну базу, електорат, який готовий віддати свої голоси на їхню підтримку, вимагаючи, натомість, делегування своїх інтересів в ешелонах влади. З урахуванням цього одним із важливих завдань виборчої системи є адекватне відтворення у представницькому органі існуючої соціальної структури суспільства.

10. Через вибори відбувається процес рекрутування еліти. Саме завдяки виборам громадяни мають можливість здійснювати оновлення складу політичної еліти, обирати тих, кого вони вважають достойними реалізовувати владні повноваження. Важливим аспектом реалізації цієї функції є наявність реального вибору в середовищі осіб, які претендують на виборні посади. Громадянам важливо забезпечити можливість вибирати серед кращих представників еліти, а не обирати, як свідчать вітчизняні виборчі кампанії, «менше з двох зол».

11. В результаті виборів громадяни визначають напрям суспільного розвитку на визначений термін. Здійснюючи акт волевиявлення, народ формує представницький орган влади, визначає конфігурацію сил в ньому, опосередковано впливає на формування виконавчої влади, встановлює правила стосунків між владою та опозицією.

Підсумовуючи аналіз ролі виборів у суспільному житті, доцільно відзначити одну важливу деталь. Функції виборів можуть змінюватися та по-різному спрацьовувати в умовах різних політичних реалій. Зокрема, в недемократичних

країнах вони можуть бути ширмою для прикриття діяльності влади, в демократичних – бути атрибутом демократії. У країнах із стабільною демократією функції виборів розкриватимуться в повному обсязі, у перехідних суспільствах – можуть діяти фрагментарно та тимчасово. В гомогенних суспільствах вибори стимулюватимуть політичну конкуренцію, в гетерогенних – функцію представництва та стабілізації системи. Водночас, вплив на реалізацію функцій виборів справлятиме форма державного правління, державно-територіальний устрій, тип партійної та виборчої систем. Безумовним є те, що демократичні вибори в сучасних умовах є хоч і не достатньою, однак неодмінною умовою функціонування демократії. В Україні, яка знаходиться на шляху трансформації політичного режиму в напрямі реалізації народовладдя, демократичні вибори відіграють ключову роль каталізатора демократичних перетворень.

Ключова роль виборів для демократичного розвитку держави підтверджується позиціями багатьох західних дослідників. Відоме трактування демократії президентом США А. Лінкольном як правління народу, вибране народом і для народу. Також американський дослідник австрійського походження Й. Шумпетер, даючи визначення демократії (демократичного методу), трактує його як «... інституційну систему для прийняття політичних рішень, в якій індивіди отримують владу приймати рішення шляхом конкурентної боротьби за голоси виборців» [544, с. 233].

Важливе місце у демократичному режимі виборам надає і американський науковець Г. Алмонд. У своїй праці «Порівняльна політологія сьогодні: світовий огляд» науковець трактує демократію як політичну систему, в якій громадяни володіють всією повнотою прав і свобод, а лідери вибираються в ході вільних і чесних виборів [2, с. 63]. Аналізуючи роль виборів у функціонуванні демократії, він відзначає: «Вибори належать до числа тих небагатьох демократичних механізмів, які дозволяють виражати різноманітні інтереси шляхом опускання бюлетенів, і через агрегацію цих голосів нація може прийняти колективне рішення, яке стосується її майбутніх лідерів та державного курсу» [2, с. 163].

На важливість виборів як елемента та індикатора демократії звертає увагу

також американський науковець К. Джанда: «Електоральний процес складає основу демократичної політичної системи. Чи проводяться в країні вибори – і якщо проводяться, то які, - цим визначається критична відмінність між демократичною і недемократичною системами» [168]. Звідси бачимо, що вибори слугують не тільки атрибутом демократичного режиму, але й лакмусовим папірцем, який дає змогу визначити рівень демократії в конкретній країні, з'ясувати приналежність режиму до певного типу. Таке уточнення, на нашу думку, є вкрай важливим, оскільки дає змогу використовувати вибори як мірило, надавши якому певних кількісних величин, можна вимірювати рівень демократії.

Вкрай цінним у контексті досліджуваної проблеми взаємозв'язку демократії та виборів є підхід Р. Даля. Він запроваджує у науковий обіг поняття «поліархія» для розмежування демократичного ідеалу і демократичної практики. В розумінні вченого поліархія є набором політичних інститутів, які необхідні для великомасштабної демократії. Поліархію, згідно з підходом Р. Даля, характеризують такі інститути: 1) виборна влада наділена правом контролю над урядовими рішеннями щодо політичного курсу; 2) влада обирається шляхом вільних і справедливих виборів, де зловживання є порівняно рідкісними; 3) майже все доросле населення володіє активним виборчим правом; 4) майже все доросле населення має право балотуватися на виборні посади. При цьому науковець допускає жорсткіші обмеження щодо реалізації пасивного права порівняно з активним; 5) громадяни мають право виражати свою точку зору без остраху суворого покарання за політичними мотивами; об'єктом критики громадян може бути уряд, режим, соціально-економічний порядок чи панівна ідеологія; 6) громадяни володіють правом пошуку альтернативних джерел інформації; останні існують та захищені законами; 7) громадяни мають гарантоване право утворювати самостійні асоціації та вступати в них, зокрема в політичні об'єднання, такі як партії та групи інтересів, що прагнуть впливати на уряд, використовуючи для цього конкуренцію на виборах та інші мирні засоби [158, с. 342, 358–359].

Вказаний підхід та його застосування ще раз засвідчують важливість виборів для функціонування демократії, адже п'ять із семи інституційних ознак поліархії

Р. Даля безпосередньо пов'язані з виборами, а два інші, хоч прямо і не стосуються електорального процесу, все ж опосередковано з ним пов'язані. Називаючи інститути поліархії, Р. Даль наголошує на тому, що вони потрібні для найвищих досягнень у демократичному процесі управління державою. При цьому необхідність інститутів поліархії не означає, що їх наявність є достатньою, тому він допускає можливість подальшої демократизації цих країн, які мають інститути поліархії. Саму ж поліархію Р. Даль не вважає ідеальною, однак акцентує на тому, що інститути поліархії: «... роблять малоімовірним те, що уряд буде мати змогу довго проводити політику, яка серйозно зачіпає більшість громадян» [158, с. 344].

Важливе місце у дослідженні рівня демократичності суспільного ладу, а, відтак, і у з'ясуванні взаємозв'язку між виборами та демократією, займають підходи до індексування демократії. Вони дають змогу формалізовано підійти до демократії, а також припустити, що інститут виборів та рівень його демократичності теж можуть піддаватися обчисленню. Під індексом розуміють показник активності, дієвості чи іншої формальної оцінки об'єкта. Причиною розробки індексів демократії є, насамперед, бажання оцінити ефективність функціонування і трансформації політичної системи. Слід зазначити, що є два основні способи формування індексів: шляхом проведення експертних опитувань та шляхом використання кількісних даних про політичну систему та її елементи.

Одним з перших індекс політичної демократії запропонував американський дослідник Ф. Катрайт. Він висуває дві необхідні умови демократичності політичного режиму: парламент повинен включати представників двох чи більше партій (при цьому партійна меншість повинна володіти не менше, ніж 30 % місць у парламенті); глава держави повинен бути обраним на всезагальних виборах, або ж бути призначеним на основі багатопартійної конкуренції) [552, р. 195].

Здійснюючи якісну оцінку методології Ф. Катрайта, повністю погоджуємося з її критиками, які наголошують на тому, що наявність демократичних інститутів не є свідченням демократичності їхнього функціонування. Крім того, згаданий підхід неефективний при дослідженнях демократії у перехідних суспільствах.

На відміну від Ф. Катрайта, інший американський дослідник К. Боллен

застосовує процесуальний підхід до визначення індексу політичної демократії: демократію науковець розуміє як процес взаємодії еліт і нееліт, а двома її характеристиками – політичні свободи і народний суверенітет. Останній відображений у виборах і включає такі індикатори: виборність законодавчої та виконавчої влади, а також справедливість виборів. Політичні свободи теж включають три індикатори – свободу ЗМІ, свободу опозиції та урядові санкції. Кожен з шести індикаторів ранжується від 0 до 100, а індекс обчислюється як їхнє середнє значення [549, р. 469–470]. Підхід К. Боллена досі вважається одним із найбільш ефективних при дослідженні рівня демократичності режиму.

Цікавим є підхід до індексування демократії австрійського дослідника К. Херпфера, який розробив індекс демократії на індивідуальному (мікро) рівні. В основі підходу – дослідження готовності індивідів прийняти і підтримувати демократичні принципи як основу політичного режиму. На основі відповідей на 9 запитань визначається рівень індивідуальної підтримки. У залежності від частки прихильників демократії, країна відноситься до певної категорії: консолідована демократія (більше 60 %), демократія у процесі становлення (більше 40%), суспільство, що трансформується (менше 40 %) [513, с. 124].

Методика К. Херпера розроблялася для дослідження трансформації недемократичних політичних режимів на теренах посткомуністичної Європи. Однак очевидним недоліком підходу є відсутність чіткого взаємозв'язку між рівнем індивідуального сприйняття демократичних цінностей та реальними демократизаційними процесами в загальнодержавних масштабах. І хоча внутрішнє сприйняття громадянами демократії є необхідною умовою її функціонування, однак воно ще зовсім не означає практичного втілення народовладдя. Крім того, не варто забувати, що трактування політологічних категорій, що стосуються характеристики політичних режимів і лежать в основі опитувань громадян, можуть сприйматися індивідуально кожним громадянином.

Окрім авторських підходів до індексування рівня демократії, для дисертації важливими є також методики, які використовуються міжнародними науковими та громадськими установами. В першу чергу слід згадати індекс демократії

британського дослідницького центру *The Economist Intelligence Unit*. Показник індексу демократії визначається на основі відповідей на 60 питань, кожне з яких має два або три варіанти відповіді. Більшість відповідей дають так звані «експерти з оцінювання» демократії. Однак варто відзначити, що у доповіді не вказується, ні якого це роду фахівці, ні їх кількість, ні те, чи експерти є співробітниками *The Economist Intelligence Unit*, чи вони є незалежними науковцями. Також не вказується національність експертів. Деякі відповіді отримуються шляхом опитування громадської думки з відповідних країн. У випадку, коли відсутні результати опитування в певній країні, використовуються результати опитування у подібних країнах та оцінки експертів [559].

Питання розділені на п'ять категорій: виборчий процес і плюралізм; діяльність уряду; політична участь; політична культура; громадянські свободи. Кожній відповіді відповідає певна кількість балів – 0 або 1, у питаннях з трьома варіантами можливий також варіант, що має 0,5 бала. Сума балів, отриманих на всі запитання в кожній категорії, множиться на десять і ділиться на загальну кількість питань у категорії. Крім того, є кілька питань, які вважаються настільки важливими, що низька оцінка за них дає штраф на загальну суму оцінок для відповідних категорій: чи є національні вибори вільними і справедливими; безпека виборців; вплив іноземних держав на уряд; можливості державних службовців для здійснення політики [559].

Щоб знайти індекс демократії для певної країни, показники по п'яти категоріях усереднюються. Числовий показник індексу демократії округлюють до однієї десятої. У залежності від кількості отриманих балів, країни поділяють на 4 групи: країни з повноцінною демократією (8–10 балів); країни з неповною демократією (від 6 до 7,9 балів); країни з перехідним режимом (4–5,9 балів); авторитарні країни (менше 4 балів) [559].

Відомим є проект міжнародної організації «*Freedom House*» «Країни перехідного періоду», згідно з яким всі досліджувані країни у залежності від рівня демократії поділяють на п'ять категорій: консолідовані демократії, напівконсолідовані демократії, перехідні або гібридні режими, напівконсолідовані

авторитарні режими та консолідовані авторитарні режими. Оцінка робиться на основі семи параметрів, одним з яких є виборчий процес. Цей критерій включає, зокрема, такі характеристики, як свобода волевиявлення, участь громадян у політичному житті, багатопартійність, вільні та чесні вибори та ін. [556].

Авторитет та багаторічний досвід обчислення рівня демократії і свободи у світі, прозорість та доступність всіх даних дослідження, використання проекту спеціально для вивчення перехідних країн – всі ці аргументи можна навести як сильні сторони методології. Водночас багато науковців акцентують увагу на певній заангажованості *Freedom House*, наголошують на проведенні досліджень та використанні їхніх результатів в інтересах американської влади. Поясненням цьому, на нашу думку, може служити той факт, що основна частка фінансування організації припадає саме на уряд США. Крім того, деякі поняття, які організація використовує як критерії демократичності, є дещо абстрактними та неоднозначними («якість управління», «незалежність судової влади» тощо). Також варто наголосити на тому, що всі критерії мають однакову «вагу», що не дає збалансованих результатів.

Німецький міжнародний Фонд Бертельсманна розробив індекс трансформації (ВТІ), який включає два елементи: «індекс статусу» (включає політичні та економічні трансформації) та «індекс управління» (включає оцінювання політичного управління процесами трансформації). Визначення індексу статусу передбачає врахування 18 політичних індикаторів, об'єднаних у 5 політичних критеріїв, та 14 економічних індикаторів, об'єднаних у 7 економічних критеріїв. Серед політичних критеріїв виділяють, зокрема, політичну участь, яка включає: вільні та чесні вибори; ефективність обраної влади; свободу висловлювань та право на об'єднання. Індекс управління включає 5 критеріїв, які поділяються на 20 індикаторів [560].

Колектив вчених Гельсінського університету під керівництвом Т. Ванханена розробив індекс демократизації, в основі якого – ідея про те, що рівень демократизації залежить від характеру розподілу ресурсів у країні. Демократія існує тоді, коли ресурси розподіляються настільки широко, що жодна із

суспільних груп не може бути гегемоном [124].

Рівень демократизації, на думку Т. Ванханена, можна пояснити через два параметри (змінні): політичну участь (У) та політичну конкуренцію (К). Перша змінна обчислюється як частка населення, яке взяло участь у голосуванні; друга – як частка голосів, яку отримали опозиційні партії на виборах. Остання обчислюється за формулою: 100% – відсоток голосів, який набрала партія-лідер. Індекс демократизації визначається за формулою: $У \times К / 100$. Також варто відзначити, що Т. Ванханен вводить формальні «мінімальні межі», нижчі від яких показники не дозволяють віднести досліджувану країну до числа демократичних: 10% для участі, 30% – для конкуренції, 5% – для сукупного рейтингу. Крім того, для демократичності політичного режиму важливими є високі значення двох показників, які не можуть замінити один одного [124].

Автори проекту до переваг власного підходу відносять простоту показників, які хоч і характеризуються певними недоліками, але позбавлені суб'єктивних суджень. Однак неврахування якісних ознак демократичних процесів, а також ігнорування культурних, історичних та інших особливостей конкретної країни, на наше переконання, суттєво знижують цінність згаданої методики.

Варто відзначити, що проблемою індексування демократії займалися і пострадянські науковці. Слід відзначити російський проект під керівництвом А. Мельвіля «Політичний атлас сучасності». Проект становить комплекс з п'яти індексів, які сумарно формують рейтинг країн: індекс державності, індекс зовнішніх і внутрішніх загроз, індекс потенціалу міжнародного впливу, індекс якості життя та індекс інституціональних основ демократії [364, с. 11].

Для нас в контексті дисертаційної проблематики найбільш важливим є індекс інституційних основ демократії. Він включає такі змінні: характер конкуренції на президентських виборах; фактори, що посилюють/послаблюють інституційні основи демократії (неперервність демократичної традиції після Першої світової війни; відсутність чи підрив конкуренції при формуванні виконавчої влади; неконституційні зміни влади, перевороти, громадянські війни тощо; перебування однієї особи на посту глави виконавчої влади більше двох термінів підряд; вплив

парламенту на формування уряду); наявність мінімальної неперервної електоральної традиції (1945–2005); характер парламентської конкуренції; включеність громадян у виборчий процес; частка жінок у нижній палаті парламенту. Кожна із змінних наділена певною «вагою» [363, с. 23].

Індекс інституційних основ демократії визначає міру розвитку умов, які сприяють демократичному залученню громадян до політичної сфери суспільства. Характеризуючи особливості індексу, автори наголошують на тому, що вони полягають у мінімалістському підході до демократії (при обчисленні індексу враховується не реальний вплив громадян на вирішення політичних питань, а тільки умови, які забезпечують ефективність такого впливу [363, с. 22].

Систематизувавши методологічні підходи до індексування демократії, стають очевидними дві речі: по-перше, чітко простежується невід’ємний зв’язок виборів і демократії, адже немає жодного наукового проекту чи підходу, спрямованого на обчислення демократичності режиму, який би не включав вибори до параметрів вимірювання рівня демократії; по-друге, формалізований підхід до демократії дозволяє зробити припущення, що і сам інститут виборів теж піддається числовим вимірюванням, відтак ми можемо спробувати сконструювати методику обчислення індексу демократичних виборів. В такому випадку можна розробити модель демократичних виборів як важливу складову демократичного режиму загалом. За умов дотримання елементів розробленої моделі в нашій державі це стане свідченням якщо не демократичності політичної системи України, то принаймні, ознакою того, що в державі відбувається процес демократизації.

Водночас хочеться наголосити і на певних недоліках індексування як методології політичної науки. Завжди актуальними будуть питання обґрунтованості шкали оцінювання, загрози надмірного суб’єктивізму, повноти і достовірності отриманих результатів, комплексності та обґрунтованості ідеальної моделі, яка служить об’єктом для порівняння та зіставлення. Як справедливо зазначає білоруська дослідниця Н. Антанович: «Слід пам’ятати, що індексування, а на його основі порівняння і ранжування держав веде до дещо спрощеного розуміння політичних процесів» [9]. Проте, незважаючи на певні недоліки та

слабі місця, можна припустити, що в майбутньому індексування як науковий інструмент (особливо, враховуючи розвиток і поширення програмних та інформаційних технологій) ставатиме все більш впливовим та поширеним.

В контексті обраної проблематики важливим є підхід до розробки критеріїв демократичного режиму Міжнародного інституту демократії і сприяння виборам (*International IDEA*). Дослідники інституту акцентують увагу на недосконалому трактуванні демократії як комплексу державних інститутів чи суспільних процесів, оскільки доволі часто інститути використовуються в недемократичних цілях. Науковці пропонують трактувати демократію крізь призму її принципів та цінностей, відповідність чи невідповідність яким робить інститути та суспільство демократичними чи недемократичними. Дослідники наголошують, що не існує повністю демократичних чи повністю недемократичних режимів, можна говорити лише про певний рівень демократичності.

В рамках підходу виділяють два принципи демократії – суспільний контроль за владою та прийняттям рішень, а також рівноправність громадян у здійсненні такого контролю. Науковці виділяють комплекс цінностей, через які згадані принципи реалізуються на практиці. До таких цінностей віднесено: участь громадян у політичному процесі; надання владі законності; представництво та підзвітність влади; прозорість владної діяльності; наявність зворотного зв'язку; суспільна солідарність. Шкала оцінок відповідей на питання включає такі позиції: дуже висока, висока, середня або невизначена, низька, дуже низька [391].

Варто наголосити на тому, що підхід Міжнародного інституту демократії і сприяння виборам критикують через суб'єктивність та приблизність. З цього приводу член Центральної виборчої комісії (далі – ЦВК) Б. Райковський зазначає: «Тобто, критерії обрані системно й обґрунтовано, тоді як оцінювання за ними провадиться досить довільно (вельми груба шкала оцінок, відсутність методології обчислення показників навіть для цієї шкали)» [430, с. 37].

Зі своєї сторони хочемо наголосити на вкрай важливій методологічній ролі підходу Міжнародного інституту демократії і сприяння виборам до визначення рівня демократії для нашого дослідження: по-перше, підхід відводить важливе

місце серед цінностей демократичним виборам; по-друге, в його основі лежить гіпотеза про те, що лише за умови дотримання певних принципів та цінностей можна говорити про наявність демократії у певній країні. З цього ми можемо зробити припущення, що характер та демократичність виборів теж залежать від внутрішніх засад, лише за умови дотримання яких можна вести мову про демократичність виборчих процедур. Водночас хочеться відзначити, що використовуючи певні аспекти проаналізованих вище методологічних підходів, автор дисертації пропонує власний науковий підхід до визначення рівня демократичності інституту виборів.

Світова практика проведення виборів засвідчує, що далеко не кожен з них можуть відігравати роль атрибута і каталізатора демократії. Лише за певних умов вибори сприяють демократичним перетворенням – особливо, коли вони відбуваються із дотриманням апробованих міжнародним виборчим правом та електоральною практикою політико-правових засад, які називають демократичними принципами виборів. Термін «принцип» (від лат. *principium* – початок, основа) може трактуватися у двох значеннях: 1) як характеристика самої людини. У цьому випадку під принципами розуміють певні переконання, позиції, правила поведінки особи; 2) як характеристика певної науки, теорії чи практичної діяльності. У цьому трактуванні під принципом розуміють: по-перше, певні засадничі ідеї, що лежать в основі певної теорії, науки, ідеології; по-друге, засади, на основі яких відбувається функціонування і розвиток певних явищ, здійснюється суспільна діяльність.

Принципи характеризуються всезагальністю (їхня дія поширюється на усі структурні елементи певного явища чи сфери, з якого вони виокремлені), саморегуляцією (принципи здатні направляти розвиток і функціонування певного явища чи ідеї у відповідному руслі), виконують регламентуючу роль щодо діяльності у певній сфері. Характеризуючи зміст принципу, український науковець С. Погребняк зазначає, що: «... він є не простим положенням (ідеєю, вимогою), а основним, основоположним, засадничим, фундаментальним, вихідним, загальним, керівним, відправним, провідним, чільним» [409].

Принципи, що лежать в основі певного виду суспільної діяльності, можуть бути закріпленими чи незакріпленими (ґрунтуватись на звичаях, традиціях тощо) у законодавстві. Нормативне закріплення принципів надає їм імперативності, вони стають джерелом усієї нормативної бази та основою для формування суспільного порядку. Таке закріплення принципів може відбуватися двома способами: вони можуть існувати у вигляді чітко сформульованої правової норми або бути «розпорошеними» у масиві правових норм і проявлятися у їхніх взаємозв'язках. На думку сучасного російського дослідника Є. Корчиго, яку ми поділяємо, принцип, який не закріплений у законодавстві, є «протопринципом», і лише його об'єктивізація у нормативних актах надає йому сили нормативного впливу і перетворює на принцип [327, с. 53–54].

Варто зазначити, що вибори є предметом дослідження багатьох наук (політології, юридичної науки, соціології тощо), кожна з яких намагається вивести свої принципи, що стосуються інституту виборів. Це призвело до того, що попри значну увагу до дослідження принципів виборів, досі немає їхньої чіткої інтерпретації. Частина науковців, зокрема, вживає термін «принцип», а окремі з них надають перевагу терміну «засади». Так, О. Ковальчук вважає, що термін «принцип», який є іншомовного походження, за своїм семантичним змістом тотожний українським термінам «основа», «засада». Дослідниця пропонує відмовитися від терміна «принципи» у сфері виборчих відносин та замінити його терміном «засади» [298].

Іншу позицію висловлював радянський фахівець з виборів А. Кім. «Засади» створення органів влади, на його думку, формуються на основі фактичних відносин у виборчій практиці. Лише будучи сформульованими і закріпленими у нормах державного права, вони стають «принципами» виборчого права. У цей же час він виділяв і поняття «інституту виборчого права», під якими розумів сукупність правових норм, які закріплюють вищезгадані принципи [288, с. 44].

Одночасно із поняттями «принципи» і «засади» стосовно виборів інколи вживають термін «стандарти» (останні часто застосовуються у міжнародному виборчому праві). У терміні «стандарт» закладено обов'язковість для його

наслідування, він є взірцем для певного виду діяльності. Крім того, стандарт, як правило, передбачає факт його закріплення у нормативно-правових документах. Водночас, на нашу думку, цей термін не охоплює певних засадничих ідей, що були вироблені у процесі формування виборчих відносин, але не репрезентовані у нормативно-правових актах. Тому, характеризуючи інститут виборів, доцільно вживати термін «принципи» для позначення вихідних положень, які характеризують вибори як елемент народовладдя.

З'ясовуючи питання застосування термінології щодо інституту виборів, ми, як правило, постаємо перед проблемою: принципи якого конкретно явища необхідно досліджувати. Йдеться про те, що в науковому обігу застосовуються такі поняття, як «принципи виборчого права», «принципи виборчого процесу», «принципи виборчої системи», «принципи виборів» тощо. Більшість дослідників ці поняття розрізняє, але серед них є й такі, що їх вважають близькими чи навіть тотожними [13; 14; 17; 24; 146; 148; 177; 183; 263; 268; 276; 280; 293; 296; 298; 302; 308; 327; 339; 353; 356–360; 367; 376; 381; 394; 421; 449; 473; 477; 489; 508; 509; 515; 525; 530; 534; 546].

Розглядаючи поняття «принципи виборчого права» і «принципи виборчого процесу», Є. Корчиго до першої групи зараховує принципи, що характеризують участь громадян у виборах і на основі яких реалізуються їхні виборчі права. У цей же час на основі принципів виборчого процесу відбувається функціонування і перебіг самих виборів (законність, постійність, гласність тощо) [327].

Щодо співвідношення понять «принципи виборчого права» і «принципи виборчої системи» цікавою є позиція російської дослідниці Т. Герасименко. На її думку, виборча система є комплексом соціально-правових компонентів, а тому ґрунтується на чотирьох групах принципів: 1) принципах виборів як категорії правосвідомості; 2) принципах виборчого права як категорії позитивного права; 3) принципах закладів, на які проводять вибори; 4) принципах правозастосувальної практики (широка участь населення у виборах) [148, с. 22].

Чітку межу дослідниця проводить і між поняттями «принципи виборів» та «принципи виборчого права». На її думку, відмінності між ними необхідно

шукати у загальній відмінності між поняттями «правовий принцип» і «принцип права». Правовий принцип виражає певний правовий ідеал, тоді як принцип права є вже рухом до здійснення цього ідеалу, втілення його в нормах права, який закінчується його перетворенням на дійсність [148, с. 20]. Звідси принципи виборів – це загальні уявлення про характер та умови демократичних виборів, а принципи виборчого права – це нормативно закріплені принципи виборів.

У цьому контексті можна стверджувати, що незалежно від того, якими термінами послуговуються науковці для характеристики засадничих основ виборів, під час їх конкретного розгляду вони, зазвичай, аналізують одні й ті ж явища. Враховуючи, що вибори є однією з головних ознак, критерієм і, одночасно, каталізатором демократії, для дослідження потрібно виділяти такі принципи у виборчій сфері, дотримання яких було б однозначною гарантією того, що вони будуть демократичними. Беручи до уваги те, що термін «вибори» є найзагальнішим і всеохопним, включає в себе певний тип виборчої системи, усі процедури та стадії виборчого процесу, реалізацію виборчих прав громадян, дисертант вживає термін «демократичні принципи виборів».

Під демократичними принципами виборів розуміємо умови, на основі яких здійснюється виборчий процес і відповідно до змісту яких вибори є демократичними. Демократичні принципи чітко встановлюють вихідні параметри, у межах яких формується механізм регулювання виборчих відносин. Вони також виконують роль певного вектора, що визначає напрями розвитку інституту виборів та виборчого законодавства. Крім того, демократичні принципи виборів є критерієм законності і правомірності дій у виборчій сфері. Водночас принципи, як справедливо зазначає російський науковець С. Юсов: «...встановлюють межу, за якою вибори не виконують своєї ролі соціальної ротації (перерозподілу) законодавчих і представницьких функцій та повноважень у результаті волевиявлення народу» [546, с. 33].

Існують різноманітні підходи щодо типології демократичних принципів виборів. Варто зауважити, що в радянській науці демократичні принципи виборів асоціювалися лише з умовами реалізації суб'єктивних виборчих прав громадян

обирати і бути обраними. Радянський дослідник А. Кім, зокрема, виділяв такі демократичні принципи виборів: усезагальність права участі громадян у виборах; рівноправність виборців; безпосередність обрання депутатів (прямі вибори); таємниця голосування, яка виражає свободу волевиявлення на виборах; відповідальність депутатів перед виборцями [288, с. 45]. Проаналізувавши сказане, можна зробити висновок, що радянська наукова школа обмежено трактувала демократичні принципи виборів, нехтуючи такими їх аспектами, як особливості перебігу виборчого процесу та умови реалізації пасивного виборчого права громадян.

Подібний підхід до класифікації та дослідження демократичних принципів, як це не дивно, існує і в сучасній європейській політичній науці та практиці. Як приклад, варто навести Венеціанську комісію, яка виділяє п'ять демократичних принципів виборів: загальність, рівність, вільність, таємність і безпосередність. Слід зазначити, що Венеціанська комісія надає великої уваги спостереженню за виборами, організацію виборів безстороннім органом, дієву систему оскаржень, зараховуючи їх, однак, до процесуальних гарантій реалізації демократичних принципів виборів, але не надаючи їм статусу останніх [303].

На відміну від радянської та європейської політичних шкіл, зарубіжні науковці на пострадянському просторі (передусім, російська школа) використовують широкий підхід для характеристики демократичних принципів виборів, який охоплює не лише засади, що стосуються участі громадян у виборах, але й ті принципи, що характеризують усі виборчі процедури, пов'язані з механізмами формування органів влади.

Підтвердженням є приклад класифікації демократичних принципів, яку пропонує С. Юсов. На основі залежності від рівня і специфіки нормативно-правового змісту він поділяє їх на універсальні (класичні) та нові. До універсальних він зараховує принципи загальних, рівних, прямих виборів при таємному голосуванні. Нові принципи науковець, своєю чергою, поділяє на три групи: 1) матеріальні (свобода виборів, відкритість і гласність); 2) процесуальні (регулярність виборів, розмежування повноважень з підготовки і проведення

виборів між суб'єктами, конкурентність виборів, судовий захист виборчих прав громадян тощо); 3) змішані (дійсність виборів, відповідальність перед державою і перед виборцями) [546, с. 37–39]. Однак, з нашого погляду, у згаданого вище підходу нечіткій критерій поділу, а також, до певної міри, ігнорування принципів, які забезпечують реалізацію пасивних виборчих прав громадян.

У російській науковій школі домінує напрям, згідно з яким демократичні принципи виборів розмежовують на принципи, що стосуються реалізації народовладдя та умов участі громадян у виборах, та на принципи, які характеризують організаційні моменти проведення виборів. Щоправда, представники російської науки переважно по-різному трактують різновиди демократичних принципів, часто дають їм різні назви, називають вичерпний перелік принципів, однак під час аналізу цих типологій можна виділити певне наближення до згаданої вище характеристики демократичних принципів виборів. Водночас, тільки детальний аналіз усіх підходів дає змогу здійснити комплексну типологію та характеристику демократичних принципів.

Серед представників цього напрямку сучасної російської політичної науки варто виділити А. Сунцова, який поділяє демократичні принципи виборів на політичні та організаційні. Політичні принципи відображають ставлення суспільства до прав та можливостей особистості щодо реалізації принципу народного суверенітету. Вони, зокрема, включають принцип відкритості та доступності виборів, їх гласності, принципи загальних, вільних, рівних, прямих і таємних виборів тощо. Що ж стосується організаційних принципів виборів, то вони є законодавчо встановленими умовами формування влади та правилами підготовки і проведення голосування. До організаційних принципів, згідно з його твердженнями, належать: територіальний принцип участі громадян у виборах, демократичний порядок висунення кандидатів, їх активний правовий захист, чітко визначений порядок встановлення результатів голосування [483]. Необхідно наголосити на відсутності у цій класифікації чіткого розмежування принципів на політичні та організаційні. Одночасно організаційні принципи, на нашу думку, слід розподіляти відповідно до етапів виборчого процесу.

Подібну типологію пропонує російський науковець М. Матейкович, який, виділяючи три групи демократичних принципів виборів, до політичних та організаційних додає базовий принцип – свободи виборів. Згідно з його концепцією, політичні принципи виборів охоплюють три підгрупи: 1) принципи участі громадян у виборах (принципи загальних, рівних, прямих, таємних та добровільних виборів); 2) принципи, які дають можливість виборцям здійснювати реальний вибір та контроль за законністю виборів (принципи гласності, відкритості та доступності виборів, конкурентності кандидатів); 3) принципи, що забезпечують відповідальність виборних осіб та органів перед виборцями (обов'язковість та періодичність виборів) [360].

Стосовно організаційних принципів, то до них він зараховує підготовку та проведення виборів комісіями, а також територіальний принцип виборів. Вказана класифікація уможливує чітке розуміння суті та особливостей кожного з демократичних принципів виборів. Однак, на нашу думку, не до кінця виправданим є виокремлення принципу свободи виборів з-поміж інших демократичних принципів. Інколи важко провести чітку межу між деякими принципами (гласність, відкритість і доступність виборів тощо), а також виокремити чіткої критерій, який покладений в основу такої типології.

Свою типологію демократичних принципів виборів пропонують також російські науковці Д. Катков та Є. Корчиго. Вони виділяють матеріально-правові та процесуально-правові принципи. Перша група – принципи матеріального виборчого права, друга – принципи виборчого процесу. Матеріально-правові принципи, на їхню думку, первинні, вони є основою правового регулювання виборчих відносин, а процесуально-правові конкретизують матеріально-правові принципи, розвивають їх у контексті виборчого процесу. Матеріально-правові принципи, своєю чергою, науковці пропонують поділити ще на дві підгрупи: 1) принципи участі громадян у виборах; 2) принципи організації і проведення виборів [280, с. 11]. Недоліком такого підходу до класифікації демократичних принципів виборів є недостатньо обґрунтоване виокремлення в групу процесуально-правових принципів. Останні, на нашу думку, є лише окремими

аспектами (формами) реалізації матеріально-правових принципів, але не самостійною групою демократичних принципів виборів.

У межах згаданого напряму цікавий підхід до класифікації демократичних принципів виборів пропонує російський науковець С. Князєв. На його думку, їх варто поділяти за цільовим призначенням на: 1) принципи організації та проведення виборів (обов'язковість, періодичність, свобода, альтернативність виборів, незалежність органів, що забезпечують організацію та проведення виборів, допустимість різних виборчих систем, дійсність виборів тощо); 2) принципи участі громадян у виборах (загальні, прямі, рівні, таємні, добровільні вибори та особисте голосування); 3) принципи, що доповнюють дві попередні групи (гласність, відкритість, територіальна організація виборів, відповідальність за порушення виборчих прав громадян) [296].

Необхідно зауважити, що класифікацію, яку запропонував С. Князєв, використали багато вітчизняних та російських дослідників. Вона розширила можливості детального аналізу усіх виділених демократичних принципів виборів. Одним із недоліків такого підходу є ігнорування принципів, що характеризують реалізацію пасивного виборчого права. Не зовсім зрозумілим є також виділення вченим третьої (доповнюючої) групи демократичних принципів виборів.

Як ми бачимо, кожна із вищенаведених типологій демократичних принципів виборів не позбавлена певних недоліків. Водночас попри домінування проаналізованого напряму у російській політичній науці варто дослідити й інші підходи щодо класифікації демократичних принципів. Доволі оригінальною є типологія демократичних принципів виборів, яку пропонує російська дослідниця Т. Герасименко. Основне завдання демократичних принципів, на її думку, – не допустити викривлення волі народу на виборах, яке може відбуватися під впливом різних політичних маніпуляцій. Вони призводять до «штучного» викривлення волі народу як результат штучного створення відповідних правил гри: формування нерепрезентативного представницького органу, нерівність виборчих прав, створення ланок чи інституцій, які опосередковують волю виборців. Політичні маніпуляції також впливають на сам процес волевиявлення

громадян, що призводить до «природного» викривлення результатів голосування. Таке викривлення відбувається насамперед під впливом погроз, обману, підкупу, насильства, контролювання за волевиявленням виборця тощо, які у підсумку приводять до прийняття виборцем іншого рішення.

Залежно від завдань, що виконують принципи, Т. Герасименко виділяє: 1) принципи, які протистоять «штучному» викривленню волі народу на виборах (принципи загальних, рівних, прямих виборів); 2) принципи, які протистоять «природному» викривленню волі виборців (принципи вільних виборів і таємного голосування) [148, с. 24–25]. Щодо інших положень, то вони, на думку науковця, є або принципами правозастосувальної практики, або принципами закладів, які організують проведення виборів, та складовими згаданих вище п'яти демократичних принципів виборів. Попри оригінальність підходу, все ж не можна не побачити його обмеженості, адже Т. Герасименко фактично веде мову лише про принципи, які регламентують умови участі громадян у виборах, оминаючи увагою всі інші важливі аспекти інституту виборів.

Російський дослідник Л. Кальченко, взявши за основу юридичне закріплення демократичних принципів виборів, виділяє ті з них, які прямо прописані у законодавстві, і ті, що прямо не зафіксовані у нормативно-правових актах, але лежать в основі виборчого законодавства [277, с. 62]. Такий підхід до типології принципів не має значної наукової цінності, оскільки унеможлиблює виділення і аналіз усього переліку демократичних принципів виборів, оскільки він не залежить від його закріплення чи незакріплення у чинному законодавстві.

Певний внесок у висвітлення проблеми зробили також російські дослідники А. Руппель та С. Таровик. Зокрема, А. Руппель поділяє демократичні принципи виборів за ступенем важливості на основні (загальні, рівні, прямі чи багатоступеневі вибори, таємне голосування) та додаткові (пропорційне представництво, відповідальність депутатів, абсолютна чи відносна більшість голосів виборців, проведення виборів виборчими комісіями, рівність чи нерівність можливостей кандидатів) [449, с. 10]. Істотним недоліком цієї типології є відсутність обґрунтованого критерію поділу демократичних принципів виборів.

У працях С. Таровик обґрунтовано демократичні принципи виборів із врахуванням понять «принципи права» і «принципи правової держави». Взаємозв'язок між цими поняттями виглядає так: «... як принципи права загалом, так і принципи правової держави зокрема, є сформованими в результаті тривалого процесу історичного розвитку і є основою правових принципів будь-якої галузі ... права, зокрема виборчого права...» [489, с. 34].

Залежно від місця юридичних норм у структурі права, С. Таровик поділяє демократичні принципи виборів на дві групи:

1) перша група – загальні принципи підгалузей виборчого права, які діють у межах системи однорідних інститутів конституційного права, одночасно їх об'єднують і сприяють їхній стабільності. До них науковець зараховує принципи загальності, свободи і рівності виборів;

2) друга група – спеціально-правові принципи виборчого права, які відображають їх специфіку у межах правових інститутів. Залежно від виду виборчих інститутів, для кожного з них будуть притаманні свої принципи [489, с. 36–37]. Суттєвим недоліком цього підходу є відсутність чіткого, вичерпного переліку демократичних принципів та їхня надмірна деталізація (необхідно враховувати те, що принципи – це загальні системоутворюючі засади, які розкриваються через конкретні норми, не зводячись, водночас, до останніх).

Розглянувши підходи щодо типології демократичних принципів виборів у російській політичній науці, можна зробити висновок, що наукова школа Росії системно підходить до їх аналізу. Однак слід наголосити й на її певні упущення: 1) недостатню увагу приділено реалізації пасивного виборчого права громадян; 2) часто застосовується надмірна деталізація демократичних принципів виборів; 3) деякі із названих демократичних принципів виборів є принципами демократії загалом; 4) інколи важко виокремити критерії, що лежать в основі типології; 5) відсутній чітко визначений перелік демократичних принципів виборів.

Попри зазначені недоліки, російська політологічна школа приділяє багато уваги проблемі аналізу демократичних принципів виборів. Російські дослідники намагаються комплексно вивчити та піддати регулюванню усі необхідні засади,

що роблять вибори реальною формою народовладдя. У цьому контексті необхідно зазначити, що українська політологічна школа певною мірою менш інтенсивно досліджує демократичні принципи виборів. Більше того, вивчення та типологія принципів українськими політологами значною мірою перекликається із дослідженням російських колег. Водночас, українська школа виділяється і певною специфікою у процесі аналізу демократичних принципів виборів.

Серед вітчизняних дослідників особливої уваги заслуговує позиція колишнього члена ЦВК М. Ставнійчук, яка демократичні принципи виборів поділяє на три групи:

1) принципи, що визначають вибори як пріоритетну форму народовладдя. До цієї групи вона зараховує принцип вільних виборів, обов'язкове проведення виборів, періодичність виборів, справедливий характер виборів, дійсність, чесність виборів, допустимість застосування різних виборчих систем;

2) принципи участі громадян у виборах. Ця група включає принципи вільного волевиявлення, добровільної участі у виборах, принципи загального, прямого, рівного виборчого права, таємного голосування;

3) принципи організації виборчого процесу. Згідно з підходом М. Ставнійчук, третю групу демократичних принципів виборів можна, своєю чергою, поділити на підгрупи: а) принципи, характерні для усіх стадій виборчого процесу; б) принципи, характерні для окремих виборчих процедур. Перша підгрупа включає принципи альтернативності, багатопартійності виборів, відкритості й гласності виборів, організації виборів спеціальними незалежними органами, територіальної організації виборів. До другої підгрупи зараховуються принципи фінансування виборів, рівних можливостей для усіх кандидатів у проведенні передвиборної агітації, свободи агітації, юридичної відповідальності за порушення виборчого законодавства [474, с. 112].

Аналіз наведеного підходу засвідчує його системність, що дає змогу детально проаналізувати і показати специфіку кожного з демократичних принципів виборів. Водночас, деякі із наведених у класифікації демократичних принципів

виборів, а на це слід звернути увагу, є швидше формами реалізації інших принципів, а не самостійними демократичними принципами.

Український політолог Ю. Шведа детально аналізує поряд із загальноприйнятими демократичними принципами виборів, які становлять серцевину європейської виборчої практики (вільні, рівні, загальні, прямі і таємні вибори), також й інші: принцип періодичності та обов'язковості виборів; принцип справжності виборів; принцип справедливості виборів; принцип публічності та відкритості виборів; вільне та всебічне обговорення програм партій (блоків); принцип неприпустимості зловживання свободою діяльності друкованих ЗМІ; уніформізм (територіальна стандартизація); розведення виборів у часі [534, с. 43]. Цінність згаданого підходу ми вбачаємо у детальному розкритті основних аспектів кожного з аналізованих демократичних принципів виборів. Однак, його недоліком є відсутність чіткого згрупування принципів за певним критерієм.

Типологію демократичних принципів пропонує також відомий український політик і політолог Ю. Ключковський. Він поділяє їх на дві групи: 1) принципи, що характеризують вибори як цілісну інституцію; 2) принципи, що стосуються власне процедури голосування. Перша група, на його думку, повинна включати принципи загальних, рівних, прямих, вільних та чесних виборів. До другої групи Ю. Ключковський зараховує принципи таємного, особистого, однократного і факультативного (добровільного) голосування [295, с. 148–160]. Попри відведення важливої ролі процедурі голосування згадана класифікація не враховує ні принципів, які характеризують виборчий процес, ані принципів, які стосуються реалізації пасивного виборчого права громадян.

У вітчизняній політичній науці найпоширенішим є поділ демократичних принципів на ті, що характеризують участь громадян у виборах, і ті, які характеризують виборчий процес. Так, український дослідник О. Єршов виділяє загальні принципи демократичного виборчого права та принципи проведення і організації виборів [183, с. 448]. Подібну типологію пропонують також українські науковці А. Француз [508, с. 144] та І. Доцяк [177, с. 611].

Цікавою є позиція щодо характеристики та співвідношення демократичних принципів виборів львівського дослідника І. Панкевича. Виділяючи п'ять традиційних принципів (рівних, вільних, загальних, прямих і таємних виборів), науковець вважає провідним принцип загальних виборів, усі ж інші принципи є похідними від можливості громадян брати участь у формуванні влади [394].

Вивчення наукових праць вітчизняних та зарубіжних дослідників засвідчує, що хоча й існує чимало різноманітних типологій демократичних принципів виборів, більшість класифікацій схожі між собою і основний перелік принципів є більш-менш усталеним. Водночас, науковці часто по-різному бачать проблему остаточного переліку демократичних принципів виборів, намагаються здійснити їхнє деталізоване виокремлення, у результаті чого вони за своєю суттю не є такими, або ж є складовими тих чи інших принципів.

До демократичних принципів виборів часто зараховують такі поняття, як періодичність та обов'язковість виборів. Такий підхід, на нашу думку, є спірним, оскільки обов'язкові та періодичні вибори є не демократичними принципами виборів, а принципами демократії загалом. Без їх дотримання ми не можемо говорити про будь-які інші принципи виборів. Слід зазначити, що до демократичних принципів виборів також зараховують такі поняття, як «принцип справедливих виборів» та «принцип дійсних виборів». Однак вони не можуть бути демократичними принципами виборів, оскільки є наслідком їх дотримання а також результатом реалізації демократичних принципів виборів.

Інколи до переліку демократичних принципів виборів зараховують «принцип альтернативних виборів». На перший погляд, такий підхід є логічно обґрунтованим, адже без альтернативності вибору будь-які вибори втрачають свою демократичність. Однак альтернативність виборів ми розглядаємо не як окремий демократичний принцип виборів, а як складову принципу загального пасивного виборчого права, що передбачає можливість усім громадянам реалізувати своє право бути обраними. За умови дотримання принципу загального пасивного виборчого права вибори автоматично будуть альтернативними.

Класифікація демократичних принципів виборів має бути зорієнтована на те, щоб охопити усі аспекти інституту демократичних виборів, щоб виділені принципи створювали цілісну систему, яка надає виборам демократичності. А для цього, безсумнівно, повинні дотримуватись усі виборчі права, а виборчий процес має відповідати параметрам народовладдя. Тому, взявши за основу типології підхід, запропонований українськими науковцями В. Погорілком та М. Ставнійчук, які поділяють демократичні принципи на базові та додаткові, його можна доповнити третьою групою – процесуальними. З урахуванням цього пропонуємо таку класифікацію демократичних принципів виборів:

1. Базові – принципи, які стосуються участі громадян у виборах, є універсальними, загально визнаними в усьому світі і без дотримання яких вибори як демократичний інститут втрачають будь-який сенс. До базових принципів зараховуємо: *принцип вільних виборів, принцип рівних виборів, принцип загальних виборів, принцип прямих виборів, принцип таємного голосування.*

2. Додаткові – принципи, які стосуються участі у виборах кандидатів, політичних партій та блоків. Додаткові принципи не є універсальними і по-різному розкриваються під час виборчих кампаній у різних країнах. Ці принципи виборів охоплюють: *принцип загального пасивного виборчого права, принцип свободи агітації та принцип рівності суб'єктів виборчого процесу.*

3. Процесуальні – принципи, які характеризують особливості перебігу виборчого процесу. До процесуальних принципів належать: *принцип гласних виборів, принцип відповідальності за порушення виборчого законодавства, принцип адміністрування виборів спеціальними органами.*

Демократичні принципи виборів у цьому випадку становлять цілісну систему, в якій вони не функціонують окремо один від одного, а тісно взаємодіють. На практиці сфери регулятивного впливу принципів перетинаються. Це, з одного боку, означає, що реалізація одних демократичних принципів виборів сприяє дотриманню інших принципів, з іншого, – демократичні принципи виборів не є абсолютно категоричними та імперативними і в окремих випадках допускають відхід від своїх засадничих ідей для ефективнішої реалізації інших

принципів (наприклад, для забезпечення реалізації принципу рівності суб'єктів обмежується свобода агітації певних категорій громадян тощо).

Система демократичних принципів виборів, крім того, не має абсолютно усталеного, незмінного характеру. Для неї притаманне постійне розширення. З одного боку, з'являються нові принципи як результат розвитку і трансформації виборчих відносин, а з іншого, – відбувається нормативне розширення змісту вже існуючих принципів: вони набувають нових форм реалізації, детальніше регламентуються нормативними актами. Спостерігається також поява тісніших зв'язків між окремими принципами, посилення їхньої системної єдності, що, безумовно, сприяє чіткішому дотриманню виборчих прав громадян.

2.2. Суть та особливості базових демократичних принципів виборів

Принцип вільних виборів. Згідно з принципом громадянин має сам вирішувати питання про участь чи неучасть у виборах. Він крім добровільної участі громадян у виборах передбачає дотримання двох важливих умов: 1) можливість виборця вільно формувати свою думку під час виборів; 2) можливість виборця вільно виражати свою думку під час процедури голосування. Тобто принцип вільних виборів, як зазначають українські науковці В. Погорілко та М. Ставнійчук, передбачає, що «... в процесі їхньої організації і проведення повністю виключається будь-який примус щодо участі або неучасті як у виборах загалом, так і власне у самій процедурі голосування, а також виключається тиск на виборця в процесі визначення ним, як йому голосувати на виборах» [135, с. 91].

Силові структури при цьому не повинні втручатися у хід виборів, а саме: 1) вдаватися до залякувань і тиску під час виборів; 2) допускати такі дії з боку інших учасників виборів. Виборці повинні мати право вільно збирати, використовувати і поширювати інформацію, об'єднуватися у партії чи громадські організації для захисту своїх прав і свобод, мирно у межах чинного законодавства організовувати і проводити страйки, мітинги, демонстрації.

Реалізації принципу вільних виборів також передбачає дотримання встановленої процедури голосування. Для цього органи влади повинні надати приміщення для голосування, де виборець отримує бюлетень та здійснює акт волевиявлення без залякувань, тиску чи будь-яких обмежень. Це досягається, зокрема, забороною знаходитись у приміщенні для голосування стороннім особам, які можуть перешкоджати вільному волевиявленню. Передусім це стосується правоохоронців, які забезпечують порядок під час голосування, не знаходячись одночасно у приміщенні, оскільки це може розцінюватись як чинник тиску на виборців.

Важливою умовою вільного волевиявлення є законна процедура підрахунку голосів, відсутність фальсифікацій не тільки під час підрахунку, але й під час передачі голосів та підведення підсумків голосування. Для зменшення фальсифікацій підрахунок повинен розпочатися одразу після закінчення голосування і бути неперервним. Результати голосування мають бути деталізованими. Крім того, усі члени комісії, спостерігачі та представники політичних сил, що брали участь у виборчих перегонах, повинні мати змогу отримати копії протоколів з результатами голосування. Бюлетені повинні зберігатися принаймні до закінчення терміну оскаржень результатів виборів.

Принцип вільних виборів, передбачаючи добровільність електоральної участі, пов'язаний з таким явищем, як абсентеїзм, – байдужим ставленням громадян до реалізації своїх політичних прав та обов'язків, що проявляється передусім як ухиляння від участі в голосуванні на виборах [461, с. 5].

Найпоширенішою і найважливішою є оцінка абсентеїзму як певного типу політичної поведінки загалом та електоральної поведінки зокрема. Під електоральною поведінкою, як зазначає російська дослідниця З. Джандубаєва, розуміють: «... участь у здійсненні влади чи протидія у здійсненні влади, що охоплює участь формальних організацій і масових рухів, включеність у різноманітні елементи системи чи відстороненість від неї, публічна демонстрація поглядів з метою впливу на суспільну думку чи на політичні інститути і керівні політичні органи» [169, с. 27]. У цьому контексті важливо розглянути, що ж

лежить в основі різних моделей політичної поведінки виборців. Це дасть змогу з'ясувати причини поширення абсентеїзму.

Проаналізувавши стан дослідження електоральної поведінки у зарубіжній політичній науці, російський науковець Ю. Гудіна виділяє дві основні моделі, які, об'єднуючи різні теорії виборчої поведінки, характеризують особливості поведінки виборців: 1) раціональні моделі (Е. Даунс, М. Фіорина, М. Олсон та ін.); 2) експресивні моделі (П. Лазарсфельд, Г. Алмонд, С. Верба та ін.) [155].

У межах раціональних моделей виділяють теорію «розрахунку голосів» Е. Даунса, яка трактує електоральну поведінку виборця з погляду раціональної оцінки ним власних перспектив у разі приходу до влади тієї чи іншої політичної сили. Відповідно до цього голос виборця – це своєрідний «внесок», який він робить для отримання бажаного результату. Саму ж можливість участі у голосуванні виборець вираховує із співвідношення чинників «корисність-затрати». Якщо час і зусилля, які витрачає виборець для отримання і аналізу інформації про кандидатів та відвідування виборчої дільниці (далі – дільниці) переважають очікувану корисність від результату волевиявлення, то виборець не бере участі у голосуванні [553]. Враховуючи очевидний факт, що освіченість дає змогу виборцю затратити менше зусиль для збирання та аналізу інформації про вибори, прихильники раціональної моделі голосування наголошують на тому, що ймовірність участі у виборах освічених людей значно вища, ніж менш освічених.

На думку американського дослідника М. Фіорини, який доповнює теорію Е. Даунса, на вибір громадян впливає стан економіки. При цьому виборець може оцінювати власне економічне становище (егоцентричне голосування) або стан національної економіки загалом (соціотропне голосування) [554].

Аналізуючи модель раціональної поведінки, варто зазначити, що крім економічних чинників, на волевиявлення громадян впливають також інші чинники, що приносять користь від голосування (престиж, соціальний статус тощо). Однак відкритим залишається питання: при прийнятті рішення про вибір під час голосування виборець керується рівнем успішності економічної діяльності влади у

минулому чи очікуванням й сподіваннями на майбутні економічні досягнення певної політичної сили в разі її обрання?

У межах експресивних моделей виділяють два основні підходи: демографічний і соціально-психологічний. Демографічний пояснює виборчу поведінку такими чинниками, як вік, стать, освіта, соціальний статус, місце проживання тощо. Вважається також, що значний вплив на голосування справляє солідарність виборця з певною суспільною групою. Крім того, особливо вагомим є вплив освіти на поведінку виборця, оскільки від освіти залежить і характер багатьох інших чинників, що визначають особливості волевиявлення громадян.

Представники соціально-психологічного підходу хоч і визнають за соціально-економічними чинниками певний вплив на поведінку виборців, пріоритетність у формуванні електоральної поведінки надають внутрішнім установкам людини, які були сформовані у процесі соціалізації. Отже, вирішальний вплив на поведінку виборців здійснюють психологічні особливості людини, її досвід та рівень політичної культури [155].

Як бачимо, можна по-різному трактувати причини, що лежать в основі політичної поведінки та абсентеїзму. Тому важливо з'ясувати, чому громадяни, які довго боролися за отримання права голосу і здобули його, ухиляються від участі у виборах; вияснити, які чинники впливають на рівень абсентеїзму.

Вартою уваги є позиція українського дослідника І. Поліщука щодо факторів, які визначають характер електоральної поведінки індивідів (а, відтак, і рівень їхньої участі у виборах). Науковець розрізняє дві групи факторів: зовнішні та внутрішні. До першої, на його думку, належать політична система (включає виборчу систему, державно-територіальний устрій, політичний режим), соціокультурне середовище, соціально-політична та економічна ситуація, характер виборчої кампанії, геополітичний контекст, формат електорального ринку, позиція лідерів громадської думки тощо. Друга група містить такі фактори, як політична культура особи, рівень персональної актуальності виборчої кампанії, політична воля, соціальні потреби та емоційний стан індивіда, віра, партійна чи громадська приналежність. До внутрішніх чинників також належать гендер, вік,

освіта, соціальний статус та електоральний досвід. Запропонована модель є ієрархічною: що вищий за порядком чинник, то більш вагомо він впливає на рівень електоральної поведінки індивіда [413, с. 32–33].

Проаналізувавши усі чинники, які визначають рівень абсентеїзму, ми пропонуємо їх власну класифікацію на основі особливостей та відношення до особи стимулів, що визначають її політичну поведінку. Типологія передбачає поділ чинників на чотири групи: 1) *суб'єктивні* – є характеристиками самих виборців і визначають рівень їхньої політичної участі; 2) *об'єктивні* – характеризують ситуацію в країні і виборчий процес; 3) *кон'юнктурні* – складаються під впливом збігу обставин; 4) *ініціативні* – є результатом впливу на виборців інших суб'єктів.

Серед **суб'єктивних чинників** можна виділити такі дві підгрупи: демографічні і ментально-психологічні. До демографічних чинників зараховуємо:

а) *вік* – виборча практика більшості країн світу показує, що абсентеїзм є найпоширенішим у середовищі молоді і найменш поширеним – серед старшого покоління [328, с. 12]. Це можна пояснити насамперед, тим, що у молоді не сформовано чітке уявлення про вибори як демократичний механізм формування влади. Крім того, відсутність досвіду участі у виборах теж негативно позначається на рівні волевиявлення молодого покоління;

б) *стать* – виборча практика, як правило, засвідчує, що чоловіки є активнішими виборцями. На думку науковців, жінки є консервативніші, скептичніше налаштовані щодо можливих змін за допомогою виборів. Водночас чоловіки, які більше від жінок зорієнтовані на кар'єру, велику увагу приділяють суспільно-політичним питанням, оскільки вони пов'язані тією чи іншою мірою з їхньою професійною діяльністю [169, с. 47–48];

в) *рівень доходів і соціальний статус* – активнішими виборцями є переважно громадяни з середнім і високим рівнем доходів. Заможні люди більшою мірою залежні від політичної ситуації в країні та від розстановки політичних сил. У той же час бідні прошарки населення значно меншою мірою залежать від наслідків діяльності влади. Крім того, така категорія громадян постійно зайнята

проблемами матеріального виживання себе і своїх сімей, а отже, має набагато менше часу для зацікавлення політикою та участі у виборах;

г) *місце проживання* – виборча практика показує, що сільські виборці часто є значно активніші, ніж виборці великих міст, оскільки міські жителі, як правило, є критичніше налаштовані до влади, тоді як жителі села переважно консервативні й більшою мірою схильні підтримувати владу. Тому влада намагається якнайбільше впливати на рівень участі сільського населення через різні заохочення (підкупи) чи навіть тиск на нього. Варто зауважити, що у гетерогенних поляризованих суспільствах на рівень абсентеїзму можуть також впливати релігійний, етнічний, мовний та інші чинники [338, с. 99].

До ментально-психологічної підгрупи чинників абсентеїзму належать:

а) *освіта* – вищий рівень абсентеїзму притаманний, як правило, для виборців із низьким рівнем освіти [328, с. 10]. Це пояснюється тим, що освічені люди мають змогу отримувати інформацію з меншою затратою зусиль, реально оцінювати та розуміти корисність приходу до влади певних політичних сил;

б) *рівень політичної культури* – виборча практика засвідчує, що лише виборці з високим рівнем політичної культури можуть бути активними учасниками демократичних процесів, оскільки краще розуміють, що участь у виборах є громадянським обов'язком, а неучасть не звільняє від відповідальності за дії влади. Зрештою, високий рівень політичної культури дає змогу виборцям брати кваліфіковану участь у виборах не лише на стадії голосування, але і як члени комісій, спостерігачі, довірені та уповноважені особи тощо.

Об'єктивні чинники, що впливають на рівень абсентеїзму, теж можна розділити на кілька підгруп: соціальні, економічні та політичні.

Соціальні чинники – стан та рівень розвитку самого суспільства. Абсентеїзм – це результат кризи суспільства, яка спричиняє розпад соціальних зв'язків, втрату орієнтирів та суспільних ідеалів й зумовлює низьку участь громадян у виборах.

Економічні чинники – стан та рівень розвитку економіки. У разі економічної кризи рівень участі громадян у виборах зростає, оскільки виборці прагнуть змінити ситуацію, змінити владу, що призвела до економічного занепаду.

Найвагомішими як серед об'єктивних чинників, так і загалом, є *політичні чинники*: 1) чинники, що характеризують стан політики у державі; 2) чинники, що характеризують особливості виборчого процесу; 3) технічні чинники [338, с. 100].

У першому випадку рівень абсентеїзму збільшує недовіра і неприйняття виборцями політичної системи. Сприяє абсентеїзму також відсутність довіри до осіб, що перебувають при владі: народ не вбачає в них людей, які б могли ефективно управляти державою. Існує кореляція між рівнем абсентеїзму і типом партійної системи: з одного боку, – дуже мала кількість партій сприяє розвитку абсентеїзму, оскільки наявні партії не охоплюють і не репрезентують інтересів усіх виборців; з іншого, – сприяє абсентеїзму і надмірна кількість партій, оскільки це дезорієнтує виборців, не дає їм змоги зробити усвідомлений вибір.

У другому випадку серед чинників, що впливають на рівень абсентеїзму, необхідно насамперед виділити характер самих виборів: абсентеїзму сприяє недемократичність виборчих процедур, застосування тиску, маніпуляцій та «брудних» виборчих технологій [489, с. 131]. У такій ситуації виборець думає, що його голос нічого не вирішує, а результат виборів визначений наперед.

Значний вплив на рівень абсентеїзму також чинить тип виборчої системи. Виборча практика свідчить, що під час застосування мажоритарної чи змішаної систем рівень абсентеїзму є вищим, ніж під час застосування пропорційної виборчої системи, адже за мажоритарної системи з'являються сприятливіші умови для фальсифікацій виборів. Виборці відповідно вважають, що цінність їхнього голосу є незначною, а тому меншою мірою виявляють бажання брати участь у виборах. За мажоритарної виборчої системи, крім того, знижується значущість самого об'єкта обрання, оскільки виборці переважно пов'язують можливість кардинальних позитивних змін у політиці передусім із політичними партіями, а не з окремими кандидатами-мажоритарниками [338, с. 100].

Іншим політичним чинником абсентеїзму є тип виборів: зазвичай, що вищий рівень виборів, то більшою є участь громадян у голосуванні, оскільки із збільшенням рівня виборів зростає і цінність посади, а відповідно і рівень сподівань, які покладають виборці на об'єкт обрання. Зменшує рівень абсентеїзму

також одночасне проведення виборів різних рівнів. Що ж стосується місцевих виборів, то попри близькість місцевої влади до виборців, рівень абсентеїзму на місцевих виборах, як правило, є найбільшим. Такий стан справ складається завдяки тому, зазначають науковці, що більшість виборців зараховують цю владу до влади «другого сорту» і мало хто з них знає, як вона функціонує [169, с. 78].

Не менш важливий вплив на рівень абсентеїзму здійснюють перелік кандидатів та їхній імідж. Враховуючи те, що часто причиною абсентеїзму є недовіра виборців до влади, рівень абсентеїзму може різко знижуватися з появою на виборах нової сили, в особі якої виборці вбачають реальну альтернативу владі. При цьому реальність шансів цієї сили на перемогу також має чимале значення. Рівень абсентеїзму прямо пропорційно залежить також від рівня конкуренції на виборах. Якщо немає конкуренції і результат прогнозований, то цінність голосу виборця втрачає значущість. Водночас високий рівень конкуренції дає виборцям можливість усвідомити, що від їх голосів може залежати результат виборів.

На рівень абсентеїзму до певної міри впливають й технічні політичні чинники. Зростанню абсентеїзму сприяє як утруднена процедура реєстрування (у разі, коли вона передбачає ініціативу самого виборця), так і погано складені виборчі списки. Рівень абсентеїзму зростає у випадку, коли дільниця знаходиться на великій відстані від місця проживання виборців. Крім того, причиною низької електоральної участі може бути незадовільне інформування виборців про місце і час голосування тощо. Ще одним технічним чинником, що збільшує рівень абсентеїзму, є відсутність у бюлетені графі «проти всіх». На рівень абсентеїзму також впливає такий чинник, як призначення дати виборів. Найоптимальнішим для участі у виборах, як засвідчує практика, є призначення дати виборів на робочий день з наданням йому статусу вихідного. Водночас проведення голосування у робочий день сприятиме зростанню рівня абсентеїзму [338, с. 101].

На рівень абсентеїзму впливає, хоч і незначною мірою, третя група чинників – **кон'юнктурні** (виникають за певного збігу обставин). Сприятиме абсентеїзму, зокрема, погана погода під час голосування або ж, навпаки, гарна погода у сезон сільськогосподарських робіт. Необхідно враховувати завжди й те, що існуватиме

певна кількість виборців, які не прийдуть на дільницю через хвороби, смерть рідних та близьких, загублені чи забуті документи тощо.

Рівень абсентеїзму до певної міри може залежати й від **ініціативної групи чинників**, під якими розуміють цілеспрямований вплив окремих сил на електорат з метою збільшення чи зменшення явки на виборах. Наприклад, сприятимуть абсентеїзму заклики бойкотувати вибори, тиск на виборців, погрози та залякування. З іншого боку, прямі заклики щодо мобілізації електорату можуть позитивно вплинути на рівень участі у виборах. Політичні сили також можуть сприяти «своїм» виборцям у можливості проголосувати (допомагати в реєстрації, забезпечувати транспортом для прибуття на дільницю тощо). Однак такі дії є заборонені законодавством багатьох країн. Тобто існує велика кількість чинників, які впливають на рівень абсентеїзму, але їхній вплив може проявлятися по-різному. Усе залежить від специфіки конкретної ситуації, країни, електорату.

Серед найважливіших об'єктивних чинників абсентеїзму необхідно відзначити політичні. Саме від сприйняття виборцями як політичної системи, так і конкретних механізмів та особливостей виборів значною мірою залежить рівень електоральної активності громадян. Сприяють абсентеїзму, як зазначають вітчизняні дослідники: «... низький рівень політичної культури, інфантильність або ж усвідомлення власного політичного безсилля, нездатність впливати на прийняття політичних рішень, відчуження власних політичних цінностей і потреб від можливостей їх задовольнити, високий рівень недовіри виборців політичним інститутам тощо» [407, с. 231–232].

Український науковець В. Кравченко виділяє такі різновиди абсентеїзму: 1) політичний – як результат недовіри до кандидатів та їх передвиборчих програм, сумнівів щодо чесності виборів, можливості реально вплинути на результати голосування; 2) економічний – пов'язаний із висловленням протесту в умовах складної економічної ситуації в країні (безробіття, низький рівень добробуту, соціальна незахищеність громадян тощо); 3) аполітичний – полягає у байдужому ставленні, відсутності інтересу особи до виборів та політики загалом [332, с. 153].

Російська дослідниця Ю. Бушенєва виділяє два види абсентеїзму: нормативно-правовий і добровільний. Нормативно-правовий абсентеїзм є примусовим і передбачає неможливість для певних категорій осіб проголосувати навіть при бажанні. Тобто нормативно-правовий абсентеїзм є величиною, яка регулюється органами влади. За такого абсентеїзму виборчих прав позбавляються ті категорії людей, що не відповідають виборчим цензам: як тільки у суспільному житті з'явилася виборність – зазначає вона, так одночасно з нею виник і нормативно-правовий (примусовий) абсентеїзм. За добровільного абсентеїзму громадяни свідомо не беруть участь у виборах під впливом певних причин [122, с. 52–53]. Недоліком вищезгаданої класифікації, на нашу думку, є не зовсім коректне зарахування до абсентеїстів осіб, що не мають виборчого права. Абсентеїзм – це явище, яке характеризує неучасть у виборах лише тих громадян, які мають законодавчо закріплене право голосу.

Враховуючи трактування абсентеїзму як типу політичної поведінки, можна виділити активний і пасивний абсентеїзм. Для пасивного абсентеїзму характерна неучасть у виборах унаслідок відсутності зацікавленості політикою, причиною чого є несформованість їхніх політичних уподобань. На відміну від цього, активний абсентеїзм передбачає неучасть громадян у виборах як висловлення своєї політичної позиції. Інакше кажучи, абсентеїзм може проявлятися у формі конформізму або ж у формі бойкоту. Варто зауважити, що рівень абсентеїзму може мати і прихований характер. Таким, зокрема, був абсентеїзм у СРСР, де явка на виборах становила майже 100 %, але це була лише видимість електоральної активності громадян, оскільки вона мала примусовий характер.

Існують різні погляди на якісну характеристику абсентеїзму. Інколи високий рівень абсентеїзму трактують як позитивне явище, оскільки це означає, що громадяни, не бажаючи витратити зусилля і час для участі у виборах, засвідчують тим самим задоволеність станом речей. Високий рівень абсентеїзму також може бути свідченням ліберальної політики держави, відсутності примусу з боку державних структур щодо участі громадян у виборах. Зрештою, позитив абсентеїзму можна вбачати і в тому, що він передбачає вилученість з політики, як

правило, саме тих суспільних груп, які вороже ставляться до принципів функціонування демократії. Оскільки абсентеїзм є невід'ємним елементом будь-якої сучасної демократії, не позбавлена певної доцільності й думка про те, що його некоректно розглядати з позиції лише негативних чи позитивних властивостей, а потрібно сприймати як данність.

Трактування абсентеїзму як негативного для розвитку держави і демократії явища є правильнішим, оскільки демократія ґрунтується на максимально широкій залученості громадян до управління, яке здійснюється через механізм виборів. Теза про недоцільність участі певних категорій громадян у виборах заперечує рівність і всезагальність виборів і, зрештою, ставить під сумнів саму цінність виборів як демократичного способу формування влади.

Саме через вибори громадяни мають можливість здійснювати демократичний контроль за владою, відчувати свою належність до суспільства, здатність впливати на формування політики держави. Зрештою, одним із найважливіших аргументів щодо негативного впливу абсентеїзму є зниження рівня легітимності влади. Тут Ю. Бушенєва справедливо зазначає: «Значна кількість громадян, що беруть участь у виборах, свідчить про зрілість громадянського суспільства, ефективне функціонування політичних партій і партійної системи загалом. Але абсолютизувати цей показник не варто, оскільки вкрай низький рівень абсентеїзму на виборах свідчить швидше про політичні проблеми, а не про активну позицію виборців» [122, с. 42].

Враховуючи те, що абсентеїзм є негативним явищем у демократичній державі, а також той факт, що сучасні вибори у світі показують тенденції до зростання його рівня, виникає потреба у розробленні та втіленні певних заходів, які б сприяли зростанню електоральної активності. Необхідною умовою зниження абсентеїзму є виховання громадян, формування у них високого рівня політичної культури. Вказуючи на це, український дослідник Н. Заяць підкреслює: «Головною умовою усвідомленого включення громадян у виборчий процес має бути безперервна підтримка позитивної мотивації громадян до участі у формуванні представницьких і виконавчих органів політичної влади та

культивуванні у них відповідальності за своє право обирати і мати можливість бути обраним» [225, с. 6].

Принцип вільних виборів передбачає, як правило, відсутність встановленого законом порога явки – мінімального відсотка голосів виборців, необхідного для того, щоб вважати вибори дійсними. Вибори у такому випадку вважаються дійсними навіть тоді, якщо у них взяв участь хоча б один виборець. Щоб уникнути цього, законодавство багатьох країн встановлює фіксований законом поріг явки виборців. Розглядаючи це питання, необхідно врахувати, що вибори є не лише способом формування влади, але й механізмом її легітимації, яка у разі пасивності виборців буде поставлена під сумнів. Крім того, відсутність порога явки може посилити апатію серед виборців, оскільки влада не буде зацікавлена у тому, щоб переконувати виборців реалізувати своє активне виборче право. У поєднанні з низьким рівнем політичної культури це може істотно сприяти зростанню абсентеїзму.

Російський науковець С. Юсов, підтримуючи запровадження порога явки, вважає, що обрана на виборах посадова особа повинна відчувати підтримку значної кількості виборців, оскільки вона приймає свої рішення від імені та в інтересах усіх виборців. Звідси перед кандидатами стоїть завдання не змушувати, а переконувати виборців прийти на дільницю. Наявність порога явки, на його думку, не варто вважати порушенням вільних виборів: «Скоріш за все, цей механізм є м'якою еволюційною спробою законодавця підштовхнути громадян ... до участі в політичному житті країни і до формування на демократичній основі органів державної влади і місцевого самоврядування» [546, с. 94].

Запровадження порога явки, з іншого боку, є своєрідним чинником тиску на виборців. Малоімовірним є й той факт, що запровадження порога явки істотно змінить результати волевиявлення громадян і розстановку сил у парламенті. Однак негативним наслідком запровадження порога явки може стати затягування процесу формування органів влади на невизначений термін. Виборча теорія та практика засвідчують, що існує багато аргументів «за» і «проти» запровадження порога явки. Тому законодавець зобов'язаний враховувати специфіку конкретної

країни, особливо – рівень її демократичного розвитку. У будь-якому разі під час запровадження порога явки він не повинен бути необґрунтовано великим.

Найрадикальнішим методом боротьби з абсентеїзмом є обов'язковий вотум. За цих умов вибори трактуються владою як «суспільна функція», що включає в себе не лише право, але й обов'язок громадян голосувати. У разі запровадження обов'язкового вотуму передбачаються санкції за свідоме ухиляння від участі у виборах (грошовий штраф, моральний осуд, певні обмеження, пов'язані із здійсненням підприємницької діяльності, ув'язнення тощо).

Одним із найскладніших питань під час використання обов'язкового вотуму є застосування оптимального варіанта санкцій за ухиляння від участі у виборах. Адже надто жорсткі методи є недемократичними, крім того, вони спричинятимуть різкі протести з боку громадян. З іншого боку, занадто м'які санкції не дадуть жодного позитивного результату: «Загалом, – як стверджує М. Ставнійчук, – суворі заходи нетерпимі, а м'які неефективні. «Золота середина» – захід, який можна охарактеризувати як «заохочення» до здійснення права голосу, – швидше за все, полягає у сплаті штрафу» [469, с. 181]. Інколи замість застосування санкцій громадяни можуть заохочуватися до участі у виборах.

За обов'язкового вотуму повинні враховуватись пом'якшувальні обставини, вагомі причини, що не дали змоги виборцям здійснити волевиявлення. Якщо законодавством передбачено факультативне голосування для деяких категорій населення, то до таких виборців санкції не застосовуються. Загалом ефективність обов'язкового вотуму певною мірою залежить від рівня правової культури та законослухняності громадян. Варто підкреслити, що дискусії навколо доцільності запровадження обов'язкового вотуму є актуальними і в наш час. Прихильники його застосування наголошують, що виборчі права громадян ставлять за мету не досягнення особистих цілей, а діють в інтересах держави, належать особі винятково як громадянину держави. Тому участь громадян у формуванні влади і визначенні її політики є не менш необхідною, ніж виконання встановлених конституцією обов'язків, і з погляду моралі є одним з них [321, с. 152].

Запровадження обов'язкового вотуму є чи не найдієвішим засобом боротьби з абсентеїзмом. Одночасно обов'язковий вотум сприяє зростанню рівня легітимності обраної влади. Висловлюючись на підтримку обов'язкового вотуму, російський науковець С. Князев зазначає, що «... введення добровільної участі у виборах виборців у кінцевому рахунку призведе до таких самих наслідків, до яких призвела б добровільність сплати податків громадянами чи, скажімо, добровільність служби у Збройних силах країни» [296].

Запровадження обов'язкового вотуму, з іншого боку, вимагає додаткових зусиль щодо застосування норм закону та запровадження санкцій. Обов'язковий вотум, крім того, вимагає впровадження спеціального закону, який регламентував би порядок обов'язкового голосування, чітко розписував види та шляхи накладання санкцій, а також причини, що вважаються поважними під час неучасті у виборах. В умовах обов'язкового голосування важливою є повнота та достовірність списків виборців. Важливо, щоб електорат був достатньо поінформований про дату, час і місце голосування, а все це вимагає додаткових матеріальних витрат, які можуть бути до певної міри компенсовані за рахунок накладених штрафів (якщо існує саме такий вид санкції). Ще одним негативним наслідком запровадження обов'язкового вотуму є зростання кількості зіпсованих бюлетенів.

Використання обов'язкового вотуму хоч і збільшує участь громадян у виборах, але не ліквідує проблеми, що лежить в основі абсентеїзму: пасивність громадян не зникає, а лише маскується. Більше того, тотальну реалізацію виборчого права можна вважати до певної міри недемократичною та недоцільною процедурою, адже демократія передбачає насамперед усвідомлений вибір: «Примус до участі у голосуванні на практиці призводить до того, що пасивний виборець або стає здобиччю політичної демагогії, або ж голосує навмання, без свідомого вибору» [332, с. 153]. У підсумку введення обов'язкового вотуму фактично призводить до викривлення результатів волевиявлення, а тому він є доволі сумнівним механізмом підвищення активності громадян на виборах.

На завершення варто сказати: принцип свободи виборів забезпечується демократичним режимом, що, визнаючи свободу особи найвищою цінністю, забезпечує свободу зборів та об'єднань, свободу слова, інформації тощо.

Принцип загальних виборів. Суть принципу полягає у залученні до виборів максимальної кількості людей. Однак законодавство завжди допускало (і допускає) існування виборчих цензів. Інакше кажучи, громадянська правоздатність автоматично не тягне за собою право на участь у голосуванні, оскільки потенційний виборець повинен відповідати багатьом умовам (цензам) [152, с. 266]. Під виборчим цензом розуміють усю сукупність офіційно закріплених законодавством країни умов, що обмежують виборчі права громадян. Варто зауважити, що виборчі цензи, як правило, застосовуються дещо по-різному стосовно активного і пасивного виборчих прав.

На думку російського науковця К. Арановського, виборчі цензи умовно можна поділити на три групи:

1) **технічні цензи** – обмеження, що мають на меті впорядкувати процедуру та результати виборів. Технічні цензи відображають усталені суспільні уявлення про склад тих громадян, участь яких у виборах (і в політиці загалом) є конструктивною і відповідальною. Вони не переслідують мету обмеження участі неугодних владі громадян у виборах. Обмеження, пов'язані з технічними цензами, переважно не є абсолютними, і кожен громадянин потенційно підлягає звільненню від них [12]. До технічних цензів належать:

- *ценз громадянства* – передбачає участь у виборах лише громадян держави, оскільки виборче право – це найважливіша форма участі громадян в державному управлінні [332, с. 154]. В окремих випадках у багатьох країнах допускається участь іноземців і осіб без громадянства на місцевих виборах (часто на основі договорів між державами про взаємне надання своїм громадянам виборчих прав). Більше того, в окремих країнах виборчі права надаються іноземцям і під час здійснення голосування на загальнонаціональних виборах.

Участь іноземців у місцевих виборах, підкреслюють науковці, відповідає недержавній природі муніципальної діяльності і враховує досвід країн, в яких

самоуправління не вважається прерогативою громадян і поширюється на проживаючих на території муніципальних утворень іноземців і осіб без громадянства [14, с. 66]. Для іноземців можуть встановлюватися додаткові обмеження: певний період проживання на території муніципального утворення, факт сплати податку у місцевий бюджет. Що ж стосується осіб з подвійним громадянством, то європейська демократична традиція передбачає надання їм повною мірою рівних прав із громадянами країни. Для забезпечення принципу загальних виборів важливо, щоб процедура набуття громадянства у країнах не була непомірно ускладнена і здійснювалася на недискримінаційній основі;

- *ценз дієздатності* – до участі у голосуванні не допускаються громадяни, визнані судом недієздатними (громадяни, які внаслідок психічної хвороби чи недоумства не можуть розуміти значення своїх дій чи не можуть керувати ними). Важливою нормою є визнання громадянина недієздатним лише згідно з рішенням суду і відповідно до встановленого порядку. Якщо за рішенням суду громадянин визнаний знову дієздатним, йому одразу ж повертаються усі виборчі права;

- *віковий ценз* – надання права голосу лише після досягнення встановленого віку, що пояснюється тим, що виборець може цілком свідомо зробити свій вибір лише у тому разі, якщо він вже сформувався як особистість, має доволі стійкі та усвідомлені переконання, що ґрунтуються на певному рівні знань і хоча б на мінімальному життєвому досвіді [269].

Рівень вікового цензу залежить від багатьох чинників: характеристик виборця; політичної ситуації в країні; рівня розвитку суспільства тощо. Штучне завищення віку, необхідного для отримання виборчих прав, є недемократичним явищем і звужує виборчий корпус. Саме тому більшість країн у ХХ ст. знизили рівень вікового цензу, надаючи громадянам виборчі права із досягненням повноліття. У деяких країнах громадяни наділяються виборчими правами з 16 чи 17 років, в окремих випадках для таких категорій громадян голосування є факультативним до досягнення 18 років. У виборчій практиці можна зустріти встановлення диференційованого вікового цензу стосовно участі у формуванні різних органів влади [167, с. 19–20].

Найвні також випадки, коли законодавство деяких країн встановлює, крім нижньої, й верхню вікову планку щодо отримання виборчого права. Громадяни, старші за цю вікову планку, голосують на факультативній основі (у разі, коли з власної ініціативи будуть зареєстровані як виборці). Це пояснюється тим, що старші за віком люди часто за станом здоров'я не можуть робити усвідомлений вибір під час голосування або ж втрачають інтерес до політики і виборів загалом.

Вивчаючи виборчу практику різних країнах, можна стверджувати, що головною причиною встановлення верхньої межі вікового цензу є бажання зменшити рівень абсентеїзму, адже у разі факультативності голосування громадян, які старші від встановленої межі, під час обчислення явки не враховуватимуться ті громадяни із названої категорії, які проігнорували участь у виборах. Можна погодитися з думкою вітчизняного науковця С. Дерев'янка про те, що спроби «... внесення до Конституції верхньої обмежувальної межі для учасників виборів та референдумів стали б моральною образою, грубим обмеженням прав людей похилого віку, що глибоко суперечило б сучасному рівню політизації суспільства і не було б сприйняте ним» [167, с. 21];

- *ценз осілості* – передбачає надання права голосу лише за умови проживання у країні або на території відповідного округу протягом певного часу. Найбільше ценз осілості шкодить виборчим правам сезонних робітників, а також особам, які часто змінюють місце проживання. На думку К. Арановського, ценз осілості «... ґрунтується на тій думці, що у вирішенні питань, які торкаються виборчого округу, повинні брати участь лише ті, кому близькі місцеві інтереси, відомий склад політичних партій, особистості кандидатів на виборні пости» [12]. Щоправда, ценз осілості запобігає голосуванню виборців у кількох місцях. Практика демократичних країн, враховуючи мобільність сучасного суспільства, передбачає короткотривалий за терміном ценз осілості, що дає змогу уникати надмірного звуження виборчого корпусу;

2) **охоронні цензи.** Вони позбавляють права участі у виборах тих людей, вплив яких на політику може виявитись небезпечним для державного ладу,

суперечить суті політичного режиму (але це не пов'язано з порушенням уявлень про справедливість) [12]. Різновидами охоронних цензів можуть бути такі:

- *моральний ценз* – виборчого права позбавляються особи, які не відповідають моральним вимогам з боку суспільства. Інколи ці вимоги є чітко прописані у законодавстві (виборець повинен вести пристойний спосіб життя, не зловживати алкоголем і наркотиками, не бути позбавленим батьківських прав, не займатися махінаціями, жебракуванням тощо), а в інших – мають загальний характер, що створює труднощі щодо їх трактування і застосування, а також надає можливість владі позбавляти права голосу «неугодні» елементи. Моральний ценз найчастіше передбачає позбавлення виборчих прав осіб, що перебувають у місцях позбавлення волі за вироком суду. Проте часто позбавляються виборчих прав не усі засуджені, а лише ті, що отримали покарання за певні види злочинів, чи термін їхнього ув'язнення перевищує визначений термін. Інколи не можуть брати участь у виборах також ті особи, що знаходяться під слідством [60, с. 124].

Необхідно зауважити, що проблема застосування морального цензу є однією із найдискусійніших. Прихильники його застосування апелюють до того, що участь у виборах передбачає не лише наявність усвідомленого вибору, але й наявність громадянської відповідальності за нього. У разі, коли голосують злочинці, зникає гарантія того, що повністю буде виключена можливість голосування під впливом «почуття образи» на владу. Крім того, на голосування ув'язнених можна легко впливати, що відкриває широкі можливості для фальсифікацій. Підтримуючи запровадження морального цензу, російський науковець М. Масловська зазначає: аргументом на користь недопускання злочинців, які відбувають тюремне ув'язнення, до участі в голосуванні, є «... те, що люди, визнані винними у серйозних порушеннях законів, позбавили себе права впливати на формування цих законів» [359, с. 46–47].

Противники застосування морального цензу, з іншого боку, наголошують на тому, що позбавлення виборчих прав ув'язнених жодною мірою не сприяє їх поверненню до нормального життя. Надання ж виборчих прав злочинцям, навпаки, зменшує їхню відірваність від суспільства, політичного життя. На думку

противників морального цензу, його відсутність сприяє досягненню чи не найважливішої мети кримінального покарання – виправленню засуджених, а також запобіганню вчинення ними та іншими особами нових злочинів [469].

Можна лише погодитися з європейською демократичною традицією, яка все-таки допускає можливість обмеження виборчих прав людини за скоєні злочини. Питання застосування морального цензу повинно бути віддано на розсуд держави. Доцільнішою і справедливішою вбачається диференціація щодо застосування морального цензу у разі його наявності відповідно до важкості злочину, вчиненого окремою особою. Що стосується позбавлення виборчих прав осіб, які перебувають під слідством, то такий засіб є дискримінаційним, оскільки суперечить такій юридичній нормі, як «презумпція невинуватості». Підсумовуючи доцільність застосування морального цензу, потрібно сказати, що рівень його застосування повинен бути пропорційним до злочину. Крім того, одразу після зникнення обставин, що привели до застосування морального цензу, виборчі права громадян повинні бути відновлені у повному обсязі;

- *військовий ценз* – до голосування не допускаються військовослужбовці, службовці правоохоронних органів тощо. Запровадження цензу пов'язане з трактуванням військовослужбовців як категорій громадян, що повинні бути поза політикою. Їхня ж участь у виборах може призвести до їх надмірної політизації;

- *ценз банкрутства* – позбавлення виборчих прав банкрутів чи осіб, що є боржниками і не можуть сплатити свій борг. І хоча, на перший погляд, ценз банкрутства є дискримінаційним, у цій ситуації, вважає К. Арановський, виникає закономірне судження: «... якщо людина не в стані відповідати за свої справи, обов'язки, то, можливо, їй і не варто брати участь у вирішенні питань, від яких залежить загальне благополуччя» [12];

- *ценз попередньої діяльності* – до участі у виборах не допускаються особи, які здійснювали антидемократичну діяльність за існування попереднього режиму. Однак таке позбавлення виборчих прав повинно бути реалізоване лише за умови, коли злочинна діяльність відповідних осіб була доведена судом.

Варто зазначити, що судом можуть додатково бути встановлені охоронні виборчі цензи щодо певних громадян. Інколи у судовому порядку виборчих прав позбавляються особи, що брали участь у фальсифікаціях виборів, систематично ухиляються від голосування (за умови існування обов'язкового вотуму) тощо;

3) **дискримінаційні цензи** – передбачають безтермінове позбавлення виборчих прав, що застосовується до опозиції та до громадян, соціально-правова незахищеність яких дає привід ігнорувати їхні інтереси. Їх застосування не пов'язане із вдосконаленням процедури виборів, зручностями з обліком виборців, охороною громадського ладу, справедливістю тощо. Дискримінаційні цензи, якщо і несуть певне охоронне навантаження, то охороняють лише владу правлячої еліти [12]. Можна виділити такі різновиди дискримінаційних виборчих цензів:

- *статевий ценз* – поширення виборчого права лише на чоловіків. У деяких випадках статевий ценз проявляється ще й у тому, що жінки, хоч і мають право голосу, але для них встановлені додаткові (порівняно з чоловіками) обмеження: участь лише у місцевих виборах, наявність певного рівня освіти, вищий віковий бар'єр тощо. У XIX–XX ст. розгорнувся активний рух жінок за отримання виборчих прав, який називався суфражистським. Статевий ценз уперше був відмінений у 1893 р. у Новій Зеландії, а піком скасування статевого цензу у більшості держав світу можна вважати період після Другої світової війни [534, с. 109]. У цьому контексті варто зазначити, що на теренах України жінки отримали право голосу на загальнодержавному рівні доволі рано – з формуванням радянської влади. Що ж стосується багатьох мусульманських країн, то статевий ценз там існує ще й досі;

- *майновий ценз* – до участі у виборах допускаються лише ті особи, що відповідають певним майновим вимогам (мають певну кількість майна, визначену суму доходу за конкретний період, сплачують виборчий податок певного розміру тощо). Майновий ценз інколи застосовувався у вигляді виборчого податку: особи, які не оплатили цей вид податку, до участі у голосуванні не допускались. Застосування майнового виборчого цензу ґрунтується на думці про те, що відповідальні рішення може приймати лише людина, яка має достатню власність;

- *сімейний ценз* – позбавлення виборчих прав осіб, що не мають власної сім'ї. Додатковою умовою набуття виборчого права може бути наявність дітей;
- *расовий ценз* – позбавлення виборчих прав представників певних рас. Зокрема, раніше у ПАР африканське населення було позбавлене можливості брати участь у виборах. У Канаді індіанці мають право брати участь у голосуванні лише за умови, якщо вони служать у збройних силах країни [153, с. 136];
- *національний ценз* – недопускання до участі у виборах представників певних національностей чи етносів;
- *релігійний ценз* – прив'язка виборчих прав до певної релігії;
- *трудовий ценз* – специфічний ценз, що застосовувався в СРСР. Як зазначає радянський дослідник А. Кім, він полягав у тому, що до участі у виборах допускались тільки ті, хто заробляв на життя власною працею. Усі ж так звані «експлуататорські елементи» (люди, що були власниками засобів виробництва чи використовували найману працю) були позбавлені виборчих прав [288];
- *становий (класовий) ценз* – урахування під час надання виборчого права належності особи до певного суспільного стану (класу), а також інколи і його персональне становище у цьому класі. Як правило, до участі у виборах не допускаються громадяни з нижчих станів суспільства;
- *ценз освіченості (грамотності)* – до участі у голосуванні допускаються люди, які мають певний рівень освіти або (і) вміють читати та писати.

Часто ценз освіченості зараховують до технічних цензів, оскільки можливість виборця зробити усвідомлений вибір безпосередньо залежить від рівня його освіти. Голос грамотної людини є, як правило, незалежним, тоді як неграмотна людина повинна звертатися за допомогою під час голосування, що може впливати на її вибір. Неграмотні люди, крім того, є сприятливим об'єктом для маніпуляцій. При цьому необхідно враховувати й інший аспект проблеми: розвиток ЗМІ на сучасному етапі дає змогу доносити інформацію і до неграмотних виборців, а життєвий досвід допомагає здійснити раціональний вибір [468, с. 35].

Для розвинених країн ценз освіченості не є істотним, водночас у країнах, що розвиваються, ценз освіченості може стати перешкодою на шляху допущення до

виборів великих мас населення. Тому його доцільно зарахувати до дискримінаційних цензів, які необґрунтовано звужують виборчий корпус. Більше того, ценз має певною мірою майновий характер, це особливо притаманно для країн, де існує тільки платна освіта. Зарахування цензу освіченості до тієї чи іншої групи виборчих цензів багато в чому залежатиме від особливостей конкретного суспільства, його історичного минулого тощо. Одним із варіантів вирішення цієї дилеми могло б стати положення про набуття неграмотними людьми виборчих прав у разі власної ініціативи, що відсіяло б пасивних, неграмотних людей і, навпаки, відкривало шлях до виборів тим неграмотним виборцям, які є політично активними.

Якщо охоронні та технічні виборчі цензи корегують принцип загальних виборів, не порушуючи його, то дискримінаційні виборчі цензи передбачають або відхилення від принципу загальних виборів, або відмову від нього взагалі. Слід зазначити, що важливим аспектом проблеми є також психологічне сприйняття населенням країни того чи іншого обмеження виборчих прав. Тому справді дискримінаційними можна вважати лише такі виборчі цензи, які сприймаються значною частиною суспільства як несправедливість, необґрунтоване ущемлення прав тощо [12]. Розглядаючи виборчі цензи з такої позиції, дискримінаційними в окремих випадках можуть бути охоронні та технічні виборчі цензи, але за умови, що вони необґрунтовано звужують виборчий корпус країни.

Сучасні процеси демократизації призвели до скасування більшості цензів. Це стосується насамперед дискримінаційних цензів, які, як правило, повністю ліквідовані у більшості країн світу, або спостерігаються тенденції до їх істотного обмеження. Безумовно, це сприяє демократизації виборів, допуску до них ширших прошарків населення. У більшості країн щодо активного виборчого права зберігаються лише віковий ценз, ценз громадянства та ценз дієздатності (рідше – моральний виборчий ценз та ценз осілості).

Для збільшення рівня участі громадян у виборах, крім традиційного голосування на виборчій дільниці у багатьох країнах застосовують альтернативні методи волевиявлення. Проте вони передбачають і більшу ймовірність

фальсифікацій та порушень свободи виборів. Тому під час їхнього застосування потрібен суворий контроль та запобігання зловживанням.

Для голосування виборців, які не можуть з поважних причин (стан здоров'я, інвалідність тощо) прийти для здійснення волевиявлення, застосовують голосування поза виборчою дільницею. Умовою для цього має бути письмова заява виборця із зазначенням причин, що не дають змоги проголосувати. У випадку, якщо законодавство уможлиблює усну заяву, то при прибутті членів комісії до виборця вона має бути підтверджена письмово. Для додаткових гарантій проти фальсифікацій законодавець інколи вимагає довідку з медичного закладу, яка б підтверджувала хворобу виборця. Тут повинен бути досягнутий розумний компроміс, який не перетворював би процес голосування у надто складний, оскільки це може спричинити відмову від участі у виборах.

Голосування поза дільницею проводиться, як правило, у день виборів. Під час здійснення волевиявлення дуже важливою є присутність як членів комісій від різних сил, так і спостерігачів. Це дає можливість зробити процес такого голосування прозорішим і унеможлиблює фальсифікації. Ще одним заходом, спрямованим на забезпечення демократичності такого голосування, є встановлення на законодавчому рівні граничнодопустимої кількості виборців, які можуть проголосувати поза межами приміщення для голосування.

Альтернативою може бути голосування поштою, яке надається виборцю тільки у разі розумного пояснення причини відсутності. Таке голосування можна допускати лише тоді, коли поштова служба є безпечна (захищена від навмисного втручання), і надійна (функціонує в належний спосіб) [303].

Для виборців, які в день голосування перебувають поза межами дільниці чи округу, теж застосовуються різні види альтернативного голосування. Одним із них є дострокове голосування, що надається на основі заяви виборця. За такого голосування виборці здійснюють волевиявлення на дільниці до дня голосування. Важливо, щоб встановлювався чіткий період, в який може відбуватися дострокове голосування. Цей період не може бути необґрунтовано великим.

Бюлетені виборців, що голосують достроково, знаходяться у запечатаному конверті та підраховуються лише в день голосування. Повинно забезпечуватися надійне зберігання таких бюлетенів. Іншим заходом проти фальсифікації під час дострокового голосування може бути вимога до членів комісії ставити свої підписи на конвертах, що унеможливить їхнє відкриття швидше від встановленого часу чи його підміну. Недоліком дострокового голосування є певна залежність результату волевиявлення від дій кандидатів, адже кінцевий перелік суб'єктів, за яким відбувається голосування, остаточно формується у день виборів. Тому голосування громадян, що здійснили волевиявлення раніше, може бути втрачене, якщо кандидат, підтриманий виборцями, зніме свою кандидатуру [80, с. 39–40].

Ще одним альтернативним способом є голосування по довіреності. Бажано, щоб довіреність була нотаріально завірена. Крім того, законодавство повинно обмежувати і перелік соціальних категорій, які можуть голосувати по довіреності (найчастіше це військовослужбовці), і перелік осіб, яким виборець може надавати довіреність (члени сім'ї, близькі родичі, співжителі тощо).

Альтернативним є також волевиявлення за допомогою відкріпних посвідчень, яке дає можливість проголосувати на іншій ділянці. У цьому випадку важливим є контроль, який би унеможлиблював кратне голосування виборців (отримання кількох відкріпних посвідчень однією особою чи голосування як на своїй ділянці, так і за посвідченням). Для цього повинен вестися реєстр виданих відкріпних посвідчень, а виборець повинен бути видалений із списків на ділянці за місцем проживання. Крім того, бажаною є ситуація, коли посвідчення видаються за участі кількох членів комісії – представників різних партій. Одним із недоліків голосування за допомогою відкріпних посвідчень є додаткові фінансові витрати, а також додаткова затрата часу з боку виборців, яким необхідно з'явитися на ділянку двічі.

Інколи у світовій виборчій практиці застосовується голосування на пересувних ділянках (наприклад, у Росії). Воно використовується, як правило, у

виняткових ситуаціях (надзвичайний чи військовий стан, загроза використання насильства та збройних сутичок між виборцями тощо) [296].

Для реалізації загальних виборів важливо, щоб забезпечувалися можливості для голосування таких категорій населення, як інваліди, військовослужбовці та громадяни, що проживають за кордоном. Щодо інвалідів держава повинна вживати належних заходів для того, щоб вони змогли проголосувати, зберігаючи при цьому почуття гідності. У такому випадку повинна дотримуватися таємниця голосування й не допускатись незаконний вплив на результат волевиявлення.

Стосовно військовослужбовців доцільно, коли вони голосують поза межами військових частин, що дасть змогу зробити процес такого голосування вільнішим та прозорішим. У цьому випадку вони включаються у списки на найближчій ділянці за поданням командування. Виняток може становити ситуація, коли частина розташована надто далеко від найближчої ділянки. У військових частинах, крім того, на період виборів доцільно створити спеціальний орган, який би стежив за відсутністю тиску з боку командування на солдатів і офіцерів.

Для збільшення рівня електоральної участі держава одночасно повинна забезпечувати можливість голосування для осіб, які на момент виборів перебувають за кордоном, створюючи з цією метою закордонні виборчі округи та ділянки при посольствах та консульських установах [181, с. 153–154].

Однак володіння виборчим правом не завжди означає реальну можливість його реалізації. Для цього повинні існувати усі необхідні для цього умови. Однією з них є належний спосіб формування списків виборців (далі – списків) та ведення виборчого реєстру (за умови його передбаченості законодавством певної країни).

Список виборців дає змогу встановити загальну кількість виборців округу та отримати інформацію про електорат. На основі списку відбувається процедура отримання бюлетеня, і як результат – акт волевиявлення. Формування списків також унеможлиблює допуск до виборів осіб, які не мають виборчих прав. Інформація, що міститься у списках виборців, крім того, може використовуватися для формування округів, утворення ділянок, для перевірки підписів на підтримку кандидатів тощо. Зрештою, достовірність результатів

голосування напряду залежить від правдивої і точної інформації про кількість зареєстрованих виборців, які беруть участь в електоральному процесі [296].

Проблема формування списків виборців є однією з найболючіших у виборчому процесі в багатьох країнах. Особливо характерним це є для держав, в яких відсутні тривалі традиції проведення демократичних виборів (до таких країн належить і Україна). Типовими проблемами, які можна спостерігати під час формування списків, зокрема, є їх неповнота і неточність. У таких ситуаціях різко зростає можливість використання недосконалих списків у своїх цілях, створюються умови для фальсифікацій [300].

Найчастіше суб'єктом формування виборчих списків є муніципальна влада. Інколи формування списків належить до компетенції Міністерства внутрішніх справ чи податкової служби. У деяких країнах для створення і ведення списків існує спеціальна служба – національний чи громадянський реєстр. Крім того, списки військовослужбовців формуються комендантом військової частини. Що ж стосується виборців, які перебувають за кордоном, то їхню реєстрацію здійснюють керівники дипломатичних відомств у відповідних країнах.

Найпоширенішою підставою для реєстрації виборця є факт знаходження його місця проживання на території відповідного виборчого округу. Під місцем проживання розуміють житлове приміщення (будинок, квартиру, службове приміщення, гуртожиток, будинок престарілих тощо), в якому особа постійно чи переважно проживає. Підставою для визнання місця проживання може бути право власності, договір оренди чи найму. Ознакою постійного чи переважного проживання є постійна присутність особи у певному місці, незважаючи на те, що в певні проміжки часу її там не було. Російський дослідник виборчого права С. Таровик зазначає: «Головне, щоб людина відчувала себе жителем цієї місцевості, і в цій якості її сприймали оточуючі» [489, с. 103].

Водночас реєстрація виборця тільки за місцем проживання істотно обмежує права громадян, оскільки не враховує інтенсивних міграційних процесів, а також наявності категорії громадян, що фізично перебувають не за місцем свого проживання (реєстрації). Тому, крім реєстрації виборців за місцем проживання,

повинен існувати ще й інший критерій включення у списки – місце перебування (місце тимчасового проживання). Під ним розуміють санаторій, пансіонат, лікарню, готель, жиле приміщення, що не є місцем проживання особи, і де вона проживає тимчасово. Її перебування поза межами місця проживання не може бути підставою для позбавлення виборчих прав.

Виборці, які перебувають за кордоном, повинні також мати усю повноту виборчих прав та можливість їх реалізувати повною мірою. Дипломатичні установи повинні сприяти таким виборцям у здійсненні їхніх виборчих прав. Підставою для їхньої реєстрації є сам факт їхнього постійного проживання на території відповідної держави або ж знаходження в офіційному тривалому закордонному відрядженні. Що стосується категорій громадян, які не мають місця постійного проживання на території країни, то для реалізації їхніх виборчих прав доцільним є або запровадження так званої заявочної реєстрації (з ініціативи самих виборців), або створення спеціальних ділянок для такої категорії осіб.

У світовій практиці для позначення умов реєстрації виборців вживають такі два поняття, як: «доміцилій» (місце проживання) і «резиденція» (фактичне перебування). Виділяють доміцилій за народженням (успадковується передусім від батька, а у разі його відсутності – від матері) і доміцилій за вибором (як результат добровільного вибору особою місця проживання після досягнення повноліття). Особі, як правило, можна мати кілька резиденцій, більше одного громадянства, але доміцилій в людини повинен бути тільки один [489, с. 103].

У контексті досліджуваної проблематики слід чітко розділяти такі два поняття, як «списки виборців» та «реєстр виборців». Реєстр виборців передбачає формування єдиної інформаційної системи про електорат на рівні усієї країни і функціонує постійно. У той самий час списки виборців формуються під конкретну виборчу кампанію і є тимчасовими. Списки виборців, крім того, не обов'язково мусять бути централізованими.

Можна виділити дві системи формування реєстру виборців та (або) списків:

1. Активна (ініціативна) система – передбачає необхідність звернення самого виборця щодо внесення його у списки. Недоліком системи є те, що за такого

способу формування списків істотно викривляються відомості про кількість та склад електорату, оскільки тут не враховуються пасивні виборці, які не потурбувалися про реалізацію свого виборчого права. Однак, враховуючи той факт, що поняття «громадянин» передбачає активну політичну позицію особи, формування виборчих списків за активною системою не позбавлене логіки.

2. Пасивна (імперативна) система – списки формуються автоматично відповідними органами на основі даних про місце проживання (реєстрації) та іншої необхідної інформації. Різновидом імперативної системи є формування списків обходом відповідними посадовими особами мешканців населених пунктів. Така система є дієвою та доречною лише у випадку, коли існують перевірені дані про громадян, які можна використати для формування списків. Необхідно вказати й на те, що в деяких випадках імперативна система є своєрідним стимулом для виборця у процесі реалізації його прав [474, с. 29–30].

Крім двох згаданих систем, у деяких країнах списки виборців та державний реєстр виборців відсутні взагалі. Виборець має можливість проголосувати, засвідчивши відповідний документ безпосередньо на дільниці. Уникнення багаторазового голосування за такою системою забезпечується спеціальним штампом у паспорті чи в інший подібний спосіб. Перевагою системи є її зручність для виборців, а негативом – потенційна можливість проголосувати тим особам, які не мають на це права. Вказаний механізм перетворює роботу комісій на дуже виснажливу справу. Це може призвести до того, що виникнуть можливості проголосувати виборцям кілька разів унаслідок втрати пильності і допущення простих помилок (для виборців, які голосують стабільно, кількість штампів у паспорті є значною, що може призвести до ситуації, коли член комісії просто не зауважить штампа, який стосується поточних виборів).

Для ефективної та демократичної реалізації активного виборчого права процес формування виборчого реєстру та (чи) списків має відповідати певним вимогам та принципам. Насамперед реєстр має бути централізованим. Це дає можливість уникнути багаторазового включення виборців до реєстру. Централізований виборчий реєстр гарантує, що виборець обов'язково буде

включений у реєстр. З цього приводу голова Центральної виборчої комісії Латвії А. Цімдарс зазначає: «При централізованій системі виборець не може бути «ніде». Він обов'язково буде «десь», причому в чітко визначеному місці» [519, с. 32].

Списки повинні бути постійними та періодично поновлюватися. Для цього постійно необхідно збирати та застосовувати інформацію про населення країни. Враховуючи той факт, що інформація про виборців береться з різних джерел, а ними переважно є відповідні органи влади, то важливим аспектом є постійний діалог та обмін між ними інформацією, що стосується формування списків.

Однією з умов ефективного уточнення списків повинна бути активна позиція самих громадян, які зобов'язані вчасно повідомляти відповідні установи про зміну персональних даних, які впливають на їхній виборчий статус. У тому випадку, коли в країні передбачена ініціативна система формування списків, необхідно, щоб реєстрація виборців здійснювалася протягом тривалого часу, який би забезпечував повноцінну реалізацію громадянами свого виборчого права.

Важливою умовою повноти та достовірності списків є їхня публічність. Саме вона передбачає можливість електорату вільно ознайомлюватися із списками та виправляти помилкові дані, домагатися включення себе у списки у разі відсутності. Враховуючи той факт, що ведення виборчого реєстру та формування списків є дуже складною роботою, яка одночасно не застрахована від окремих неточностей, публічний доступ до реєстру виборців є надзвичайно важливим. Він є обов'язковою умовою підвищення якості та законності процесу реєстрації виборців [181]. Це стосується і виключення із списків осіб, які не мають підстав для внесення, і повинно здійснюватися лише на основі офіційних документів, що підтверджують відсутність права особи знаходитись у відповідному списку.

Для ознайомлення із списками громадянин повинен бути проінформований про час, місце і характер процедури. Найкращим варіантом для публічності списків є їх вивішування у доступному місці, де громадяни мали б змогу вільно з ними ознайомлюватися. Більше того, деякі виборчі практики передбачають не лише можливість ознайомлення виборців із списками, але і право на отримання копії списків. Комп'ютеризація списків дає можливість копіювати дані на

компакт-диски та інші засоби, що розширює здатність органів, відповідальних за організацію і проведення виборів, заохочувати перевірку списків виборців. Це приводить до збирання достовірнішої інформації, що міститься у списках виборців, і підвищує суспільну довіру стосовно виборчого процесу [487, с. 73].

У випадку звернень виборців щодо усунення погрішностей у списках, відповідні органи повинні адекватно на це реагувати, але при наявності законних підстав для виправлення помилок. Обов'язковою умовою демократичності формування списків є право виборців у судовому порядку оскаржувати рішення комісій про відсутність їх у виборчих списках.

Спірним залишається питання, що стосується кінцевої дати внесення виправлень у списки. Виборча практика більшості країн передбачає припинення внесення змін у списки за певний час до дня голосування. Проте існує практика включення виборців у списки для голосування і в день виборів. Такий порядок Венеціанська комісія називає вражаючим проявом лібералізму: «... включення у списки виборців залежить від ухвали суду, що змушений проводити засідання в день виборів, внаслідок чого така процедура не відповідає організаційним потребам, що лежать в основі функціонування будь-якої демократії» [303]. Якщо включення громадян до списків у день голосування за рішенням суду з міркувань забезпечення загального виборчого права ще можна вважати до певної міри доречною процедурою, то внесення змін до списків комісією у день виборів є явищем негативним, адже може призвести до значних фальсифікацій. Тим недоцільніше дозволяти вносити зміни у списки після закінчення голосування.

Прозорість формування виборчих списків повинна поєднуватися із необхідністю захисту конфіденційної інформації про виборців. Списки повинні містити тільки ті дані, які необхідні для забезпечення голосування. Інформація, що міститься у списках, повинна використовуватися лише для виборчих цілей. Тільки в окремих випадках можуть допускатися певні обмеження публічності списків для забезпечення конфіденційності інформації про громадян. Також для реалізації принципу загальних виборів списки повинні включати усіх виборців, які мають для цього законні підстави. Цього можна досягнути, передбачаючи

можливість включення у списки і забезпечення голосування усіх необхідних категорій громадян.

Однією з умов забезпечення демократичності формування виборчих реєстрів та (або) списків є відсутність необґрунтованих обмежень щодо реалізації виборчих прав. Якщо такі обмеження, як місце проживання, громадянство, недієздатність чи перебування в місцях позбавлення волі можуть бути обґрунтованими, то недопустимими є випадки невключення осіб у списки за такими ознаками, як раса, етнічне походження, фізичний стан особи, стать, мова, релігійні чи політичні переконання, рівень освіти, майновий та посадовий стан, членство у політичних об'єднаннях тощо.

Принцип рівних виборів. Згідно з принципом виборці повинні мати рівні можливості впливу на процес та результати виборів. Принцип рівних виборів спочатку зводився, як правило, лише до наявності рівної кількості голосів. Водночас, принцип повинен передбачати також й однакову їхню «вагу». Однак ми вважаємо, що принцип рівних виборів потрібно трактувати ширше: важливими є не тільки рівні можливості впливу виборців під час самого голосування, але й на усіх етапах виборчого процесу. На думку російського дослідника І. Ільїнської, рівні вибори передбачають: «... кожен громадянин, який бере участь у виборах, незалежно від віку, статі, раси, національності, майнового стану, соціального походження тощо, має однакову з іншими виборцями кількість голосів на виборах, а також в усьому іншому бере участь у виборах на рівних засадах» [269].

Реалізації принципу рівних виборів вимагає дотримання певних умов, однією з яких є відсутність дискримінації. Заборонено обмеження виборчих прав за ознаками, що не можуть бути обґрунтованими раціональністю та доцільністю проведення виборів (раса, колір шкіри, стать, походження, майновий стан тощо). Іншою умовою дотримання принципу є наявність у кожного виборця однакової кількості голосів. Кількість голосів залежить від типу виборчої системи: за мажоритарної системи виборці володіють, як правило, одним голосом (у разі застосування одномандатних округів). У разі, коли округи є багатомандатними, то кількість голосів може бути більшою. За змішаної системи виборці наділяються,

як правило, двома голосами. В умовах застосування пропорційної системи виборець володіє або одним голосом, або багатьма (у разі застосування преференцій). Однак за будь-якої виборчої системи кількість голосів у кожного виборця повинна бути однаковою.

Щоб кожен виборець володів і на практиці мав змогу реалізувати однакову кількість голосів, необхідне дотримання певних технічних вимог. Виборець повинен бути включеним лише до одного списку. Для уникнення багаторазового голосування важливою є ідентифікація виборця. Насамперед вона передбачає встановлення особи виборця за допомогою відповідних документів. Важливо законодавчо закріпити перелік документів, що дають можливість ідентифікувати виборця і на підставі яких він може брати участь у голосуванні [80, с. 7].

Наступним кроком є перевірка та вивчення наявності підстав, які дають виборцям право голосувати саме на цій дільниці. Для уникнення кратного волевиявлення у практиці застосовують декілька методів: відмітка у списках, яка засвідчує факт видачі бюлетеня; штамп у відповідному документі виборця; нанесення на руку виборця позначки чорнилом, що не змивається тощо [181, с. 173]. Недоліком зазначених заходів є, звісно, ускладнення процедури ідентифікації, яка займає значно більше часу, вимагає більше матеріальних затрат, утруднює роботу комісій та знижує інтенсивність голосування. Додатковим заходом уникнення кратного голосування є видача виборцю спеціального виборчого посвідчення (виборчої книжки), в якому фіксуватиметься факт голосування. Також громадяни повинні отримувати на руки на дільниці однакову кількість бюлетенів, повинно вестися централізоване їх виготовлення бюлетенів, чіткий облік та суворозвітність щодо використання.

Порушенням умови рівності голосів є плюральний вотум, що передбачає надання певній частині виборців більше голосів, ніж решті виборчого корпусу. Із загальної маси громадян виділяються ті, яким, на думку законодавця, бажано і доцільно надавати більшу частку впливу. Чинники, що зумовлюють надання додаткових голосів, мають у науковій літературі назву коефіцієнтів голосування: освіта, майновий та сімейний стан, соціальний статус, вік. Набагато складнішим є

питання міри застосування коефіцієнта голосування, що дає змогу особі надавати додаткові голоси. Крім того, виникає проблема ступеня їх комбінування [528].

Хоча існування плюрального вотуму не позбавлено певної логіки та доцільності, таке явище має яскраво виражений недемократичний характер, прямо порушує принцип рівності та не може бути елементом демократії. Близьким до плюрального вотуму є наділення правом голосу осіб незалежно від їхнього віку. На практиці це дає змогу батькам голосувати за дітей. Крім того, що таке голосування посягає на принцип рівності виборів, воно істотно «омолоджує» виборчий корпус, оскільки дітей переважно мають порівняно молоді виборці [353, с. 22].

Для функціонування принципу рівних виборів необхідно, щоб усі виборці були об'єднані в один виборчий корпус. Порушує цю умову наявність куріальної системи, згідно з якою виборці поділяються на кілька груп (курій, общин) за різноманітними ознаками (національною, релігійною, станомо-кастовою тощо). Для кожної з груп уже наперед встановлена кількість мандатів, що мають бути ними обрані. Під час використання куріальної системи принцип рівних виборів застосовується тільки для виборців усередині курій і не поширюється на увесь електорат. Кількість мандатів, що обираються в кожній курії, не завжди є пропорційною до чисельності виборців у куріях. Куріальна система широко застосовувалась у попередні епохи і в наш час є швидше винятком.

Варто зазначити, що у деяких випадках порушення принципу рівних виборів має на меті гарантування представництва у владі певних суспільних груп, які в іншому випадку не змогли б реалізувати свої інтереси через владні структури. Це досягається різними способами: формування округів, де такі групи становитимуть більшість і зможуть обирати своїх представників; скасування або зниження виборчого порогу для таких груп за пропорційною виборчою системою; резервування певної кількості місць у представницьких органах влади тощо. Слід зазначити, що такі категорії громадян не становлять окрему курію і у виборах беруть участь усі громадяни, що проживають на цій території.

У випадку застосування подібних методів це сприятиме демократизації виборчого процесу. Також не матиме недемократичного характеру дозвіл певним

категоріям громадян голосувати іншим від загалу способом (інваліди, хворі та ін.) за умови рівноцінності процедур голосування. Крім того необхідно, щоб усередині таких груп існувала рівність вибору. Однак подібні заходи повинні застосовуватись тільки у межах і до того часу, поки вони необхідні.

Наступним аспектом рівності є забезпечення рівної «ваги» голосу. Умовою дотримання є обрання депутатів однаковою кількістю виборців, оскільки у разі нерівності округів за кількістю виборців «вага» голосу виборця у менш численному окрузі буде більшою за «вагу» голосу виборця в окрузі, де чисельність виборців є більшою. Для дотримання цієї умови одномандатні округи повинні створюватися із приблизно однаковою кількістю виборців [515, с. 72].

Абсолютної рівності округів у кількісному відношенні домогтись нереально, межі округів намагаються узгодити з існуючим у країні адміністративно-територіальним поділом [530, с. 124]. Значною мірою це зумовлено тим, що депутат повинен представляти інтереси конкретного округу, а не абстрактних виборців. Саме тому законодавство більшості країн передбачає певні межі відхилення чисельності населення (виборців) різних округів.

Необхідно, щоб таке допустиме відхилення було незначним (як правило, не більше ніж 10 %). Крім того, має бути чітко встановлений відсоток відхилення, оскільки формулювання на зразок «приблизно однакові» дає можливість використовувати формування округів у певних інтересах. В окремих випадках (важкодоступність чи велика віддаленість місцевості, компактне проживання певних соціальних груп тощо) можлива й більша величина відхилення кількості виборців. Однак усе ж вона не повинна бути надто великою, оскільки істотно порушуватиме принцип рівних виборів. Тому необхідне попереднє закріплення офіційного переліку тих місцевостей, які підлягають під виняток щодо норми відхилення округів.

«Вага» голосу певною мірою залежить і від характеру самих округів. У деяких випадках рівність голосів і рівна кількість виборців в окрузі не є гарантією рівної «ваги» голосу. Ця проблема стосується багатомандатних регіональних округів як за мажоритарної, так і за пропорційної систем. Вона виникає у разі

нерівності округів за кількістю мандатів (навіть за умови повної пропорційності у цих округах між кількістю виборців і кількістю мандатів). Якщо всі виборці отримають однакову кількість голосів, то голоси виборців в окрузі з меншою кількістю мандатів матимуть більшу «вагу» порівняно з голосами виборців в окрузі з більшою кількістю мандатів. Застосовуючи інший варіант – надання виборцям кількості голосів, які дорівнюють кількості мандатів в окрузі, – навпаки, у вигіднішому становищі знаходитимуться виборці з більших за кількістю мандатів округів. Можна надавати виборцям в усіх округах таку кількість голосів, яка дорівнює кількості мандатів у найменшому окрузі. Однак і це не робить «вагу» голосу виборців рівною.

При використанні багатомандатних округів, як справедливо зазначає російський науковець А. Руппель, навіть застосування рівної норми представництва не дає рівності голосів окремих виборців. Єдина норма представництва при цьому забезпечує рівну середню «вагу» голосів, але не рівний їхній вплив на результати виборів [449, с. 11]. Тому округи повинні бути обов'язково однаковими як за кількістю виборців, так і за кількістю мандатів. Лише тоді «вага» голосу буде більш-менш рівною. За умови використання пропорційної системи в єдиному багатомандатному окрузі повинна діяти одна і та ж виборча квота (виборчий метр).

На практиці принцип рівних виборів часто порушується через застосування виборчої геометрії – формування владою округів у такий спосіб, щоб забезпечити своїй політичній силі краще представництво у парламенті. Виборчу геометрію ще називають «джеррімендерінг» – від імені губернатора американського штату Массачусетс Е. Джері, який уперше застосував цю технологію в своїх інтересах. З метою сприяння перемозі своєї партії він «покраяв» штат Массачусетс на округи так, що їхні межі, на думку місцевого карикатуриста, нагадували контур «саламандри». Видавець місцевої газети, в якій була зображена відповідна карикатура, назвав ці маніпуляції «джеррімендерінгом» (від Gerry та (sala)mander). Виборча геометрія проявляється у тому, що влада нарізає округи так, щоб перемогти хоча б з мінімальною перевагою в більшості округів, а електорат

(прихильників) партій-суперників зосередити з найістотнішою перевагою у меншості округів [525, с. 99].

Виділяють два види виборчої геометрії – пасивну та активну. Пасивна присутня у тому випадку, коли межі округів тривалий час не переглядаються, оскільки відбувається постійне переміщення населення і зміна його чисельності. Тому встановлені межі округів є менш рухомі, ніж зміни складу населення [353, с. 25]. Активна виборча геометрія є результатом свідомих дій кандидатів, що мають на меті встановлення нерівності представництва. Під час використання активної виборчої геометрії можуть застосовуватись одразу два прийоми, які порушують рівність: 1) створення округів, що є нерівними за кількістю виборців; 2) формування кордонів округів у такий спосіб, щоб більшість прихильників опонуючих сил були зосереджені у якнайменшій кількості округів. У результаті, як зазначають дослідники, створювані округи інколи набувають чудернацьких форм «серпа», «коромисла» тощо, оскільки їх нарізають по-різному [525, с. 199].

У першому випадку в менш чисельних округах концентрується електорат, який підтримує чинну владу, а в більш чисельних округах – електорат, який підтримує опозицію. У результаті таких дій збільшується «вага» голосу провладної частини електорату, і, навпаки, знижується «вага» голосу опозиційно налаштованого електорату. У другому випадку створюються округи із урахуванням розстановки політичних уподобань виборців. Такий спосіб виборчої геометрії є складнішим, вимагає більших затрат і може давати менш вагомий результат. З цього приводу український дослідник О. Єршов зазначає: «Очевидно, що в такому разі, з суто формальної точки зору, пропорційність дотримується, але реальний результат виборів виявляється заздалегідь прогнозованим, оскільки за рахунок мінімальної переваги у більшій кількості виборчих округів одна з партій отримує максимальну перевагу в органах державної влади» [183, с. 451].

Відомий американський науковець Р. Джонстон виділяє п'ять видів виборчої геометрії:

1) виділення серед багатьох округів певних територій, де певна сила користується підтримкою населення, і їх об'єднання в округи. У цих округах сила отримує перемогу і депутатські мандати. Такий різновид виборчої геометрії ефективний і застосовується у разі слабкості й непопулярності провладної сили;

2) створення округів із значним переважанням електорату опозиції для того, щоб вона змогли провести до влади і так гарантовані для неї мандати, але з вагомішою підтримкою. У такому разі на інших територіях кількість електорату опозиції зменшується, що дає провладним силам більше шансів на перемогу;

3) створення змішаних округів для того, щоб збільшити кількість опозиційного електорату у тих округах, де гарантована перемога провладної сили. Таке відтягування голосів опозиції зменшує її силу і у підсумку позитивний результат, однак є доволі ризикованим і в разі певних неочікуваних змін може призвести до поразки провладної політичної сили у цих округах;

4) використання трьох вищезгаданих способів виборчої геометрії для недопущення до влади певних груп населення (расових, національних тощо);

5) проведення «мовчазної» виборчої геометрії – відсутність перегляду меж округів протягом тривалого часу, що сприяє непропорційності та порушенню принципу рівних виборів [555, с. 172].

Схематичне зображення застосування виборчої геометрії див. у Додатку 1.

Ефективне використання виборчої геометрії передбачає проведення конкретних соціологічних досліджень, метою яких є з'ясування уподобань виборців. Потрібно зауважити, що законодавство більшості країн запроваджує певні норми, спрямовані на ліквідацію виборчої геометрії. Згідно з цим округи повинні формуватися із урахуванням адміністративно-територіального поділу держави. Передбачається також періодичний перегляд кордонів округів незалежно від того, хто знаходиться при владі [515, с. 72].

Подібний перегляд дає змогу уникнути такого виду виборчої геометрії, як пасивна. Водночас, перегляд меж округів повинен відбуватися на основі надійної інформації про виборців, узятій із результатів перепису населення чи реєстру бази даних. Перепланування виборчих округів повинно відбуватися до початку виборів

з обов'язковим інформуванням громадськості про ці дії. Важливо, щоб цей процес здійснювався незалежним органом, а не законодавчими чи виконавчими структурами влади. При цьому доцільним є залучення відповідних фахівців та представників усіх політичних сил.

Розривати територію округу, як правило, забороняється, вона повинна бути суцільною. Винятком можуть бути населені пункти чи території, які віддалені від основної території округу географічними чинниками (анклави, острови тощо). Досягнути ж абсолютної рівності виборчих прав в усіх згаданих аспектах доволі важко. Слід пам'ятати, що періодичний перегляд округів може бути використаний владою для задоволення власних інтересів. Тому межі округів повинні змінюватися лише у разі реальної зміни кількості виборців, які проживають на території округу, або ж при зміні середньої норми представництва.

Принцип рівних виборів, як бачимо, має формальний (рівні умови участі виборців у виборах) та матеріальний (рівність «ваги» кожного голосу) аспекти. На сучасному етапі, здебільшого, порушується саме матеріальний аспект принципу. Загалом же принцип рівних виборів на етапі голосування, за твердженням Р. Даля, передбачає: «На вирішальній стадії прийняття колективних рішень кожному громадянину має надаватись рівна можливість зробити свій вибір, який має дорівнювати виборіві будь-якого іншого громадянина» [158].

Зважаючи на зазначене, принцип рівних виборів можна трактувати значно ширше. Він повинен включати рівність виборців на усіх етапах виборчого процесу. Дільниці повинні бути сформовані так, щоб бути доступними для усіх, в іншому випадку виборці, які проживають у віддалених місцевостях, будуть поставлені в нерівні умови порівняно з іншими виборцями. Виборець повинен мати рівні можливості щодо висування кандидатів, участі в агітації та веденні спостереження за ходом виборів та голосування. Крім того, громадяни повинні наділятися рівними можливостями для ефективного захисту своїх прав. Для цього має існувати однаковий порядок розгляду виборчих спорів.

У підсумку можна констатувати, що принцип рівних виборів тісно пов'язаний із усіма іншими демократичними принципами виборів, причому цей

зв'язок є двостороннім. Так, з одного боку, дотримання принципу рівних виборів сприяє реалізації інших демократичних принципів виборів, а з іншого, – розвиток і дотримання інших демократичних принципів виборів одночасно сприяє дотриманню базових аспектів принципу рівних виборів.

Принцип прямих виборів. Передбачає формування органів влади безпосередньо виборцями. Згідно з принципом прямих виборів між виборцями і кандидатом не може бути жодних проміжних інстанцій, які опосередковують волевиявлення виборців. Крім того, принцип передбачає безпосереднє голосування виборців «за» чи «проти» певного суб'єкта. Питання про належність особистого голосування до одного із аспектів принципу прямих виборів є доволі дискусійним. Однак ми вважаємо, що його все ж таки потрібно розглядати як елемент прямих виборів, оскільки в іншому випадку голос виборця буде опосередкований іншою людиною, а отже, матиме непрямий характер.

Особисте голосування передбачає, що виборець повинен отримати бюлетень і власноруч здійснити акт волевиявлення. У випадку з виборцями, які через певні об'єктивні обставини (як правило, за станом здоров'я) не можуть самостійно заповнити бюлетень, законодавство дає їм можливість скористатися допомогою інших виборців. Однак це не стосується громадян, які особисто зацікавлені у перемозі тієї чи іншої політичної сили, чи беруть участь в організації та проведенні виборів. Така допомога, крім того, повинна гарантувати, що результат волевиявлення відобразатиме бажання виборця, який звернувся по допомогу. У цьому контексті варто зауважити, що такі різновиди волевиявлення, як сімейне голосування та голосування за дорученням, передбачають відсутність особистого волевиявлення виборця і тому є порушенням принципу прямих виборів [487, с. 24].

Поряд з принципом прямих виборів застосовується принцип непрямих виборів, суть якого полягає у тому, що виборні посади в країні обираються не народом, а спеціальним органом. Непрямі вибори мають три різновиди: опосередковані, багатоступеневі та кооптаційні [80, с. 79].

Опосередковані вибори передбачають формування органу чи посади спеціально створеною для цього інституцією (колегією виборщиків). Вона, як

правило, формується виборцями для виконання своїх функцій щодо обрання владного органу, після чого найчастіше перестає функціонувати. Варіантом опосередкованих виборів є обрання владних структур парламентом чи інститутом, який включає представників різних органів влади. Специфіка такого варіанта полягає у тому, що вибори посадових осіб чи органів є лише однією з багатьох функцій інституту, що опосередковує волевиявлення громадян.

До переваг опосередкованих виборів можна зарахувати формування професійного парламенту та обрання на посаду професійної особи, оскільки виборщики є досвідченішими, мають рівень політичної культури вищий, ніж у середньостатистичного виборця. Під час опосередкованих виборів агітація є толерантною. Однак в ході таких виборів відбувається процес психологічного викривлення волевиявлення громадян, оскільки виборець думає не про обрання людини, яка була б найкращим репрезентантом його інтересів, а про людину, яка б могла якнайкраще зробити вибір за нього.

Відсутність гострої боротьби в умовах опосередкованих виборів, а це можна зарахувати до їх негативних наслідків, здебільшого є свідченням байдужості громадян. До недоліків опосередкованих виборів науковці зараховують й те, що вони: «... через деперсоніфікацію, абстрактність вибору гасять інтерес громадян до участі в голосуванні і сприяють розвитку абсентеїзму. Вони викривляють волю виборців на користь великих партій і блоків, оскільки на кожному рівні виборів втрачаються голоси, отримані партіями-аутсайдерами» [427].

Недоліком опосередкованих виборів вважається існуюча можливість для підкупів та маніпуляцій, сприятливі умови для яких створює невелика кількість виборщиків. Для опосередкованих виборів притаманна технічна складність, оскільки виборчий процес є значно тривалішим та вимагає більших матеріальних затрат. Обрання влади за допомогою виборщиків може викривляти результати волевиявлення громадян. Застосування опосередкованих виборів поглиблює розрив існуючих зв'язків між народом та обраними представниками. Зарубіжний дослідник початку ХХ ст. Л. Шалланд зазначає: «Голосуючи за того чи іншого депутата, виборець, якщо він хоч трохи усвідомлено ставиться до своїх

обов'язків, відчуває за собою певну відповідальність, – чого, звичайно, бути не може, коли вся роль виборця обмежується підбором досвідченої людини, якій вже буде доручено зробити належний вибір» [527, с. 77].

Багатоступеневі вибори передбачають обрання низових органів влади безпосередньо народом, що ж стосується вищих органів влади, то вони формуються вже цими низовими органами. Вказані вибори можуть мати два чи більше рівні обрання і є своєрідним «решетом», через яке відбувається відбір кандидатів. Чим більша наявність ступенів, зазначають дослідники, тим частіше порушуватиметься початкова воля виборчого корпусу [353, с. 23].

Недоліком багатоступеневих виборів вважається надання низовим ланкам органів влади невластивих їм функцій щодо формування органів влади вищого рівня. Громадяни, обираючи органи місцевої влади, в умовах застосування прямих виборів керуються під час вибору передусім такими рисами кандидатів, як їх обізнаність у місцевих справах, можливість надання допомоги місцевій громаді та відстоювання її інтересів. Тому застосування непрямих виборів змушує виборців часто керуватися меркантильними міркуваннями, а вони не сприяють формуванню стабільної та ефективної місцевої влади.

Під час застосування кооптаційних виборів відповідний орган зі свого складу виділяє особливий орган, який йому не підпорядкований. Такі вибори інколи застосовують для формування верхньої палати зі складу обраної сукупності депутатів. У цьому випадку депутати, що залишаються, формують нижню палату. Однак за такої системи викривляється суть бікеміралізму, оскільки дві палати формуються за однаковим принципом. Тому верхня палата парламенту втрачає своє, характерне у таких випадках, стримувальне значення щодо нижньої палати.

Від непрямих виборів потрібно відрізнити корпоративний спосіб формування органів влади, який передбачає формування нових органів зверху, або ж висунення кандидатів знизу як представників суспільних груп. Як стверджують дослідники: «Створення корпоративних палат з правом вирішального голосу ліквідує саму ідею представницького правління, відгороджує населення від політичного життя, ліквідує виборче право» [353, с. 23].

Принцип непрямих виборів часто застосовується під час формування верхніх палат двопалатного парламенту, формування уряду, зрідка – під час формування однопалатного парламенту чи нижніх палат двопалатного парламенту. За непрямыми виборами обираються президенти у парламентських республіках (інколи і у президентських республіках, наприклад – у США). Непрямі вибори можуть виявитися доцільнішими лише тоді, якщо вони забезпечують професійний та зважений підхід до заміщення високих посад і посадових осіб, які впливають на життя країни [525, с. 199]. Однак принцип прямих виборів, на нашу думку, є демократичнішим. Під час його застосування усі виборні владні посади займають представники народу. Це, своєю чергою, дає змогу підтримувати постійний зв'язок між владою і виборцями, здійснювати контроль за діяльністю органів влади з боку громадян. Одночасно прямі вибори істотно збільшують рівень легітимності влади. Але під час вирішення питання щодо запровадження прямих чи непрямих виборів обов'язково потрібно враховувати їхню доцільність, яка пов'язується з історією країни, її національною специфікою та умовами функціонування. У будь-якому разі позитивним кроком є формування прямими виборами принаймні однієї з палат парламенту (чи усього представницького органу в однопалатному парламенті). Тільки прямі вибори повинні бути способом формування представницьких органів влади регіонального та місцевого рівня.

Принцип таємного голосування. Передбачає недопущення будь-якого нагляду і контролю за волевиявленням, реальну свободу голосування. Будь-яка спроба порушити таємне голосування розцінюється як здійснення стороннього впливу на волевиявлення з метою спотворення його результатів. Суворе дотримання таємниці голосування трактується як визначальний аспект принципу вільних виборів, обов'язкова умова реалізації вільного волевиявлення. Однак, враховуючи винятково важливу роль, яку таємне голосування відіграє для забезпечення демократичності виборів, його однозначно можна виокремити у самостійний демократичний принцип.

У період формування первісних демократій найпоширенішим було відкрите голосування (підняттям рук, криком тощо). Прихильники застосування відкритого

голосування у сучасних умовах наголошують на тому, що таємне волевиявлення створює сприятливі умови для фальсифікації виборів, адже волевиявлення виборців є закритим, а підрахунок голосів здійснює невелика група людей. Тому в цих умовах, наголошують вони, можлива підміна бюлетенів, оголошення фальсифікованих результатів тощо. Найголовнішим для виборця є те, щоб його голос був врахований так, як він проголосував, і при нагоді можна було отримати підтвердження цього. Але в умовах існуючої системи таємного голосування виборець об'єктивно не має можливості отримати відповідь на запитання, чи адекватно його голос був врахований під час підрахунку голосів [172, с. 615].

Прихильники відкритого голосування наголошують і на такій його перевазі, як економічна вигідність, оскільки інформаційна система для таємного голосування вимагає набагато більше затрат й часу, ніж інформаційна система під час відкритого волевиявлення: 1) істотно економляться кошти на виготовлення бюлетенів, оскільки відпадає необхідність у створенні складних систем його захисту; 2) ДВК можуть самостійно виготовляти бюлетені для відкритого голосування, а це дає змогу економити кошти на перевезення та зберігання бюлетенів. Вітчизняні дослідники С. Довгий та П. Сіверський підкреслюють: «Бюлетень для відкритого голосування – це як чек в банку на отримання грошей, просто папірець, який стає документом тільки після підпису його певними особами: головою дільничної виборчої комісії, членом дільничної виборчої комісії, який видав бюлетень, та виборцем, який його отримав» [172, с. 619–620].

Однак варто відзначити, що відкрите голосування дає змогу контролювати виборців тими, від кого вони залежать. Тому воно може бути виправданим тільки у разі, коли виборець через результати голосування не остерігатиметься за свою долю. На сучасному етапі відкриті вибори застосовуються дуже рідко. Вони функціонують лише у деяких країнах (Китайська Народна Республіка та ін.) для формування місцевих представницьких органів влади [525, с. 200].

Запровадження таємного голосування дає змогу уникнути контролю за волевиявленням, забезпечуючи його вільний характер. Воно передбачає заборону у будь-якому випадку вимагати від виборця інформацію про те, як голосував він

та інші виборці. Більше того, таємниця голосування повинна бути не тільки правом громадян, але й їхнім обов'язком. Адже розголошення виборцем суті свого волевиявлення дає змогу виявити те, як голосували інші виборці. Тому до виборця, який відкрив результат свого волевиявлення, має бути застосована така санкція, як визнання його бюлетеня недійсним. Слід зазначити, що для дотримання таємного голосування необхідно заборонити спроби виявлення та реконструювання результатів волевиявлення громадян. Тому «екзит-поли» можна розцінювати як чинник, що порушує принцип таємного голосування.

Важливою складовою таємного голосування є заборона оголошувати списки виборців, які проголосували чи не проголосували, тому що неучасть у виборах часто вже є певним свідченням уподобань виборців. Законодавство різних країн передбачає дотримання багатьох умов таємного голосування. Виборець голосує особисто, голосування за інших заборонене. Тому доволі сумнівним є голосування по довіреності, оскільки у такому разі виборець змушений розкрити своє уподобання іншій людині, яка за нього голосуватиме [80, с. 84]. Акт голосування відбувається у спеціальній кабінеті чи кімнаті, де присутність інших осіб є заборонена. Тому чинником порушення таємного волевиявлення є так зване «сімейне голосування», коли один з членів сім'ї, контролюючи характер волевиявлення, спостерігає за тим, як голосують інші члени його сім'ї.

В умовах, якщо виборець внаслідок фізичних вад не може самостійно здійснити волевиявлення, за згодою відповідної комісії йому можуть допомогти інші незаангажовані особи. Це не стосується членів комісій, спостерігачів, кандидатів та їхніх довірених осіб. В усіх перелічених осіб, яким заборонено допомогти здійсненню волевиявлення відповідних виборців, інформація про їхній статус повинна бути розміщена на одязі [80, с. 84].

Бюлетень повинен виключати будь-яку можливість встановлення результату волевиявлення. Для цього використовують різноманітні запобіжні заходи. Бюлетені не повинні мати подвійної нумерації на відривному талоні і на основній частині. На бюлетенях мають проставлятися печатки комісій або (й) підписи однієї чи кількох осіб, які є її членами. Важливо, щоб це відбувалося не під час видачі бюлетеня, а

заздалегідь. Недотримання цих умов може спричинити порушення таємниці голосування, адже печатку та підписи можна поставити у специфічний спосіб, що потім уможливить реконструювання характеру голосування.

Додатковим засобом, спрямованим на захист таємниці голосування, є використання для виготовлення бюлетеня твердого паперу, який би не дав змогу бачити позначки, зроблені на зворотному боці бюлетеня. Бажано використовувати бюлетені, які мають лінію для згину, що дає змогу вкидати його у скриньку у складеному вигляді, сприяючи тим самим дотриманню таємного голосування. Виборчі практики передбачають також вкладення бюлетеня до конверта перед його вкиданням в урну. При цьому уся система захисту таємниці голосування, яка застосовується до бюлетеня, повинна бути перенесена на конверт.

Часто під час голосування для зменшення можливості фальсифікації результатів виборів використовують прозорі виборчі скриньки. Це, з одного боку, зменшує потенційну загрозу фальсифікації на виборах, але, з іншого, – несе у собі загрозу порушення принципу таємного голосування. Тому використання прозорих виборчих скриньок повинно застосовуватися тільки у комплексі з надійними засобами забезпечення таємності голосування [80, с. 85].

Для дотримання принципу таємного голосування необхідне належне матеріально-технічне забезпечення процесу голосування. Приміщення для голосування за розмірами повинно відповідати чисельності виборців кожної конкретної ділянки. Доцільною є практика розподілу ділянок за певними категоріями щодо розмірів і встановлення нормативних вимог до кожної з них. Щоб не гальмувати процес голосування і дати змогу усім громадянам здійснити волевиявлення без порушення таємниці голосування, ділянка, крім того, повинна бути обладнана достатньою кількістю кабінок для голосування.

Необхідно, щоб ділянка мала відкритий простір, який би уможливив членам комісії та спостерігачам краще відстеження процесу голосування. Ділянки мають бути організовані в такий спосіб, щоб забезпечити впорядкований рух виборців до пунктів видачі бюлетенів, кабінок для голосування та виборчих скриньок. Для забезпечення ефективного голосування й реалізації таємного голосування ДВК

рекомендовано завчасно експериментувати, для того, щоб отримати уявлення про середню кількість часу, яка необхідна для видачі та заповнення бюлетеня за чинних правил ідентифікації виборця [487, с. 85].

Підсумовуючи, варто зазначити, що базові демократичні принципи виборів є тією платформою, основою, яка дає можливість розвиватися і функціонувати демократичному політичному режимові. Однак для існування та розвитку стабільної демократичної системи необхідне дотримання ще й додаткових та процесуальних демократичних принципів виборів.

2.3. Додаткові та процесуальні демократичні принципи виборів

Принцип загального пасивного виборчого права. Цей принцип безпосередньо пов'язаний із принципом загальних виборів. Пасивним виборчим правом володіють лише ті громадяни, які мають право голосу. Однак, враховуючи значущість обраних посад, до потенційних кандидатів можуть і, як правило, застосовуються, жорсткіші вимоги. На сучасному етапі демократична практика допускає існування таких виборчих цензів щодо пасивного виборчого права:

- *віковий ценз.* Для отримання пасивного виборчого права застосовують здебільшого вищий віковий ценз порівняно із активним, оскільки обраній на певну посаду людині необхідний життєвий досвід для управління державними справами. Чим відповідальнішою є посада, тим вищий віковий ценз застосовується щодо обрання на неї. Що ж до встановлення факту, коли кандидат досягає віку згідно з чинним законодавством, то існують різні варіанти його констатації. Прив'язка може робитися до дати призначення виборів, дати реєстрації особи як кандидата чи до дати голосування;

- *ценз осілості* – особа повинна проживати певний термін на території округу (держави) для того, щоб мати право балотуватися, адже для ефективного прийняття рішень у разі обрання людина повинна володіти ситуацією, яка існує в

регіоні [420, с. 42]. Однак встановлений термін проживання не повинен бути надто великим, оскільки це звужує реалізацію пасивного виборчого права;

- *ценз громадянства* – права балотуватися на виборах позбавлені особи, які не є громадянами. Щодо осіб з подвійним громадянством, то вони, як правило, володіють таким правом. Згідно з європейською демократичною традицією, рекомендується надання права іноземцям, які тривалий час проживають на території країни, висувати свою кандидатуру на місцевих виборах [303];

- *моральний ценз* – передбачає обмеження пасивного права злочинців. З цього приводу російська дослідниця Ю. Лебедева зазначає: «Варто припустити, що це обмеження має на меті підвищити авторитет державної і муніципальної влади перед населенням, виключивши вплив на державну політику осіб, які грубо порушують основи конституційного ладу» [346, с. 43]. Необхідний диференційований підхід до цього питання. Обмеження пасивного права повинно стосуватися лише осіб, які здійснили важкий чи особливо важкий злочин. Після відбуття покарання такій особі може бути поновлено пасивне право;

- *ценз дієздатності* – на виборах не можуть балотуватися особи, які визнані судом недієздатними;

- *професійний (службовий) ценз* – передбачає позбавлення пасивного права громадян, які є представниками окремих професій. Це стосується насамперед військовослужбовців, державних чиновників, співробітників органів безпеки, суддів тощо. Розглядаючи це питання, дослідники відзначають: «... професійний ценз виключає з числа носіїв виборчих права представників деяких професій, суміщення яких з виборними посадами може негативно вплинути на виконання обов'язків на будь-якій посаді» [381, с. 34].

Із службовим виборчим цензом пов'язані такі поняття, як *несумісність* та *невиборність*. Невиборність означає, що певні посадовці не можуть балотуватися до того часу, поки не звільняться із займаної посади. Невиборність часто застосовується до прокурорів, суддів, губернаторів, держслужбовців певного рангу тощо. У деяких випадках закон передбачає, що згадані особи зобов'язані піти у відставку, що повинно виключати використання їхнього посадового

становища та впливу на вибори [525, с. 196]. Невиборність поділяють на два види: абсолютну (певні категорії громадян не можуть висувати свої кандидатури на виборах у будь-якому випадку) і відносну (певні категорії громадян не можуть балотуватися у певних округах чи регіонах). Несумісність – це заборона для особи одночасно займати виборну та іншу державну посаду. Розкриваючи особливості несумісності, відомий дослідник В. Чиркін підкреслює: «Вона не виключає можливості обрання особи, що займає державну посаду, в представницькій заклад, але у разі обрання ця особа повинна вирішити, чи зберігає вона за собою державну посаду, чи відмовляється від депутатства» [525, с. 196]. Згідно з концепцією поділу влад вона означає неможливість для депутата займати будь-яку посаду в системі виконавчої чи судової влади.

- *майновий ценз* – для реалізації пасивного права запроваджено практику внесення кандидатом застави, як правило, з власних коштів кандидата;

- *мовний ценз* – для обрання кандидат повинен вільно володіти державною мовою. Вимоги щодо володіння мовою не повинні необґрунтовано обмежувати пасивне право. Тому у разі наявності тестів на визначення рівня володіння мовою вони повинні проводитися прозоро та об'єктивно;

- *ценз повторного обрання* – заборона кандидатам обиратися на певну посаду понад встановлену законом кількість разів. Насамперед це стосується обрання глави держави і застосовується як засіб для зменшення можливості узурпації влади внаслідок обрання на посаду безперервно кілька разів;

- *ценз попередньої діяльності* – заборона балотуватися особам, які вели діяльність, спрямовану проти існуючого режиму. Так, окремі постсоціалістичні країни запровадили закони про люстрацію – заборону займати певні посади у державній службі колишнім партійним діячам, працівникам спецслужб тощо;

- *ценз конструктивності* – право балотуватися отримують лише ті кандидати, які дотримуються наявних у країні правил гри і готові здійснювати передвиборну боротьбу відповідно до них. У цих умовах позбавляються права балотуватися ті кандидати, які демонструють своєю поведінкою неготовність поважати закони та обмежуватися мирними засобами для досягнення своїх цілей.

Не допускаються до реєстрації кандидати і партії (блоки), передвиборча програма яких містить заклики до насильства, етнічної, релігійної, культурної ненависті та ворожнечі, пропагує війну, спрямована на порушення прав і свобод громадян, повалення незаконними методами існуючого режиму тощо [80, с. 90].

Інколи законодавство встановлює додаткові обмеження щодо реалізації пасивного права. Це може бути проходження військової служби, відсутності заборгованостей при сплаті податків, наявності документів про початкову освіту. У будь-якому випадку усі вимоги, які ставляться до потенційного кандидата, повинні бути обґрунтовані, однозначно і чітко сформульовані у законодавстві та застосовуватись на недискримінаційній основі.

Важливим аспектом реалізації принципу загального пасивного виборчого права є порядок та характер висування (номінації) кандидатів. Російський науковець С. Загайнов справедливо зазначає: «Рівень демократизму виборчої системи в країні напряду залежить від встановленого законом порядку висування і реєстрації кандидатів та інших посадових осіб» [192, с. 94]. Процес висування є доволі тривалим. Він може включати такі стадії: 1) ініціативу висування; 2) повідомлення про висування кандидата до відповідної комісії; 3) підтримку ініціативи висування; 4) надання виборчих документів для реєстрації кандидатів.

Ініціатива висування – зводиться передусім до питання про суб'єктів, які можуть пропонувати осіб на певні посади. Світова виборча практика пропонує багато способів висування кандидатів залежно від суб'єктів ініціювання:

1. Висування зборами виборців. У такому випадку вимагається наявність мінімальної кількості виборців, необхідної для того, щоб висування було чинним. Обов'язковою має бути добровільна згода особи на балотування як кандидата.

2. Самовисування. Його суть полягає у тому, що будь-яка особа, яка відповідає встановленим вимогам, може самостійно висувати свою кандидатуру на виборну посаду. У виборчій практиці часто дотримуються вимоги, щоб акт самовисування особи підтримувався хоча б невеликою кількістю виборців.

3. Висування політичними партіями. Партії відіграють ключову роль у виборчому процесі більшості країн світу, зокрема і як суб'єкти висування. Якщо

мажоритарна чи змішана системи забезпечують існування партій поряд з іншими суб'єктами висування, то за умов пропорційної системи єдиним суб'єктом номінації кандидатів є партії. Тому пропорційна система запроваджує додатковий виборчий ценз – партійний, який істотно обмежує реалізацію пасивного виборчого права. Частково покращує ситуацію запровадження практики включення у партійні списки осіб, які офіційно не є членами партій. При цьому доцільно, на нашу думку, дати можливість безпартійному виборцю самому звернутися з відповідною пропозицією до політичних партій, а партіям – ініціювати включення цієї особи до партійного списку на виборах за наявності його згоди. Необхідно також обмежувати кількість таких безпартійних осіб. Водночас доводиться констатувати, що пропорційна система істотно звужує можливості бути обраними для багатьох прошарків суспільства.

Висування громадян політичними партіями відбувається на з'їздах партій відповідного рівня шляхом голосування. Важливою умовою реалізації пасивного права тут є демократичність самих партій і, як наслідок, демократичність процедур висування всередині партій. Специфічною процедурою висування кандидатів партіями є праймеріз (первинні вибори, передвибори). Їх суть полягає у тому, що партії висувають кількох кандидатів, між якими розпочинається боротьба серед членів і прихильників відповідних партій. Кандидат, який переміг на праймеріз, отримує право балотуватися на вакантну виборну посаду. Така процедура відбувається, наприклад, під час президентських виборів у США [534].

4. Висунення громадсько-політичними організаціями та об'єднаннями. У такому випадку суб'єктом номінації можуть бути громадські організації, трудові колективи тощо. Такі інституції часто мають доволі опосередковане відношення до політики, а тому подібний спосіб висування дає змогу більшій кількості громадян реалізувати своє пасивне виборче право.

Розглядаючи процес ініціативи висування, варто зазначити, що і суб'єкт, і об'єкт висування мають право у будь-який момент відмовитись від можливості здійснювати висування та балотуватися на виборах. Істотним аспектом реалізації пасивного виборчого права є можливість балотуватися у конкретному окрузі не

лише тим громадянам, які безпосередньо у ньому проживають, але й будь-яким особам, що потенційно відповідають вимогам до кандидатів.

Дискусійним при цьому залишається питання про можливість кандидата балотуватися у різних округах одночасно. Те саме стосується балотування за змішаної системи одночасно в одномандатному та багатомандатному округах. Якщо перший варіант є недоцільний, то у деяких країнах допускається одночасне балотування кандидатів як у конкретному окрузі, так і за партійними списками. Така практика не є зовсім виправданою, оскільки ставить громадян, які є членами партій, у привілейоване становище порівняно із безпартійними кандидатами, а отже, до певної міри порушує рівність виборчих прав громадян [80, с. 93].

Наступним етапом номінації є **повідомлення про висування кандидата у відповідну виборчу комісію**. Воно оформляється у вигляді письмової заяви із згодою громадян балотуватися на виборах. Громадяни повинні подати інформацію про свою особу (біографічні дані, освіта, інформація про місце праці тощо). Повідомлення про висування громадянина має на меті легалізувати його статус як кандидата, що дає йому право розпочати діяльність для того, щоб мати змогу бути обраним.

Третім етапом висування кандидатів є **підтримка ініціативи висування**. Виділяють два основні способи підтримки ініціативи висування: збір підписів і внесення грошової застави. Збір підписів має на меті засвідчити певний рівень підтримки суб'єкта з боку електорату. Рівень підтримки, який вимагається законодавством, повинен бути помірним. Згідно з рекомендаціями Венеціанської комісії збір підписів на підтримку кандидатів повинен проводитися у розмірі, не більшому, ніж 1 % від загальної кількості виборців [303].

Важливо, щоб кандидати мали достатньо часу для збору підписів. Кількість необхідних підписів повинна бути зібрана без порушень встановлених часових меж. Бланки підписних листів та вимоги до них не повинні створювати труднощів для збирачів підписів. Збір підписів може проводитися лише серед громадян, які є жителями та виборцями того округу, в якому балотується кандидат. Сам збір здійснюється за допомогою внесення підпису та усіх необхідних даних виборцем

у підписний лист власноручно. Особа, яка здійснює збір підписів, на нашу думку, повинна мати виборче право. Для зменшення ймовірності фальсифікації процедури підписні листи завіряються збирачами підписів, а також містять інформацію про особу, яка здійснює збір [62, с. 11].

Для забезпечення демократичності процесу збору підписів, його потрібно здійснювати з дотриманням певних правил та обмежень. Забороняється здійснювати збір підписів представникам органів влади, членам комісій. Також заборонено збирати підписи у приміщеннях органів влади, використовувати тиск чи підкуп виборців. Виникає питання про доцільність чи недоцільність підтримки одним виборцем одночасно кількох кандидатів. Ми вважаємо за доцільне дати можливість виборцям підтримувати своїми підписами кількох суб'єктів. Це дасть змогу виборцям вільно демонструвати свою прихильність до системи плюралізму у державі [62, с. 11].

Щоб гарантувати достовірність та автентичність зібраних підписів, комісія повинна здійснити їхню перевірку. В ідеалі необхідно, щоб були перевірені усі підписні листи, оскільки вибіркова перевірка відкриває широке поле як для зловживань з боку комісій, так і для прийняття помилкових рішень щодо результату. Здійснена у випадковий та непослідовний спосіб, вибірка може бути анульована, а це призведе до визнання усього процесу збору підписів недійсним і відмови у реєстрації кандидату.

Ефективним засобом перевірки підписів може стати вибіркоче опитування виборців. Крім того, можна залучати до перевірки підписних листів експертів-почеркознавців. Важливо, щоб неістотні помилки, виявлені під час перевірки підписів, не призводили до визнання усіх підписних листів недійсними. Для цього дослідники пропонують розрізняти недостовірні та недійсні підписи. Недостовірний підпис виконаний від імені однієї особи іншою – фальсифікований підпис, а недійсний підпис – отриманий із процедурними порушеннями. Недійсні підписи пов'язані, як правило, з помилками і неточностями, допущеними як з боку виборців, так і з боку збирачів підписів [192, с. 109–111]. Тому необхідно розробити правові норми, які б регулювали наслідки подачі недостовірних та

недійсних підписів. Якщо за недостовірні підписи кандидат може нести відповідальність у вигляді відмови у реєстрації, то недійсні підписи, що характеризуються формальними помилками, повинні підлягати виправленням.

Для уникнення зловживань під час перевірки підписів доцільно надати представникам кандидатів можливість спостерігати за цим процесом. Перевірка підписів повинна завершуватись до початку виборчої кампанії, тому що в іншому разі це може поставити деяких кандидатів чи партії у нерівне становище щодо здатності вести передвиборну кампанію.

Іншою формою підтримки ініціативи висування є грошова (виборча) застава. Варто наголосити, що збір підписів та грошова застава використовуються як альтернативні форми підтримки ініціативи висування. Виборча застава є вираженою у грошовій формі гарантією відповідальності суб'єкта та свідченням серйозності його намірів щодо участі у виборах. Доцільність та необхідність використання грошової застави зумовлена ще й тим, що у разі реєстрації суб'єкт отримує значну фінансову допомогу з боку держави. Застосування грошової застави дає можливість зекономити державні кошти на апріорі непрохідних кандидатах, які не мають серйозних намірів щодо включення у передвиборну боротьбу або переслідують інші цілі. Розмір грошової застави визначається, як правило, відповідно до максимальних розмірів виборчого фонду. Як і у випадку збору підписів, грошова застава не повинна бути занадто великою і необгрунтовано звужувати пасивне виборче право [181, с. 160].

Застава є лише гарантією серйозності участі кандидатів у виборах і за певних умов повинна повертатися суб'єкту. Ними можуть бути обрання суб'єкта на посаду чи набрання встановленого відсотка голосів (як правило, не дуже великого). Грошова застава повинна також повертатися у разі визнання виборів недійсними. За інших умов застава перераховується у бюджет.

Варто сказати, що законодавство деяких країн передбачає можливість одночасного внеску і грошової застави, і збору підписів. У такому випадку суб'єкт, який зібрав достатньо підписів на свою підтримку, на основі цього реєструється, а застава повертається. Якщо ж він не зміг зібрати достатню

кількість підписів, то реєстрація відбувається згідно із внесеною заставою. Можна погодитися з думкою Ю. Лебедевої: «Завдяки цьому кандидати, виборчі об'єднання (блоки), які надали і підписні листи, і виборчу заставу, отримують свого роду «страховку» на успіх у реєстрації, при цьому навіть не ризикуючи втратити засоби виборчої застави» [346, с. 136].

Висвітлюючи проблему збору підписів та грошової застави, доцільно проаналізувати їхні позитивні та негативні аспекти. Негативом збору підписів є його довготривалість, яка автоматично збільшує часовий період виборів. Збір підписів також є дорогою процедурою, оскільки вимагає значних зусиль з боку як кандидатів (зокрема фінансових), так і з боку комісій, змушених здійснювати перевірку підписів. Остання вимагає значних як часових, так і фінансових затрат, та передбачає залучення високооплачуваних фахівців.

Як показує виборча практика (в тому числі й вітчизняна), під час збору підписів відбуваються значні зловживання як з боку сторони, що збирає підписи (підкуп виборців, здійснення тиску з вимогою підтримати певного суб'єкта, підробка підписів), так і з боку комісій, які можуть упереджено ставитися до їхньої перевірки, відстоюючи інтереси певних політичних сил [80]. Зрештою, під час збору підписів певною мірою порушується принцип таємного голосування, оскільки виборець змушений розкрити свої уподобання.

Коли йдеться про грошову заставу, то вона, навпаки, дає змогу уникнути притаманних збору підписів зловживань та порушень. Вона не тільки не вимагає додаткових витрат з боку держави, але й допомагає частково покрити державні витрати на вибори за рахунок грошей осіб, яким, згідно з законодавством, не повертається застава. Однак проста заміна збору підписів заставою не є повністю еквівалентною, адже ставить участь у виборах в залежність від матеріального становища більше, ніж від рівня підтримки. Можна погодитися з В. Маклаковим, який слушно зауважує: «І якщо більш чи менш значна кількість підписів показує, що виборче об'єднання (чи кандидат) має деяку підтримку чи по крайній мірі про нього відомо виборцям, то внесення виборчої застави демонструє лише майнове благополуччя відповідного виборчого об'єднання (чи кандидата)» [224, с. 38].

Збір підписів дає можливість кандидатам випробувати свої сили, виявити рівень своєї підтримки електоратом. Позитивним аспектом збору підписів для кожного кандидата є його використання як своєрідного PR-заходу, що дає змогу популяризувати кандидата серед виборців. Тому найповніше сприятиме реалізації пасивного права одночасне поєднання збору підписів і грошової застави як альтернативних форм. У таких умовах суб'єкт сам вирішуватиме, який з методів для нього є доцільнішим та обґрунтованішим. Законодавець, у свою чергу, повинен йти шляхом розробки механізмів недопущення та нейтралізації негативних аспектів процесу збору підписів, але не його відміни.

Варто зазначити, що у окремих випадках законодавство може не містити жодної форми підтримки ініціативи висування. Це насамперед стосується місцевих виборів, масштаби яких роблять збір підписів і використання застави недоцільними [359, с. 71]. Інколи підтримка ініціативи висування не застосовується стосовно суб'єктів, які були обрані на попередніх виборах (чи мають свої фракції у парламенті), адже факт обрання вже є свідченням серйозності щодо участі у виборах і не потребує підтвердження. Можна не погодитись із наведеним аргументом, оскільки через певний час, який минув від попередніх виборів, ситуація з уподобаннями електорату може істотно змінитися. Це ставить обраних на попередніх виборах посадовців у привілейоване становище порівняно із конкурентами, а отже, порушує принцип рівності.

Останньою стадією процесу висування є **реєстрація**. Вона є юридичним визнанням відповідності кандидата вимогам законодавства. Після реєстрації особа набуває особливого статусу, який дає їй змогу проводити всі необхідні заходи [313, с. 169]. Комісія може відмовити у реєстрації тільки за умови невиконання встановлених вимог. Такими причинами можуть стати: невідповідність суб'єкта встановленим цензам; неподання необхідної кількості підписів на свою підтримку; істотні порушення під час їх збору; недостовірність поданих про себе даних тощо.

Під час реєстрації кандидата з боку комісії важливо не допускати порушень. Законодавство повинно містити вичерпний перелік підстав, за якими комісія може відмовити у реєстрації. Що ж стосується самої відмови, то вона, на думку

науковців повинна бути максимально обґрунтованою: «При цьому така відмова є не правом, яким комісія може скористатися на власний розсуд чи не скористатися, а обов'язком, наслідком виконання якого є прийняття спеціального рішення відповідної виборчої комісії – про відмову в реєстрації кандидата...» [313, с. 169].

Важливо, щоб законодавство не допускало відмову у реєстрації через незначні неточності у поданій інформації й надавало можливість їх виправляти. Суб'єкту має бути надано право оскаржувати рішення виборчих комісій. Скасовувати рішення про реєстрацію варто лише у крайніх випадках, які пов'язані із істотними порушеннями кандидатами виборчого законодавства. Подібні рішення мають прийматися тільки у судовому порядку.

Невід'ємним атрибутом дотримання принципу загального пасивного виборчого права є альтернативність та конкурентність виборів. Забезпечення вільної можливості балотуватися якнайширшому колу громадян дає змогу забезпечити рівну боротьбу на виборчих перегонах та реальний вибір громадян. Одним із заходів боротьби із безальтернативністю є відтермінування виборів за умови, якщо до дня голосування в окрузі кількість кандидатів буде рівною чи меншою від кількості мандатів, що обираються. У такому випадку дається час на додаткове висування кандидатів. Ще одним із варіантів може бути проведення голосування по одній кандидатурі, однак у такому разі обраним може бути кандидат лише за умови отримання більше половини голосів виборців.

Два названі способи мають і свої недоліки. Надання часу для додаткового висування істотно збільшує тривалість виборів та спричиняє додаткові фінансові витрати. За наявності лише одного кандидата може йтися не про вибори у повному значенні цього слова, а лише про схвалення чи несхвалення кандидата. Як доречно підкреслює науковець Л. Кальченко: «... під час проведення голосування по одному кандидату, вибори втрачають своє основне призначення – дати виборцям можливість вибирати, адже виборець під час голосування не може вибрати достойнішого кандидата і є відсутньою реальна змагальність кандидатів на виборах» [276, с. 67–68]. Отже, принцип загального пасивного виборчого права відіграє важливу роль у реалізації права кожного громадянина бути обраним.

Дотримуючись його, громадяни можуть отримати реальний шанс у демократичний спосіб обрати професійну владу.

Принцип рівності суб'єктів виборчого процесу. Передбачає наявність рівних прав та обов'язків кандидатів та партій (блоків) під час виборів. Рівність повинна зберігатися впродовж виборчого процесу. До суб'єктів повинні ставитись однакові вимоги, які необхідні для набуття пасивного права. Під час процедури реєстрації суб'єкти мають знаходитись у рівних умовах. Однаковими для усіх суб'єктів повинні бути умови, потрібні для підтримки ініціативи висування.

Умовою, яка забезпечує рівність суб'єктів, є дозвіл кандидатам балотуватися лише в одному окрузі чи за одним списком партії (блоку). «Кандидат, як і виборець, – підкреслює С. Худолей – бере участь у виборах на рівних засадах, тому він може давати згоду на своє висування лише одному ініціатору, він включається лише в один виборчий список кандидатів тієї чи іншої партії, причому у цьому списку він згадується лише один раз» [515, с. 97].

Якщо під час застосування мажоритарної чи пропорційної виборчих систем усе регламентується однозначно, то за функціонування змішаної системи ситуація набагато складніша. Тут може виникнути питання про доцільність надання можливості кандидатам одночасно балотуватися як в мажоритарних округах, так і за списками партій. Подібний дозвіл на одночасне висунення по двох складових змішаної системи, на нашу думку, порушує принцип рівності. У такому випадку кандидати, які є членами партій, отримують істотну перевагу порівняно із позапартійними кандидатами: їхні шанси на перемогу подвоюються. Більше того, за змішаної системи необхідно, щоб до кандидатів, які висунуті партіями, і до кандидатів, які балотуються за мажоритарною системою, висувалися однакові вимоги щодо необхідних процедур та дій під час виборів [80, с. 111–112].

За мажоритарної системи для дотримання принципу рівності суб'єктів важливо, щоб усі округи (чи одномандатні, чи багатомандатні) були однаковими. В іншому випадку рівність порушується, оскільки кандидати у менших за розміром і мандатами округах будуть у вигіднішому становищі: у менших округах кандидати зазнають менших фінансових витрат, оскільки вони

апелюватимуть до меншої кількості виборців. Крім того, для повернення грошової застави необхідно набрати, як правило, певний відсоток голосів виборців, який у кількісному вимірі завжди буде чисельнішим у більшому за розмірами окрузі. Подібне правило спрацьовує у випадку збору підписів, необхідний відсоток яких для реєстрації буде більшим у великому окрузі. Слід наголосити: як і у випадку з принципом рівних виборів, виборча геометрія теж може бути чинником, що порушує рівність суб'єктів. Вона стає чинником, який підсилюватиме усі вищезгадані порушення рівності умов участі кандидатів і партій (блоків) на виборах, що пов'язані з розмірами округів.

Важливою умовою дотримання принципу рівності суб'єктів є створення рівних умов під час фінансування виборів. Державна складова фінансування повинна здійснюватися із дотриманням рівних умов. У законодавстві повинні бути чітко прописані умови надання державної фінансової допомоги на основі зрозумілих і об'єктивних критеріїв. Це закріплено у європейському законодавстві, зокрема, в «Існуючих зобов'язаннях щодо проведення демократичних виборів у державах-учасниках ОБСЄ»: «... державні ресурси не повинні використовуватися на цілі, які не мають відношення до виборчої кампанії: всі державні ресурси, які використовуються для цілей виборчої кампанії... повинні надаватися всім без винятку учасникам виборів на рівній основі» [487, с. 80].

Для забезпечення рівності суб'єктів важливими є певні обмеження у фінансуванні. Передусім це стосується максимального розміру виборчого фонду. Обмежуються, як правило, розміри внесків у фонд від одного суб'єкта [515, с. 102]. Інколи законодавство встановлює обмеження на суму власних коштів суб'єкта, які він може внести у свій фонд. Це стосується також обмежень і заборони для окремих осіб узагалі вносити кошти у фонд (наприклад, іноземних і анонімних джерел фінансування). Запроваджується це для того, щоб зменшити рівень корупції та поставити економічно слабших суб'єктів у рівні умови із суб'єктами, що мають потужних фінансових спонсорів.

Обмеження фінансування виборчої кампанії повинні бути обґрунтованими. Це дає змогу кандидатам здійснювати усі необхідні у межах виборчого процесу дії:

агітацію, оплату праці, транспортних послуг, оренди тощо. Доцільно зробити прив'язку обмежень у фінансуванні до кількості виборців округу. У будь-якому разі рівень фінансових можливостей, як зазначає європейське законодавство, «... залежить від типу виборів і факторів, специфічних для конкретної держави, таких, як географія, демографія, вартість послуг засобів масової інформації та інших матеріалів, які необхідні для ведення передвиборної агітації» [487, с. 80].

Часто державна допомога кандидатам може виражатися і в негрошових формах (використання державної інфраструктури, державні гранти для партійних фондів тощо). Крім того, державна допомога може надаватися на умовах її повернення у разі, якщо кандидат чи партія (блок) не набере встановленого відсотка голосів виборців чи не отримає мандатів.

Не менш важливою умовою дотримання принципу рівності є рівний доступ суб'єктів до ЗМІ. Він передбачає насамперед рівні умови використання державних ЗМІ для агітації. Кандидатові повинен надаватися безплатний ефір в один і той самий час, а також безплатна площа у друкованих ЗМІ у разі, якщо законодавство передбачає наявність мінімального рівня державної підтримки кандидата [181, с. 166]. При цьому рівень мінімальної державної підтримки для участі суб'єктів в агітації повинен бути достатнім для того, щоб вони мали змогу донести до виборців потрібну інформацію, а електорат зміг отримати більш-менш чітке уявлення про суб'єктів і здійснити усвідомлений вибір.

Агітація у ЗМІ за рахунок коштів виборчих фондів повинна здійснюватися на умовах рівної оплати. Для цього потрібно, щоб ЗМІ за певний період до виборів оприлюднили розцінки на вартість агітації та політичної реклами. Це дасть змогу забезпечити суб'єктам рівні умови, а виборчим комісіям допоможе стежити за їхнім дотриманням. Важливо, щоб розцінки залишалися незмінними протягом виборів. Для унеможливлення необґрунтованого підвищення цін на політичну рекламу слід зробити прив'язку ціни на агітацію у ЗМІ до ціни на комерційну рекламу за період, що передує виборам.

Приватні ЗМІ теж повинні забезпечувати рівний до себе доступ для кандидатів у веденні агітації. Однак не доцільно вимагати надання безоплатного

ефіру чи площі кандидатам від приватних ЗМІ. Так само необґрунтовано вимагати забезпечення рівності у веденні агітації, навіть у разі її оплати з фондів суб'єктів від ЗМІ, засновниками чи співзасновниками яких є певні сили. В інших випадках, на нашу думку, ЗМІ повинні створювати рівні умови для усіх суб'єктів. Надаючи на певних умовах ефір чи друковану площу для політичної реклами одному з суб'єктів, той самий ЗМІ повинен ті самі умови для агітації надати й іншим.

Важливою умовою дотримання рівності суб'єктів є неупередженість та об'єктивність ЗМІ. За винятком мас-медіа, які засновані певними суб'єктами, усі інші ЗМІ повинні подавати збалансовану інформацію про усіх кандидатів, не надаючи при цьому переваги одному з них [420, с. 20]. Важливо, щоб держава не намагалася контролювати ЗМІ, а останні повинні мати змогу самостійно формувати свою редакторську політику.

Необхідно, щоб ЗМІ відмежовували інформацію про виконання кандидатами-держслужбовцями своїх повноважень від передвиборної агітації, а таке інформування не використовувалося як засіб отримання переваги над своїми опонентами. Крім того, ЗМІ не повинні у будь-якій формі коментувати агітаційні матеріали чи здійснювати їхню ілюстрацію. Бажана заборона участі в агітації через ЗМІ посадовців, журналістів чи інших творчих працівників мас-медіа, якщо вони є кандидатами чи їх довіреними особами. Інакше усе це може спричинити упереджену позицію ЗМІ.

Гарантією надання рівних умов у здійсненні агітації через ЗМІ може стати спеціальний орган, який здійснюватиме моніторинг діяльності ЗМІ під час виборів, відстежуючи збалансованість чи незбалансованість подачі інформації про кандидатів і партії. Такий орган може створювати ЦВК країни чи законодавчий орган. На думку українського науковця О. Чекмишева, до складу такого органу варто залучати науковців-дослідників у сфері масової комунікації, представників наукових та освітніх закладів, недержавних організацій, які спеціалізуються на цій проблематиці. Дослідник слушно зазначає, що до складу моніторингового органу не повинні входити кандидати та їхні довірені особи,

партії та їхні представники, посадові особи органів влади, а також власники, засновники, співзасновники та інвестори ЗМІ, працівники-журналісти [521, с. 40].

Одним із необхідних атрибутів забезпечення принципу рівності суб'єктів є неупереджене ставлення до кандидатів та партій (блоків) як з боку органів влади, так і з боку комісій [166, с. 47]. Вони повинні сприяти кандидатам у проведенні зустрічей з виборцями, публічних дебатів, мітингів, демонстрацій, дискусій, надавати рівні можливості для донесення інформації про себе до електорату та забезпечувати безпеку під час проведення вищезгаданих заходів.

Найпроблемнішим моментом виборчої практики загалом і дотримання принципу рівності суб'єктів зокрема є питання участі у виборах провладних кандидатів та унеможливлення використання ними свого службового становища. Для цього законодавство повинно чітко визначати характер та умови участі держслужбовців у виборах. Воно, як мінімум, повинно розмежовувати службову діяльність чиновників та їхні дії під час виборів як суб'єктів виборів [420, с. 50]. Для дотримання рівності до провладних кандидатів повинні застосовуватися такі обмеження, які б унеможливлювали використання ними свого службового становища. Провладним кандидатам потрібно заборонити залучати до участі у виборах на свою підтримку підлеглих осіб, використання державних приміщень, а також – засобів зв'язку та офісної техніки, транспортних засобів тощо.

Варто запровадити заборону на реалізацію під час виборів соціальних виплат та певних проектів, публікування звітів про виконану службову роботу тощо. Слід зауважити, що такі речі довести та регулювати вкрай важко, адже у чиновників завжди буде аргумент про виконання своїх службових обов'язків. Щоб не допустити використання на виборах службового становища, законодавець найчастіше застосовує такий превентивний засіб, як вимогу до провладного суб'єкта йти у відпустку під час виборів [515, с. 106]. Відсутність такої норми сприяє порушенню принципу рівності, оскільки тоді провладний кандидат знаходиться у привілейованому становищі щодо своїх опонентів. З іншого боку, знаходження всіх провладних кандидатів у відпустці під час виборів може призвести до дестабілізації управління. Тому це питання вимагає зваженого

підходу. Хоча реальна суть проблеми насамперед лежить у площині рівня політичної культури як виборців, так і кандидатів, а також ефективного функціонування судової системи, яка здатна нейтралізувати незаконні дії провладних суб'єктів.

Доводиться, однак, констатувати, що навіть найдосконаліше законодавство не зможе поставити усіх суб'єктів у абсолютно рівне становище, оскільки у будь-якому випадку провладні кандидати і партії (блоки) матимуть певну стартову перевагу порівняно з опонентами. Їхня перевага полягатиме: у підтримці консервативного електорату; у наявності певних пільг, якими наділені держслужбовці; можливостях створювати інформаційні приводи під час виконання службових обов'язків тощо.

Для унеможливлення тиску на кандидатів та створення рівних умов участі у виборах законодавство повинно надавати їм певні гарантії. Адміністративні установи, де працює, вчиться чи служить кандидат, зобов'язані на його вимогу надавати відпустку від дня реєстрації по день оголошення результатів виборів. Кандидат під час виборів не може бути звільнений з роботи чи служби, відрахований з навчального закладу, переведений без його згоди на інше місце праці чи служби. Він під час виборів не може без згоди прокурора відповідного рівня притягатися до відповідальності чи арешту. Лише дотримання усіх названих умов та гарантій дасть змогу створити рівні умови для усіх суб'єктів у проведенні виборів та сприятиме їх демократичності.

Принцип свободи агітації. Передвиборна агітація є апогеєм виборчого процесу, його центральним етапом. Саме під час агітації громадяни мають можливість отримати усю повноту інформації про суб'єктів та визначитися із своїми електоральними симпатіями. Від характеру та якості агітації багато в чому залежить як кінцевий успіх суб'єкта під час голосування, так і його майбутня політична доля. Тому етап агітації характеризується значним рівнем соціальної напруги, використанням різноманітних технологій, значна частина з яких часто є «брудними». Агітація, як зазначають дослідники, є одним із найскладніших і

конфліктогенних різновидів дій учасників виборчого процесу і законно вважається найчутливішим нервом усієї виборчої кампанії [424, с. 11].

Під агітацією необхідно розуміти діяльність, яка має на меті спонукати виборців до участі чи неучасті у виборах, до голосування чи неголосування за певного суб'єкта. Відомі два підходи до визначення поняття «передвиборна агітація». У широкому розумінні агітація включає засоби стимулювання виборців діяти не тільки стосовно суб'єктів, але й стосовно самої участі чи неучасті у виборах. За вузького трактування агітації стимулювання відбувається, але лише щодо надання преференції самим кандидатам та партіям (блокам).

Противники широкого підходу наголошують, що не можна визнавати агітацією заклики брати чи не брати участь у виборах, оскільки це суперечить вільним виборам. Крім того, за широкого трактування агітації під неї підпадає також цілеспрямована інформаційна кампанія з боку відповідних державних органів про участь у виборах як реалізацію свого активного виборчого права.

Заклики, спрямовані на збільшення чи зменшення явки на виборах, можуть стати інструментом боротьби у руках окремих сил. Відсутність законодавчої регламентації подібних дій дає змогу збільшити можливості зловживань під час виборів. Тому потрібно надавати перевагу широкому трактуванню агітації. Можна погодитись з думкою науковця С. Загайнова про те, що широкий підхід до трактування агітації: «... не тільки дасть змогу охопити змістом агітації фактично усі форми передвиборної активності, які здійснюють вплив на ставлення громадян до виборів, але й відповідатиме логіці правового регулювання і внутрішньої узгодженості окремих норм виборчого законодавства» [192, с. 121].

Необхідно чітко розрізняти такі поняття, як «агітація» та «інформування виборців». Під останнім розуміють офіційні повідомлення про хід виборів, які не супроводжуються закликами голосувати за чи проти певного суб'єкта. Слід відмежовувати від агітації офіційні повідомлення про діяльність кандидатів, які пов'язані із виконанням ними своїх службових обов'язків. Лише чіткі правові критерії, за допомогою яких можна розділити інформаційні та агітаційні матеріали, дають можливість здійснювати агітацію без порушень. Необхідність

об'єктивного інформування виборців не може ставити провладних суб'єктів у привілейоване становище порівняно з їхніми опонентами [38, с. 521].

Для забезпечення демократичності агітації її необхідно проводити із неухильним дотриманням принципу свободи агітації. Його суть полягає у тому, що агітація може здійснюватися у будь-яких формах та будь-якими засобами, які не суперечать чинному законодавству. При цьому і громадяни, і кандидати вільні у своїх діях щодо вибору конкретних форм та засобів здійснення агітації.

Під формами агітації передусім розуміють способи поширення інформації, що їх використовують суб'єкти (телебачення, радіо, преса тощо). Що ж стосується засобів агітації, то вони трактуються як технічні та інші можливості, завдяки яким відбувається агітація у межах конкретної форми (відео, фото, аудіозаписи, листівки, буклети, афіші тощо) [313, с. 196–197]. Недоцільним є законодавче закріплення вичерпного переліку дозволених форм, оскільки це обмежує можливості агітації.

Свобода агітації неможлива без реалізації свободи слова. Громадяни повинні мати можливість вільно виражати свої погляди, які вони формують на основі отримання якнайширшої інформації з різних джерел. Надзвичайно важливою є свобода пересування, зборів та об'єднань. Обмеження свободи слова може допускатися лише у випадках необхідного захисту суспільства та його індивідів.

Активну участь у забезпеченні свободи агітації беруть органи влади. Вони повинні сприяти кандидатам в організації зустрічей із громадянами, проведенні мітингів та демонстрацій, а також гарантувати їхню безпеку. Органи влади повинні облаштовувати місця, де суб'єкти зможуть розміщувати свою агітаційну продукцію. Головне завдання влади – створення умов, які б максимально сприяли донесенню всебічної інформації про суб'єктів до електорату.

Принцип свободи агітації не робить останню абсолютною. Законодавством допускається створення певних рамок, які можуть обмежувати свободу агітації. Самі обмеження свободи агітації доцільно розділяти на п'ять груп:

1. Обмеження за часом. Агітація – обмежений часовими рамками етап виборів. Виборча практика знає різні варіанти початку агітації: 1) після

офіційного опублікування рішення про дату голосування; 2) після чітко встановленого законом терміну до дня голосування; 3) після реєстрації суб'єкта. Третій варіант початку агітації є менш доцільним порівняно з двома іншими, оскільки залежність агітації від дати реєстрації може поставити суб'єктів у нерівні умови. Крім того, це може призвести до свідомого затягування процедури реєстрації окремих кандидатів комісіями [99, с. 208].

Щодо закінчення терміну агітації, то вона безпосередньо пов'язана із останнім днем перед голосуванням та необхідністю надання виборцям можливості свідомо зробити свій вибір, не піддаючись безпосередньо впливу агітації. Подібна заборона стосується й оприлюднення результатів соціологічних опитувань щодо підтримки громадянами кандидатів, оскільки вони істотно впливають на кінцевий характер волевиявлення громадян. Суть такого впливу полягає у тому, що більшість виборців психологічно почувається комфортніше, віддаючи голос за очевидного лідера на противагу аутсайдерам. Низький рейтинг суб'єкта згідно з соціологічними опитуваннями вносить дискомфорт у його сприйняття виборцями і негативно впливає на характер його виборної кампанії. Соціологічні опитування є при цьому потужною зброєю в руках суб'єктів та сприяють проведенню подібних опитувань на замовлення різних політичних сил.

Обмеження безпосередньо перед днем голосування повинні стосуватися не лише соціологічних опитувань, але й прогнозів щодо результатів виборів. Встановлений термін, після якого заборонене оприлюднення прогнозів та результатів соціологічних опитувань, не повинен бути невиправдано великим. Часто суб'єкти розпочинають агітацію ще до офіційного початку виборчого процесу. Підкреслюючи це, С. Князев зазначає: «Протиставити будь-що подібній «передвиборній агітації» з позиції виборчого законодавства неможливо, оскільки воно не поширює свій вплив на політичні відносини, що передують виборам. Очевидно, що у цьому випадку ми маємо справу із самостійним видом політичної реклами, яка не є, з юридичної точки зору, електоральною агітацією...» [296].

2. Обмеження за суб'єктами. Виборча практика забороняє участь у агітації представникам влади, окрім службовців, які є кандидатами. Проводити агітацію

заборонено також членам комісій, військовослужбовцям, працівникам ЗМІ. Часто вказані обмеження можуть стосуватися іноземців та осіб без громадянства, працівників релігійних організацій та неповнолітніх осіб. Обмеження за суб'єктами щодо участі в агітації можуть мати як абсолютний (заборона здійснення агітації за будь-яких обставин), так і відносний (заборона участі у агітації на час виконання професійних обов'язків) характер [99, с. 208–209].

3. Обмеження за методами. Демократичні цінності передбачають можливість будь-яких суспільних змін лише в межах чинного законодавства. Тому забороняється здійснення будь-яких форм агітації, які спрямовані проти держави чи суспільства. Зокрема, забороняється агітація із закликами до ліквідації незалежності держави, зміни її конституційного ладу, захоплення державної влади насильницьким шляхом. Не допускається агітація, що ставить за мету чи може призвести до загрози державній безпеці, пропагує війну, насильство, посягає на права і свободи людини, сприяє розпаленню расової, релігійної, міжетнічної ворожнечі тощо. Існує заборона агітації, яка супроводжується підкупом виборців. Виняток становить оплата за здійснення агітації. Не допускається також проведення пільгових розпродажів товарів, їх безплатна роздача виборцям. Це, звичайно, не стосується друкованої продукції та предметів, що містять логотипи та символіку суб'єкта і які не мають великої матеріальної цінності. Заборона може стосуватися спроб надання різноманітних безплатних і пільгових послуг виборцям.

У період виборів не допускається організація і проведення лотерей та інших ігор, які пов'язані із ризиком, а виграш залежить від результатів виборів чи має відношення до виборчого процесу. Істотним аспектом, на який необхідно звертати увагу, є заборона не тільки на здійснення підкupu безпосередньо під час агітації, але й обіцянки матеріальної винагороди виборцям у майбутньому залежно від їхнього голосування та результатів виборів [99, с. 209].

Забороняється анонімна агітація, всі матеріали повинні містити інформацію про організацію та осіб, які здійснюють підготовку і випуск агітаційної продукції, а також дані про її замовника. Для цього потрібна законодавча норма, яка передбачає обов'язкове подання комісії екземплярів кожної агітаційної продукції.

Більше того, доцільною є вимога розповсюдження агітаційних матеріалів лише після письмової згоди відповідного суб'єкта про їх поширення. Це дасть змогу комісіям краще контролювати дотримання правил агітації. Аналогічні вимоги ставляться і щодо оприлюднення соціологічних опитувань. Обов'язковими мусять бути надання інформації про організацію, час проведення та вибірку респондентів, зазначення точного формулювання запитань, статистичної оцінки можливої похибки, а також інформація про замовника відповідного опитування.

4. Обмеження за місцем. Обмежується або взагалі забороняється агітація на території військових частин, а також в установах кримінально-виховної системи. Як правило, забороняється розміщення друкованої агітаційної продукції на пам'ятках архітектури та в місцях, де вона становить загрозу безпеці дорожнього руху. Заборонено здійснювати агітацію у приміщеннях органів влади. Розміщення агітаційної продукції на будівлях, що знаходяться у приватній власності, можливе тільки з дозволу їхніх власників [80, с. 106–107].

5. Обмеження за фінансуванням. Слід зазначити, що законодавство більшості країн вимагає від суб'єкта створення відповідного виборчого фонду і фінансування будь-яких агітаційних дій виключно за рахунок цього фонду.

Закономірно можуть виникнути питання: як розцінювати і регулювати дії виборців, що вирішили підтримати кандидата власними діями і проводять агітацію, спрямовану проти його опонентів чи на підтримку кандидата. Заборона подібних дій є виправданою, оскільки дає змогу зменшити рівень зловживань під час агітації. Свою підтримку виборець може зробити лише у формі грошового внеску у виборчий фонд. Агітація ж виборця, яка не пов'язана з фінансовими витратами, може вестися, на нашу думку, без жодних обмежень у рамках закону.

Окремі обмеження агітації стосуються можливостей громадян формувати виборчі фонди суб'єктів. Не допускаються добровільні грошові пожертви у фонди від іноземців, осіб без громадянства та анонімних спонсорів. Часто заборонено робити грошові внески підприємствам та особам, які мають заборгованість перед державою. Крім того, встановлюється граничний розмір грошового внеску від

однієї сторони у виборчий фонд. Це до певної міри обмежує можливість негативного впливу певних осіб на суб'єктів [99, с. 210].

Надзвичайно важливу роль в агітації відіграють ЗМІ. Тому для свободи агітації потрібно гарантувати вільну їхню діяльність. Насамперед законодавець повинен забезпечити правовий захист як самих ЗМІ, так і журналістів від втручання й тиску на них з боку влади. Особливо важливо, щоб законодавство не допускало запровадження цензури, під якою вбачають невинуваті вимоги з боку влади до редакцій ЗМІ попередньо узгоджувати зміст повідомлень та матеріалів чи, навпаки, заборону на певний інформаційний продукт. Виняток може становити ситуація, коли відповідна посадова особа сама є автором цього продукту. Повинна існувати заборона на створення та фінансування будь-яких інституцій чи посад, які б здійснювали цензуру в ЗМІ. Свобода ЗМІ не виключає можливості державного ліцензування мас-медіа, однак воно має бути обґрунтованим і не використовуватись як чинник тиску. Обмеження в діяльності ЗМІ може здійснюватися винятково для захисту суспільства чи окремих громадян, заборони аморальної агітації.

Принцип свободи агітації багато в чому залежить від того, чи ЗМІ хочуть працювати на незаангажованій професійній основі під час виборів. Необхідно, щоб існували чіткі критерії щодо відповідальності за публікацію недостовірної інформації. Виборча практика багатьох країн свідчить про те, що запровадження непомірних штрафів для ЗМІ за моральне відшкодування від поширення неправдивої інформації може стати дієвим механізмом боротьби проти неугодних мас-медіа. У подібних випадках достатньо, щоб ЗМІ надавали суб'єктам, про яких поширена інформація неправдивого змісту, можливість для її спростування.

Відповідно до європейських стандартів влада не повинна здійснювати тиск на ЗМІ, які проголошують критику на їхню адресу: «В демократичній системі дії та недоліки уряду повинні стати предметом пильної уваги з боку не тільки законодавчих та судових органів, але й з боку преси та громадськості. Більше того, домінуюче становище, яке займає уряд, робить необхідним, щоб він демонстрував стриманість, коли постає питання про кримінальне переслідування

за критику, особливо, коли є інші засоби відповіді на необґрунтовані нападки його противників чи засобів масової інформації» [182, с. 16].

Для забезпечення дотримання принципу свободи агітації у ЗМІ агітаційна діяльність повинна проводитися за певними правилами. Так, ЗМІ не повинні переривати подачу агітаційних матеріалів. Працівники ЗМІ не повинні коментувати виступи чи інформацію кандидатів. Крім того, ЗМІ повинні надавати кандидатам і партіям місце та ефір для здійснення агітації.

Потрібно враховувати, що з розвитком інформаційних технологій з'явилися нові засоби та форми агітації. До них насамперед зараховують мобільний зв'язок, а також інтернет. Що стосується мобільного зв'язку, то тут агітація може здійснюватися передусім за допомогою SMS. Під час здійснення агітації через мережу інтернет можуть виникнути певні проблеми щодо ефективного регулювання агітації із дотриманням принципу свободи. Це насамперед пов'язано з неоднозначністю зарахування мережі інтернет до ЗМІ і відповідно можливості застосування до неї таких самих вимог, як і до традиційних ЗМІ.

Вказана проблема пов'язана з тим, що структура інтернету є неоднорідною. Функціонують сайти, які можна зарахувати як до електронних ЗМІ, так і сайти, які мають розважальний характер та є електронною формою спілкування між людьми. На багатьох сайтах функціонують організатори новин. Інакше кажучи, користувачу пропонуються останні новини із посиланням на різноманітні інформаційні агентства, інформаційні сайти тощо [424, с. 75]. Можна погодитись із висловленою думкою науковців про те, що сам по собі інтернет не є ЗМІ, а швидше є формою поширення масової інформації [192, с. 128].

Багато проблем агітації через інтернет виникає через специфіку останнього. Спірним є питання про визнання агітації як такої у разі її розміщення на особистому сайті кандидата, оскільки останній навряд чи можна вважати ЗМІ чи способом тиражування матеріалів. Також проблемним є момент доступу до агітаційних матеріалів у період, коли агітація ще заборонена.

В умовах використання мережі інтернет для агітації важко дотримуватися вимог щодо зазначення усіх необхідних вихідних даних, які ставляться до

звичайної агітаційної продукції. Подібна проблема виникає і щодо можливості надання зразків агітаційних матеріалів виборчим комісіям для ознайомлення. На думку науковців, цей процес, у разі використання інтернету, часто стає надто дорогим або взагалі нереальним: «Діяльність комісій з вивчення та оцінки екземплярів агітаційних матеріалів, призначених для розміщення в інтернеті, вимагають надання виборчим комісіям відповідної апаратури найвищого технічного рівня, а також її постійного оновлення» [424, с. 82].

Проблемним моментом здійснення агітації через інтернет і мобільний зв'язок є використання спаму – масової розсилки агітаційної продукції електронною поштою без згоди користувача на отримання. Вказані проблеми вимагають нетрадиційних підходів до законодавчого регулювання агітації через інтернет, мобільний зв'язок та інші сучасні нетрадиційні засоби, а також забезпечення відповідальності за порушення виборчого законодавства під час здійснення агітаційних дій. Лише з урахуванням цих чинників у сучасних умовах можна говорити про повноцінне дотримання принципу свободи агітації.

Принцип гласних виборів. Суть принципу полягає у тому, що підготовка і проведення виборів повинні здійснюватися відкрито і прозоро, а виборці та кандидати мають змогу отримувати усю необхідну щодо виборів інформацію.

Прозорим передусім має бути фінансування виборів, оскільки інформація про матеріальне становище кандидатів, а також про їхніх спонсорів може істотно вплинути на результат голосування. Тому необхідна офіційна публікація відомостей про матеріальний стан кандидатів, яку комісії мають змогу опублікувати після того, як кандидати подадуть декларацію про майно і доходи. Питання оприлюднення майнового стану членів родини кандидатів є найбільш дискусійним. Можна погодитися із українським дослідником В. Співаком: «Реалії життя виправдовують поширення інформації про бізнес родини, якщо є підстави вважати, що до нього причетний кандидат чи створював необхідні умови для його ведення, використовуючи службове становище» [467, с. 141].

Не менш важливим є отримання інформації про розмір та джерела фінансування, а також цільове використання коштів. При цьому інформація

повинна бути детальною та за встановленим зразком, повинна доводитись до електорату своєчасно, щоб виборці могли її оцінити до здійснення волевиявлення.

Обов'язковою умовою раціонального вибору громадян під час голосування є наявність у них усебічної інформації про суб'єктів. Йдеться насамперед про інформацію щодо моральних, ділових, професійних якостей кандидатів. Так, істотний вплив на уподобання виборця може чинити інформація про наявність у кандидата судимості. Потрібно, щоб електорат отримував інформацію про усі види судимості, а також про залучення кандидата до слідства як підозрюваного чи обвинуваченого. Хоч остання інформація суперечить презумпції невинуватості, однак вона необхідна для всебічного інформування виборців і формування електорального вибору. Слід встановити відповідальність для кандидатів за навмисне приховування такого роду інформації.

Вимога всебічного інформування виборців про суб'єктів суперечить праву кожної людини на приватне життя та його таємницю. У цьому плані В. Співак доречно зазначає: «Прийнявши рішення про участь у виборчих перегонах, кандидат стає публічною особою, відкритішим для критики, ніж інші особи, має менше права на таємницю приватного життя, оскільки свідомо відкриває себе для громадськості та преси, але це зовсім не означає, що він не має жодного права на приватне життя» [467, с. 139]. Тому часто під час вирішення питання про доцільність офіційного оприлюднення певної інформації потрібно враховувати її суспільну значущість. Дискусійнішим є питання щодо оприлюднення інформації про родину кандидатів, а особливо про неповнолітніх дітей. Подібну інформацію варто поширювати лише у межах її відношення до кандидата.

Важливим аспектом гласних виборів є широке та всебічне інформування громадян про вибори. Вони повинні мати інформацію про те, де і як вони мають можливість зареєструватися для участі у виборах (у разі існування у державі ініціативної системи реєстрації). Влада повинна здійснювати роз'яснювальну інформаційну кампанію, спрямовану на підвищення рівня електоральної культури громадян. Громадянам повинні пояснювати важливість виборів та їхньої участі у голосуванні, про особливості виборчої системи та процедури волевиявлення.

Громадяни повинні мати інформацію про свої права та обов'язки, а також про механізми їх відстоювання. Необхідною є інформація про утворення та межі округів, створення та місцезнаходження комісій, інформація про дільниці, а також про усі рішення органів влади, які мають відношення до виборів.

Найважливіше значення принцип гласних виборів відіграє на завершальних етапах виборів. Процес голосування має бути максимально прозорим. Розмір дільниці, а також внутрішня обстановка повинні давати змогу вільно спостерігати за голосуванням, не порушуючи при цьому його таємниці. Прозорим повинен бути і підрахунок голосів. Усі спостерігачі, довірені особи та представники ЗМІ мають право отримати копії протоколів з результатами голосування.

Комісії не повинні затягувати з оголошенням результатів волевиявлення, які повинні обов'язково публікуватися, а дані мають подаватися не у відсотковому співвідношенні, а деталізовано у показниках кількості отриманих голосів. Такі результати повинні подаватися як у загальнонаціональному масштабі, так і в регіональному вимірі, із розбивкою по дільницях. Це дасть можливість усім суб'єктам звірити офіційні результати голосування із результатами в їхніх протоколах, зменшуючи можливість фальсифікації. Публікація детальних результатів волевиявлення громадян може виявитися недоцільною лише у випадку, коли така деталізація створюватиме загрозу для певних категорій чи груп виборців, які проживають на цій території [487, с. 46].

Прозорість виборів повинна зберігатись і під час передачі результатів до виборчих комісій вищого рівня. На цьому етапі важливо забезпечити точність передачі результатів не лише у формі бюлетенів, але і в електронному варіанті. Необхідно зберігати бюлетені та протоколи комісій принаймні до того часу, поки будуть завершені розгляди усіх скарг і апеляцій. В іншому випадку ущемлятиметься право кандидатів і партій висловлювати свої претензії щодо результатів виборів. І нарешті, гласним повинен бути процес передачі та розгляду скарг і апеляцій щодо ходу та результатів виборів.

Важливу роль у дотриманні гласних виборів відіграють електронні інформаційні системи. Вони дають змогу зберігати значні масиви інформації та

оприлюднювати їх у систематизованому вигляді. Їхня особлива роль відзначається на етапах голосування, підрахунку та встановлення результатів.

Необхідно зауважити, що будь-яка інформація, що стосується виборів, повинна подаватись адресно. Найважливіше значення має інформування тих категорій громадян, які традиційно проявляють пасивність щодо участі у виборах. У гетерогенних суспільствах інформація має бути доступною для усіх суспільних груп та національних меншин. Для цього останні повинні отримувати її національними мовами. Ми погоджуємося з українським дослідником М. Дем'яненко про те, що принцип гласних виборів вимагає забезпечення широкого інформування у ЗМІ про усі події, пов'язані з організацією та проведенням виборів, можливості ознайомитися з усіма документами: передвиборними платформами окремих кандидатів, партій, їх об'єднань, джерелами фінансування їх виборчих кампаній тощо [166, с. 46].

Одним із провідних аспектів принципу гласних виборів є прозора діяльність виборчих комісій. Вона полягає у тому, що представники кандидатів та ЗМІ мають можливість бути присутніми на засіданнях комісій. Останні повинні інформувати громадян про своє місцезнаходження та режим роботи. Засідання комісій повинні відбуватися відкрито, комісії повинні постійно співпрацювати із ЗМІ. Час і дата засідань повинні обнародуватись завчасно. Це важливо у тому аспекті, що члени комісій, які повинні отримати усі необхідні для проведення засідання документи та інформацію, мають змогу підготуватись до нього. Крім того, усі засідання виборчих комісій повинні протоколюватись.

Комісії зобов'язані публікувати усі свої рішення, пов'язані з процесом та результатами виборів, у ЗМІ. Також повинно бути забезпечено безперешкодне здійснення усіма суб'єктами громадського контролю за діяльністю комісій та рішеннями, які вони приймають. Відкритість роботи комісій обумовлює зростання рівня довіри до неї з боку громадськості.

Принцип гласних виборів передбачає: усі дії інших суб'єктів, що мають важливе значення для повноцінної реалізації виборчих прав громадян, повинні здійснюватися публічно [267]. Оскільки ЗМІ відіграють ключову роль у процесі

інформування електорату під час виборів, то важливою є доступність ЗМІ до отримання достовірної інформації про хід виборів. Для цього представники ЗМІ повинні мати можливість: бути присутніми на засіданнях комісій, а також під час опрацювання ними документів, пов'язаних з виборами; ознайомлюватись з протоколами про результати голосування та отримувати копії цих протоколів; бути присутніми на дільницях під час голосування та підрахунку голосів.

Органи влади та комісії повинні надавати ЗМІ у межах своєї компетенції інформацію, яка стосується виборів. На ЗМІ лежить обов'язок об'єктивного висвітлення усіх виборчих подій та процедур, а тому небезпечним є як однобоке висвітлення інформації в інтересах певних суб'єктів, так і використання маніпулятивних технологій, що дезорієнтують електорат [524, с. 495]. ЗМІ відіграють роль важливого чинника громадського контролю за діями органів влади та усіх суб'єктів. Вони здійснюють спостереження за ходом виборів, виявляють та оприлюднюють факти порушень виборчого законодавства.

Під час виборів на ЗМІ накладаються і певні обмеження. Зокрема, їхні представники зобов'язані поважати права та інтереси усіх кандидатів і членів комісій. Вони повинні дотримуватися норм законодавства, а також моральних принципів. Представникам ЗМІ заборонено втручатися у роботу комісій, використовувати свої можливості та повноваження для приховування суспільно значущої інформації чи для поширення недостовірної інформації та чуток. Рівень об'єктивності щодо висвітлення у ЗМІ виборів значною мірою залежить від відповідальності як ЗМІ, так і конкретних журналістів. Політологи акцентують увагу на тому, що дуже корисним могло б стати укладання на період виборів угод чи прийняття правил журналістської етики [467, с. 143].

На нейтральність ЗМІ впливає модель їх редакційної політики. Український дослідник О. Чекмишев виділяє три основні моделі редакційної політики ЗМІ:

1) авторитарна – притаманна партійним виданням і полягає у свідомому та цілеспрямованому поданні ЗМІ офіційної точки зору цієї партії. Часто ця модель характерна і для державних ЗМІ, які відстоюють точку зору державного органу, який є їхнім засновником;

2) корпоративна – не виключає залежності ЗМІ від певних суб'єктів, але є гнучкішою і дає можливість мас-медіа об'єктивніше інформувати громадян про хід виборів;

3) ліберальна (модель соціальної відповідальності) – характеризується якісним та об'єктивним висвітленням подій, оскільки для неї притаманна відсутність втручання з боку власників ЗМІ на їхню редакційну політику [522].

Значущим аспектом гласності виборів є можливість здійснювати незалежне спостереження за виборами з боку кандидатів, партій (блоків), громадських організацій, ЗМІ, міжнародних організацій тощо. Спостереження дає змогу отримати уявлення про те, наскільки прозоро і законно здійснювався перебіг виборів. Воно сприятливо впливає на відповідальність учасників виборів, підвищує рівень довіри до виборів з боку як електорату, так і міжнародного співтовариства. Спостереження можна вважати важливим інструментом не тільки оцінювання рівня демократичності режиму, але й способом поширення демократичних цінностей та забезпечення прав людини.

Спостереження може розглядатися згідно двох підходів: традиційного і тимчасового. Традиційний підхід застосовується під час виборів у країнах, де існує стабільна демократія. Його специфіка полягає у тому, що спостереження є іманентною ознакою режиму і проявляється у тому, що усі суб'єкти мають змогу брати активну участь у виборах, оскаржувати рішення виборчої адміністрації, контролювати один одного та істотно впливати на перебіг подій. Якщо у стабільних демократичних системах традиційний підхід до спостереження є цілком самодостатнім механізмом гарантування гласності та демократичності виборів, то у «нових демократіях» такий підхід не є дієвим.

У зв'язку з крахом багатьох недемократичних режимів і процесами демократизації світового співтовариства виникає необхідність у запровадженні додаткових механізмів реалізації демократичності виборів. Для спостереження за виборами в країнах із «перехідним» режимом застосовують тимчасовий механізм залучення для спостереження за виборами представників міжнародної спільноти. Таке спостереження на думку європейських фахівців у сфері виборчих відносин є

тимчасовим: «Як тільки зрозуміло, що демократія усталилася у відповідній державі, вибори у якій виразно відповідають тим вимогам, які дають можливість вважати їх цілком демократичними, воно повинно «зникнути», відкриваючи двері ... внутрішнім заходам контролю за роботою демократичної системи як цілого та виборчого процесу зокрема» [181, с. 236].

Усіх спостерігачів на виборах традиційно можна поділити на три групи: 1) партійні національні спостерігачі; 2) позапартійні національні спостерігачі; 3) позапартійні міжнародні спостерігачі. Ведучи мову про партійних національних спостерігачів, слід зауважити, що вони є швидше «гравцями», ніж спостерігачами. Симпатизуючи певній політичній силі, вони часто керуються виключно партійними інтересами і намагаються зробити результати виборів максимально сприятливими для своєї політичної сили.

На відміну від партійних позапартійні національні спостерігачі є нейтральними і намагаються неупереджено вести спостереження за виборами. Але на практиці (тут не є винятком і Україна) ситуація часто виглядає по-іншому: багато організацій та об'єднань, які делегують спостерігачів на вибори, залежні від певних сил, прихильні до них чи навіть штучно ними сформовані. Часто у «нових демократіях» влада намагається здійснювати тиск на таких спостерігачів, змушуючи їх діяти в своїх інтересах. Тому відмінності між двома групами національних спостерігачів часто є умовними і не завжди помітними.

Однак не варто недооцінювати важливу роль спостереження, яке здійснюється незалежними громадськими структурами, особливо у перехідних суспільствах. У разі відсутності на них впливу з боку влади лише спостерігачі від громадських організацій, на думку дослідника М. Масловської, можуть надати суспільству незалежну оцінку виборів, яка вважатиметься надійнішою і такою, що заслуговує на більшу довіру, ніж висновки, зроблені державними органами, які відповідають за підготовку і проведення виборів, ЗМІ, чи партіями [359, с. 134].

Гарантією та дієвим інструментом забезпечення безстороннього, незаангажованого спостереження за виборами є міжнародні спостерігачі. Важлива роль міжнародного спостереження полягає у тому, що воно може сприяти

підвищенню авторитетності виборів шляхом недопущення порушень і надання гласності фальсифікаціям, а також шляхом винесення рекомендацій щодо поліпшення виборів. Воно за необхідності може сприяти підвищенню довіри громадськості, активнішій участі виборців і послабленню потенційних факторів для виникнення конфліктів під час виборів, водночас забезпечуючи на міжнародному рівні обмін досвідом та інформацією про розвиток демократії [163].

Ще одна перевага міжнародного спостереження полягає у тому, що владі набагато важче здійснювати тиск на міжнародних спостерігачів, ніж на спостерігачів зі своєї країни. Варто підкреслити, що міжнародне спостереження за виборами має і свої слабкі аспекти. Не знаючи досконало місцевої специфіки, міжнародні спостерігачі часто не можуть побачити цілісної картини. Вибори завжди розглядаються як внутрішній процес, інструмент вираження волі народу, реалізація національного суверенітету, тому міжнародне спостереження розглядається як своєрідна форма втручання у внутрішні справи держави, зовнішній контроль за здатністю влади організувати і провести вибори.

Ведучи мову про міжнародне спостереження, варто зазначити, що воно можливе лише за виконання державою багатьох умов: вислання запрошення; гарантування безперешкодного доступу міжнародних спостерігачів до усіх етапів виборчого процесу та до усіх осіб, які мають стосунок до виборів (членів комісій, партій і кандидатів, працівників ЗМІ) тощо [181, с. 239–240].

Важливою умовою функціонування місії є її повноцінна акредитація – надання документів, які дають право на проведення спостереження по території країни. Процедура акредитації повинна бути простою і недискримінаційною. Держава має забезпечити свободу пересування міжнародних спостерігачів територією країни. Вона повинна гарантувати, що жоден посадовець не втручатиметься у діяльність самої місії, а також не чинитиме тиск на громадян, які працюють на місію та допомагають їй. Необхідною умовою діяльності міжнародної місії зі спостереження є можливість безперешкодно оприлюднювати публічні заяви, звіти та висновки щодо виборчого процесу у країні [420].

Одночасно міжнародні спостерігачі повинні дотримуватися певних правил та умов: бути політично неупередженими, зокрема в позаробочий час; утримуватися від висловлювань і проявів упередженості чи, навпаки, прихильності щодо органів державної влади, окремих політичних сил у державі, певних спірних питань, що виникають у межах виборів; уникати проявів діяльності, яка може бути розцінена як надання преференції певній політичній силі тощо. У Кодексі поведінки міжнародних спостерігачів за виборами Асоціації організаторів виборів країн Центральної та Східної Європи зазначено, що міжнародні спостерігачі повинні: «... утримуватися від носіння чи виставлення напоказ будь-яких символів, квітів чи гасел, що свідчать про певну прихильність, а також від прийняття будь-яких дарунків від учасників політичної боротьби» [304].

Крім того, міжнародні спостерігачі повинні поважати законодавство та органи влади країни перебування. Тому вони мають ставитись з пошаною до діяльності влади та виконувати усі її законні вказівки. Усі їхні судження та висновки повинні ґрунтуватись на точній, достовірній і чітко проаналізованій інформації. У випадку, якщо законодавство чи дії органів влади перешкоджають та утруднюють реалізацію виборчих прав, міжнародні спостерігачі повинні зафіксувати ці факти, вказуючи на них компетентним органам влади.

Для посилення ефективності спостереження (як міжнародного, так і національного) його необхідно здійснювати не лише у день голосування, але й у період усього виборчого процесу [181, с. 170]. Спостереження на попередніх етапах виборів дає змогу встановити рівень досконалості складання списків виборців, наявність чи відсутність перешкод під час реєстрації, наявність чи відсутність проблем, пов'язаних з агітацією, фінансуванням виборів тощо.

Можна констатувати, що спостереження є вкрай важливим під час голосування і підрахунку голосів. Контроль спостерігачів у день виборів повинен відбуватися за усіма наявними формами голосування і у всіх випадках: для забезпечення прозорості виборів спостереження повинно здійснюватися, крім традиційного голосування на дільниці, також за наявності такого у місцях позбавлення волі, у військових частинах та лікарнях. Не повинні оминатися

увагою спостерігачів такі форми волевиявлення, як голосування за допомогою пересувних скриньок, голосування поштою, дострокове голосування, голосування за кордоном за умови їх передбаченості у національному законодавстві.

Згідно з європейськими нормами виборчого права офіційним спостерігачам для ефективного нагляду за голосуванням повинні надаватись такі права: бути присутніми на дільницях у день голосування у будь-який час від початку роботи комісії до її завершення; ознайомлюватись зі списками виборців; спостерігати за підрахунком голосів (при цьому мають бути забезпечені такі умови, які б уможливили чітку ідентифікацію результатів волевиявлення громадян); ознайомлюватись із змістом будь-якого бюлетеня у процесі голосування; звертатись до голови і членів комісії із зауваженнями і пропозиціями щодо виборів; ознайомлюватись з протоколами про результати голосування, а також отримувати від комісій копії цих протоколів; оскаржувати рішення, дії чи бездіяльність комісій [181, с. 244].

Водночас законодавство повинно встановлювати чіткі правові межі діяльності та повноважень спостерігачів. Їм, зокрема, забороняється: втручатися у роботу комісій та брати участь у прийнятті нею рішень; надавати виборцям бюлетені для голосування, розписуватись за виборців про отримання бюлетеня чи голосувати замість них; здійснювати дії, спрямовані на порушення таємниці голосування; вести агітацію серед виборців за певного суб'єкта; брати безпосередню участь у підрахунку голосів тощо [420].

Важливо, щоб спостереження велося не лише у виборчий період, а й після нього, оскільки під час перевірки результатів, їх передачі та оголошення остаточних результатів виборів можливі зловживання та фальсифікації, яких можна уникнути у разі продовження спостереження. Ефективність спостереження залежить також від рівня політичної і правової культури офіційних спостерігачів, їх відповідального ставлення до виконання покладених на них законом повноважень. Для цього суб'єкти, які направляють своїх офіційних спостерігачів, повинні подбати про їхню підготовку організацією тренінгів та навчання.

Принцип гласності є важливою умовою проведення демократичних виборів. Він дає змогу зробити усі виборчі процедури прозорими і зрозумілими як для суспільства, так і для міжнародної спільноти. З цього приводу С. Юсов зазначає: «Цей принцип істотно важливий для виборчого права, оскільки усуває можливості помилок і прорахунки, обмежує можливість фальсифікації виборів. Принцип відкритості виборів зміцнює довіру виборців, забезпечує їхню активнішу участь і зміцнює виборчу систему загалом» [546, с. 47].

Однак у «нових демократіях» взаємоконтроль і спостереження у процесі виборів є недостатніми для забезпечення гласності, а тому потрібне міжнародне спостереження. Проте варто пам'ятати, що останнє не панацея, воно має лише тимчасовий характер і, крім того, не повинно використовуватись як інструмент для легітимації влади. Тому у перехідних суспільствах під час реалізації принципу гласних виборів необхідно звернути увагу на вироблення внутрішніх механізмів забезпечення прозорості виборчого процесу.

Принцип адміністрування виборів спеціальними органами. Щоб виборчий процес був організованим і впорядкованим належним чином, він повинен адмініструватися спеціальним органом. Виборча практика деяких країн покладає функції організації та проведення виборів на державні органи, які не пов'язані з виборами: податкову службу та її регіональні органи, міністерство внутрішніх справ, судові органи тощо. Однак така ситуація може бути виправданою лише в державах із стабільною демократією. У них адміністративні органи є незалежними від політичної влади і можуть об'єктивно застосовувати виборче законодавство на практиці, не будучи підданими політичному тиску.

У державах, де відсутні стійкі демократичні традиції та виборча практика, найдоцільнішим є адміністрування виборів спеціальним органом, організація і проведення яких будуть його основною функцією. Необхідність такого органу, на думку Венеціанської комісії, пояснюється тим, що у державах, де відсутня стабільна демократія «... існує надто велика небезпека того, що влада намагатиметься змусити адміністративні органи діяти за її наказом. Це стосується

як центрального уряду, так і місцевої влади, причому навіть у випадках, коли органи останньої контролює національна опозиція» [303].

Спеціальні органи (комісії, бюро тощо) відіграють ключову роль у забезпеченні демократичності виборів. Вони сприяють реалізації та захисту виборчих прав громадян, забезпечують контроль за їх дотриманням; здійснюють розподіл коштів, виділених на проведення виборів, стежать за їхнім цільовим використанням; реєструють суб'єктів, перевіряють зібрані підписи, організують голосування, підрахунок голосів, встановлення результатів виборів та їх донесення до електорату. Інакше кажучи, комісії стежать за проведенням усіх стадій виборів відповідно до законодавства і від ефективності їхньої діяльності багато в чому залежить законність і легітимність виборів.

Виділяють три види комісій відповідно до рівня повноважень: 1) виборчі органи, які виконують суто технічні функції; 2) виборчі органи, які виконують як технічні, так і контролюючі функції; 3) виборчі органи, які виконують також додаткові функції (реєстрація виборців, партій тощо) [455, с. 44].

Ефективне адміністрування виборів вимагає від комісій багатоступеневої ієрархічної структури. Найпоширенішим варіантом є триступенева структура комісій. Вона передбачає наявність органів на трьох рівнях: загальнонаціональному (ЦВК), регіональному (ОВК) і місцевому (ДВК). Існують також чотириступеневі комісії, які, крім вищезгаданих, включають виборчі комісії, що координують діяльність ОВК у певному регіоні держави (наприклад, Росія та Хорватія). Також відомі двоступеневі виборчі комісії (наприклад, Сербія та Чорногорія) [181, с. 147]. Однак такий варіант, на нашу думку, може ускладнювати організацію та проведення виборів.

В ієрархічній структурі комісій верхня ланка є, як правило, постійнодіючим державним органом, нижня – являє собою тимчасові громадські утворення. Що ж стосується середньої ланки комісій, то вона може бути представлена як постійнодіючими, так і тимчасовими органами. Загалом ефективна система комісій являє собою гнучке утворення, адаптоване до виборів і здатну функціонувати в автономному режимі. Як будь-яка складна соціальна система,

вона є злагодженим, живим організмом, частини якого (комісії) взаємодіють одна з одною чітко за встановленими [296].

Виборчі комісії здійснюють свою діяльність на засадах об'єктивності, колегіальності, законності, відкритості та публічності. Свої повноваження вони повинні здійснювати у чітко визначеному правовому полі, усі дії і рішення приймати колегіально у прозорий, публічний спосіб. Комісії повинні бути незаангажованими та однаково ставитися до усіх суб'єктів. Найважливішою умовою ефективного та об'єктивного функціонування комісій є їхня незалежність від органів влади. На рівень незалежності комісій впливає багато чинників. Першим з них є порядок формування виборчої комісії. Можна виділити три основні способи формування комісій: 1) формування органами влади; 2) формування політичними партіями; 3) формування комісіями вищого рівня.

Кожен із вищеназваних способів формування комісій має свої особливості, переваги та недоліки. Перевагою формування комісій органами влади є високий рівень професіоналізму членів, які, будучи переважно держслужбовцями, мають відповідні знання та практичний досвід подібної діяльності. У сформованій в такий спосіб комісії буде відсутня жорстка боротьба, яка може бути наявною за умови її укомплектування прихильниками окремих суб'єктів. Формування комісій з держслужбовців може, однак, негативно впливати на функціонування органів влади, оскільки відволікає від основної роботи значну кількість чиновників і сповільнює роботу владних структур. Крім того, вплив влади на формування комісій може призвести до зменшення рівня її незалежності, оскільки чиновники, на думку вітчизняного науковця Н. Богашевої, «... з огляду на тимчасовість комісій та потребу повернення на попереднє місце роботи, відчуватимуть підпорядкованість вищим посадовим особам органів влади, що відкриває фактично необмежені можливості для сумнозвісного «адмінресурсу» [32, с. 535].

Під час формування комісій органами влади слід застосовувати деякі запобіжні заходи, які б зменшували вплив потенційних недоліків. Бажано формувати виборчі комісії різними органами влади. Це дасть змогу зменшити рівень залежності комісії від однієї політичної сили. Доцільно певну частину

членів комісії призначати судовими органами та неполітичними громадськими організаціями. У випадку формування комісії парламентом необхідно забезпечити баланс представництва у виборчих органах провладних та опозиційних політичних сил. Зрештою, варто встановити обмеження щодо кількості членів комісій, які є держслужбовцями або працівниками державних установ, які знаходяться у підпорядкуванні органів влади.

Під час формування комісій партіями (блоками) збільшується ступінь їхньої незалежності та представництва інтересів різних учасників виборів. Тут важливо забезпечити як збалансоване представництво провладних та опозиційних сил (це дасть змогу значно зменшити можливості для використання владного тиску), так і включити у комісії якнайширший спектр діючих у державі партій (дасть змогу відстоювати інтереси ширшого кола суб'єктів). Представництво може бути як абсолютним (усі політичні сили, які беруть участь у виборах, мають рівну кількість членів комісій), так і пропорційним (партії отримують право призначати членів комісій залежно від результату попередніх виборів) [94, с. 16–17].

Абсолютне представництво демократичніше, оскільки воно дає змогу усім суб'єктам мати своїх членів комісій, які відстоюватимуть їхні інтереси та не допускать можливості контролювати комісії певними суб'єктами. Однак при наявності великої кількості суб'єктів розмір комісії під час використання абсолютного представництва буде чисельнішим, що ускладнюватиме роботу органу. Тому слід встановлювати граничні межі чисельності членів комісій. У такому разі під час вибору варіанта абсолютного чи пропорційного представництва суб'єктів у комісії варто виходити від кількості кандидатур, які пропонують політичні сили, і граничної чисельності виборчого органу цього рівня. Якщо кількість суб'єктів невелика, то можна застосовувати абсолютне представництво політичних сил у виборчих комісіях. Коли ж кількість політичних сил є значно більшою, то насамперед право подачі кандидатур у комісії мають суб'єкти, які мали кращі результати на попередніх виборах. Інші суб'єкти можуть включати своїх членів у комісії жеребкуванням [94, с. 17].

До недоліків формування комісій партіями можна зарахувати низький рівень професійності. Це пояснюється відсутністю досвіду в партійних членів комісій. Часто партії (блоки) не мають розгалужених місцевих осередків, а тому пропонують випадкових людей до складу комісій. Не рідко такі члени комісій включаються до їх складу без їхньої згоди, що пізніше призводить до відкликання ними «своїх» заяв, або ж до ігнорування роботи у комісіях. Цьому не останньою мірою сприяє невеликий рівень оплати праці членів комісій. Негативним аспектом такого способу формування комісій є також надмірна політизація виборчих органів, які можуть перетворитися на своєрідну арену політичної боротьби, на якій її члени з'ясовують свої стосунки.

Ще одним способом є формування комісій виборчими органами вищого рівня. У такому випадку дотримуватиметься спадкоємність під час формування комісій, яка сприятиме зростанню ефективності функціонування усієї системи комісій. Як зазначають українські дослідники, такий варіант формування комісій цілком узгоджується з вимогою надійності підбиття підсумків та встановлення результатів голосування «знизу вверх». Із цих міркувань слід вважати вирішеною колись актуальну дилему щодо того, хто повинен формувати виборчі комісії – місцеві органи влади чи комісії вищого рівня [32, с. 532].

Найефективнішим способом формування комісій, з нашої точки зору, є поєднання вищезгаданих варіантів. Тому доцільно надати право формувати виборчі органи комісіям вищого рівня, але із урахуванням пропозицій від партій та органів влади. Варто надати право подавати кандидатури у комісії незалежним громадським організаціям, кандидати від яких, як правило, відзначаються значним ступенем об'єктивності та незаангажованості.

Для збільшення рівня професіоналізму комісій до їхнього складу необхідно включати фахівців з виборів. Крім того, можна запровадити практику призначення членів комісій з правом дорадчого голосу, які стежитимуть за діяльністю комісій, вноситимуть свої пропозиції, відстоюючи тим самим інтереси певних політичних сил. Особи, які входять до складу комісій, повинні відповідати встановленим вимогам. Так, член комісії має володіти активним виборчим

правом. Необхідною умовою є проживання особи у відповідному окрузі, що уможливить її активне залучення до роботи комісії.

Потрібна цілеспрямована підготовка членів комісій, яка сприятиме зростанню її професіоналізму та ефективності. Враховуючи велику кількість членів комісій, ЦВК, координуючи цей процес, повинна залучати до здійснення навчання членів комісій авторитетні громадські організації, які займаються виборчою проблематикою. При цьому потрібно звертати увагу на якісний бік навчання. Самі ж суб'єкти навчання можуть видавати особам документи, які засвідчують успішність його проходження. У такому випадку цей документ може бути додатковою умовою для особи, яка претендує стати членом комісії.

Іншим чинником, який впливає на рівень незалежності комісій, є характер їх фінансування. Незалежність комісії, згідно з нормами європейського права, гарантується фінансуванням з Державного чи місцевого бюджетів. Вона може бути незалежною лише тоді, коли «... має власний бюджет на встановлених рівнях, а не отримує фінансування шляхом позапланової бюджетної процедури» [420, с. 41]. Обсяг фінансування повинен бути достатнім для того, щоб комісія могла ефективно функціонувати. Виділені кошти повинні забезпечувати оплату праці членів комісії, оренду приміщень, купівлю необхідної оргтехніки, оплату зв'язку і транспорту, а також усі необхідні процедури, визначені законодавством.

Бюджетне фінансування комісій ставить їх у певну залежність від органів, які розробляють та затверджують Державний бюджет. Тому позитивним аспектом є прив'язка рівня фінансування до таких показників, як кількість членів комісій та кількість виборців, яких вони обслуговують. Це уможливить зменшення рівня фінансових маніпуляцій під час розробки та затвердження бюджету.

Третім чинником, який визначає рівень незалежності та незаангажованості комісій, є формування її керівного складу. Збалансований розподіл дає змогу задовольняти інтереси усіх суб'єктів та унеможливити контроль з боку певної політичної сили над комісією. Для цього керівні посади (голова, заступник, секретар) повинні розподілятися між різними суб'єктами. При цьому недостатньо

лише обрати на керівні посади представників різних сил, але важливо забезпечити певну збалансованість цих посад між провладними та опозиційними суб'єктами.

Що ж стосується кількісного розподілу керівних посад комісій серед суб'єктів, то він може бути як рівним, так і пропорційним до кількості членів комісії, поданих кожною політичною силою. Необхідно враховувати регіональне представництво суб'єктів у комісіях, наявність досвіду праці та рівень компетентності осіб, які пропонуються на керівні посади [94, с. 19].

І нарешті, важливим чинником, який визначає рівень незалежності комісій, є їх правовий статус. Комісії необхідно наділити правом видавати нормативні акти, які є обов'язковими для виконання як громадянами, так і органами влади. Не менш важливим є постійнодіючий характер комісій загальнонаціонального рівня, що дає можливість виборчому органу ефективно і системно займатися питаннями організації та проведення виборів. Щодо комісій середнього та низового рівнів, то вони, як правило, є тимчасовими утвореннями. Але тут треба врахувати характер та обсяг повноважень, які закріплені за цими комісіями законодавством країни.

Офіційні органи, які формують комісії, не повинні відкликати поданих представників, оскільки це поставило б останніх під значний контроль певних органів чи політичних сил. Це не стосується випадків припинення повноважень членів комісій у результаті дисциплінарного покарання. Усі члени органів несуть відповідальність за свої дії і не можуть незаконно втручатися у вибори (брати участь в агітації, здійснювати тиск на виборців, фальсифікувати результати виборів тощо). Це саме стосується і несумлінного виконання своїх службових обов'язків. Тому для збільшення ступеня відповідальності членів комісій доцільно вимагати від них складання присяги. Окрім того, важливо, щоб і політичні сили, які подають кандидатури до складу комісій, несли певну частину відповідальності за дії своїх членів виборчого органу.

Принцип відповідальності за порушення законодавства. Однією із ознак демократичності виборів є притягнення осіб, винних у правопорушеннях, до відповідальності. Це стає прикладом для інших і сприяє зменшенню рівня зловживань та правопорушень. Тому обов'язковою має бути наявність чіткого

механізму притягнення до відповідальності, яка має бути адекватною до вчиненого правопорушення. Юридична відповідальність має на меті не допустити порушення законодавства на усіх етапах та передбачає санкції для правопорушника. Розглядаючи проблему юридичної відповідальності у сфері виборів, її найбільш доцільно класифікувати на такі види: конституційна, кримінальна, адміністративна та цивільна [80, с. 142].

Вказані види відповідальності відрізняються одна від одної підставами для застосування, санкціями, які запроваджуються до правопорушників, а також об'єктами, щодо яких вони можуть бути реалізовані. Варто зауважити, що в окремих випадках під час порушення виборчого законодавства може бути одночасно застосовано кілька видів юридичної відповідальності.

Конституційна відповідальність може бути індивідуальна (стосуватися конкретної особи) і колективна (застосовуватись до групи осіб). Вона має як політичний, так і моральний аспект, який загрожує кандидатові втратою репутації. Виділяють різні форми конституційної відповідальності. Однією з них є відмова у реєстрації. Тут варто зазначити, що суб'єкту може бути відмовлено у реєстрації через невиконання ним необхідних умов та вимог законодавства, або ж через невідповідність виборчим цензам. В останньому випадку відмова у реєстрації не буде формою юридичної відповідальності. Такою вона стає лише у випадку, коли кандидат порушив норми чинного законодавства.

Наступною формою конституційної відповідальності є скасування рішення про реєстрацію. Це стосується як кандидатів у одномандатних округах, так і виключення осіб зі списку партій (блоків). Особливістю скасування рішення про реєстрацію є його застосування лише за рішенням суду і за зверненнями чітко встановленого кола осіб. Що ж стосується умов для застосування такої форми відповідальності, то ними, на думку Є. Корчиго, повинні бути знову виявлені обставини, що є підставами для відмови у реєстрації, а також порушення вимог закону, пов'язаних з діяльністю кандидата після його реєстрації [327, с. 108].

Ще однією формою конституційної відповідальності є попередження, яке є морально-правовою мірою і застосовується, як правило, за незначні за наслідками

порушення законодавства. Інколи закон передбачає жорсткішу відповідальність у разі, коли порушення повторюються після оголошення попередження.

До форм конституційної відповідальності належить дострокове припинення повноважень окремих членів комісії чи самих виборчих органів: відміна рішень комісій; позбавлення повноважень офіційних спостерігачів тощо. Однак найістотнішою формою конституційної відповідальності є визнання виборів недійсними. Вона може застосовуватись щодо виборів як на окремій дільниці, так і до загальнодержавних результатів волевиявлення.

Якщо вибори пройшли з дотриманням усіх демократичних принципів, держава зобов'язана визнати їх і забезпечити вступ на посади обраним особам. При цьому для визнання виборів недійсними повинні бути дуже вагомі причини. Тому, як зазначають науковці: «... полегшене відношення до використання процедури визнання виборів недійсними як до чергового туру проведення виборчої кампанії, в результаті якого можна, доклавши певні зусилля, скорегувати результат волевиявлення виборців, являє собою очевидний дефект політичної і правової свідомості, оскільки ставить під сумнів саму цінність виборів як вищого безпосереднього вираження волі народу» [1].

У разі значних фальсифікацій та порушень виборчих прав громадян держава повинна створити умови для оскарження результатів волевиявлення на предмет визнання виборів недійсними. Незначні порушення виборчих прав деякими громадянами або незначне порушення деяких виборчих процедур, навпаки, не можуть стати підставою для визнання виборів недійсними. Російські дослідники Л. Алехічева та А. Постніков з цього приводу справедливо зазначають: «Зайве нагнітання пристрастей щодо дотримання деяких формальностей у ході організації виборів здатне вихолостити саму конституційну демократичну їх сутність як інституту вільного волевиявлення громадян» [1].

Варто відзначити, що вибори можуть бути визнані недійсними лише у разі порушення виборчих прав з боку кандидатів, які стали переможцями. Обраний кандидат не повинен нести відповідальності за дії, які вчинили його опоненти. В іншому випадку можливі фальсифікації, оскільки кандидати, які не мають шансів

пройти у парламент, цілеспрямовано можуть порушувати законодавство, намагаючись домогтись визнання виборів недійсними.

Щодо *кримінальної відповідальності*, то вона застосовується при істотному порушенні законодавства. До таких правопорушень належать перешкоджання агітації та реалізації виборчих прав; використання службового становища та здійснення тиску на виборців чи кандидатів; порушення таємниці голосування; підробка документів та фальсифікація результатів виборів тощо. Кримінальна відповідальність на виборах настає лише у разі, коли правопорушення було вчинено навмисне. Збільшує міру відповідальності вчинення правопорушення посадовими особами з використанням службового становища, членами комісії, а також за попередньою змовою групи осіб [80, с. 144].

Адміністративна відповідальність застосовується за менш значні правопорушення. До них, як правило, належать: порушення правил агітації та діяльності ЗМІ під час виборів; порушення порядку складання списків виборців та подання їх для ознайомлення виборцям; порушення процесу фінансування виборів; правопорушення під час голосування і підрахунку голосів тощо.

За певних обставин на виборах може застосовуватись *цивільна відповідальність*. Підставами для неї є, як правило, поширення недостовірних даних про учасників виборів. У такому випадку сторона, про яку поширена неправдива інформація і яка завдає шкоди її інтересам чи репутації, може вимагати від сторони, що поширила такі відомості, спростування. Інколи законодавство передбачає, крім спростування, надання можливості потерпілій стороні вимагати морального або матеріального відшкодування за поширення неправдивої інформації. Цивільна відповідальність не застосовується (чи застосовується у менш суворому варіанті) у разі, коли суб'єкт, який поширив неправдиву інформацію, робив це несвідомо, будучи переконаний у її правдивості, або ж отримав таку інформацію з офіційних джерел [80, с. 145].

Для того, щоб мати можливість притягнути порушників до відповідальності, повинен існувати ефективний механізм оскарження порушень під час виборів. Для цього повинно існувати широке коло осіб, які можуть ініціювати оскарження.

Це мають бути як суб'єкти чи їхні довірені особи, так і будь-який виборець округу, на території якого відбуваються вибори. Сама процедура оскарження повинна бути максимально широкою і не гальмувати виборчий процес. Рішення за скаргами повинні прийматися оперативно, їх варто ухвалювати ще до закінчення виборчого процесу. Встановлені терміни повинні давати суб'єктам змогу подавати скарги, а компетентним органам ухвалювати зважені рішення. Щодо термінів подачі скарг та їхнього розгляду Венеціанська комісія зазначає: «Для рішень, ухвалених до виборів, цілком доречними видаються строки в три-п'ять днів для першої інстанції (як для подачі заяви про оскарження, так і для ухвалення рішення). Можна, втім, передбачити трохи більше часу для винесення рішень Верховним або Конституційним судом» [303].

Важливе значення для оскарження правопорушень відіграють органи, які розглядають виборчі скарги громадян. Ними можуть бути як комісії, так і судові структури. Однак ці інституції не можна вибирати, оскільки це може сприяти корупції. Тому комісії повинні бути першою інстанцією для розгляду виборчих скарг, а судові органи – другою. Процедура оскарження правопорушень має бути максимально простою і давати усім без винятку громадянам можливість нею скористатися. Для уникнення непорозумінь та непередбачених обставин процедура оскарження повинна бути чітко прописана у законодавстві.

Можна стверджувати, що демократичні принципи є необхідною умовою демократичності та легальності не тільки інституту виборів, але й політичного режиму у країні загалом. Виборчі принципи становлять цілісну систему, взаємодоповнюють один одного. Лише комплексне їх дотримання дає змогу проводити вибори на високому організаційному та правовому рівні та сприятиме дотриманню й реалізації виборчих прав громадян.

Висновки до розділу 2. Вибори і демократія є нерозривно пов'язаними категоріями політичної науки, які не можуть повноцінно функціонувати одна без одної. Лише за наявності демократичних виборів можна говорити про функціонування демократичного політичного ладу. Водночас, лише в

демократичному політичному режимі можливе існування інституту демократичних виборів.

Незважаючи на існування низки позицій вітчизняних та зарубіжних науковців щодо типології демократичних принципів виборів, у політичній науці відсутнє комплексне бачення цієї проблеми. Ми вважаємо найбільш доцільною і науково обґрунтованою класифікацію демократичних принципів виборів на три групи: базові, додаткові та процесуальні.

До базових демократичних принципів належать:

– принцип вільних виборів – передбачає можливість виборця вільно формувати свою позицію та виражати її під час голосування. Дискусійним при цьому залишається запровадження таких заходів, як наявність порога явки та імперативний вотум, які, з одного боку, сприяють збільшенню явки на виборах, а з іншого, – є елементом порушення принципу вільних виборів;

– принцип рівних виборів – можливість виборців впливати рівною мірою на хід та результати виборів упродовж усього виборчого періоду. Умовами забезпечення рівності є: однакова кількість голосів виборців; забезпечення рівної «ваги» голосу виборців; формування єдиного виборчого корпусу на території усієї країни. Чинниками, що порушують принцип рівних виборів, є наявність плюрального вотуму, виборчої геометрії та куріальної виборчої системи;

– принцип загальних виборів – надання активного виборчого права максимально широким категоріям населення. Проте завжди існують обмеження виборчого права у вигляді виборчих цензів, які можна поділити на технічні, охоронні та дискримінаційні. Важливе значення для реалізації принципу загальних виборів має процедура формування виборчих списків та виборчого реєстру;

– принцип прямих виборів – передбачає формування виборних органів безпосередньо народом. Включає особисте голосування громадян. Чинниками порушення прямих виборів є: опосередковані вибори; багатоступеневі вибори; кооптаційні вибори;

– принцип таємного голосування – здійснення волевиявлення у спеціальній кабінці (кімнаті), що унеможливилює контроль за цією процедурою з боку інших осіб.

Додаткові демократичні принципи виборів включають:

– принцип загального пасивного виборчого права – надання можливості бути обраними максимально широким верствам населення. Крім виборчих цензів, включає також спосіб висування та реєстрації суб'єктів;

– принцип свободи агітації – передбачає агітацію усіма законними формами та засобами. Важливим елементом є свобода слова та незалежність ЗМІ;

– принцип рівності суб'єктів – рівні умови участі у виборчій кампанії кандидатів та політичних партій (блоків). Необхідною складовою є рівний доступ до ЗМІ, а також неупередженість органів влади.

До процесуальних демократичних принципів належать:

– принцип гласних виборів – проведення виборчої кампанії в атмосфері відкритості та прозорості, донесення до виборців та інших учасників виборчих перегонів повної та всебічної інформації про виборчий процес. Важливою умовою гласності виборів є діяльність офіційних спостерігачів. При цьому важливою є наявність контролю за ходом виборів як з боку національних (особливо, представників «третього сектору»), так і з боку міжнародних спостерігачів;

– принцип адміністрування виборів спеціальними органами – організація виборчого процесу виборчими комісіями, які є колегіальними, незаангажованими, незалежними органами. Важливе значення має порядок формування виборчих комісій та їх керівного складу, а також правовий статус комісій;

- принцип відповідальності за порушення законодавства – наявність реальних механізмів притягнення до відповідальності якнайширшого кола учасників виборчих перегонів за порушення чинних правових норм. Відповідальність повинна бути адекватною вчиненому правопорушенню, а процедура оскарження має бути простою і зрозумілою для громадян.

Результати другого розділу відображені у таких публікаціях дисертанта [52–56; 58–62; 65–72; 74; 75; 77; 78; 83–85; 94–99; 102; 103; 107; 110–112; 116; 117].

РОЗДІЛ 3

ПОЛІТИКО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ ДЕМОКРАТИЧНИХ ПРИНЦИПІВ ВИБОРІВ: ВІТЧИЗНЯНИЙ ТА ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД

3.1. Політико-правове регулювання демократичних принципів виборів у міжнародних нормативно-правових актах

Сучасне міжнародне співтовариство характеризується процесами інтенсивного якісного зростання міждержавної інтеграції, зміцнення і розширення міжнародних зв'язків в усіх сферах суспільного життя. Зростають роль та авторитет міжнародних організацій, держави намагаються гармонізувати і стандартизувати принципи функціонування внутрішньодержавного життя відповідно до міжнародних норм. Після проголошення незалежності Україна задекларувала намір будувати демократичний режим, важливою умовою функціонування якого є застосування досвіду зарубіжних країн зі стабільною демократією у площині проведення демократичних виборів. Для цього Україна повинна систематизувати законодавство, впровадити практику реалізації демократичних принципів відповідно до міжнародної виборчої практики.

В цьому плані корисною для нас є методологія неоінституціоналізму та, зокрема, ідеї його засновника – Д. Норта. Він під інститутами розумів обмеження, які створюються людьми та структурують їхні взаємовідносини. Серед них Д. Норт виділяв три види: формальні обмеження (правила, закони, конституції), неформальні обмеження (норми поведінки, умовності, внутрішні принципи) та механізми, які дозволяють контролювати їх дотримання [383].

Розглядаючи вибори як суспільний інститут, намагаючись дослідити рівень їхньої демократичності, ми повинні брати до уваги не лише структурний та процесуальний аспект, але й нормативний, розглядаючи рівень правової регламентації демократичних принципів а також, наскільки це можливо, неформальні правила, традиції та норми поведінки. Політико-правове регулювання

демократичних принципів варто розглянути як на рівні міжнародних правових норм, так і в рамках національного законодавства.

Під міжнародними демократичними принципами (стандартами) виборів, на думку вітчизняних аналітиків, слід розуміти «... загальноприйняті вимоги, закріплені міжнародними угодами або встановлені міжнародними організаціями, що визначають принципи та оптимальні форми провадження виборчих процедур з метою якнайповнішої реалізації виборчих прав громадян» [134, с. 17]. Міжнародні акти, які регулюють демократичні принципи виборів, можна умовно поділити на дві групи: 1) універсальні – міжнародні акти, які прийняті міжнародними організаціями світового масштабу (передусім ООН); 2) регіональні – правові акти, які були прийняті європейськими міжнародними організаціями (ОБСЄ, Рада Європи та ін.), а також документи СНД.

Універсальні міжнародні правові акти, що закріплюють демократичні принципи, мають, як правило, загальний характер, тоді як регіональні міжнародні акти в сфері виборів є деталізованішими, що уможлиблює їхнє застосування під час розроблення і вдосконалення українського виборчого законодавства.

Біля витоків міжнародних демократичних принципів виборів стоїть прийняття Загальної декларації прав людини, яка була проголошена резолюцією Генеральної Асамблеї ООН 10 грудня 1948 р. Документ проголошував право кожної людини на участь в управлінні своєю державою як безпосередньо, так і через вільно обраних представників. Воля народу має бути основою влади уряду, що виявляється у періодичних виборах, які не є сфальсифікованими. Декларація передбачає проведення виборів із дотриманням принципів загальних і рівних виборів. Але правовий акт не абсолютизує таємниці голосування, передбачаючи можливість заміни таємного голосування громадян іншими рівнозначними формами за умови збереження свободи голосування.

Важливим аспектом Декларації було надання людям усіх прав і свобод (зокрема виборчих) незалежно від раси, кольору шкіри, мови, статі, релігії, переконань, національного, соціального, майнового чи іншого становища, а також без розрізнення правового статусу самої держави, до якої належить людина [193].

Продовжуючи піднімати проблематику політичної рівності громадян, Генеральна Асамблея ООН приймає Міжнародну конвенцію про ліквідацію усіх форм расової дискримінації, яка зобов'язує держави, які підписали цей нормативно-правовий акт, ліквідувати расову дискримінацію в усіх її формах і забезпечити рівність усіх людей перед законом, в тому числі щодо здійснення політичних прав, і, зокрема, – права брати участь у виборах (голосувати чи виставляти свою кандидатуру на основі рівного і загального виборчого права) тощо [370].

Конвенція широко трактує расову дискримінацію, під якою розуміє будь-яке розрізнення, виняток, обмеження чи перевагу, що ґрунтуються на ознаках раси, кольору шкіри, родового, національного чи етнічного походження, метою або наслідком яких є знищення або применшення визнання, використання чи здійснення на рівних засадах прав людини та основоположних свобод у політичній, економічній, соціальній, культурній чи будь-яких інших галузях суспільного життя. Однак Конвенція допускає застосування відмінностей, винятків, обмежень чи переваг між громадянами і негромадянами [370].

Значна увага міжнародною спільнотою приділялася проблемі ліквідації дискримінації жінок як необхідної умови впровадження принципу рівних виборів. У Конвенції про політичні права жінок, прийнятій у грудні 1952 р. (набула чинності 7 липня 1954 р.), жінкам гарантується право голосу на усіх виборах на рівних з чоловіками умовах без будь-якої дискримінації. Рівність стосується також пасивного виборчого права – жінки можуть бути обраними на рівних з чоловіками умовах у всі встановлені законом установи, що вимагають публічних виборів, без будь-якої дискримінації [314].

Більш повно принцип рівних виборів щодо жінок розкривається у Конвенції ООН про ліквідацію усіх форм дискримінації щодо жінок. У міжнародному документі трактується термін «дискримінація щодо жінок», під якою розуміють: «... будь-яке розрізнення, виняток або обмеження за ознакою статі, спрямоване на послаблення чи зведення нанівець визнання, користування або здійснення жінками, незалежно від їхнього сімейного стану, на основі рівноправності

чоловіків і жінок, прав людини та основних свобод у політичній, економічній, соціальній, культурній, громадській або будь-якій іншій галузі» [315].

Вказаний документ зобов'язує держави-учасниці вживати усіх необхідних заходів для ліквідації дискримінації жінок у суспільно-політичному житті країни та забезпечити жінкам можливість на рівних умовах з чоловіками: 1) голосувати на усіх виборах і публічних референдумах та бути обраними до усіх публічних виборних органів; 2) брати участь у формуванні та здійсненні політики уряду та займати державні посади, а також здійснювати усі державні функції на усіх рівнях державного управління; 3) брати участь у діяльності неурядових організацій і асоціацій, що займаються проблемами громадського та політичного життя [315]. Схожі принципи проголошуються і в Декларації про ліквідацію дискримінації щодо жінок, прийнятій Генеральною Асамблеєю ООН 7 листопада 1967 р. [433].

Положення Загальної декларації прав людини були уточнені та конкретизовані у Міжнародному пакті про громадянські та політичні права, який був ухвалений Генеральною Асамблеєю ООН 16 грудня 1966 р. [371]. Оскільки учасниками Міжнародного пакту є близько 130 країн світу, цей документ є міжнародним правовим актом, що охоплює найбільшу кількість учасників. Це робить Міжнародний пакт про громадянські та політичні права вагомим інструментом, який гарантує дотримання демократичних принципів виборів.

Стаття 25 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права передбачає можливість кожному громадянину без будь-якої дискримінації мати права і можливість: брати участь у веденні державних справ як безпосередньо, так і за посередництвом вільно обраних представників; голосувати і бути обраними на справжніх періодичних виборах, які проводяться на основі загального і рівного виборчого права під час таємного голосування і забезпечують свободу волевиявлення виборців; допускатися в своїй країні на загальних умовах рівності до державної служби [371]. Однак вказана стаття, на нашу думку, є доволі абстрактною. Тому слід звернути увагу на роз'яснення, яке дає Комітет ООН з прав людини у Загальному коментарі статті 25 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права.

Міжнародний пакт про громадянські та політичні права Коментар трактує як документ, який визнає і захищає право кожного громадянина брати участь у веденні державних справ, голосувати і бути обраним, вимагає від держав ефективного забезпечення цих політичних прав. Це досягається завдяки проведенню виборів через певні проміжки часу, які не можуть бути необгрунтовано тривалими. Тільки періодичність дає змогу забезпечити звітність обраних представників, а також гарантувати те, що обрана державна влада є результатом виключно вільного волевиявлення громадян.

Важливе місце у Коментарі відводиться принципу вільних виборів: «Особа, наділена правом брати участь у голосуванні, повинна мати можливість вільно здійснити свій вибір і голосувати за будь-якого кандидата, за чи проти будь якої пропозиції, винесеної на референдум чи плебісцит, вона повинна бути вільна підтримувати чи бути в опозиції до уряду, не зазнаючи утиску, який би міг спотворити свободу вільного вибору громадян. Виборці повинні мати змогу вільно формувати свою думку, вони повинні бути вільними від насильства, утисків чи маніпуляційних втручань у будь-якій формі прояву» [195]. Більше того, документ передбачає можливість обмеження фінансування виборів, якщо це уможливорює гарантування права вільного вибору громадян, яке може бути підірване непропорційним фінансовим забезпеченням кампаній кандидатів.

Норма в Коментарі не розкриває конкретних процедур, які б забезпечували вільне волевиявлення громадян. Проте у Документі міститься вимога до держав щодо забезпечення необхідних умов для реалізації принципу вільних виборів. Усвідомлюючи той факт, що важливою складовою вільного волевиявлення є можливість для виборця зробити свідомий вибір, Коментар зобов'язує держави вживати заходів для подолання таких перешкод у здійсненні виборчого права, як неграмотність виборців, бідність, мовні перешкоди, обмеженість пересування через фізичні вади. Для національних меншин інформація і матеріали про вибори повинні бути написані доступними для них мовами. Стосовно неграмотних виборців мають застосовуватись такі засоби, як фотографії та символи, що дадуть можливість їм отримувати повнішу інформацію перед голосуванням. Держава

повинна гарантувати свободу слова, зборів та асоціацій як необхідну передумову вільного формування електоратом своєї виборчої позиції [195].

Важливою умовою реалізації вільних виборів є принцип таємного голосування. Тому Коментар зобов'язує держави вживати заходів для реалізації таємниці виборів. У випадку, коли національне законодавство передбачає голосування поза межами дільниці, така процедура голосування теж має бути таємною. Сам же принцип таємного голосування розглядається як захищеність виборців від будь-яких проявів тиску чи примусу щодо надання інформації про те, як вони проголосували чи будуть голосувати, а також захищеність від будь-якого незаконного втручання у процес голосування. Що ж стосується допомоги виборцям, які з певних причин самостійно не можуть здійснити акт голосування, то вона повинна надаватися незалежними особами та інституціями [195].

Чи не найдеталізованішим у Коментарі є принцип загальних виборів. Документ допускає можливість обмеження пасивного виборчого права, а активне виборче право пов'язує з набуттям повноліття. Також необґрунтованими називаються обмеження виборчих прав громадян через фізичні вади, освіту чи майно. Це саме стосується і членства у політичних партіях. Крім вікового цензу, документ допускає існування цензу дієздатності (обмеження виборчих прав душевнохворих) та морального цензу (обмеження виборчих прав засуджених). Проте Коментар наголошує на тому, що у разі існування морального цензу тривалість позбавлення виборчих прав повинна бути пропорційна до тривалості засудження. Це положення, на нашу думку, є дещо абстрактним і не сприяє його однозначному трактуванню та застосуванню на практиці. Однозначною є заборона на позбавлення виборчих прав осіб, які знаходяться під слідством [195].

Держава повинна вжити усіх необхідних заходів для реалізації принципу загальних виборів. Це стосується реєстрації виборців, коли така процедура передбачена національним законодавством. Кожна держава повинна сприяти полегшенню цієї процедури і не встановлювати жодних перешкод для реєстрації виборців. У разі, коли реєстрація здійснюється за постійним місцем проживання, державі слід забезпечити реалізацію виборчих прав громадян без постійного місця

проживання. Крім того, Коментар передбачає правову відповідальність за насильницьке втручання у реєстрацію виборців.

У Коментарі встановлюється принцип загального пасивного виборчого права. Будь-яка людина не може зазнавати жодних утисків чи дискримінації стосовно свого балотування на виборну посаду. Обмеження пасивного права заборонено такими необґрунтованими вимогами, як місце проживання, освіта, походження чи політичні переконання. Але припустимим є віковий ценз, який, однак, повинен бути виправданий об'єктивними і обґрунтованими критеріями. У разі несумісності виборних посад з іншими посадами (судді, держслужбовці та військовослужбовці вищого рангу тощо), заходи для уникнення конфлікту інтересів у такому разі не повинні порушувати виборчі права громадян, а причини для звільнення з виборних посад повинні бути чітко зафіксовані у законодавстві і ґрунтуватися на об'єктивних та доцільних критеріях. Не можуть бути умовою для позбавлення виборчих прав політичні переконання [195].

Крім того, Коментар забороняє обмежувати пасивне виборче право належністю до будь-якої політичної партії. У разі, коли національне законодавство передбачає необхідність збору підписів для балотування на виборах, такий захід не повинен обмежувати право бути обраним. Значна увага в Коментарі приділяється дотриманню принципу рівних виборів. Зокрема, забороняється різниця між громадянами у реалізації виборчих прав залежно від раси, статі, мови, кольору шкіри тощо. Одночасно документ обумовлює недопустимість диференціації виборчих прав громадян залежно від способу набуття громадянства за народженням чи в результаті натуралізації [195].

У Коментарі декларується принцип «одна особа – один голос», а також вказується на те, що голос однієї особи повинен бути рівним з голосом інших людей. Розмежування виборчих округів та метод розподілу голосів не повинні спотворювати розподіл виборців чи дискримінувати ту чи іншу групу та не повинні необґрунтовано виключати чи обмежувати право громадян вільно обирати їх представників [195]. Як бачимо, норма про принципи формування

виборчих округів та метод розподілу голосів об'єктивно є доволі загальною і не містить конкретних пропозицій щодо застосування на практиці.

Ще одне положення, яке містить Загальний Коментар статті 25 Міжнародного пакту про громадянські й політичні права, стосується необхідності створення незалежної виборчої комісії, яка б спостерігала за ходом виборів і була гарантом чесності та незалежності виборів. Можна погодитись з представниками Комітету виборців України, які вважають недоліком цього положення те, що: «... Комітет ООН не визначає суб'єктів формування такої виборчої комісії, гарантії її незалежності, повноваження, правову основу діяльності» [134, с. 26].

Коментар передбачає необхідність забезпечення вільного обміну інформацією між громадянами, кандидатами та обраними представниками як умову забезпечення реалізації виборчих прав громадян. Під вільним обміном інформацією розуміється свобода ЗМІ від політичної цензури, а також можливість вільно брати участь у політичній діяльності як безпосередньо, так і через різноманітні організації; свобода проведення мітингів, демонстрацій та маніфестацій, право критикувати і бути в опозиції до інститутів влади; право брати участь у виборчих кампаніях і поширювати політичні ідеї тощо [195].

Проаналізоване дає змогу зробити висновок про те, що Коментар значну увагу приділяє майже усім базовим демократичним принципам виборів (принципам вільних, рівних, загальних виборів за таємного голосування). Водночас додаткові демократичні принципи виборів, за винятком окремих випадків, залишилися поза увагою цього міжнародного нормативно-правового акта. Багато положень документа все ж є загальними і не передбачають конкретних процедурних норм щодо реалізації демократичних принципів виборів. Але, окресливши основні принципи виборів універсального характеру, Коментар є дуже важливим джерелом міжнародного виборчого права.

Універсальні демократичні принципи виборів розроблялися не лише в рамках ООН, але й в інших міжнародних організаціях світового масштабу. Зокрема, проблема демократичних принципів виборів розглядалася також у рамках однієї із найстаріших міжнародних організацій – Міжпарламентського Союзу. У 1997 р.

Рада цієї міжнародної організації прийняла Загальну декларацію про демократію, в якій наголошується на тому, що ключовим елементом демократії є вільні та чесні вибори, які проводяться через регулярні проміжки часу і створюють умови для вираження волі народу. Документ наголошує на необхідності проведення виборів на основі загального, рівного і таємного виборчого права в такий спосіб, щоб виборці могли обирати своїх представників в умовах рівності, відкритості та прозорості, що стимулює політичну змагальність. Для забезпечення цього важливу роль повинні відігравати громадянські й політичні права, зокрема, активне і пасивне виборче право, право на свободу вираження поглядів та на об'єднання, доступ до інформації та ведення політичної діяльності [194, с. 55–56].

Раніше, у 1994 р., на 154-й сесії Ради Міжпарламентського союзу, що відбулася в Парижі, була прийнята Декларація про критерії вільних і справедливих виборів, в якій зазначається, що у кожній державі: «Повнота влади може походити тільки з волевиявлення народу, вираженого на справжніх, вільних і чесних виборах, організованих через регулярні періоди на основі загального, рівного і таємного виборчого права» [164]. Загалом Декларація про критерії вільних і справедливих виборів складається з трьох основних частин. У першій частині розглядається і регулюється активне виборче право громадян, а друга частина включає пасивне виборче право. У третій частині розкриваються права і обов'язки держави щодо забезпечення виборчих прав громадян.

Йдеться про те, що кожний дорослий громадянин має право голосувати на виборах без будь-якої дискримінації. Громадянин може бути позбавлений виборчих прав лише на законних підставах, які повинні, крім того, відповідати міжнародним зобов'язанням цієї держави. Для реалізації активного виборчого права кожна доросла особа має право доступу до дієвої, безсторонньої та рівної процедури реєстрації виборців. Також важливим аспектом є те, що документ зобов'язує держави надавати кожному громадянину, який позбавлений виборчих прав чи виключений із списків виборців, можливість оскаржувати таке рішення у судовому порядку для швидкого і дієвого усунення можливої помилки.

Декларація проголошує також рівне активне виборче право, суть якого полягає у тому, що кожен виборець має право здійснити на рівній з іншими виборцями основі своє виборче право, маючи, зокрема, рівний і реальний доступ на дільницю. При цьому зазначається, що голос кожного виборця повинен мати таку саму «вагу», як і голоси інших виборців. Саме ж голосування є таємним, право на таємницю голосування проголошується абсолютним і не може бути обмежене в жоден спосіб і за жодних умов [164].

Значна увага в Декларації приділена правам і обов'язкам кандидатів та політичних партій під час виборів. Документ декларує право кожної особи брати участь в управлінні своєю державою і мати рівні можливості щодо балотування на виборах. Кожен громадянин має право вступати або спільно з іншими організувати політичну партію чи організацію для участі у виборах. Як кандидат, так і політична партія повинні мати рівні можливості для участі у виборчій кампанії і рівний доступ до ЗМІ.

Допускається обмеження пасивного виборчого права лише у виняткових випадках, які передбачені законодавством і обґрунтовано застосовуються в інтересах національної безпеки, підтримки громадського порядку, захисту прав і свобод громадян тощо. При цьому зазначається: «Допустимі обмеження стосовно висування кандидатів, створення та діяльності політичних партій та права вести виборчу кампанію застосовуються у випадках, коли це не пов'язано з дискримінацією на основі раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії, політичних чи інших переконань, національного чи соціального походження, власності, народження чи іншого статусу» [164].

Крім того, в Декларації проголошується, що кожна особа чи політична партія мають право на охорону законом та на захист від порушень політичних і виборчих прав. У разі порушення пасивного виборчого права кандидат чи політична партія повинні мати можливість оскаржити в судовому порядку такі рішення з метою їх перегляду та виправлення можливих помилок.

Крім виборчих прав, Декларація про критерії вільних і справедливих виборів передбачає наявність для кандидатів і політичних партій певних обов'язків.

Політичні партії і кандидати, несучи відповідальність перед суспільством, не повинні застосовувати насильство. Взавши участь у виборах, кожен кандидат чи політична партія зобов'язані поважати права і свободи інших, а також погодитись з результатами вільних і справедливих виборів [164].

Значна увага приділена правам та обов'язкам держави у виборах як необхідній умові дотримання виборчих прав і свобод. Дії держави щодо реалізації принципів у нормативно-правовому акті поділяються на три групи:

1. Заходи з метою забезпечення гарантії прав та інституційних рамок для проведення регулярних, справжніх, вільних і чесних виборів відповідно до зобов'язань міжнародного права:

- встановлення дієвої, безсторонньої та недискримінаційної процедури реєстрації виборців;
- визначення таких чітких критеріїв реєстрації, як вік, громадянство і місце проживання, застосування цих критеріїв без будь-яких відмінностей;
- сприяння становленню і вільній діяльності політичних партій;
- регулювання по можливості фінансування партій та виборчих кампаній;
- забезпечення відокремлення партій від держави;
- встановлення рівних умов для конкуренції під час виборів;
- прийняття національних програм громадянської освіти, забезпечення умови для ознайомлення населення з виборчими процедурами і нормами [164].

2. Політичні та інституційні кроки для поступового досягнення і утвердження демократичних цілей і, зокрема, через встановлення нейтрального, безстороннього і збалансованого механізму управління виборами:

- забезпечення підготовки і безсторонності усіх осіб, відповідальних за різні аспекти проведення виборів, забезпечення встановлення ясних процедур голосування та інформування виборців про них;
- забезпечення реєстрації виборців, уточнення списків виборців та процедур голосування;
- заохочення партій, кандидатів та ЗМІ щодо визнання і прийняття Кодексу поведінки, який би регулював їхні дії під час виборчої кампанії та голосування;

- забезпечення чесності голосування вжиттям заходів для запобігання кратному голосуванню або голосуванню осіб, які не мають на це права;
- забезпечення чесності підрахунку голосів [164].

3. Заходи, спрямовані на забезпечення дотримання прав людини для усіх громадян, що проживають на території держави, а саме, забезпечення:

- свободи пересування, зборів, об'єднань та висловлювань, особливо під час політичних зборів та мітингів;
- свободи розповсюдження партіями та кандидатами їхніх поглядів серед виборців і можливості рівного доступу до державних та суспільних ЗМІ;
- заходів, які гарантують безсторонність у висвітленні виборчої кампанії державними та суспільними засобами масової інформації [164].

Всі держави повинні вживати й інших заходів для забезпечення дотримання демократичних принципів виборів. Задля дотримання чесності виборів держава повинна гарантувати партіям і кандидатам розумну можливість для презентації своїх платформ. Важливим обов'язком держави є забезпечення заходів для реалізації прозорості виборів через усебічне спостереження за ними. Крім того, держави повинні вживати усіх необхідних заходів для запобігання насильству під час виборів, а також для надання кандидатам, партіям та їх прихильникам рівних гарантій безпеки. Самі ж випадки порушення виборчих прав людини повинні розглядатися швидко й ефективно у часових межах виборчого процесу незалежними та безсторонніми органами (виборчими комісіями чи судами).

Ще однією важливою ланкою діяльності держави є забезпечення процедури демократичного голосування. Так, держави повинні забезпечити:

- дотримання принципу таємного голосування і можливість для виборців голосувати вільно, без страху і залякувань;
- уникнення під час голосування фактів підкупу чи інших правопорушень;
- чесність і безпеку процесу проведення підрахунку голосів підготовленим персоналом із проведенням спостереження і без сторонньої перевірки [164].

Універсальні міжнародні документи з виборчого права, як засвідчує їх аналіз, приділяють належну увагу дотриманню майже усіх базових демократичних

принципів виборів (крім принципу прямих виборів). Водночас більшість додаткових та процесуальних принципів залишилися поза їхньою увагою. Багато положень універсальних міжнародних документів про базові демократичні принципи є доволі загальними, що ускладнює їх ефективне трактування та застосування на практиці. Тому необхідно аналізувати ще й регіональні міжнародні документи в галузі виборчого права, які є деталізованішими.

До регіонального рівня міжнародних документів з виборчого права належать передусім нормативно-правові акти Ради Європи та ОБСЄ. Так, Перший протокол до Європейської конвенції з прав людини від 20 березня 1952 р. встановлює: «Високі Договірні Сторони зобов'язуються проводити вільні вибори з розумною періодичністю таємним голосуванням, за умов, які забезпечують народові вільне волевиявлення своєї думки при виборі законодавчої влади» [402].

Важливим джерелом є Документ Копенгагенської наради Конференції з людського виміру НБСЄ, який був ухвалений 29 червня 1990 р. Документ зобов'язує уряди країн-учасниць проводити вільні вибори з розумною періодичністю, за дотримання таємного голосування або застосування рівноцінної процедури вільного голосування (на відміну від більшості міжнародних нормативно-правових актів, Копенгагенський документ не абсолютизує принципу таємного голосування). Процедура підрахунку голосів і повідомлення про неї повинні бути чесними, а офіційні результати – опубліковані.

Документ проголошує загальне і рівне виборче право для дорослого населення. Усі держави зобов'язані поважати право громадян домагатись політичних чи державних посад як безпосередньо, так і в якості представників партій і організацій без будь-якої дискримінації. Крім того, повинна існувати можливість для окремих громадян чи суспільних груп створювати в умовах повної свободи свої партії чи інші політичні організації. Завдання держав – надавати таким партіям чи організаціям необхідні юридичні гарантії, які б дали їм змогу змагатись за владу на основі рівності перед законом і органами влади [173].

Крім повторення вже раніше сформульованих положень, Копенгагенський документ містить принципово нові норми і характеристики виборчого процесу.

Так, у Документі наявна вимога про те, щоб усі мандати принаймні в одній палаті парламенту були об'єктом вільного змагання кандидатів під час всенародних виборів. Це означає, що у разі існування однопалатного парламенту у країні, він мусить формуватись за допомогою виборів. У разі функціонування в державі двопалатного парламенту, хоча б одна палата повинна формуватись через вибори.

Копенгагенський документ регулює проведення виборів, які повинні відбуватись в атмосфері свободи і гласності. Забороняються адміністративні дії, насильство чи залякування, метою яких є утримування партій та кандидатів від вільної репрезентації своїх поглядів і оцінок, які виборцям утруднювали б знайомство з ними і обговорювати їх чи голосувати вільно, без страху бути покараними [173]. Документ містить вимогу до держав не встановлювати будь-яких бар'єрів для безперешкодного доступу до ЗМІ усіх, хто бажає взяти участь у виборах. Держави повинні гарантувати, що обрані кандидати в належний спосіб вступають на посаду і зможуть там залишатись до закінчення встановленого законом терміну.

Крім того, у Копенгагенському документі вперше проголошується необхідність присутності як національних, так й іноземних спостерігачів, що підвищує рівень авторитетності виборів для держав, у яких він проходить. Тому держави повинні запрошувати спостерігачів з інших країн чи приватних установ і організацій, які виявлять бажання здійснювати спостереження за виборами. Більше того, спостереження не повинно обмежуватись виборами загальнонаціонального рівня, а здійснюватись і стосовно місцевих виборів. Своєю чергою, міжнародні спостерігачі повинні взяти на себе зобов'язання не втручатися у хід виборів [173]. Хоча Копенгагенський документ не деталізує принципів проведення спостереження, не визначає статус самих спостерігачів тощо, його положення стало кроком уперед у забезпеченні принципу гласних виборів.

Ще одним важливим джерелом виборчого права можна вважати Рекомендацію Комітету міністрів Ради Європи «Про участь громадян у місцевому публічному житті» від 6 грудня 2001 р. Розглядаючи проблеми участі громадян у місцевих виборах, Документ дає рекомендації державам–учасницям перевіряти

функціонування місцевих виборчих систем з метою визначення, чи є в них якісь серйозні вади або домовленості про участь в голосуванні, що може відвертати певні групи населення від голосування, та розглянути можливість виправлення цих вад або домовленостей [437].

У Рекомендації декларується необхідність усіма засобами сприяти участі громадян у виборах: за потреби проводити інформаційні кампанії з метою роз'яснення суті голосування, а також заохочувати громадськість реєструватися для участі у голосуванні. Рекомендується проводити вибіркові інформаційні кампанії, спрямовані на певні сегменти суспільства. Крім того, з метою збільшення рівня участі громадян у виборах потрібно перевіряти реєстрацію виборців і виявляти, чи є якісь проблеми стосовно певних категорій чи груп населення, які мало цікавляться виборами [437].

Для того, щоб зробити вибори зручнішими для громадян, Рекомендація пропонує державам-учасницям впроваджувати такі заходи:

- переглянути, як працюють дільниці, звертаючи увагу, зокрема, на їхню кількість, доступність, години роботи тощо;
- впровадити нові можливості для голосування, які більше б відповідали прагненням громадян у кожній державі (дострокове голосування, голосування поштою, голосування на поштовій дільниці, електронне голосування тощо);
- застосовувати конкретні форми допомоги (наприклад, інвалідам чи неписьменним особам) чи інші спеціальні зручності щодо голосування для певних категорій виборців (голосування за дорученням, голосування вдома, у лікарнях, казармах чи у в'язницях тощо) [437].

Документ розглядає і рекомендує державам конкретні кроки і заходи, спрямовані на заохочення жінок до участі у виборах. Пропонується розглянути можливість впровадження обов'язкової чи рекомендованої системи квот щодо мінімальної кількості кандидатів однієї статі, які можуть бути внесені до виборчого списку, а також введення для жінок квоти місць у місцевих органах влади. Ще однією пропозицією державам є розгляд питання щодо зменшення вікового цензу для активного і пасивного виборчого права [437].

Одним із еталонних документів європейського виборчого права, на який орієнтуються більшість демократичних країн під час виборчих кампаній, є Кодекс належної практики у виборчих справах, який ухвалено у 2002 р. Венеціанською комісією. Документ включає керівні принципи проведення демократичних виборів а також пояснювальну записку, яка деталізує згадані виборчі засади [303].

У Кодексі наголошено, що європейська виборча практика базується на п'яти принципах: загальність, рівність, вільність, таємність та безпосередність, а також передбачає регулярність виборів:

1. *Загальні вибори* передбачають право кожної особи обирати і бути обраним. Однак Кодекс допускає обмеження виборчих прав такими умовами: вік (в основному не пізніше досягнення повноліття); громадянство (рекомендовано допускати іноземців до участі у місцевих виборах за умови тривалого проживання); осілість (рекомендовано застосовувати її лише для місцевих чи регіональних виборів з тривалістю, яка не перевищує 6 місяців); моральний ценз та ценз дієдатності. Документ також наголошує на важливості процедури формування списків виборців та реєстрації кандидатів для дотримання загальності виборів. Зокрема, списки виборців повинні бути постійними, публічними, регулярно оновлюватися, має існувати процедура виправлення помилок у списках. Щодо реєстрації кандидатів Кодекс регламентує процедуру збору та перевірки підписів, а також умови повернення кандидатів грошової застави.

2. Рівні вибори передбачають однакову кількість голосів виборців, рівноправність голосів (забезпечується справедливим і чітким розподілом місць між виборчими округами), рівність і паритет статей, рівні можливості для кандидатів у веденні виборчої кампанії тощо.

3. Вільні вибори базуються на свободі виборців формувати свою думку та свободі волевиявлення (передбачає простоту процедури голосування, надійні засоби захисту від фальсифікацій у випадку використання нетрадиційних способів голосування, прозорість підрахунку голосів та їх передачі вищим органам, покарання за фальсифікацію результатів виборів).

4. Таємне голосування задекларовано не лише правом громадян, але й їхнім обов'язком. Голосування повинно бути особистим, контроль за волевиявленням заборонено, має існувати відповідальність за порушення таємниці голосування.

5. Прямі вибори передбачають формування принаймні однієї палати національного законодавчого органу, органів законодавчої влади регіонального рівня, а також місцевих рад безпосередньо народом.

Щодо періодичності виборів Кодекс зазначає, що вони повинні проводитися регулярно а термін повноважень членів законодавчих органів не повинен перевищувати 5 років [303].

Важливе місце у Кодексі належної практики у виборчих справах відведено умовам та гарантіям реалізації демократичних принципів виборів. Серед умов наголошено на важливості дотримання прав і свобод людини, а також на стабільності виборчого законодавства. Основними гарантіями реалізації демократичних принципів Конвенція вважає організацію голосування безсторонніми органами, здійснення спостереження за виборами з боку національних та міжнародних інституцій, наявність дієвої системи оскарження [303].

Важливим міжнародним документом, який регулює принцип загальних виборів, є Резолюція ПАРЄ «Про ліквідацію обмежень на право голосу» від 25 червня 2005 р. Документ підкреслює, що наявність активного і пасивного виборчого права є важливою умовою збереження інших основних громадянських і політичних прав людини. Тому ПАРЄ пропонує державам переглянути усі існуючі обмеження виборчого права і відмінити ті з них, які більше не є необхідними і пропорційними для досягнення законних цілей. Зокрема, документ обґрунтовує необхідність скасування таких виборчих цензів:

1. Цензу громадянства. Оскільки усі резиденти зобов'язані платити місцеві податки, а рішення місцевої влади напряму впливає на їхнє життя, ПАРЄ вимагає надати на місцевих виборах активне і пасивне виборче право усім резидентам незалежно від їх громадянства чи національності. Щодо загальнонаціональних виборів, то тут ПАРЄ вважає доцільним здійснювати прив'язку виборчих прав до

громадянства. Коли особа є громадянином кількох країн, вона повинна мати право вільно вибирати, у якій державі вона бажає реалізувати своє виборче право.

2. Морального цензу. ПАРЄ вважає необґрунтованим позбавлення права голосу осіб, які засуджені за кримінальні злочини,. Тим більш необґрунтованою, на думку ПАРЄ, є позиція, коли засуджені вже і після виходу з тюрми ще певний час позбавлені виборчих прав. Оскільки кінцевою метою кримінального покарання є перевиховання засуджених з метою їхнього повернення у суспільство з усіма правами і обов'язками, ПАРЄ пропонує державам застосовувати сучасніший підхід до цієї проблематики: обмеження виборчих прав повинно застосовуватись лише у разі, коли особа вчинила злочин щодо демократичного процесу. До цієї категорії злочинів, якщо вони встановлені рішенням суду, ПАРЄ зараховує фальсифікацію виборів, протиправний тиск на виборців чи кандидатів, участь у терористичній діяльності, військовому заколоті тощо.

3. Військового цензу. Згідно з документом необхідність демократичного контролю над армією не повинна використовуватись як виправдання для позбавлення виборчих прав військовослужбовців. Тому ПАРЄ вимагає від держав переглянути існуючі обмеження виборчих прав військових для відміни обмежень, які більше не є необхідними і пропорційними для досягнення законної мети.

4. Вікового цензу. ПАРЄ пропонує державам-учасницям знизити віковий ценз щодо активного права до 18 р. і не більше 25 р. для пасивного права.

5. Цензу осілості. Документ рекомендує державам надати виборче право усім громадянам, не встановлюючи вимог щодо місця проживання [437].

Крім того, ПАРЄ вимагає від держав-учасниць забезпечення виборчих прав громадян, які проживають за кордоном, на загальнонаціональних виборах. Вони повинні вжити необхідних заходів щодо забезпечення виборчих прав цих громадян: дозволити голосувати заочно (поштою), у консульствах чи за допомогою електронних засобів. Держави повинні для цього співпрацювати між собою і з цією метою не створювати штучних перешкод на шляху ефективної реалізації виборчих прав іноземців, які проживають на їхній території.

У Резолюції ПАРЄ акцентується увага на важливості забезпечення виборчих прав вразливих категорій населення: інвалідів, військовослужбовців, осіб, що проживають у будинках престарілих. Необхідно забезпечити умови, які б дали змогу уникнути необґрунтованого впливу на них осіб, що доглядають за вищезгаданими категоріями громадян або є їхніми начальниками, а також забезпечити таємницю їх волевиявлення. Загалом, на думку ПАРЄ: «... пріоритет повинен віддаватись наданню ефективних вільних і рівних виборчих прав максимально великій кількості громадян, незалежно від їхнього етнічного походження, місця проживання, стану здоров'я, статусу військовослужбовця чи наявності судимості» [434].

Регіональні європейські документи з виборчого права, як засвідчує аналіз, є деталізованішими, ніж універсальні. Однак вони роблять акцент переважно на характеристиці базових демократичних принципів виборів, тоді як додаткові та процесуальні принципи залишаються невитребуваними. Тому дуже важливим міжнародним документом, який детально розкриває більшість демократичних принципів виборів, є Конвенція про стандарти демократичних виборів, виборчих прав і свобод у державах-учасниках Співдружності Незалежних Держав. Вона наголошує на тому, що демократичні вибори є однією з вищих форм прояву волі та влади народу, основою усіх органів влади. Законодавче регулювання виборчих прав і свобод громадян, згідно з Документом, не повинно обмежувати чи скасовувати загально визнані свободи і права людей та гарантії їх реалізації. Крім того, таке законодавче регулювання не може бути декларативним [316].

Значна частина Конвенції зосереджена на базових принципах:

1. *Принцип загальних виборів*, суть якого полягає у тому, що кожен громадянин після досягнення законодавчо встановленого віку, має володіти активним і пасивним виборчим правом і реалізувати його у встановленому законом порядку. Крім того, виборці повинні використовувати свої виборчі права на практиці без будь-яких дискримінаційних обмежень за ознаками мови, статі, віросповідання, переконань, національного та соціального походження і належності, майнового стану тощо. Наголошується на тому, що громадяни, які на

період виборів знаходяться за кордоном, теж повинні мати можливість реалізувати свої виборчі права і свободи, у чому їм повинні сприяти дипломатичні представництва і консульські установи та їх посадові особи. Важливим аспектом принципу загальних виборів, що декларується у Конвенції, є гарантування кожному громадянину права на отримання інформації про включення його до списку виборців, на уточнення цієї інформації з метою забезпечення її достовірності та повноти, а також – на оскарження в установленому законом порядку відмови щодо включення його до списку виборців [316].

Однак документом передбачена можливість обмеження виборчих прав громадян у випадках, коли вона передбачає:

1) спеціальні заходи, які використовуються для забезпечення адекватного представництва будь-якої складової частини населення країни (національні меншини, етнічні групи тощо), які на практиці через економічні, політичні, соціальні, культурні, релігійні та інші умови позбавлені можливості користуватися рівним з іншим населенням становищем щодо політичних і виборчих прав та свобод;

2) обмеження виборчих прав щодо громадян, які визнані судом недієздатними, а також щодо осіб, які перебувають у місцях позбавлення волі за вироком суду;

3) обмеження, які застосовуються в інтересах захисту конституційного ладу, національної безпеки, підтримки громадського порядку, захисту суспільного добробуту і моралі, прав та свобод громадян [316].

2. *Принцип вільних виборів* – можливість громадянам та іншим учасникам виборів без впливу, насильства, загрози його застосування або іншої протиправної дії зробити вибір щодо своєї участі чи неучасті у виборах, не боячись покарання чи впливу, незважаючи на результат голосування. Принцип включає наявність гарантій неухильного дотримання цієї можливості протягом виборів. Жоден виборець ніколи не може бути змушений оголосити, за якого кандидата чи партію (блок) він проголосував чи має намір проголосувати. Крім того, принцип вільних виборів передбачає, що усі кандидати, партії (блоки) та інші учасники виборів

несуть відповідальність перед суспільством і державою згідно із законодавством та не мають права використовувати методи психічного, фізичного, релігійного примусу, заклики до насильства чи погрози його застосування та ін. [316].

3. *Принцип рівних виборів* передбачає, що кожен громадянин має рівну з іншими громадянами кількість голосів і можливість здійснювати своє виборче право нарівні з іншими виборцями. При цьому голос кожного виборця має однакову вагу, незалежно від типу виборчої системи, що застосовується у країні.

Важливою ознакою принципу рівних виборів Конвенція вважає формування одномандатних та багатомандатних округів на рівній основі, що дасть змогу якомога точніше і якнайповніше відображати волю виборців. Документ зазначає, що критеріями рівності округів є приблизна рівність одномандатних округів за кількістю виборців або приблизна рівність кількості виборців на один депутатський мандат у багатомандатних округах. Одночасно допускається відхилення від середньої норми представництва, підставами для чого можуть бути важкодоступність і віддаленість місцевості, а також – компактність проживання корінних народів, національних меншин та етнічних груп [316].

Згідно з документом принцип рівних виборів передбачає, щоб кожен виборець мав право на рівний і безперешкодний доступ до ділянки для реалізації свого права на участь у вільному голосуванні. Виборцям може бути надана можливість реалізувати своє активне виборче право за допомогою організації дострокового голосування, голосування за межами ділянки чи інших процедур голосування, які забезпечують створення максимальних зручностей для виборців.

4. *Принцип прямих виборів* – означає, що виборці голосують за і проти кандидата чи партії (блоку) безпосередньо. Усі депутатські мандати в одній із палат парламенту є об'єктом вільної змагальності кандидатів та списків кандидатів під час всенародних виборів. Однак Конвенція допускає, що у разі наявності в країні двопалатного парламенту друга палата може частково чи навіть повністю формуватись іншим, ніж вибори, способом [316].

5. *Принцип таємного голосування* передбачає виключення будь-якого контролю за волевиявленням виборців. Виборчі органи повинні забезпечувати

дотримання передбачених умов, які унеможливають контроль чи спостереження за заповненням виборцем бюлетеня у місці таємного голосування. Забороняється вчинення будь-яких дій, які порушують таємницю волевиявлення громадян [316].

Крім аналізу базових демократичних принципів виборів, Конвенція велику увагу приділяє додатковим та процесуальним принципам. Серед них одним із найдетальніше розглянутих є принцип гласних (відкритих) виборів. Він передбачає, що рішення органів влади та комісій, пов'язані з призначенням, підготовкою та проведенням виборів, забезпеченням і захистом виборчих прав і свобод громадян, повинні в обов'язковому порядку офіційно бути опублікованими чи доведеними до загального відома іншим шляхом. Правові акти та рішення, які стосуються виборчих прав, свобод і обов'язків громадян, не можуть набрати чинності без офіційного їх опублікування для загального відома. Виборний орган повинен офіційно публікувати у ЗМІ відомості про підсумки голосування та інформацію про обраних осіб [316].

Важливою умовою дотримання принципу гласних виборів, яка регулюється Конвенцією, є забезпечення спостереження за процесом виборів та ходом голосування. Таке спостереження може здійснюватися як за допомогою національних спостерігачів, так і з залученням іноземних. Кожний кандидат, партія (блок), громадська організація, група виборців, інші суб'єкти виборів мають право у встановленому порядку призначати національних спостерігачів. Вони мають право у день голосування (чи у день проведення дострокового голосування) здійснювати спостереження у приміщенні для голосування.

Конвенція рекомендує державам надати спостерігачам такі права: ознайомлюватись із виборчими документами; отримувати інформацію про кількість виборців, включених у списки, які проголосували тощо; знаходитись у приміщенні для голосування; спостерігати за процедурою видання бюлетенів; бути присутніми під час дострокового голосування, а також під час здійснення голосування поза межами дільниці; спостерігати за підрахунком голосів виборців в умовах, що забезпечують прозорість процедури підрахунку; ознайомлюватись із протоколами комісій; звертатись до комісій із пропозиціями і зауваженнями з

питань організації голосування; оскаржувати рішення і дії (бездіяльність) виборчих комісій до комісій вищого рівня чи до суду [316].

Важливим аспектом принципу гласних виборів є спостереження за виборами не лише національних, але й міжнародних спостерігачів. Конвенція регламентує діяльність осіб, які здійснюють спостереження за виборами від імені інших держав чи міжнародних організацій. Підтверджуючи той факт, що присутність міжнародних спостерігачів сприяє відкритості та гласності виборів, держави-підписанти Конвенції задекларували намір сприяти їхньому доступу до виборів. Тому міжнародні спостерігачі знаходяться під захистом держави, в якій проводиться спостереження, а органи влади зобов'язані сприяти їм у межах своєї компетенції. Але в документі зазначається, що міжнародні спостерігачі не мають права використовувати свій статус для здійснення будь-якої іншої діяльності, яка не пов'язана з виборами. Допускається можливість позбавлення акредитації тих міжнародних спостерігачів, які порушують закони і загальновизнані принципи та норми міжнародного права [316].

Згідно з Конвенцією, міжнародні спостерігачі мають право на: доступ до усіх документів, що регулюють вибори, а також на отримання від комісій необхідної інформації та копій зазначених документів (виняток становлять документи, що стосуються інтересів національної безпеки); контакти з партіями (блоками), кандидатами, приватними особами, членами комісій; вільне відвідування усіх дільниць і приміщень для голосування, зокрема в день проведення голосування; спостереження за ходом голосування, підрахунком голосів і встановленням їх результатів в умовах, які забезпечують прозорість підрахунку; ознайомлення з результатами розгляду скарг, заяв і претензій, пов'язаних з порушенням законодавства; інформування членів комісій про свої спостереження і рекомендації без втручання у роботу виборчих органів; публічний виклад після завершення процедури голосування своєї думки про підготовку та проведення виборів; надання організаторам виборів, органам влади і відповідним посадовим особам свого висновку про результати спостереження за ходом виборів [316].

Одночасно Конвенція передбачає наявність обов'язків для міжнародних спостерігачів. Вони повинні здійснювати спостереження з дотриманням норм міжнародного законодавства, а також законодавства країни, в якій відбуваються вибори. Свої функції спостерігачі повинні виконувати, керуючись принципами політичної нейтральності та неупередженості. Також міжнародним спостерігачам заборонено втручатися у виборчий процес. Їхні висновки про хід виборів повинні ґрунтуватися на спостереженні та фактичному матеріалі [316].

У Конвенції закріплений також принцип рівності суб'єктів. Кожен громадянин повинен мати рівні правові можливості для висунення своєї кандидатури на виборах. Обмеження, пов'язані з реалізацією пасивного виборчого права, не повинні перешкоджати здійсненню депутатами, виборними посадовими особами своїх повноважень та виконанню ними своїх зобов'язань перед виборцями. Крім того, Конвенція забороняє кандидатам використовувати переваги свого службового чи посадового становища з метою обрання [316].

Не оминає Конвенція увагою і фінансування виборів. У документі зазначається, що фінансування заходів, пов'язаних з виборами, здійснюється за рахунок бюджетних коштів. Держава забезпечує у передбачених законом випадках і порядку виділення партіям (блокам) чи кандидатам на справедливих умовах бюджетних коштів. Крім того, держави повинні створювати можливість для формування позабюджетного фонду при виборчих комісіях або утворення власного грошового фонду для фінансування своєї кампанії. У такому випадку використовуються власні грошові кошти, грошові пожертвування фізичних і (або) національних юридичних осіб у розмірах і порядку, передбачених законодавством. Використання інших грошових має бути, згідно з документом, заборонено і тягнути за собою відповідальність [316].

Суттєвим, на нашу думку, є те, що Конвенція забороняє будь-які іноземні пожертвування кандидатам, партіям і блокам, які беруть участь у виборах, або інституціям, що в певний спосіб мають відношення до них. Для уникнення цього держави повинні забезпечити відкритість та прозорість усіх грошових пожертвувань. Це досягається завдяки тому, що суб'єкти зобов'язані періодично

надавати до комісій чи інших органів відомості та звіти про надходження усіх пожертвувань до своїх грошових фондів. Інформація має надаватись про вкладників відповідних коштів, а також про усі витрати з цих фондів, які пішли на фінансування виборів. Комісії, своєю чергою, повинні забезпечити опублікування зазначених відомостей та звітів у ЗМІ. Конвенція, крім того, допускає можливість створення спеціального органу, який би здійснював контроль чи нагляд за дотриманням правил і порядку фінансування [316].

Важливим аспектом принципу гласних виборів є всебічне і об'єктивне висвітлення виборів у ЗМІ. Згідно з Конвенцією, держави повинні забезпечувати свободу пошуку, збору і поширення інформації про хід виборів, про кандидатів, неупереджене інформаційне висвітлення виборів у ЗМІ. Останні покликані широко інформувати електорат про хід виборів, висунення кандидатів, їхні передвиборчі програми, підсумки і результат волевиявлення громадян.

Згідно з міжнародним актом представники ЗМІ мають право: бути присутніми на засіданнях комісій, забезпечувати гласність і відкритість їхньої діяльності; ознайомлюватись з документами і матеріалами комісій про підсумки голосування та результати виборів, виготовляти або отримувати від комісій копії цих документів та матеріалів, передавати їх для публікації у ЗМІ; бути присутніми під час голосування, підрахунку голосів та встановлення результатів голосування; бути присутніми на публічних агітаційних заходах та висвітлювати хід їх проведення у ЗМІ [316].

Своє відображення у Конвенції знайшов і принцип свободи агітації: документ гарантує громадянам, кандидатам, партіям (блокам), громадським об'єднанням свободу проведення агітації у будь-яких передбачених законом порядку і формах в умовах плюралізму думок і відсутності цензури. Також усім суб'єктам повинні надаватися рівні умови доступу до ЗМІ для ведення агітації.

У Конвенції наголошується на недопустимості зловживання під час агітації свободою слова, зокрема закликами насильницького захоплення влади, насильницької зміни конституційного ладу і порушення територіальної цілісності країни, а також закликами, спрямованими на пропаганду війни, насильницькі дії,

розпалювання расової, національної, соціальної, етнічної, релігійної ненависті і ворожнечі. Забороняється проведення агітації іноземними ЗМІ [316].

Конвенція декларує ще один важливий демократичний принцип виборів – адміністрування виборів комісіями. Документ передбачає, що підготовка і проведення виборів, забезпечення і захист виборчих прав і свобод громадян, а також контроль за їх дотриманням покладаються на виборчі комісії. У цьому контексті Конвенція забороняє створення і діяльність інших структур, які, підміняючи комісії, цілком або частково здійснювали б їхні функції або перешкождали законній діяльності комісій шляхом втручання у їхні справи та привласнення їхнього статусу і повноважень [316].

Міжнародним актом передбачена можливість надання кандидату чи партії (блоку) права призначати у передбаченому законом порядку по одному члену до комісії, яка їх зареєструвала, а також до нижчестоящих комісій. Такий член комісії має право дорадчого голосу і може виступати на її засіданні, вносити пропозиції з питань, що регулюються комісіями, і вимагати проведення з цих питань голосування. Крім того, такий член комісії має право оскаржувати дії чи бездіяльність комісії до вищестоящего виборчого органу чи до суду.

Конвенція передбачає, що держави повинні зобов'язувати органи влади, установи, організації та їхніх посадових осіб сприяти комісіям у реалізації їхніх повноважень. Що ж стосується ЗМІ, то вони мають надавати комісіям безоплатно ефірний час, а також місце для розміщення друкованої продукції з метою інформування громадян про хід виборів [316].

Поряд з проаналізованими демократичними принципами виборів, Конвенція розглядає також принципи дійсних, справедливих, обов'язкових і періодичних виборів. На нашу думку, вищезгадані характеристики виборів не доцільно зараховувати до їх демократичних принципів, оскільки періодичні, обов'язкові й дійсні вибори є швидше ознаками самої демократії, а не характеристикою виборів. Що ж стосується справедливих виборів, то вони, на нашу думку, є інтегрованим поняттям, дотримання якого передбачається лише за умов реалізації

усіх демократичних принципів виборів. Однак характеристика Конвенції була б неповною, якщо б ми уникнули аналізу вищезгаданих характеристик.

В ній наголошується на тому, що вибори органів влади, інших виборних органів народного (національного) представництва, виборних осіб є обов'язковими і проводяться у терміни, встановлені законодавством. Вибори до органів влади повинні проводитися з такою періодичністю, щоб основою виборних органів влади завжди була воля народу.

Дійсні вибори, згідно з Конвенцією, – це вибори, під час яких існує реальний політичний плюралізм, ідеологічне різноманіття і багатопартійність, забезпечується вільний доступ виборців до інформації про суб'єкта та про сам хід виборів, вільний доступ кандидатів, партій і блоків до ЗМІ. Вони передбачають наявність рівних і справедливих правових умов для реєстрації суб'єктів. Для цього реєстраційні вимоги мають бути чіткими і не допускати можливості дискримінаційних обмежень.

Крім того, дійсні вибори передбачають визнання усіма суб'єктами їхніх результатів, а також можливість їх оскарження у судових чи виборних органах у випадку, якщо вони порушують виборчі права і свободи громадян. У Конвенції наголошується: «Особи та органи, діяльність яких спрямована на фальсифікацію підрахунку голосів, підсумків голосування і результатів виборів, на перешкоджання вільному здійсненню громадянином його виборчих прав і свобод, зокрема у формі бойкоту або закликів до бойкоту виборів, відмови від виконання виборчих процедур або виборчих дій, повинні переслідуватися за законом» [316].

Для дотримання справедливих виборів, згідно з нормативно-правовим актом, необхідне створення рівних правових умов для усіх учасників виборів. Справедливі вибори включають: загальне і рівне виборче право; рівні можливості участі у виборчій кампанії, а також доступу до ЗМІ усіх суб'єктів; справедливе і прозоре фінансування виборів; чесність під час голосування і підрахунку голосів, а також оперативне інформування та офіційне опублікування результатів виборів; проведення виборів незаангажованими виборними органами, які проводять свою

діяльність відкрито та гласно під дієвим громадським та міжнародним спостереженням; швидкий та ефективний розгляд скарг на порушення виборчих прав і свобод громадян у часових межах відповідних етапів виборчого процесу; забезпечення прав і можливостей громадян на звернення до міжнародних судових органів за захистом і відновленням своїх виборчих прав і свобод у порядку, передбаченому нормами міжнародного виборчого права [316].

Справедливі вибори передбачають форми висунення кандидатів: виборцями відповідного округу; у порядку самовисування; партіями, блоками, громадськими об'єднаннями та іншими, передбаченими законодавством, суб'єктами.

Значна увага у Конвенції приділяється зобов'язанням щодо забезпечення демократичних принципів виборів. Держави-учасниці зобов'язуються:

– гарантувати захист демократичних принципів виборів, вільне волевиявлення громадян, обґрунтованість вимог щодо визнання виборів такими, що відбулися, є дійсними і легітимними;

– докладати зусиль для того, щоб друга палата парламенту цілком або частково формувалась за допомогою всенародних прямих виборів;

– намагатись створити систему правових, організаційних та інформаційних гарантій забезпечення виборчих прав на виборах усіх рівнів, а також вживати необхідних законодавчих заходів для того, щоб забезпечувати жінкам рівні з чоловіками можливості для реалізації активного і пасивного виборчих прав;

– створювати додаткові гарантії та умови для участі у виборах осіб з обмеженими фізичними можливостями;

– проводити реєстрацію виборців за допомогою законодавчо встановленої недискримінаційної і дієвої процедури, яка включає такі параметри для реєстрації, як громадянство, вік, місце проживання, наявність основного документа, що посвідчує особу виборця;

– вживати заходів, які гарантують неупередженість у висвітленні виборів у ЗМІ (включаючи мережу інтернет), а також унеможливають встановлення юридичних чи адміністративних бар'єрів для доступу до ЗМІ усіх суб'єктів;

–формувати єдиний інформаційний банк даних результатів опитувань громадської думки, пов'язаних з виборами, і надання його учасникам виборів та міжнародним спостерігачам за їх запитом для ознайомлення чи копіювання;

–запроваджувати новітні інформаційні технології, які забезпечують відкритість виборів, підвищують рівень довіри до них;

–вживати заходів стосовно законодавчого регулювання переліку порушень виборчих прав і свобод, а також підстав і порядку притягнення до різного роду відповідальності осіб, які перешкоджають шляхом насильства, обману, погроз, підробки або іншими способами вільній реалізації виборчих прав [316].

Розглянувши міжнародні документи з виборчого права, можна констатувати, що на відміну від європейських, і тим більше універсальних міжнародних документів, які є, як правило, загальними, Конвенція про стандарти демократичних виборів, виборчих прав і свобод у державах-учасницях СНД детально аналізує і регулює демократичні принципи виборів. Крім базових, документ акцентує увагу на додаткових та процесуальних принципах. Це можна пояснити тим, що виборча практика пострадянських країн характеризується значним ступенем порушення демократичних принципів у їх різноманітних формах, що змусило законодавців посткомуністичного простору прискіпливіше підійти до міжнародного регулювання виборчого права. Своєю чергою, це повинно сприяти ефективному застосуванню вищезгаданого документа для покращання рівня дотримання принципів на теренах колишнього СРСР.

3.2. Еволюція політико-правового регулювання демократичних принципів виборів в Україні: історико-політологічний аспект

Будь-які суспільно-політичні процеси, що відбуваються в державі, на наше глибоке переконання, повинні відповідати тенденціям і вимогам сучасності. Однак, без врахування національної специфіки та минулого досвіду вони навряд чи зможуть бути до кінця оптимальними для конкретного суспільства. Тому в

контексті досліджуваної проблематики важливо проаналізувати минулі взірці електорального досвіду та практики на теренах України.

Розглядаючи історичні аспекти становлення виборності на теренах сучасної України, варто перш за все зупинитися на аналізі так званої «Конституції Пилипа Орлика» (1710 р.). Цей документ мав офіційну назву «Пакти і Конституції законів і вольностей війська Запорозького» і випередив майже на 80 років перший у світі офіційний Основний Закон – Конституцію США (1787 р.). Конституція П. Орлика, викладена у формі договору між владою (гетьманом) і народом, хоч і не була втілена у життя, однак залишилася цінним надбанням українського народу. Конституція передбачала розмежування влади законодавчої, урядової (та судової), унормування представництва генеральних рад, їх скликання на засадах загального виборчого права, широкі права усіх станів. Конституція Пилипа Орлика – перший український конституційний акт, який суттєво вплинув на подальший розвиток вітчизняного демократизму та парламентаризму [462].

Варто згадати, що електоральна традиція на теренах України бере початок ще з виборів до земських установ, які проводилися у Російській імперії відповідно до земської реформи 1864 р. Щодо Правобережній Україні, то там обирати на виборні посади у земствах почали лише 1911 р. Крім того, були наявними місцеві вибори до міських дум, які проводилися відповідно «Міського положення» (Городовое положение) 1870 і 1892 рр.

Враховуючи те, що ми розглядаємо інститут виборів на загальнодержавному рівні, то перша історична практика проведення виборів до загальнодержавного органу на теренах сучасної України була притаманна для початку ХХ ст., а саме – вибори до Державної Думи Російської імперії. Не зважаючи на те, що вибори до Державної Думи були далекими від сучасних уявлень про демократичний виборчих процес та виборчу систему, вони стали важливим етапом, що започаткував практику парламентаризму на загальнонаціональному рівні. Українське населення, значна частина якого в цей час перебувала у складі Російської імперії, активно включилося в процес формування Державної думи, набуваючи досвіду реалізації принципу народного суверенітету.

Російська революція 1905–1907 рр. змусила правлячі кола Російської імперії піти на суттєве обмеження самодержавної влади. Так, вже за півтора місяця після початку революційних подій цар Микола II підписав рескрипт на ім'я міністра внутрішніх справ О. Булігіна, в якому йшлося про потребу залучення достойних, вибраних від населення людей до участі в попередній розробці і обговоренні законопроектів [196, с. 22–23].

Цю тезу реалізовано через 6 місяців, коли 6 серпня 1905 р. було видано «Маніфест про заснування Державної Думи» а також «Положення про вибори в Державну Думу». В Маніфесті, зокрема, наголошувалося на необхідності: «... призвати виборних людей від всієї землі російської до постійної і дієвої участі у розробці законів, включивши для цього в склад вищих державних закладів особливу законодорадчу установу, якій надається попередня розробка і обговорення законодавчих пропозицій і розгляд Розпису державних доходів і видатків» [270, с. 536].

Що стосується «Положення про вибори в Державну Думу», то воно детально описувало характер виборчої системи, за якою мала формуватись Державна Дума. Вибори до Державної Думи згідно з Положенням 1905 р. повинні були відбуватись за куріальною системою, а виборчий корпус поділявся на три курії: землевласників, міщан і селян-господарів. Вибори були багатоступеневими (членів Державної Думи обирали виборщики) і різними для різних курій. Крім того, окремо членів Державної Думи обирали 28 великих міст. У тих містах по одному члену Державної Думи вибирали виборщики зі свого складу. При цьому кількість виборщиків у столицях дорівнювала 160, в інших – 180.

Курія землевласників обирала виборщиків на своїх повітових з'їздах, курія міщан – на з'їздах міських виборців, селянська курія – на з'їзді уповноважених від волостей і станиць, в якому брали участь виборні від волосних зібрань повіту, по два від кожного зібрання. Ці виборні обиралися волосними зібраннями з числа селян, що належали до складу сільських общин цієї волості. Як ми бачимо, «Положення про вибори в Державну Думу» від 6 серпня 1905 р. передбачало двоступеневі вибори для курій землевласників та міщан, і чотириступеневі

вибори для курії селян. Варто наголосити на тому, що для різних курій було передбачено різне представництво: «З'їзд повітових землевласників повинен був обирати 34 відсотки виборщиків; з'їзд міських виборців – 24 відсотки; з'їзд уповноважених від волостей і станиць – 42 відсотки» [280, с. 37].

Виборча система апіорі передбачала порушення принципу загальних виборів і містила багато різноманітних виборчих цензів. Зокрема, існував статевий ценз, за яким участь жінок у виборах обмежувалася: жінки з високим матеріальним становищем могли реалізувати своє виборче право опосередковано, через своїх чоловіків та синів. Передача голосів на участь у виборах загалом притаманна для виборчої системи Російської імперії: крім жінок, свої виборчі права могли передавати батьки синам. З цього приводу можна зробити висновок, що основним суб'єктом виборчого права в Росії ставала не персональна особа, що відповідає вимогам майнового цензу, а представник сім'ї, що володів формально необхідним по закону майном [267, с. 50].

Існував також високий віковий ценз. До виборів допускалися лише особи, яким минуло 25 років. Застосовувався військовий ценз (до виборів не допускалися військові чини, що знаходилися на дійсній военній службі). Участь у виборах заборонялась особам, що навчалися в навчальних закладах, іноземцям та бродячим іногородцям (спільнотам, що вели кочовий спосіб життя). Тобто, існували цензи громадянства, осілості та професійний. Суттєво виборчі права обмежувалися завдяки застосуванню морального цензу: позбавлялися виборчих прав засуджені, особи, позбавлені судом посади, особи, що знаходяться під слідством чи судом, банкрути, особи, що ухилялися від військового обов'язку, а також – позбавлені духовного сану чи звання [270, с. 538].

До обмежень виборчого права громадян можна також віднести високий майновий ценз, що позбавляв права голосу значну частину населення Російської імперії. Не допускались до виборів губернатори та віце-губернатори, а також керівники міст та їхні помічники. Не могли брати участь у виборах і особи, що займали поліцейські посади в цій губернії чи місті, по яких проводились вибори.

Як бачимо, «Положення про вибори в Державну Думу» закріпило незагальне, непряме, нерівне виборче право. Як справедливо зазначає науковець В. Комарова: «Хоч ряд обмежень на участь у виборах в Думу не можна не признати розумними (зокрема, відсторонення від виборів осіб адміністрації і поліції), тим не менше їх загальна соціальна спрямованість очевидна: не допустити в Думі смуги і вільнодумства» [312, с. 105]. Варто наголосити й на тому, що в інших країнах Європи у цей період, як правило, теж існували подібні виборчі обмеження.

Вибори в Державну Думу за вищезгаданою системою так і не вдалося провести. У зв'язку з наростання революційного напруження, а також початком загальнодержавного політичного страйку, Микола II був змушеним 17 жовтня 1905 р. оприлюднити Маніфест «Про вдосконалення державного порядку», в якому декларувалась необхідність: «... залучити тепер до участі в Думі ... ті класи населення, які сьогодні зовсім позбавлені виборчих прав» [270, с. 557].

Згодом, 11 грудня 1905 р. було видано указ «Про зміни Положення про вибори до Державної Думи». Згідно з указом виборці були розбиті на чотири курії: землевласницьку, міську, селянську і робітничу. За кількістю голосів курії були нерівними: «1 голос поміщика прирівнювався до 3 голосів міської буржуазії, 15 голосів селян і 45 голосів робітничих виборців [354, с. 102]. Землевласники з повним земельним цензом (150 десятин) безпосередньо брали участь у повітових з'їздах, які голосували за виборщиків від губерній.

Для селян вибори були чотириступеневими: всі селяни-господарі вибирали членів волосного сходу; кожен волосний схід вибирав двох уповноважених на повітовий з'їзд; повітовий з'їзд обирав виборщиків, які голосували за членів Державної Думи. Що ж стосується курії міщан, то за новим правовим актом майновий ценз щодо міських жителів зводився до «квартирної незалежності». Це давало змогу суттєво розширити курію міщан і брати участь у виборах кожній особі, що винаймає квартиру.

Робітничу курію проводила вибори за трирівневою схемою. Правом участі у виборах наділялися робітники підприємств з чисельністю робітників більше 50 чол. Робітники обирали зі свого складу уповноважених з розрахунку одного

уповноваженого на одне підприємство з чисельністю робітників від 50 до 1000. Що стосується підприємств, де більше тисячі робітників, то вони обирали одного уповноваженого на кожну повну тисячу робітників. Уповноважені від робітників обирали зі свого середовища виборщиків на губернських чи міських з'їздах, виборщики ж обирали членів Державної Думи [270, с. 581].

Не зважаючи на те, що згадана система містила багато недемократичних елементів, вона все ж була найпрогресивнішою виборчою системою в історії Російської імперії. Перша і Друга Державна Дума, обрані за вищезгаданою виборчою системою, виявились антиурядовими, радикальними за своїм спрямуванням і були розпущені Миколою II. Усвідомлюючи той факт, що чинне законодавство дає мало шансів на отримання лояльної Державної Думи, Микола II 3 червня 1907 р. видає нове «Положення про вибори до Державної Думи» [196].

Варто зауважити, що розпуск Другої Державної Думи і прийняття нового виборчого закону часто характеризують як своєрідний «державний переворот», оскільки він був здійснений всупереч Маніфесту від 17 жовтня 1905 р., в якому існувало положення, за яким імператор зобов'язувався не приймати нових законів без узгодження з Державною Думою.

Відповідно до «Положення про вибори до Державної Думи» від 3 червня 1907 р. представництва в Державній Думі позбавлялись національні меншини (чи суттєво скорочувалася квота деяких з них). Також кількість міст, в яких відбувалися прямі вибори, зменшилася з 26 до 7. Відбулися зміни щодо виборів у міській курії: вона була поділена на дві частини. У вищу курію (курію першого розряду) входили так звані «цензові елементи» – власники нерухомості. Вони обирали більше половини виборщиків, визначених квотою для міської курії. До нижньої курії (курії другого розряду), в якій голос виборця був майже у вісім разів менш вагомим, входила, зокрема, міська інтелігенція [10, с. 235–236].

Суттєво зменшилася квота селянської курії (з 42 % до 22 %), а також робітників, які отримали лише 2.4 % голосів. Поряд з тим суттєво збільшилось представництво курії землевласників (до 49 %). Загалом один виборщик припадав на 230 осіб від курії землевласників; на 1 тис. від міської курії першого розряду;

на 15 тис. від міської курії другого розряду; на 60 тис. від селянської курії; на 125 тис. від курії робітників [280, с. 38–39].

Для порівняння: згідно з попереднім виборчим законодавством норма представництва від курій виглядала так: у курії землевласників один виборщик був представником 2 тис. виборців, у курії міщан виборщик представляв 7 тис. виборців, в селянській курії – 30 тис., в робітничій – 80 тис. [392, с. 284].

Як ми бачимо, нове виборче законодавство забезпечувало перевагу землевласницькій курії над іншими куріями, оскільки землевласники, будучи за своєю природою найбільш консервативною частиною населення, могли забезпечити обрання лояльної до влади Державної Думи. У 28 з 50 губерній європейської частини Росії поміщики володіли у виборчих зібраннях абсолютною більшістю голосів і могли провести своїх депутатів в Думу. В інших 22 губерніях для цього їм була потрібна лише допомога представників великої буржуазії [398, с. 180]. Обрані за новою виборчою системою Третя і Четверта Державні Думи були консервативними і лояльними до влади імператора. Третя Дума проіснувала весь відведений їй законом період. Що ж стосується Четвертої Державної Думи, то вона припинила своє існування у зв'язку з лютневою революцією 1917 р.

Підсумовуючи, варто зазначити, що виборча система, яка застосовувалась для виборів у Державну Думу Російської імперії, була далека від сучасних уявлень про демократичні вибори. Вона характеризувалася відсутністю загальних, рівних і прямих виборів. На практиці також часто порушувався принцип вільних виборів. Однак в контексті історичної епохи вибори не були такими вже й репресивними і недемократичними. Вони становили важливу і необхідну сходинку у розвитку парламентаризму і демократії як в Росії, так і на теренах України. Вибори до Державної Думи Російської імперії варто також розглядати як важливий досвід реалізації демократичних традицій українського населення.

Важливе місце в процесі українського державотворення займає доба визвольних змагань 1917–1921 рр., в ході якої були численні спроби побудови української держави, яка мала функціонувати на основі демократичних цінностей, серед яких вагома роль відводилась демократичним виборам. Внаслідок

російської лютневої революції в Україні була створена Центральна Рада, яка III Універсалом проголосила створення Української Народної Республіки (далі – УНР). 29 квітня 1918 р. було затверджено Конституцію УНР («Статут про державний устрій, права і вольности УНР» [197]). Це була перша в історії України Конституція сучасного типу, яка, однак, через об'єктивні обставини (прихід до влади гетьмана П. Скоропадського) не була введена в дію.

Конституція УНР встановлювала принцип загальних виборів: правом голосу володіли всі громадяни УНР, яким на момент волевиявлення виповнилося 20 р. Жінки отримували рівні виборчі права з чоловіками, що на той час було прогресивним явищем. Характерною рисою Конституції було те, що вона закріплювала однакові умови набуття як активного, так і пасивного виборчого права. Принцип загальних виборів обмежувався цензами громадянства, дієздатності (не могли брати участь у виборах психічно хворі люди), а також – моральним цензом (усунення від участі у виборах осіб, що перебувають у місцях позбавлення волі). Однак перелік злочинів, за які громадяни позбавлялись виборчих прав, повинен був вирішуватись парламентом.

Законодавча влада належала Всенародним зборам, які «... вибираються загальним, рівним, безпосереднім, тайним і пропорційним голосуванням всіх, хто користується громадянськими і політичними правами на Україні і в них судово не обмежений» [462, с. 80]. Рівність виборчого права забезпечувалася відсутністю привілеїв при отриманні виборчих прав, а також вимогою впорядкувати вибори так, щоб один депутат припадав приблизно на 100 тис. виборців. Крім того, заборонялося виборцям мати більше одного голосу.

За часів правління П. Скоропадського всі напрацювання доби Центральної Ради були скасовані, представницький орган не функціонував. Гетьман отримав владу внаслідок виборів, коли за нього проголосували делегати з'їзду хліборобів-землевласників. Крім того, у «Грамоті до всього українського народу» П. Скоропадський повідомив про наміри видати закон про вибори для формування українського Сейму [462, с. 85–90]. Але з різних причин цей намір не був втілений в життя.

Після повалення режиму П. Скоропадського влада перейшла до рук Директорії. У січні 1919 р. відбувся Трудовий Конгрес, який ухвалив «Універсал Трудового Конгресу», що передбачав обов'язковість розробки виборчого законодавства для формування українського парламенту [462, с. 94]. У 1920 р. Урядова комісія розробила конституційний проект, який, однак, не був затверджений урядом УНР. Згідно з проектом, який мав назву «Основний державний закон Української Народної Республіки», законодавча влада належала однопалатній Державній Раді, що обиралася на основі загального, рівного, безпосереднього і таємного голосування з дотриманням принципу пропорційності. Виборчими правами наділялися також жінки [462, с. 95]. До скликання першої Державної Ради законодавча влада повинна була належати державному Союму, склад та спосіб виборів до якого мав визначити окремий закон. Виконавча влада мала знаходитись в руках Голови держави, яким міг стати кожен громадянин українського походження віком від 35 років, що є православної віри і має всі права. Як ми бачимо, вищезгаданий проект містив положення про застосування рідкісного на практиці релігійного цензу [462, с. 111].

Щодо західноукраїнських земель, то після розпаду Австро-Угорської імперії у жовтні 1918 р. у Львові була створена Українська Національна Рада, що складалася з українських депутатів австрійського парламенту, Галицького та Буковинського крайових сеймів. Очолив Раду Є. Петрушевич. 19 листопада 1918 р. було прийнято «Тимчасовий основний закон», в якому зазначалось, що влада Західноукраїнської Народної Республіки (далі – ЗУНР) формується через загальне, рівне, безпосереднє, таємне і пропорційне голосування без різниці у статі. До скликання Установчих зборів вся влада належатиме Українській Національній Раді і Державному Секретаріату. Декларація демократичних принципів виборів, на думку вітчизняних науковців, «... свідчить про прагнення УН Ради йти у напрямі продовження державотворчих традицій демократичної політики Української Центральної ради УНР» [397, с. 187].

У квітні 1919 р. було прийнято виборчий закон, згідно з яким однопалатний Сейм повинен був обиратися громадянами віком від 21 року на основі загального

і прямого виборчого права при таємному голосуванні. Пасивне виборче право наставало з досягненням 25 років. Специфічною особливістю виборчого законодавства ЗУНР було обрання депутатів за національно-пропорційною системою: кожна національність отримувала право на певну кількість депутатів у залежності від своєї чисельності. В результаті із 226 послів Сейму українці повинні були обирати 160 послів, поляки – 33, євреї – 27, австрійці – 6. Для реалізації цього положення територію держави було поділено на 12 українських, 5 польських і єврейських, 1 – німецький виборчі округи [46, с. 169].

Такий принцип формування парламенту забезпечував представництво всіх основних національних меншин і був у цьому плані вкрай демократичним не лише на поч. ХХ ст., але й у наші дні. Вибори були загальними, був відсутній статевий ценз. Виборчого права позбавлялися психічно хворі люди, злочинці та повії. Аналіз законодавства ЗУНР свідчить про бажання керівництва держави діяти в унісон із владою УНР у плані демократизації суспільного життя.

Характеристика демократичних принципів виборів доби визвольних змагань 1917–1921 рр. була б неповною без врахування двох авторських проектів конституції, а саме: «Проект Конституції – основних державних законів УНР» професора О. Ейхельмана і «Нові проекти української конституції» професора С. Дністрянського [171; 323].

У своєму конституційному проекті О. Ейхельман будує федеративну державу, що складається з таких установ: 1) Федерально-Державна Установча влада народу УНР; 2) Надзвичайне Національне Зібрання УНР; 3) Федерально-Державний Парламент; 4) Федерально-Державний Голова; 5) Федерально-Державне Міністерство; 6) Федерально-Державний Суд; 7) Місцеві органи Федерально-Державного Управління [323].

Федерально-Державна Установча влада народу УНР мала здійснюватися громадянами, яким виповнилося 25 років, які мають повну дієздатність, незаплямовані судом, працюють і живуть за власні засоби. О. Ейхельман наголошував, що голосування повинно бути прямим і таємним. Щодо принципу рівності виборів, то науковець не абсолютизує його, вважаючи за доцільне давати

громадянам додаткові голоси у залежності від віку, освіти, сімейного стану, громадського і державного статусу. Водночас виключається можливість отримання плюральних голосів завдяки майновому цензу.

Проект Конституції О. Ейхельмана передбачав існування двопалатного Федерально-Державного парламенту, який складається із Земсько-Державної Палати і Федерально-Державної Ради. Земсько-Державна Палата повинна була формуватися парламентами окремих земель, які надсилають до неї від 3 до 5 представників у залежності від кількості населення самої Землі. Представники Земсько-Державної Палати повинні мати вік 35 років, половина з них із вищою освітою [323, с. 162]. Федерально-Державна Рада формується на основі принципів таємних, безпосередніх та пропорційних виборів. Під час виборів до Федерально-Державної Ради максимальна кількість плюральних голосів для кожного виборця не може бути більшою 8.

Що стосується Федерально-Державного Голови, то О. Ейхельман висуває низку виборчих цензів, яким він повинен відповідати: 1) бути громадянином УНР; 2) бути природженим українцем, або до обрання проживати на її території в загальному рахунку не менше 20 років; 3) перед обранням проживати на території України не менше 5 років (включаючи перебування за кордоном у зв'язку з владними дорученнями чи службовими обов'язками); 4) користуватися правом плюрального голосу; 5) мати вік 40 років; 5) мати освітній ценз не нижче того, що буде визначений перед виборами Об'єднаним Зібранням двох палат парламенту; 6) мати не менше 10 років службового стажу в органах влади чи 10 років брати активну участь в українській політичній, муніципальній або кооперативній діяльності; 7) належати до однієї із християнських релігій [323, с. 175].

Вибори Федерально-Державного Голови повинні були відбуватися у об'єднаному Зібранні двох палат парламенту і Членів Державно-Федерального Суду. Водночас, відстоюючи ідею народного суверенітету, О. Ейхельман передбачив можливість винесення питання про кандидатуру Федерально-Державного Голови на референдум не пізніше 2 місяців після його обрання на

вимогу народу. Якщо референдум матиме негативні наслідки, Федерально-Державний Голова повинен негайно скласти з себе повноваження [323, с. 176].

Слід зазначити, що пропонуючи формування УНР як парламентської республіки, О. Ейхельман допускав побудову держави також за директоріальною системою. Згідно з цією моделлю Федерально-Державний Голова замінювався Федерально-Державною Управою, що складалася з 3 членів: по одному члену обирають Земсько-Державна Палата, Федерально-Державна Рада та Федерально-Державний Суд. Не зважаючи на доволі детальну регламентацію конституційних засад УНР та демократичність, конституційний проект О. Ейхельмана був відхилений Директорією у процесі вироблення конституційних засад УНР і залишився нереалізованим на практиці правовим документом.

Авторський проект Конституції ЗУНР розробив С. Дністрянский. На його думку, для формування демократичної держави ЗУНР слід спочатку скликати Установчі збори на основі прямого, таємного і загального голосування без різниці у статі. Одночасно повинні пройти вибори першого Президента ЗУНР. Установчі збори повинні були затвердити Конституцію, закон про вибори, необхідні економічні та інші закони. Після закриття Установчих зборів законодавча влада повинна перейти до однопалатного парламенту – Народної Палати, яка мала обиратися на 4 роки з дотриманням всіх демократичних принципів виборів [171].

На відміну від пропорційних виборів О. Ейхельмана, С. Дністрянский пропонував використовувати принцип національного кадастру: представники різних націй повинні були голосувати за окремими списками. Це він пояснює тим, що партії України є незрілими, а тому народ може довіряти конкретним особистостям без їх партійної приналежності [422, с. 208].

Народна Палата повинна складатися з 3 національних курій: української, польської та курії інших народностей. Такий принцип, на думку науковця, є доцільним з огляду на історію та державно-правове становище Східної Галичини в минулому. Очолює державу Президент, який обирається на 4 роки. Кандидат у президенти повинен бути українцем за походженням незалежно від віросповідання, мати 35 років, не бути позбавленим цивільних та політичних прав

[171]. З огляду на специфіку використання принципу національного кадастру, конституційний проект С. Дністрянського можна вважати дуже прогресивним документом щодо задоволення прав національних меншин.

У період визвольних змагань 1917–1921 рр., як ми бачимо, більшість українських науковців та політиків дотримувалися чіткої позиції побудови демократичної української держави, де важливе місце займав інститут демократичних виборів, що повинен реалізуватися із дотриманням всіх демократичних принципів. Це було доволі прогресивним явищем, оскільки на поч. 20 ст. більшість демократичних країн Європи значною мірою порушували демократичні принципи виборів. Проте в силу різноманітних обставин жоден з конституційних актів так і не був у повній мірі реалізований на практиці, а вибори якщо в деякі періоди і проводилися, не мали системного і загальнодержавного характеру. В умовах реформування політичної системи сучасної України конституційний досвід доби визвольних змагань 1917–1921 рр. є доволі цінним для побудови демократії в нашій державі.

Із встановленням радянської влади на теренах України наступив радянський період розвитку інституту виборів. На думку вітчизняного науковця М. Ставнійчук, розвиток радянської виборчої системи та виборчого права пройшов три етапи. На першому (так званій «пролетарський період» чи період «диктатури пролетаріату») етапі існували принципи непрямих, незагальних, нерівних та нетаємних виборів. Крім того, були відсутніми систематизоване законодавство, чітка система виборчих комісій, контроль за громадянами зі сторони силових та партійних структур тощо [474, с. 70].

Другий етап пов'язаний із прийняття Конституції Української Радянської Соціалістичної Республіки (далі – УРСР) 1937 р., яка закріпила функціонування всіх базових та окремі елементи інших демократичних принципів виборів. Однак в цей період існувала так звана «подвійна стандартизація»: у виборчому законодавстві декларувалися наміри проведення демократичних виборів, а на практиці вони часто порушувалися для забезпечення провідної ролі правлячої партії. Третій період починається з 1985 р. у зв'язку із реформуванням виборчого

законодавства. У цей період відбувається забезпечення змагальності та альтернативності виборів, покращується судовий захист виборчих прав громадян, більш чітко регулювання всіх виборчих процедур [474, с. 70–72]. Радянський період розвитку інституту виборів важливий і тим, що багато його аспектів були покладені у розбудову виборчого права і виборчої системи незалежної України.

Підсумовуючи вищесказане, варто відзначити:

1. Хоч електоральна практика минулих епох була доволі далекою від сучасних стандартів демократичних виборів, однак в контексті тодішніх часів вона була часто доволі прогресивним явищем.

2. Багато прогресивних законодавчих положень нормативних актів про вибори в минулому України було знівельовано електоральною практикою (особливо в радянський період) або ж не вдалося реалізувати через об'єктивні обставини.

3. Минулі теоретичні та практичні напрацювання у сфері виборчих відносин мали значний позитивний вплив на сучасний виборчий процес в Україні, їх слід трактувати як передачу досвіду теперішнім поколінням.

3.3. Закріплення базових демократичних принципів у виборчому законодавстві сучасної України

Починаючи з парламентських виборів 1990 р., можна говорити про новий період в історії української виборчої практики, який характеризується поступовою реалізацією демократичних принципів. Для України доби незалежності стало характерним явище, коли кожні вибори відбуваються згідно з новим законодавством. Така практика є виправданою, якщо кожний наступний виборчий закон містить у собі набутий демократичний досвід законодавців у сфері народовладдя.

Однак українське законодавство часто визначається наявною політичною кон'юнктурою та є політичним рішенням, закріплюючи не так бажання

законодавця зробити вибори демократичнішими, як бажання еліти зберегти та зміцнити своє становище. При цьому звичним стало ухвалення виборчих законів (чи змін до них) вже під час виборів, що повністю суперечить міжнародним стандартам і негативно впливає на стан дотримання демократичних принципів. У цих умовах важливо відстежити еволюцію правового закріплення та регулювання демократичних принципів під час виборів в Україні.

Принцип вільних виборів. Варто зауважити, що принцип вільних виборів є чи не найменш регульованим в українському законодавстві. Він уперше сформульований на парламентських виборах 1994 р. При цьому його зміст не розкривався. Хоча у Конституції принцип вільних виборів задекларовано (вибори є вільними, виборцям гарантується вільне волевиявлення), нормативні акти, які регламентували президентські вибори 1999 р. та парламентські вибори 1998 р., не містили цього демократичного принципу [201–203; 206; 324].

Це можна вважати істотним недоліком, адже варто погодитись із твердженням українського науковця та політика Ю. Ключковського про важливу роль, яку відіграє пряме закріплення демократичних принципів виборів у нормативних актах. Він наголошує, що пряме закріплення конкретного принципу у правових нормах «... допомагає краще зрозуміти багато конкретних (чи матеріальних, чи процедурних) норм і сприяє інтерпретації Закону як під час практичного застосування, так і в ході судового розгляду спорів, пов'язаних з практикою застосування. Можна сказати, що пряме формулювання принципів допомагає зберігати дух Закону і сприяє реалізації його букви» [295, с. 42].

Уперше зміст принципу вільних виборів розкривається у 2002 р. Законодавець декларує створення умов для вільного формування виборцями своєї волі та її реалізації під час голосування. Крім того, у Законі заборонені дії, що стосуються використання насильства, погроз, підкупів, обману чи інших вчинків, які порушують вільне формування та вираження волі електорату [199]. У наступні роки до згаданих аспектів принципу законодавець додає норму, яка стосується волевиявлення військовослужбовців: вони повинні голосувати, як правило, на звичайних дільницях, що розташовані поза межами військових частин. Для

забезпечення вільного голосування військовослужбовцям надається відпустка тривалістю не менше чотирьох годин [200; 203; 205; 208; 209].

Важливим аспектом вільних виборів є добровільна участь громадян у голосуванні. Характерно, що у перших виборчих нормативно актах доби незалежності воно прямо не було закріплено. Вперше задекларував добровільність участі громадян у виборах Закон від 24 вересня 1997 р. Він містив положення, згідно з яким: «... виборці, які не брали участі у голосуванні на виборах, підтримують результат волевиявлення тих виборців, які взяли участь у голосуванні на виборах» [202]. Однак це положення було скасоване на підставі рішення Конституційного Суду як неконституційне [441]. У наступних законах була закріплена норма, згідно з якою ніхто не може бути змушений до участі чи неучасті у виборах [199; 200; 202; 203; 205; 208; 209].

Найдискусійнішим був і залишається такий аспект принципу вільних виборів, як поріг явки. До 1997 р. в Україні вибори вважалися такими, що не відбулися, якщо у голосуванні взяла участь менше як половина електорату. У подальшому зазначений 50 % поріг явки виборців скасовано і наступні парламентські та президентські вибори проходили незалежно від кількості виборців, які прийшли на дільниці. На виборах 2007 р. поріг явки був знову введений у дію, однак на наступних виборах – скасований. Тому чинне законодавство характеризується його відсутністю [199; 200; 202; 203; 205; 208; 209].

Такий стан справ свідчить і про дискусійність самої проблеми, і про відсутність остаточної визначеності щодо порога явки. Це пояснюється тим, що застосування порога явки до певної міри суперечить принципу вільних виборів, а, з іншого боку, його відсутність може сприяти процесам делегітимації влади, адже у випадку обрання влади незначною частиною суспільства виникає сумнів у її народній підтримці та визнанні. Тому доцільно зберегти поріг явки, однак зробити його значно меншим (наприклад, 25 %). У такому разі він не дозволить обирати владу дуже незначною частиною суспільства (і, відтак, актуалізувати питання легітимності) і до того ж не дасть можливості певним політичним силам зірвати виборчий процес, закликаючи свій електорат бойкотувати вибори.

На можливість виборців вільно здійснювати волевиявлення впливає час, тривалість голосування, а також технічні характеристики дільниці. У 1990 р. законодавець визначив, що голосування повинно відбуватися з 7.00 год. до 20.00 год. Але на дільницях, утворених у військових частинах, у важкодоступних районах, на судах, які перебувають у день виборів у плаванні, а також при представництвах УРСР за кордоном, дільничні виборчі комісії (далі – ДВК) могла оголосити голосування закінченим раніше 20.00 год., якщо проголосували усі виборці, які були включені у список [198].

У 1998 р. закон визначав час для голосування від 7 до 22 год. [202]. Збільшення часу, на нашу думку, було доволі позитивним моментом, адже створювало сприятливіші умови та можливості для голосування громадян, багато з яких в іншому випадку не змогли б здійснити волевиявлення через режим праці.

Однак уже у наступному році під час виборів президента законодавець істотно скоротив тривалість голосування – з 8.00 до 20.00 год., що, звичайно, не сприяло створенню кращих умов для реалізації виборчого права працюючих громадян. Варто зазначити, що така тривалість процедури голосування залишилася незмінною і до наших днів, тому очевидною є необхідність, на нашу думку, збільшити тривалість процедури волевиявлення для створення сприятливих умов та можливостей проголосувати зайнятому населенню.

Певне значення щодо створення умов для вільного волевиявлення має і кількість виборців, які належать до дільниці, та розміри самого приміщення для голосування. Виборчий Закон 1990 р. встановив таку кількість електорату для кожної з дільниць від 20 до 3000 виборців з можливістю відхилення від цієї цифри у необхідних випадках [198]. Подібні кількісні характеристики дільниць були чинними включно з виборами президента 2004 р.

На парламентських виборах у 2002 р. законодавством були роз'яснені умови, за яких можливі відхилення від встановленої кількості виборців, що повинні бути на дільниці: «Якщо на відповідній території налічується менше або більше від зазначених меж чисельності виборців і їх (або їх надлишок) неможливо зарахувати до іншої дільниці або неможливо утворити додаткову дільницю на цій

території, дільниця може бути утворена з меншою або більшою від відповідних граничних значень чисельністю виборців» [199]. Це положення продублював і Закон 2004 р. [205].

Варто зазначити, що гранична кількісна межа виборців на дільниці була, на нашу думку, дещо завищеною, оскільки, як показала виборча практика, це часто утруднювало процес волевиявлення: на дільницях утворювалися великі черги, через що деякі виборці не встигали проголосувати, а деяких виборців вони просто відлякували. У результаті цього зменшилася явка на виборах, а громадяни не мали змоги повною мірою реалізувати своє активне виборче право.

Тому доволі позитивним моментом видається зміна кількісних характеристик дільниць у 2006 р. Уперше була здійснена класифікація дільниць, а кількість виборців, закріплених за ними, знижено до 20–2500 осіб. Законодавець виділив три види дільниць за кількістю виборців: малі – до 500 осіб; середні – 500–1500 осіб; великі – понад 1500 осіб [209]. Така чисельність виборців для ДВК була характерна і для парламентських виборів 2012 р. та 2014 р. [200].

Виняток становлять президентські вибори 2010 р., під час яких відбулися зміни у напрямі збільшення як верхньої, так і нижньої кількісної межі виборців на дільниці – від 50 до 3000 осіб [208]. Це, з одного боку, знову створювало несприятливі умови для реалізації виборчих прав на великих дільницях, а з іншого, – ускладнювало реалізацію виборчих прав у малих населених пунктах. Зокрема, на думку міжнародних спостерігачів, 3000 осіб – це надто велика кількість виборців для однієї дільниці, оскільки створюється черги та утруднюється процедура голосування і підрахунку голосів. Тому доволі позитивним було внесення змін до чинного президентського законодавства, яке уніфікувало кількісні критерії щодо дільниць із чинним парламентським законом [211].

Що ж стосується розмірів самих приміщень для голосування, то це питання випадало з поля зору законодавця на тривалий час. Лише у 2004 р. були встановлені нормативи щодо величини площі відповідно до типу дільниць: для малих дільниць – 50, середніх – 75, великих – 90 квадратних метрів. Крім того, на

місцеве самоврядування закон поклав зобов'язання забезпечити ДВК відповідними приміщеннями для голосування з урахуванням зазначених вище характеристик [205].

На парламентських виборах 2006 р. законодавець залишив ті самі вимоги щодо площі приміщень для голосування. Але у Законі зазначалося: «У разі відсутності в межах виборчої дільниці приміщення з відповідною площею за дозволом ОВК приміщення для голосування на виборчій дільниці може мати меншу площу, але не менш як п'ятдесят відсотків від розміру площі, встановленого цим Законом» [209].

Президентські вибори 2010 р. зберегли згадані нормативи щодо площі приміщень для голосування. Такий стан справ залишився незмінним і у чинному виборчому законодавстві. Можна із упевненістю констатувати, що цей аспект принципу вільних виборів є в належний спосіб врегульований і дає змогу створити належні умови для реалізації виборчих прав громадян [200; 203; 208].

Необхідною умовою вільного волевиявлення є відсутність втручання і тиску з боку влади. Потрібно, щоб силові структури і правоохоронні органи не здійснювали неправомірних дій щодо виборів, їх суб'єктів та виборців. Тому позитивним аспектом виборчого законодавства є відведення правоохоронцям чіткого місця та наділення їх конкретними функціями щодо участі у виборах. За правоохоронцями закріплені функції охорони дільниць, виборчої документації, допомоги у діяльності виборчим комісіям, а також участі у транспортуванні виборчих документів до комісії вищого рівня.

При цьому дуже важливо, щоб працівники правоохоронних органів, здійснюючи свої повноваження, не чинили своєю присутністю психологічного тиску на виборців. Тому позитивом чинного законодавства є норма, згідно з якою під час голосування правоохоронці можуть бути присутніми у приміщенні для голосування лише в крайніх випадках: «Працівники правоохоронних органів можуть здійснювати охорону правопорядку в день голосування та при підрахунку голосів лише поза межами приміщення для голосування. У разі виникнення фактів порушень правопорядку голова, заступник голови чи секретар комісії може

їх викликати виключно для вчинення дій з відновлення правопорядку і на час, необхідний для таких дій» [211]. Аналогічно цей аспект принципу вільних виборів регулюється і чинним парламентським законодавством [200].

Наступним позитивним аспектом чинного законодавства є намагання сприяти максимально широкій реалізації виборчих прав різних категорій громадян. Нормативний акт передбачає наявність на ділянках трафаретів для бюлетенів рельєфно-крапковим шрифтом (за методом Брайля) для забезпечення голосування виборців з вадами зору [200].

Як бачимо, чинне парламентське законодавство, за окремими винятками, створює належні умови для реалізації принципу вільних виборів. Водночас президентське законодавство є менш досконалим у цьому плані. Тому доцільно запозичити досвід парламентських виборів і щодо президентського законодавства.

Враховуючи суспільно-політичний контекст, в якому відбувалися вибори 2014 р, ми не можемо оминати увагою проблеми їхньої безпеки як умови вільного волевиявлення. У зв'язку із наявністю безпекових загроз та необхідністю максимальної реалізації виборчих прав громадян, президентським виборчим законодавством було передбачено низку заходів. Щоб зменшити можливості для фальсифікації виборів, законодавець зобов'язав ЦВК у випадку неможливості передачі бюлетенів нижчим виборчим комісіям погашати їх шляхом передачі на знищення до підприємства, що здійснювало виготовлення бюлетенів [213].

Законодавець подбав і за безпеку під час транспортування бюлетенів до вищих комісій. Воно повинно здійснюватися в супроводі працівників органів внутрішніх справ. У разі необхідності за зверненням ЦВК супроводжувати транспортування бюлетенів повинні працівники СБУ [212].

Підсумовуючи, слід зазначити, що принцип вільних виборів може бути реалізовано лише в умовах демократичного режиму, де громадянам гарантується вільне формування та вираження своєї позиції. У цьому сенсі важливим є положення Конституції, яка теж поряд із виборчим законодавством створює сприятливі умови для реалізації вільних виборів. Так, стаття 21 Конституції

декларує, що усі люди є вільні у своїй гідності і правах, а права і свободи особи є невідчужуваними і непорушними. Стаття 33 Конституції гарантує кожному, хто на законних підставах перебуває на території України, свободу пересування та вільний вибір місця проживання, без яких неможлива повна реалізація виборчих прав усіх категорій населення [324].

Основний Закон надає громадянам України право на свободу об'єднання у партії та громадські організації, за винятком обмежень, встановлених в інтересах національної безпеки та громадського порядку, охорони здоров'я населення, захисту прав і свобод інших людей. При цьому важливою є норма, яка забороняє примус до вступу до будь-яких об'єднань громадян, чи обмеження за належністю до певного виду з них. Нарешті, у ст. 17 Конституції зазначається: «Збройні Сили України та інші військові формування ніколи не можуть бути використані для обмеження прав і свобод громадян або з метою повалення конституційного ладу, усунення органів влади чи перешкоджання їх діяльності» [324].

Принцип загальних виборів. Від принципу загальних виборів значною мірою залежить рівень демократичності виборів, адже саме він окреслює коло громадян, які можуть здійснювати волевиявлення і формувати політичну еліту. Варто зазначити, що чинне українське виборче законодавство, як правило, відповідає міжнародним нормам щодо виборчих цензів та надання виборчих прав якнайширшим категоріям громадян.

Зокрема, вже у 1990 р. закон проголошував загальне виборче право, яким громадяни починали володіти з 18 років. Крім того, було прямо заборонено дискримінацію громадян та обмеження їхніх виборчих прав залежно від соціального і майнового стану, походження, расової і національної належності, освіти, мови, статі, віросповідання, роду і характеру занять, проживання тощо. Але законодавство передбачало існування певних виборчих цензів: дієздатності (не брали участь у виборах психічно хворі, які визнані судом недієздатними) та морального цензу (позбавлення виборчих прав осіб, які утримуються у місцях позбавлення волі). Крім того, не мали виборчого права громадяни, які знаходились за рішенням суду у місцях примусового лікування [198].

Потрібно звернути увагу на те, що хоч моральний ценз за міжнародними стандартами не є чинником порушення загальних виборів, ми все ж вважаємо його негативним явищем, оскільки він звужує коло електорату та не сприяє виправленню злочинців як головного завдання кримінально-виконавчої системи. Тому ми вбачаємо позитивний момент у тому, що з прийняттям Конституції виборче право було обмежене лише віковим цензом, а також цензами громадянства та дієздатності [324]. У цьому сенсі показовим є той факт, що незважаючи на норми Конституції, законодавець намагався все ж залишити чинним моральний ценз. Тому останній був скасований у судовому порядку на підставі рішення Конституційного суду України (далі – КСУ) як такий, що не відповідає Основному Закону країни [441].

Подібний стан справ щодо визначення кола осіб, які володіють виборчим правом, збережений і до сьогодні, хоч і був дещо деталізований. Зокрема, у 2002 р. законодавець зазначає, що виборчим правом володіють громадяни, які в період підготовки і проведення виборів проживають або перебувають за межами України на законних підставах [199]. Ми вбачаємо у цьому положенні спробу порушити принцип загальних виборів, оскільки стаття 70 Конституції не передбачає надання чи ненадання виборчих прав громадянам залежно від підстав (законних чи незаконних) їхнього перебування за межами країни [324].

На парламентських виборах 2006 р. ця правова колізія була ліквідована, оскільки законодавство надало виборчі права усім громадянам України, які в період підготовки і проведення виборів проживають поза межами України [209]. Однак уже на президентських виборах 2010 р. законодавець знову спробував обмежити виборчі права громадян, які перебувають чи проживають за кордоном, увівши норму, згідно з якою «Громадянин України, який проживає або перебуває в період підготовки і проведення виборів за межами України і перебуває на консульському обліку, реалізує своє право голосу на виборах Президента України» [208]. Проте тут позитивну роль знову відіграла судова гілка влади, яка в особі КСУ визнала згадану вище норму закону неконституційною [442].

На сучасному етапі у чинному законодавстві виборчі права громадян обмежуються лише віком, наявністю громадянства та дієздатністю. При цьому важливу роль відіграють чіткі роз'яснення щодо характеру та порядку визнання громадян дієздатними чи недієздатними. Ст. 39 Цивільного кодексу України зазначає, що недієздатним визнається громадянин, який внаслідок хронічного, стійкого психічного розладу не здатний усвідомлювати значення своїх дій та (або) керувати ними [518]. Також важливим аспектом є: по-перше, визнання особи недієздатною лише за рішенням суду; по-друге, можливість у разі видужання поновлення дієздатності громадянина, а відповідно і його виборчих прав.

Водночас варто зауважити, що чинне парламентське законодавство містить один важливий аспект, що стосується принципу загальних виборів: громадяни, які проживають або в день виборів перебувають на території іншої держави, можуть скористатися правом голосу лише у багатомандатному окрузі і, відповідно, проголосувати лише за партійний список. Така ж процедура є характерною і для виборців, які тимчасово змінили місце голосування (без зміни виборчої адреси) на інший виборчий округ [207].

Згадані норми порушують одночасно як принцип загальних виборів, так і принцип рівних виборів (одні виборці володіють двома голосами, а інші – лише одним). Слід зазначити, що такий стан справ отримав критику і з боку вітчизняних експертів, зокрема – від аналітиків КВУ [260]. Водночас попри вказані недоліки, ми все ж вважаємо ці обмеження виборчого права виправданими, оскільки технічно дати виборцеві можливість проголосувати за кандидатів, які балотуються в одномандатному окрузі, де він проживає, є проблематично. А голосування за кандидатів в окрузі, де він тимчасово перебуватиме у день виборів, є сумнівним із огляду на те, що ці кандидати є «чужими» і маловідомими для виборця та не представлятимуть його інтересів у разі обрання.

Реалізація принципу загальних виборів залежить також від реальних можливостей для здійснення волевиявлення громадян. Підставою для цього є факт внесення особи до списків, характер та особливості формування яких

значною мірою визначають рівень дотримання принципу загальних виборів. Якість та достовірність виборчих списків залежать насамперед від порядку їх формування, а також від тих органів, які займаються складанням списків. Починаючи з парламентських виборів 1990 р., суб'єктами формування списків були ДВК. Крім того, законодавець сформулював не підкріплену конкретними способами реалізації норму, згідно з якою ДВК могли для формування списків виборців залучати представників громадськості [198].

Згідно із законодавством до списків повинні були включатися громадяни України, яким виповнилося 18 років та які мають право голосу і проживають на території конкретної дільниці на момент складання списків. Такий порядок формування виборців існував до 1997 р. На виборах 1998 р. законодавство поклало обов'язок формування списків на органи влади. Після їх формування списки повинні були бути передані до ДВК. Позитивним аспектом було те, що законодавець поклав відповідальність за своєчасність, повноту та достовірність списків та їхню передачу на відповідних посадових осіб місцевої влади, які їх підписували. Аналогічна процедура формування списків існувала і на президентських виборах 1999 р. [202; 203].

На парламентських виборах 2002 р. хоч і не були змінені суб'єкти формування списків, однак сама процедура зазнала певних змін. Складання списків виборців відбувалося у два етапи:

- перший – передбачав формування місцевою владою загальних виборчих списків до 1 вересня, що передувало рокові проведення чергових виборів;
- другий – починався після утворення дільниць і включав формування списків по кожній дільниці на основі раніше створених загальних списків [199].

Закон 2004 р. не містив жодних нововведень щодо суб'єктів та порядку формування виборчих списків. Однак прийняття 11 грудня 2003 р. Закону України «Про свободу пересування та вільний вибір місця проживання в Україні» призвело до звуження принципу загальних виборів. Це зумовлено тим, що згаданий закон під місцем проживання трактував адміністративно-територіальну одиницю, на території якої особа проживає понад шість місяців на рік [221].

Такий стан справ призводив до того, що до списків включалися лише громадяни, які більше шести місяців проживали у певному населеному пункті відповідно до відмітки у паспорті. Що ж стосується громадян, які переїхали на інше місце проживання, а також бездомних осіб, то їхні виборчі права були істотно порушені. Варто погодитись із членом ЦВК Ж. Усенко-Чорною, яка, аналізуючи порядок складання списків у 2004 р., зазначає: «... варто відзначити як умову внесення громадянина до списку виборців фактично встановлений ценз осілості та території відповідного населеного пункту» [505, с. 460–461].

На парламентських виборах 2006 р. процедура формування виборчих списків була кардинально модифікована. Для формування загальних списків на території кожного населеного пункту та району утворювалися районні та міські робочі групи обліку виборців відповідно на період з 1 серпня року, що передуює проведенню виборів, до 1 березня року проведення виборів. Для забезпечення їхньої роботи, а також для узагальнення та уточнення загальних виборчих списків на рівні областей, утворювалися регіональні робочі групи обліку виборців [209].

До їх складу входили працівники місцевих органів влади, які працювали на постійній основі. Місцева влада зобов'язувалась забезпечити робочі групи обліку виборців приміщеннями, які оснащені необхідним зв'язком та технікою. Робочі групи обліку виборців повинні були скласти загальні списки відповідного рівня до 1 жовтня року, що передуює проведенню виборів. Після утворення дільниць робочі групи складали списки по кожній дільниці та передавали їх головам рад відповідного рівня, які зобов'язані були передати підписані та засвідчені печаткою списки ОВК не пізніше 40 днів до дня виборів. Останні не пізніше 32 днів до дня голосування передавали один примірник списків ДВК [209].

Той факт, що процес формування виборчих списків на парламентських виборах 2006 р. був істотно винесений за межі виборчого процесу, свідчить як про значну ускладненість та деталізацію процесу формування списків виборців, так і про розуміння законодавцем тієї винятково важливої ролі, яку виборчі списки відіграють для забезпечення демократичності виборів.

У 2007 р. ухвалено Закон України «Про Державний реєстр виборців», який передбачав введення загальнонаціонального державного виборчого реєстру, що являє собою постійно поновлювану електронну базу даних, яка повинна використовуватися для формування виборчих списків, для надання органам влади необхідної статистичної інформації, для перевірки достовірності зібраних підписів на підтримку певних кандидатів чи політичних сил тощо.

Згідно із Законом органи, що відповідають за формування державного реєстру, мають трирівневу структуру:

1. Розпорядник Реєстру (Центральна виборча комісія).
2. Органи ведення Реєстру (структурні підрозділи та виконавчі органи районів, міст та адміністративно-територіальних одиниць).
3. Регіональні органи адміністрування Реєстру (структурні підрозділи обласних чи міських державних адміністрацій) [218].

На позачергових парламентських виборах 2007 р. норми Закону України «Про Державний реєстр виборців» ще не були введені в дію. Однак законодавство передбачало складання списків з використанням основних механізмів та процедур цього закону. За основу були списки, які використовувалися у 2006 р. [210].

На президентських виборах 2010 р. процес формування списків відбувався відповідно до норм Закону України «Про Державний реєстр виборців». Попередні списки виборців склалися органами ведення Державного реєстру виборців після утворення ділянок для кожної з них на основі відомостей Державного реєстру. Орган ведення Державного реєстру виборців був зобов'язаний передати попередні списки, підписані керівником органу та завірені печаткою, до окружної виборчої комісії (далі – ОВК) не пізніше 30 днів перед голосуванням. Остання не пізніше 20 днів до виборів передавала списки ДВК. Для унеможливлення махінацій зі списками законодавець зобов'язав ДВК зі свого боку приймати їх не менш як трьома членами, один з яких повинен бути головою, а в разі неможливості – заступником голови чи секретарем [208]. Підставами для включення громадян до списків, крім уже традиційних вимог 18-річного віку та наявності права голосу,

є зарахування виборчої адреси особи згідно з Державним реєстром виборців до цієї ділянки. Така ситуація була збережена і в чинному законодавстві [200; 211].

Значною мірою повнота та достовірність списків залежить від інформації, яку отримують суб'єкти їх формування. Тому важливе законодавче закріплення як конкретного переліку суб'єктів, які повинні надати інформацію для формування списку, так й інформації про конкретних осіб, які повинні бути передані.

Необхідно відзначити, що на початку 1990-х рр. виборче законодавство майже не звертало уваги на цю проблему, обмежуючись загальними декларативними положеннями та зобов'язуючи місцеву владу забезпечувати облік виборців та передачу ДВК відомостей про громадян, які проживають на відповідній території [198; 201; 204; 206].

На парламентських виборах 1998 р. у зв'язку із формуванням списків уже не комісіями, а місцевою владою, законодавець взагалі не зазначав суб'єктів, які повинні надавати інформацію для списків [202]. Очевидно, це можна пояснити тим, що місцева влада сама брала всю необхідну інформацію від своїх структурних підрозділів. Законодавство 2002 р., уже містило певну деталізацію щодо суб'єктів подання інформації про громадян. Однак це положення можна вважати недосконалим, оскільки воно не містило імперативних вказівок про обов'язкове надання потрібної інформації: вона надавалася лише у разі запиту відповідного керівника органу місцевої влади [199].

На парламентських виборах 2006 р. можна було спостерігати багато новел законодавства, які давали змогу отримати деталізовану інформацію, необхідну для формування виборчих списків. Було деталізовано визначений перелік установ, які повинні надавати відомості для списків, а також чіткий перелік інформації, яка повинна була надаватися. Зокрема, інформацію про виборців повинні були надавати:

1. *Органи МВС* про громадян: які зареєстровані на відповідній території; яким до дня виборів виповниться 18 років; які проживають або проживали на відповідній території, але після останніх виборів змінили місце проживання.

2. *Сільські, селищні, міські голови* про громадян: які проживають на території відповідної місцевої ради; які не здатні самостійно пересуватися.

3. *Органи Мін'юсту* про громадян: які померли після проведення останніх виборів; які від часу попередніх виборів змінили своє прізвище, ім'я, по батькові.

4. *Місцеві військові комісаріати* – про жителів відповідної території, які призвані на строкову військову службу протягом останніх 8 місяців.

5. *Органи Державного департаменту України з питань виконання покарань* – про громадян, які відбувають покарання.

6. *Навчальні заклади* – про громадян, які проживають у гуртожитках закладу.

7. *Заклади, підприємства, установи, організації* – про громадян, які проживають у будинках (гуртожитках), що їм належать.

8. *Органи опіки і піклування* – про громадян, які визнані судом недієздатними тощо [209].

На позачергових виборах 2007 р. законодавець продовжив тенденцію деталізації порядку надання та характеру самої інформації для складання списків. Зокрема, суб'єкти формування списків отримували, крім інформації про громадян, зазначених у попередньому законодавстві, також відомості про осіб, що набули громадянства, про осіб, яких поновлено у дієздатності тощо [210].

Під час президентських виборів 2010 р. та в подальшому проблема щодо джерел інформації та самої інформації про громадян була знята у зв'язку з початком функціонування Державного реєстру виборців. Тому можна констатувати, що чинне законодавство України доволі детально і чітко прописує характер та порядок подання інформації з різних установ, що дає змогу охопити широкі категорії громадян і домогтися повноти виборчих списків.

Для реалізації принципу загальних виборів необхідно, щоб законодавство забезпечувало внесення у списки громадян, які належать до усіх прошарків суспільства. Вже закон, який діяв на парламентських виборів 1990 р., передбачав внесення до списків таких категорій громадян, як військові, моряки, хворі особи. Зокрема, списки військовослужбовців, які проживали на території військових частин, та члени їхніх сімей формувалися на основі даних, які подавали

командири військових частин. Військовослужбовців, які проживали поза межами військових частин, вносили до списків за місцем проживання на загальних підставах. Громадяни, які перебували у день виборів у плаванні, вносились у списки на основі інформації, поданої капітанами суден, а громадяни, які знаходились у лікувальних закладах, – за поданням керівників цих закладів. Інформація про громадян, які перебували за кордоном, повинна була надаватись керівником представництва [198].

Варто зазначити, що згадані положення тривалий час залишалися незмінними. Тому позитивною у 2002 р. стала вимога законодавця надати військовослужбовцям строкової служби у день виборів відпустки не менше чотирьох годин для забезпечення вільного волевиявлення. Деталізованим був порядок формування списків на спеціальних та закордонних дільницях. У закордонні списки вносили працівників представництв і установ за кордоном та їхні сім'ї, а також інших громадян, які проживали чи перебували на території відповідної іноземної держави. Для внесення таких громадян у списки були необхідні їхні письмові заяви із зазначенням місця постійного проживання та відповідного документа, що посвідчує особу [199].

На президентських виборах 2004 р. законодавство містило значно деталізованіші положення, що стосувалися формування списків на спеціальних та закордонних дільницях. На дільницях, створених у стаціонарних лікувальних закладах, списки складалися не пізніше десяти днів до дня голосування. При цьому важливими були два нюанси: по-перше, до списку на спеціальній дільниці не включалися громадяни, які повинні були залишити лікувальний заклад до дня виборів; по-друге, керівник закладу повинен був забезпечити своєчасне подання до ДВК відомостей про виборців та їхню достовірність. Виборець, який проживав у населеному пункті, де був розташований лікувальний заклад, міг проголосувати за місцем свого перебування на звичайній дільниці у разі звернення із заявою. У такому випадку цей виборець не включався до списків на спеціальній дільниці. Важливим було й те, що законодавець не забув про реалізацію виборчих прав і членів спеціальних виборчих комісій. Якщо такий член комісії був внесений до

списку на звичайній дільниці в іншому населеному пункті, він міг проголосувати на спеціальній дільниці, де він був членом виборчої комісії, на основі відкріпного посвідчення [205].

На парламентських виборах 2006 р. була вдосконалена процедура формування списків на закордонних дільницях. Для їхнього складання утворювалася робоча група обліку виборців, до якої не пізніше 1 вересня року, що передувє виборам, повинні були подавати інформацію: дипломатичні установи – про громадян, які перебувають на консульському обліку, та інших громадян, які проживають чи перебувають в іноземній державі; Міністерство оборони України – про громадян, які проходять службу у військових частинах (формуваннях), дислокованих за межами України. Дипломатичні установи повинні були вжити заходів для отримання достовірної інформації про виборців [209].

Враховуючи зазначені позитивні аспекти законодавства, яке регулювало проведення парламентських виборів 2006 р., ми вважаємо кроком назад виборче законодавство 2007 р. Це стосується насамперед закордонних дільниць, до списків виборців яких включалися лише громадяни, які на час їхнього складання перебували на консульському обліку. Це положення унеможливило реалізацію виборчих прав усім іншим громадянам, які перебували на території іноземних держав, але не на офіційних підставах. Більше того, інше положення закону передбачало, що органи Державної прикордонної служби за три дні до виборів повинні були подавати до ОВК відомості про осіб, які зареєстровані у межах відповідної адміністративно-територіальної одиниці, але фактично перетнули кордон і на момент подання цих відомостей були відсутні дані про їхнє повернення в Україну. Ці відомості ОВК передавала наступного дня до ДВК, які були зобов'язані прийняти рішення про виключення осіб, які зазначені у цих відомостях, із виборчих списків. Інакше кажучи, законодавець необґрунтовано позбавив права голосу усіх громадян, які повернулися в Україну пізніше ніж за три дні до голосування. Проте на парламентських виборах була започаткована і позитивна традиція – члени усіх виборчих комісій повинні були включатися до списків за місцезнаходженням відповідної комісії [210].

Нарешті, на президентських виборах 2010 р. законодавство детальніше регламентувало процедуру складання списків на спеціальних дільницях. На дільницях, утворених у стаціонарних лікувальних закладах, списки склалися не пізніше семи днів до виборів. Що ж стосується усіх інших спеціальних дільниць, то там списки формувалися не пізніше п'ятнадцяти днів до голосування [208]. Така позиція законодавця, на нашу думку, є цілком доречною, оскільки дає змогу домогтись більшої достовірності списків на дільницях, розташованих у лікувальних закладах, враховуючи плінність хворих.

Під час парламентських виборів 2012 р. певної деталізації зазнала процедура формування списків на закордонних дільницях. До попередніх списків тут включалися громадяни, яким виповнилося чи на день голосування виповнювалося 18 років, володіють правом голосу та виборча адреса яких знаходиться поза межами України. Громадяни, які проживають чи перебувають на Україні, однак, в день виборів перебували за кордоном, мали право не пізніше 5 днів до виборів звернутися із мотивованою заявою про тимчасову зміну місця голосування без зміни виборчої адреси [200]. Такий стан справ залишився чинним і під час президентських та парламентських виборів 2014 р.

Варто зауважити, що детальне подання інформації про виборців з різноманітних джерел ще не є гарантією того, що усі громадяни будуть внесені у списки. Тим більше немає гарантії, що конкретний виборець буде внесений до списків лише на одній дільниці. Вкрай важливе значення для забезпечення достовірності та повноти списків має як цілеспрямована діяльність влади, спрямована на уточнення списків, так і активна позиція самих громадян, наявність можливості для електорату перевірити свою присутність у списках. Органи влади повинні створювати умови для ознайомлення виборців із списками.

Розуміючи важливість того, щоб громадяни могли ознайомитись із списками, законодавець вже у 1990 р. передбачив, що списки на загальних дільницях подаються для ознайомлення за вісімнадцять днів, а на спеціальних дільницях – за два дні до голосування. Усі громадяни отримали можливість ознайомитись із списками та перевірити правильність їх складання у приміщенні ДВК [198].

На президентських виборах 2004 р. були збільшені терміни подачі списків для ознайомлення – 31 день до виборів. Однак найістотніших змін оприлюднення списків набуло у 2006 р. Процедура ознайомлення виборців із списками стала двоетапною. Перший етап стосувався оприлюднення загальних списків, коли робочі групи обліку виборців подавали їх для ознайомлення громадянам не пізніше 1 листопада року, що передує даті проведення виборів. Процедура ознайомлення відбувалася у приміщенні, доступному для відвідувань громадян, і тривала, згідно з законодавством, до 1 січня року, коли відбуваються вибори. При цьому позитивним було широке і систематичне інформування виборців про можливість ознайомлення із списками: такі повідомлення із зазначенням місця і часу, де і коли можна ознайомитись із загальними списками, протягом усього вищезгаданого періоду не рідше одного разу на тиждень повинні були публікуватись у місцевих друкованих ЗМІ, а також не рідше двох разів на тиждень оприлюднюватись на місцевих теле- та радіоканалах [209].

Подібна процедура застосовувалася і щодо виборців, які проживають за кордоном. Крім того, законодавець наділив громадян правом подавати відповідним робочим групам обліку виборців інформацію про осіб, які не здатні самостійно пересуватися, за віком чи інвалідністю. Така інформація була підставою для перевірки даних та внесення цих відомостей у списки у разі їх достовірності [209].

На другому етапі законодавець надав можливість ознайомлення громадянам із списками, сформованими на конкретній ділянці. Для цього ДВК була зобов'язана наступного дня після отримання відповідного списку надати його для загального ознайомлення у приміщенні, де вона розташована. Цьому істотно сприяла норма, згідно з якою ДВК повинна була двічі надіслати кожному виборцю іменні запрошення. У цих запрошеннях повинні були міститися: повідомлення про включення громадян до списків на відповідній ділянці; їхній номер у списку; адреса та номер телефону ДВК; розпорядок її роботи; час і місце голосування. Додатково відповідні громадяни інформувалися про надання їм можливості проголосувати «на дому». Законодавець зобов'язав ДВК надсилати

вищезгадані повідомлення не пізніше 25 і 7 днів до голосування відповідно. Аналогічна процедура стосувалася і закордонних комісій [209].

Чинне законодавство теж містить детальну регламентацію процедури оприлюднення списків і надає громадянам можливість реально перевірити факт внесення себе, рідних та знайомих до списків, а також достовірність інформації про відповідних виборців, створивши усі необхідні для цього умови. При цьому законодавець надає громадянам можливість ознайомитись із списками і на спеціальних та закордонних дільницях [200; 203; 211].

Процедура ознайомлення громадян із виборчими списками повинна обов'язково супроводжуватися можливістю оскарження помилок та неточностей, а також внесення змін у списках на основі цих скарг. Варто віддати належне законодавцю, який дав змогу громадянам повною мірою реалізувати цю процедуру. У 1990 р. кожен громадянин отримав право оскаржити виборчий список (невключення, неправильне включення чи виключення зі списку, а також неточності зазначених про нього даних у списку). При цьому законодавство зобов'язало виборчі комісії розглянути такі скарги у дводенний термін, а напередодні виборів – негайно. Результатом такого розгляду мало бути або внесення відповідних змін у список, або видання громадянину мотивованого рішення про відхилення його заяви [198].

Сприяла захисту виборчих прав і норма, яка давала змогу оскаржувати громадянам рішення виборчих комісій у судових інстанціях, рішення яких було остаточним. У разі задоволення позову виборця судом ДВК була зобов'язана негайно здійснити виправлення у виборчому списку. Однак доводиться констатувати і певні недоліки процедури оскарження, характерні для вищезгаданого законодавства. Мається на увазі те, що законодавець давав змогу громадянам звертатися з позовом до суду не пізніше 5 днів до виборів [198]. У зв'язку з цим громадяни, які, прийшовши на дільницю, не знаходили себе у виборчих списках, могли розраховувати лише на рішення виборчих комісій, які часто бувають більше заангажованими та необ'єктивними, ніж судові органи.

Згадана процедура оскарження громадянами списків була незмінною протягом тривалого часу. На виборах 1999 р. вона була модифікована: якщо раніше громадяни могли оскаржувати списки спочатку у ДВК, а вже потім у судовій інстанції, то тепер вони могли на свій розсуд звертатися до ДВК, територіальної виборчої комісії (далі – ТВК) чи безпосередньо до суду [203]. Це мало істотне значення: у попередніх законах виборець міг не встигнути після відмови у задоволенні скарги ДВК оскаржити її це в суді. За змінених умов ця проблема ставала неактуальною. Крім того, можливість громадян звертатися зі скаргою у різні інстанції істотно полегшувала діяльність виборчих комісій.

Такий порядок розгляду скарг діяв і під час президентських виборів 2010 р. Щоправда, законодавець дозволив громадянам оскаржувати неточності чи помилки у списках не лише щодо своєї кандидатури, але й стосовно інших осіб. Крім того, у зв'язку зі створенням Державного реєстру виборців орган ведення Державного реєстру став ще однією інстанцією, куди громадяни можуть звертатися із скаргою. Скаргу щодо списків громадяни можуть подавати не пізніше, ніж за одну годину до закінчення голосування [208]. Таке положення є вкрай важливим, оскільки дає можливість реалізувати свої виборчі права громадянам, які з певних причин були не внесені у виборчі списки і виявили це лише у день виборів. Варто відзначити, що чинне законодавство теж належно і доволі деталізовано регламентують процедуру оскарження списків та внесення на основі цього до них змін [200; 203; 207; 211].

Незалежно від рівня досконалості самого механізму формування виборчих списків, вони ніколи не будуть ідеальними. Завжди спрацьовуватиме як людський фактор, так і об'єктивні обставини (міграційні та демографічні процеси, ненадійність джерел інформації про виборців тощо). Тому важливе значення має процедура уточнення списків. Значну роль при цьому відіграє активна позиція самих виборців. Однак не менш необхідною є цілеспрямована діяльність відповідних суб'єктів, що має на меті виявлення огріхів у списках та їх виправлення. Для цього необхідним є чіткий механізм взаємодії між органами, які

формують списки, та органами, які надають для них інформацію, а також взаємодія суб'єктів формування списків між собою.

До парламентських виборів 1998 р. законодавство взагалі не передбачало процедури уточнення списків. Єдиним ініціатором змін списків після їхнього складання міг бути сам виборець [198; 201; 204; 206]. У 1998 р. законодавець зазначав, що ДВК уточнює виборчі списки після їх отримання від місцевої влади. Однак реальні механізми здійснення такого уточнення були відсутні [202].

Законодавець передбачив можливість внесення змін до уточнених списків лише у двох випадках: включення до списків громадян, які прибули на дільницю після їх уточнення, на підставі документів, що посвідчували його особу та місце проживання; виключення з виборчих списків громадян, які вибули з дільниці після оприлюднення списків на підставі відповідного документа [202].

На президентських виборах 1999 р. діяла подібна юридична норма, однак законодавець спробував запобігти подвійному включенню громадян до списків: про включення виборця до списку певної дільниці ДВК повідомляла ТВК за його попереднім місцем проживання. Таке включення відбувалося на основі довідки, яку особа отримувала від комісії за попереднім місцем проживання [203].

Закон 2002 р. уперше містив механізм взаємовідносин між комісіями щодо забезпечення одноразового включення виборців у списки на спеціальних та закордонних дільницях. Відповідна ДВК на таких дільницях протягом двох днів повідомляла ОВК округу, до якого вона належить, про факт включення цих осіб до виборчого списку та інформацію про місце їх постійного проживання. Своєю чергою, ОВК, яка отримала ці дані, невідкладно повинна була повідомляти про це ДВК за місцем постійного проживання відповідних виборців. Остання на основі цього приймала рішення про виключення громадян зі списків [199].

Для забезпечення прозорості вищезгаданої процедури та уникнення фальсифікацій у списку на відведеному для підпису відповідного виборця місці ставилась позначка про його вибуття. Крім того, вказувалися номери округу та дільниці, де згідно з повідомленням, особа була включена до списку. При цьому зазначалася дата прийняття рішення про виключення громадянина зі списку та

ставився підпис члена ДВК, який вніс ці відомості у список виборців. Що стосується термінів внесення змін до списків, то їх можна було здійснювати до закінчення голосування. Після цього вносити зміни у списки було заборонено [199]. У цьому положенні, на нашу думку, була закладена можливість для фальсифікації результатів виборів шляхом незаконного збільшення явки на виборах через протиправне внесення виборців у списки, чи, навпаки, їх видалення зі списків. При цьому подібні дії могла чинити комісія за власним рішенням. Враховуючи заангажованість виборчих комісій, це могло сприяти фальсифікаціям.

На президентських виборах 2004 р. закон уже містив перелік підстав, на основі яких ДВК чи ТВК могли вносити зміни до виборчих списків. Ними могли бути: особисті звернення громадян; подання органів влади чи посадових осіб, які складали списки виборців; подання командирів військових частин; інформація про виборця, яку виборча комісія отримала на основі відповідного запиту від органів влади; повідомлення ТВК про включення виборця на спеціальній чи закордонній ділянці до списків тощо [205].

У випадку внесення змін до списків ТВК була зобов'язана передати своє рішення ДВК не пізніше наступного дня після його прийняття, а в переддень та день виборів – невідкладно. Інформація була підставою для внесення ДВК змін у списках. Крім того, зміни у списки вносились у зв'язку з використанням виборцем відкріпного посвідчення, а також за рішенням суду [205].

Позитивним аспектом законодавства 2004 р., стало окреме регламентування процесу уточнення списків на спеціальних та закордонних ділянках. Зміни до списків на спеціальній ділянці, зокрема, вносились щодо громадян, які прибули у стаціонарний лікувальний заклад у період між десятьма і трьома днями до виборів. Вони вносились на підставі подання керівника цього закладу, підпис якого був завірений печаткою закладу. У разі, коли виборець поступав до стаціонарного лікувального закладу за три і менше днів до виборів, він мав можливість проголосувати за відкріпним посвідченням, яке видавала ДВК, де включений громадянин до списку, на основі його заяви, яка завірялася підписом керівника лікувального закладу. У заяві повинна була бути вказана особа, яку

виборець уповноважує отримати його відкріпне посвідчення. На закордонних дільницях громадянин міг проголосувати або за відкріпним посвідченням, або будучи включеним до списку виборців на цій дільниці (у випадку, якщо виборець прибув туди не пізніше семи днів до дня виборів) [205].

Ще однією новелою виборчого закону у 2004 р. стало регулювання процедури формування та уточнення списків для повторного голосування. Такі списки складались з урахуванням усіх внесених раніше уточнень. Крім того, до виборчого списку для повторного голосування на звичайних дільницях додатково вносились громадяни, яким до дня повторного волевиявлення виповнювалося 18 років і які постійно проживали на території відповідної дільниці [205].

Враховуючи те, що недоліки, пов'язані із виборчими списками, були однією з найбільших проблем на президентських виборах 2004 р., під час повторного голосування 26 грудня 2004 р. були впроваджені нововведення, спрямовані на покращання їхньої якості. За основу бралися списки, які використовувалися під час голосування 31 жовтня 2004 р. із урахуванням уточнень, які були у нього внесені (крім включених до списку на основі відкріпних посвідчень). Варто наголосити, що зміни до списку на основі відкріпних посвідчень не вносились взагалі. Для таких громадян формувались окремі списки. Закон також передбачав, що відповідні органи реєстрації актів громадянського стану повинні були надавати кожній ДВК список осіб, які проживають на цій дільниці, але померли після 31 березня 2002 р. Якщо хтось з цього переліку виявлявся у виборчих списках, він викреслювався, що засвідчувалося підписами голови та секретаря виборчої комісії [220].

Нормативний акт містив істотні нововведення, пов'язані із проблемою включення громадян у списки у день голосування. Зокрема, ДВК могла вносити зміни у списки у день виборів лише на підставі судового рішення. Але законодавець надав право голові та секретарю ДВК у день голосування виправляти неточності та технічні описки у списку. Важливою була сама конкретизація підстав для внесення таких змін: неправильне написання прізвища, імені, по батькові, дати народження (за винятком осіб 1986 р. народження), номера будинку, квартири, де особа проживає, – якщо, незважаючи на технічні

огріхи, зрозуміло, що до списку виборців внесено саме цю особу, яка прийшла на дільницю здійснити своє волевиявлення. Таке виправлення засвідчувалося підписами голови і секретаря ДВК [220]. Вказане положення, на нашу думку, відіграло значну роль у забезпеченні та захисті виборчих прав громадян, оскільки давало їм можливість не бути залежними від людського фактора та технічних нюансів виборчих списків (яких, як показала виборча практика 2004 р., було доволі багато) і здійснити акт волевиявлення.

Більш-менш системного характеру процес уточнення виборчих списків набув уже на парламентських виборах 2006 р. Він починався з того, що регіональні групи обліку виборців до 20 жовтня року, що передувало року виборів, надавали інформацію про громадян, які змінили місце проживання, місцевим робочим групам обліку виборців, де можливе включення цих виборців до списку за попереднім місцем проживання. Наступним кроком було здійснення робочими групами обліку виборців уточнення списків, яке тривало від початку їх ознайомлення виборцями до 1 лютого року проведення виборів [209].

Законодавець передбачав, що у разі кратного включення певних виборців у списки, робоча група обліку виборців проводить перевірку наявності громадян за зазначеним місцем проживання. Цікавою є позиція законодавства, яке у разі включення виборця і за місцем проживання, і за місцем реєстрації, дає можливість виборцю самому визначитися з місцем свого включення у список і голосування. Своє бажання виборець мав підтвердити відповідно до запиту робочої групи обліку виборців. Якщо ж від виборця не надходило відповіді, то згідно з законодавством громадянин включався до списку за місцем реєстрації [209].

Українським важливим фактором, який істотно зменшував проблему кратного включення громадян, стало покладання на ЦВК завдання здійснювати опрацювання загальних списків виборців в електронному вигляді. Після виявлення огріхів у списках ЦВК зобов'язувалась негайно повідомляти про це відповідні робочі групи обліку виборців [209].

Позитивним аспектом виборчого законодавства 2006 р. було зобов'язання багатьох інституцій та установ не пізніше як за шість днів до виборів подати до ОВК відомості про громадян:

- які змінили місце проживання на відповідній території від 1 липня року, що передує виборам, – територіальні органи МВС;

- які, будучи жителями відповідної території, померли після 1 липня року, що передує виборам, а також, які змінили протягом цього періоду прізвище, ім'я, по батькові, – територіальні органи Мін'юсту;

- які призвані на строкову військову службу після 1 вересня року, що передує виборам, а також, які звільнилися в запас після закінчення строкової служби протягом цього самого терміну, – місцеві військові комісаріати;

- які проживають на території військової частини, в тому числі й щодо військовослужбовців строкової служби, які не будуть звільнені в запас до дня виборів, – військові частини;

- які відбувають покарання, – місцеві органи Державного департаменту України з питань виконання покарань;

- які визнані судом недієздатними після 1 липня року, що передує виборам, а також про осіб, щодо яких судом було скасовано рішення про визнання їх недієздатними протягом цього самого періоду, – місцеві органи опіки і піклування тощо [209].

Результатом вищезгаданої процедури уточнення списків виборців було складання ОВК не пізніше двох днів до виборів переліку виборців, яких необхідно включити, а також переліку осіб, яких потрібно виключити зі списків по кожній дільниці. Що ж стосується внесення змін до списків, то вперше у виборчій практиці України було заборонено вносити зміни до них (не враховуючи незначних неточностей) за два дні до виборів [209].

Таке положення, з одного боку, певною мірою обмежувало виборчі права громадян, оскільки виборець, який прийшов на дільницю і не знайшов себе у списках, втрачав право здійснити волевиявлення. З іншого боку, на нашу думку, цей момент можна вважати позитивним: він запобігав фальсифікаціям із

виборчими списками під час голосування. Крім того, враховуючи істотно вдосконалену процедуру складання і уточнення списків, реальні масштаби обмеження виборчих прав громадян значно зменшувалися.

На виборах 2006 р. процедура складання списків була істотно вдосконалена: «Завдяки запровадженню системного підходу до збору, перевірки та уточнення відомостей про громадян України, які вносяться до загальних списків виборців, у процесі їх складання фактично було відпрацьовано прототип загальнодержавного реєстру виборців, оскільки порядок складання загальних списків значною мірою ґрунтувався на елементах цілісної технологічно взаємопов'язаної системи збору та обробки в електронному вигляді баз даних» [127, с. 294].

Проте найсистемнішого характеру процедура складання та уточнення списків виборців набула на президентських виборах 2010 р. у зв'язку із створенням Державного реєстру виборців, а також акумуляцією найкращих надбань виборчої практики України. Було значно розширено перелік громадян, щодо яких подається інформація для уточнення виборчих списків. Крім вищезгаданих категорій, які уточнялися у 2006 р., на президентських виборах 2010 р. додатково подавали інформацію про такі категорії громадян:

1. Територіальні органи МВС:

- про громадян, яким після останнього дня періоду надання відомостей виповнилося або на день виборів виповниться 18 років;
- про осіб, які після вищезгаданого періоду набули громадянства України та набули тимчасове посвідчення або паспорт громадянина;
- про виборців, які за час останнього подання відповідних відомостей змінили реєстрацію місця проживання;
- про виборців, які після вищезазначеного періоду зареєстрували місце свого проживання у відповідній адміністративно-територіальній одиниці;
- про осіб, громадянство яких припинено після згаданого періоду;
- про громадян, які зняті з реєстрації за місцем проживання у відповідній адміністративно-територіальній одиниці після вищезгаданого періоду.

2. Командир військової частини:

- про виборців, які, не будучи військовослужбовцями, після згаданого періоду прибули для проживання на територію дислокації військової частини;
- про виборців (у тому числі військовослужбовців строкової служби), які після вищезазначеного періоду вибули з території військової частини тощо.

Законодавець визначив, що згадані відомості повинні надаватися як у електронному, так і у паперовому варіанті, який має наскрізну нумерацію записів та наскрізну нумерацію аркушів. Також важливо, що достовірність відомостей засвідчується на кожному аркуші підписом керівника відповідного суб'єкта подання інформації та скріплюється відповідною печаткою [208].

Законодавством, крім того, детально регламентувалися процедура та суб'єкти подання інформації для уточнення списків у закордонному окрузі. Передбачалося подання до органу ведення Державного реєстру виборців у МЗС України не пізніше шести днів до виборів керівниками дипломатичних та консульських установ інформації про:

- громадян України, які перебувають на консульському обліку і яким після останнього дня періоду, за який до органу ведення Державного реєстру виборців надавалися відомості, виповнилося або на день виборів виповниться 18 років;
- осіб, які після вищезгаданого періоду набули громадянства України та отримали тимчасове посвідчення чи паспорт громадянина України;
- осіб, громадянство яких припинено після вищезгаданого періоду;
- громадян України – виборців, які після вищезазначеного періоду стали на консульський облік на території відповідного консульського округу;
- громадян України – виборців, які після згаданого періоду зняті з консульського обліку на території відповідного консульського округу;
- громадян України – виборців, які на цей час є військовослужбовцями військових частин України, що дислокуються за межами України [208].

Законодавець також передбачає, що комісії у разі виявлення неточностей у попередніх списках звертаються до органів ведення Державного реєстру виборців щодо уточнення цих відомостей. Зважаючи на включення членів комісій до списків на дільницях, де вони здійснюють свої повноваження, законодавство

зумовило необхідність наявності механізму, який би унеможлилював багатократність їх включення до списків. Таке рішення, згідно з нормативним актом, приймається ОВК з обов'язковим повідомленням відповідних ДВК. Також ОВК повідомляє органи ведення Державного реєстру виборців, повноваження яких поширюються на відповідну територію, де вищезгадані члени ДВК були включені до списків, про їх включення до відповідного списку у цьому окрузі. Своєю чергою, органи ведення Державного реєстру виборців вносять відповідні зміни у Державний реєстр. Не упускає законодавець з поля зору і ситуації зміни у складі комісій: у такому випадку ОВК зобов'язані невідкладно повідомити про це відповідні органи ведення Державного реєстру виборців [208].

Процедура уточнення списків закінчується формуванням органом ведення Державного реєстру виборців уточненого виборчого списку. У нормативному акті міститься перелік підстав, на основі яких вносяться зміни і створюється уточнений список: результат перегляду скарг громадян; наслідки перевірки звернень виборчих комісій; рішення судів; результат подань відповідними органами інформації про виборців тощо. Уточнений виборчий список не пізніше двох днів до виборів передається ДВК [208].

Однак законодавець пішов уперед у бажанні вдосконалити виборчі списки, створивши можливість вносити зміни і в уточнені списки. Такі зміни могли вносити голова, заступник голови чи секретар ДВК на основі: рішень суду за позовами виборців; рішень ОВК про включення членів ДВК до списку на дільницях, де вони здійснюють свої повноваження; повідомлень органу ведення Державного реєстру виборців щодо усунення кратного включення виборців у списках; рішень ДВК [208].

На парламентських виборах 2012 р. всі позитивні надбання щодо формування списків виборців та їх уточнення були збережені та залишилися чинними і в 2014 р. Крім того, у зв'язку із функціонуванням Державного реєстру виборців у законодавстві було детально прописано всі дані про різноманітні категорії виборців, які відповідні органи щомісячно повинні подавати до органів ведення Реєстру. Це дає змогу констатувати, що чинне виборче законодавство,

враховуючи функціонування Державного реєстру виборців, є оптимальним варіантом щодо регламентування процедури формування списків виборців на звичайних, спеціальних та закордонних дільницях [200; 211; 218].

Ще одним чинником, який певною мірою впливає на якість виборчих списків та можливість реалізації виборчих прав, є контроль з боку політичних сил за станом списків. Уперше елементи такого контролю були зафіксовані у 2002 р., коли законодавство передбачало, що ДВК на вимогу кандидата, уповноваженої особи партії (блоку), довіреної особи кандидата, має право запросити у відповідних органів влади для ознайомлення будь-які документи, що містять інформацію про місце проживання громадян і на підставі яких склалися списки виборців [199]. Можна помітити, що законодавець цим положенням декларував право, а не обов'язок комісії здійснювати вказані запити. Цей очевидний недолік був також перенесений у редакцію закону 2004 р. [205].

Необхідно зазначити, що закон, на основі якого відбувалося повторне голосування 26 грудня 2004 р., містив позитивні зміни: законодавець надав право довіреним особам кандидатів отримати у відповідній ТВК чи ДВК копію списків по кожній дільниці округу і у паперовому, і в електронному варіантах [220].

Подальше вдосконалення громадського контролю за виборчими списками можна було спостерігати у 2006 р., коли законодавець поклав на ЦВК обов'язок не пізніше 1 жовтня року, що передує виборам, утворити центральну та регіональні контрольні групи. До складу таких груп входили по одному представнику від політичних партій (блоків), які в поточному складі парламенту станом на 15 вересня року, що передує виборам, мали свої фракції [209].

На парламентських виборах 2007 р. законодавець ще більш деталізував вищезгадане положення, декларуючи за членами контрольних груп такі права:

- ознайомлюватись із перебігом складання та уточнення списків на дільницях;
- отримувати від робочої групи на свою письмову вимогу електронну копію списків виборців на дільниці (станом на день передачі списків ОВК) [210]. Однак відсутність подібних контрольних груп у чинному виборчому законодавстві

вимагає, на нашу думку, внесення до нього такого положення. Водночас слід відзначити, що чинне президентське виборче законодавство зобов'язує ЦВК за відповідним зверненням надавати кандидатам та парламентським фракціям засвідчену електронну копію бази даних Державного реєстру виборців. Це, звісно, є суттєвим кроком вперед у плані забезпечення ефективного громадського контролю за списками, який робить їх більш прозорими, дає змогу суттєво підвищити якість та унеможливорює різноманітні махінації [211]. Тому очевидною є потреба у внесенні відповідних змін і у чинне парламентське законодавство.

Водночас слід зазначити, що деякі із рекомендацій міжнародних спостерігачів щодо вдосконалення виборчого законодавства стосуються виборчих списків. Зокрема, аналізуючи чинне президентське виборче законодавство, міжнародні експерти обґрунтовують необхідність вдосконалити такі правові норми щодо реєстрації виборців: збільшити часові терміни для ознайомлення громадян із виборчими списками; надати можливість суб'єктам виборчого процесу отримувати електронні копії списків, які не будуть захищеними і які можна буде копіювати і розповсюджувати; скасувати вимоги щодо обґрунтування заяви виборця про тимчасову зміну адреси голосування; уточнити положення закону щодо виправлення неточностей та технічних описок у списках виборців; спростити можливість реєстрації для участі у виборах жителів кримського півострова тощо [7].

Істотне значення для збільшення явки на виборах та можливості громадян вільно реалізувати своє активне виборче право має наявність у законодавстві умов для голосування якнайширших категорій громадян. У цьому сенсі позитивним моментом є те, що вже у 1990 р. було передбачено формування, крім звичайних дільниць, також спеціальних та закордонних. Спеціальні дільниці могли утворюватись у лікарнях та інших стаціонарних лікувальних закладах, важкодоступних місцях перебування громадян, а також на суднах, що перебувають у день виборів у плаванні. Також Закон передбачав можливість утворення у разі необхідності закордонних дільниць [198]. Упущенням, з нашого погляду, стало лише положення, згідно з яким для голосування

військовослужбовців дільниці утворювалися у межах військових частин, а це створювало сприятливі умови для здійснення тиску та заважало вільному волевиявленню.

Водночас законодавство 1991 р., було певною мірою кроком назад щодо надання можливості громадянам реалізувати свої виборчі права, оскільки поряд із звичайними та закордонними дільницями передбачало утворення спеціальних дільниць лише на суднах, які перебували у день виборів у плаванні [204].

Подібна ситуація спостерігалася на президентських виборах 1994 р., де законодавець обмежився вищезгаданим видом спеціальних дільниць. Що ж стосується тогочасного парламентського виборчого законодавства, то воно передбачало більш розширений перелік спеціальних дільниць (у лікарнях, будинках відпочинку тощо) [201; 206].

Закон 1998 р. містив нововведення, яке, на нашу думку, істотно сприяло дотриманню загальних виборів: військовослужбовці повинні були голосувати на звичайних дільницях. На території військових частин дільниці могли утворюватися лише у винятковому випадку з дозволу ЦВК [202]. Вказане положення, як і норми про використання спеціальних дільниць, були вперше продубльовані у президентському виборчому законі 1999 р. [203].

Закон 2004 р. доповнює перелік спеціальних дільниць, передбачаючи їхнє утворення на полярних станціях та в установах кримінально-виконавчої системи [205]. Подальшого вдосконалення голосування на спеціальних дільницях набуло у 2006 р. Згідно законодавства спеціальні дільниці: «... утворюються в такий спосіб, щоб виборці могли проголосувати, не порушуючи режиму перебування у закладі (установі). Не допускається утворення однієї дільниці для двох і більше закладів чи установ» [209].

Конкретизувалися також умови формування закордонних дільниць, які могли утворюватися при дипломатичних та інших офіційних представництвах, консульських установах, у військових формуваннях, які дислоковані поза межами території України. У разі, коли закордонна дільниця утворювалася на території великого міста, в якому проживало чи перебувало не менше однієї тисячі

виборців – громадян України, вона могла бути утворена поза межами офіційного представництва чи консульської установи [209].

Чинне парламентське законодавство передбачає створення спеціальних дільниць максимально широкого спектра. Більше того, на парламентських виборах 2012 р. законодавець вперше надав право ЦВК утворювати спеціальні дільниці на постійній основі у стаціонарних лікувальних закладах, на полярних станціях, в установах виконання покарань та слідчих ізоляторах. Крім того, статус постійних отримали також закордонні дільниці, які мають приміщення для голосування у закордонних дипломатичних установах України чи у місці дислокації військової частини (формування) за межами України. Також було регламентовано певні особливості та умови створення спеціальних дільниць: заборонялося утворення однієї дільниці для двох і більше закладів чи установ; дільниці повинні були утворюватися так, щоб процес голосування не порушував режим перебування у закладі чи установі; для забезпечення режиму перебування дозволялося створення в одному закладі чи установі більше ніж однієї спеціальної дільниці. Законодавець також передбачив можливість створення спеціальних дільниць у виняткових обставинах не пізніше як за 10 днів до виборів. До таких обставин було віднесено утворення нового закладу чи установи з тимчасовим перебуванням виборців з обмеженими можливостями пересування а також непередбачуваного виходу у плавання українського судна [200]. Схожі, хоч і дещо менш деталізовані особливості утворення та функціонування дільниць всіх типів наявні і в чинному президентському виборчому законодавстві [211].

Для реалізації принципу загальних виборів та збільшення рівня явки громадян на вибори важливе значення має застосування, крім традиційного голосування на дільницях, альтернативних методів волевиявлення. У 1990 р. законодавець передбачав можливість для виборців проголосувати «на дому». Однак законодавець не конкретизував процедури та умови реалізації цього виду волевиявлення, зазначаючи: «У випадках, коли окремі виборці за станом здоров'я або з інших причин не можуть прибути в приміщення для голосування, дільнична

виборча комісія на їх прохання доручає окремим членам комісії організувати голосування в місці перебування цих виборців» [198].

Вказана норма не давала змоги з'ясувати ні стану здоров'я, який би давав право на таке голосування, ні способу його підтвердження та сповіщення для виборчої комісії, ні самої організації та здійснення голосування «на дому». У такій ситуації створювалися сприятливі умови для використання демократичної за своєю суттю норми для фальсифікації результатів волевиявлення. Оскільки голосування на президентських виборах 1991 р. регулювалося парламентським виборчим законодавством, то нічого нового в процедуру голосування «на дому» не було внесено. Це саме стосувалося і президентських виборів 1994 р.

Більш детально процедура голосування «на дому» регламентувалася під час парламентських виборів 1994 р. Вона, зокрема, крім хворих виборців, також могла застосовуватись і до інших громадян, які з поважних причин не могли прибути на дільницю. Саму процедуру голосування законом було доручено не менш як трьом членам виборчої комісії. Нормативний акт передбачав формування витягу зі списку виборців із проставлянням відповідної позначки у списку напроти осіб, які голосують «на дому» [201].

Подальшого вдосконалення процедура голосування «на дому» набула у 1998 р. Закон передбачив як умову надання можливості такого голосування письмову заяву відповідного виборця. На основі заяв виборча комісія за три дні до виборів формувала відповідний список. Голова виборчої комісії зобов'язувався оголосити про відхід членів комісії для організації голосування «на дому». Час голосування визначався із розрахунком, що виборці зможуть проголосувати поза межами дільниці не пізніше, як за годину до закінчення голосування. Також істотним аспектом можна вважати надання законодавцем права офіційним спостерігачам бути присутніми під час голосування «на дому» [202].

Закон «Про вибори Президента України» від 5 березня 1999 р. містив ще одне позитивне положення, яке істотно сприяло створенню умов для вільного волевиявлення громадян: під час організації голосування «на дому» члени виборчої комісії повинні були бути представниками різних політичних сил [203].

На президентських виборах 2004 р. законодавство передбачало можливість волевиявлення поза межами приміщення для голосування виборцем не лише на звичайних, але й на спеціальних дільницях, утворених у лікувальних закладах через постільний режим певних виборців. Зменшилися граничні терміни подачі таких заяв – не пізніше, ніж за 12 годин до початку голосування. Ця норма була істотною, оскільки давала можливість додатково реалізовувати свої виборчі права тим громадянам, які захворіли, пізніше, ніж за три дні до виборів (порівняно з попереднім президентським законодавством).

Для зменшення можливостей зловживання та фальсифікацій під час голосування «на дому» заява виборця, який бажав скористатися можливістю проголосувати поза межами дільниці, реєструвалася ДВК в окремому журналі, де зазначались день і час її надходження, прізвище, ім'я, по батькові та місце проживання (місце перебування) виборця [205].

Незважаючи на більш-менш детально прописану процедуру голосування «на дому», вона була використана як механізм фальсифікації результатів волевиявлення під час виборів 2004 р. Тому під час повторного голосування 26 грудня 2004 р. законодавець зробив спробу обмежити право голосування поза межами дільниці лише інвалідам першої групи, які не здатні самостійно пересуватися. Для цього виборець повинен був написати власноруч заяву, а також подати до виборчої комісії копію пенсійного посвідчення чи довідки МСЕК (медико-соціальна експертна комісія) не пізніше 12 години дня, що передувало голосуванню. Організовували волевиявлення «на дому» два члени виборчої комісії, які були представниками двох кандидатів у Президенти України [204]. Проте КСУ визнав вищезгадане положення неконституційним, оскільки воно необґрунтовано обмежувало активне виборче право громадян [443].

Попередній виборчий досвід та недоліки, пов'язані з організацією голосування «на дому», були враховані у 2006 р. Нормативний акт передбачав право для такого голосування громадянам, які за віком, у зв'язку з інвалідністю чи за станом здоров'я були нездатні самостійно пересуватися [209].

Для голосування «на дому» виборча комісія робила витяг зі списку виборців, до якого включалися:

– за рішенням комісій громадяни, які тимчасово не здатні самостійно пересуватися, при подачі ними заяви та відповідного документа, що засвідчує їхній фізичний стан;

– без рішення комісії – громадяни, які постійно не здатні самостійно пересуватися.

Голосування згідно з Законом організували не менше трьох членів комісії, які були представниками різних партій (блоків). Позитивною нормою було надання права бути присутніми під час голосування «на дому» кандидатам, уповноваженим особам та офіційним спостерігачам. Більше того, виборець чи члени його сім'ї повинні були надати можливість вищезгаданим особам бути присутніми під час волевиявлення. У зворотному випадку виборець втрачав право на здійснення голосування за місцем його перебування [209]. Аналогічно ситуація виглядала і під час парламентських виборів 2012 р. та 2014 р. а також на президентських виборах 2014 р. [200; 211].

Варто відзначити й певні упущення у Законі щодо голосування «на дому». Вимога до виборця надати завірений у відповідному порядку документ, який засвідчує його тимчасову нездатність самостійно пересуватися, зробила процедуру оформлення права на голосування за місцем знаходження громадян громіздкою і складною, а це інколи призводило до втрати у виборців бажання голосувати. Крім того, потрібно ввести норму, згідно з якою під час організації голосування «на дому» члени комісії обов'язково мають бути представниками політичних сил, які належать як до провладної більшості в парламенті, так і до опозиційної меншості. Незважаючи на вищезгадані недоліки, чинне законодавство залишається найдосконалішим порівняно із попередніми нормативно-правовими актами, які регламентували виборчий процес, у плані забезпечення волевиявлення громадян поза межами дільниць.

Для української виборчої практики початкових періодів незалежності (1990–1994 рр) був характерний такий спосіб альтернативного волевиявлення, як

дострокове голосування. Воно надавалася громадянам, які змінювали місце свого перебування у період між наданням списків виборців для загального ознайомлення і днем голосування. Такому громадянину виборча комісія на його прохання за наявності відповідного документа, який посвідчував його особу, видавала бюлетень. Після заповнення бюлетень у закритому конверті опускався виборцем до опломбованої скриньки і зберігався до дня виборів, а у списку виборців робилася відповідна відмітка про видачу бюлетеня [198].

Така процедура давала змогу реалізувати виборче право широких верств населення. Однак дострокове голосування створювало сприятливі умови для фальсифікації волевиявлення громадян. Передусім це стосується української практики, оскільки виборче законодавство не містило регулятивних норм щодо характеру і порядку зберігання бюлетенів, заповнених під час дострокового голосування. Законодавець не давав жодних гарантій, що між актом дострокового волевиявлення і днем виборів зміст бюлетеня не буде змінено. Тому закономірною стала заміна дострокового голосування таким видом альтернативного голосування, як використання відкріпних посвідчень.

Уперше використання відкріпних посвідчень було застосовано у 2002 р. Необхідно зауважити, що парламентські вибори 1998 р. не передбачали ні дострокового голосування, ні голосування за відкріпними посвідченнями. Можна лише констатувати, що законодавець на парламентських виборах 1998 р. необґрунтовано обмежив виборчі права громадян, які часто змінюють місце проживання, що стало істотним порушенням принципу загальних виборів.

Що ж стосується президентських виборів 1999 р., то законодавство теж не передбачало ні дострокового голосування, ні волевиявлення за відкріпними посвідченнями. Однак виборці, які вибули з території дільниці після оприлюднення виборчих списків, виключалися з них і отримували відповідну довідку. На основі цієї довідки і документа, що посвідчував їхню особу, такі виборці включалися до виборчого списку на новій дільниці. Крім того, про факт включення таких виборців до виборчих списків на новій дільниці відповідна ДВК повідомляла ТВК за місцем попереднього проживання виборця [203].

На парламентських виборах 2002 р. законодавство дало можливість голосувати за відкріпними посвідченнями громадянам, які не могли бути присутніми на своїй ділянці у день виборів. Для уникнення багаторазового голосування було вжито запобіжних заходів: видача посвідчення на основі заяви виборця та документа, який засвідчує особу; зазначення у списку виборців дати видачі та номера посвідчення, а також підписів члена виборчої комісії та виборця; єдина нумерація посвідчень та їхня сувора звітність [199].

У 2004 р. законодавець деталізував голосування за відкріпними посвідченнями. Зокрема, було впроваджено такі додаткові захисні механізми проти зловживань: наявність на бланку посвідчення місця для підпису члена комісії, виборця, а також печатки; недійсність посвідчення без підпису виборця; різна форма посвідчень для першого та другого турів; встановлення обмеження на кількість посвідчень для ДВК у розмірі 4 %, однак, із можливістю отримання додаткової їх кількості на підставі вмотивованого звернення та ін. [205].

Під час повторного голосування 26 грудня 2004 р., як реакція на масштабні фальсифікації процедури голосування за відкріпними посвідченнями, законодавство передбачило додаткові механізми захисту від зловживань: зменшення кількості посвідчень до 0.5 %; можливість отримання посвідчення лише на основі відповідного документа і власноручно написаної заяви із зазначенням причини; наявність на бланку посвідчення додаткової інформації (номерів округів, де воно видане, і де виборець планує голосувати; прізвищ та підписів двох членів ДВК, які представляють двох кандидатів; печатки та підпису виборця); відмітка у документі, що посвідчує особу, факту видання відкріпного посвідчення із зазначенням його номера, дати видачі, номера округу та ділянки, де воно було видано; засвідчення відмітки підписами двох членів комісії від різних кандидатів та печаткою; погашення вищезгаданої відмітки при включенні виборця до списку на основі відкріпного посвідчення підписами двох членів ДВК від різних кандидатів із зазначенням дати погашення; погашення невикористаних посвідчень; двостороння передача інформації про кількість виборців, які хочуть голосувати за відкріпними посвідченнями (спочатку від ДВК до ТВК, від ТВК до

ЦВК, а згодом зведеної інформації від ЦВК до ТВК); оприлюднення згаданої інформації на офіційному веб-сайті ЦВК; створення спеціальної дільниці для голосування за відкріпними посвідченнями у кожному окрузі [220].

Охарактеризовані вище нововведення ми схильні оцінювати виключно позитивно. Наша позиція була підтверджена виборчою практикою, адже під час повторного голосування 2004 р. процедура волевиявлення за допомогою відкріпних посвідчень була значно демократичніша, ніж у другому турі. Це посприяло тому, що відповідні норми були збережені і під час парламентських виборів 2006 р. Відмінними були лише кількість посвідчень (2 %) та ще більш детальна регламентація процедури [209].

На позачергових парламентських виборах 2007 р. відкріпні посвідчення не використовувались, що, на нашу думку, було дещо необґрунтованим заходом, оскільки його не можна було пояснити лише специфікою позачергових виборів, а в результаті законодавець на виборах 2007 р. позбавив можливості проголосувати велику кількість виборців. Це саме стосується і подальших виборчих кампаній. Можна стверджувати, що законодавець тут пішов простим, але не оптимальним шляхом: боячись фальсифікацій за допомогою відкріпних посвідчень, він повністю ліквідував цей інститут. Це завадило реалізувати своє законне право голосу чималій частині населення. Цю проблему, на наше переконання, необхідно було вирішувати виробленням дієвих механізмів нейтралізації потенційної загрози голосування за відкріпними посвідченнями, а не діяти за сталінським принципом «немає людини – немає проблеми».

Справедливості ради, варто відзначити, що взамін процедури голосування за відкріпними посвідченнями законодавець на сучасному етапі запровадив процедуру тимчасової зміни місця голосування без зміни виборчої адреси. Це питання набуло актуальності у контексті збройного конфлікту на Сході України та необхідності забезпечення волевиявлення мешканців вказаних регіонів. Однак, на нашу думку, існуюча раніше процедура голосування за відкріпними посвідченнями в останніх редакціях виборчих законів була чіткіше регламентована, простіша та зрозуміліша для звичайних виборців та давала змогу

більш прозоро вести облік та контроль за цим методом альтернативного голосування. Тому в майбутньому, на наше переконання, слід або повернутися до практики використання відкріпних посвідчень (забезпечивши, звісно, дієвий контроль за цією процедурою), або ж чіткіше регламентувати тимчасову зміну місця голосування без зміни виборчої адреси.

Також варто відзначити, що під час президентських виборів 2014 р. законодавець, намагаючись забезпечити можливість проголосувати учасникам АТО, дозволив їх вносити у списки на дільницях Донецької та Луганської областей в день виборів на основі подань командирів підрозділів, а отримання бюлетеня для таких осіб могло відбуватися на основі паспорта, службового посвідчення чи військового квитка [213].

Як бачимо, українське виборче законодавство фактично уможлиблює повною мірою реалізацію принципу загальних виборів. Процедура складання виборчих списків в Україні з кожними наступними виборами набувала більш системного характеру, який якнайвиразніше прописаний у чинному законодавстві. Це пов'язано як із створенням Державного реєстру виборців, так і з реалізацією набутого під час виборчої практики законотворчого досвіду.

Принцип рівних виборів. Важливе значення для утвердження демократичності виборів має правове закріплення аспектів принципу рівних виборів. Уже Закон 1990 р. задекларував реалізацію рівного виборчого права. Згідно з нормативним актом, вибори є рівними, що проявляється через надання кожному виборцю одного голосу. Закон проголошував рівність виборчого права чоловіків та жінок (вираження впливу радянської правової традиції), а також прирівнював військовослужбовців до інших категорій виборців. На завершення нормативний акт декларував, що усі виборці беруть участь у виборах на рівних засадах [198]. Подальші редакції виборчих законів зберегли це положення, не акцентуючи вже, однак, окремо на рівності виборчого права жінок та військовослужбовців. На парламентських виборах 2002 р. законодавець започаткував традицію до вищезазначених аспектів рівних виборів додавати

положення про те, що виборець може використовувати свій голос лише на одній дільниці [199; 200; 203; 205; 209].

Оскільки принцип рівних виборів включає не лише формальну (однакову кількість голосів), але й матеріальну (рівну «вагу» голосу кожного виборця) рівність, то важливим є правове регулювання процедури формування округів, від характеру яких власне і залежить рівний вплив голосу кожного виборця. Враховуючи різний вплив та значення процедури формування округів залежно від типу виборів та виборчих систем, доцільно розглянути регламентування процесу формування округів окремо для президентських та парламентських виборів.

На парламентських виборах 1990 р. у зв'язку з функціонуванням мажоритарної системи законодавство передбачало формування 450 одномандатних округів з приблизно однаковою кількістю виборців. Що ж стосується самої кількості виборців, то норма представництва повинна була визначатися кожного разу парламентом. Закон також передбачав урахування при визначенні меж округів адміністративно-територіального устрою держави [198].

Попри декларацію рівності округів вищезгаданий акт, на нашу думку, був недосконалим, оскільки не містив граничних меж кількісного відношення округів. А формулювання «приблизно з рівною кількістю виборців» створювало сприятливі умови для використання виборчої геометрії та забезпечення перемоги потрібним політичним силам на виборах.

Парламентський закон 1994 р. був значно досконалішим у сенсі формування округів і передбачав під час їх утворення врахування не лише адміністративно-територіального поділу країни, але й компактності проживання національних меншин. Законодавець виставив чіткі вимоги, яким мав відповідати кожен округ: відхилення кількості виборців від середньої норми представництва, як правило, не повинно було перевищувати 12 %; округи повинні були характеризуватися територіальною єдністю: було заборонене утворення округів, що складаються з територій, які не межують одна з одною; повинен був відбуватися періодичний (як правило, один раз на вісім років) перегляд меж округів [201]. Водночас закон мав і певні слабкі сторони: відхилення від середньої норми представництва «не

повинно, як правило, перевищувати 12 %». У зв'язку з цим незрозуміло, у яких випадках відхилення може бути більшим, і наскільки більшим.

У 1998 р. законодавство містило певні новели щодо формування округів, пов'язані із забезпеченням виборчих прав національних меншин. Нормативний акт передбачав: «Місцевості, в яких компактно проживають окремі національні меншини, не повинні виходити за межі одного виборчого округу. У випадках, коли кількість виборців, що належать до національної меншини, є більшою, ніж необхідно для створення одного виборчого округу, округи формуються так, щоб хоч би в одному з них виборці, що належать до національної меншини, становили більшість від кількості виборців у виборчому окрузі» [202].

Зміни стосувалися і кількості та характеру округів. У зв'язку із переходом до змішаної системи, передбачалося створення одного багатомандатного та 225 одномандатних округів. Також було зменшено можливе максимальне відхилення кількості виборців від середньої норми представництва до 10 %, що, на нашу думку, сприяло кращій реалізації принципу рівних виборів. Водночас невирішеними залишалися вищезгадані недоліки попереднього законодавства.

Закон 2002 р. був, на нашу думку, кроком назад у плані реалізації принципу рівних виборів, оскільки, не містячи нічого нового у процедурі формування округів порівняно з попереднім парламентським законодавством, він, навпаки, не містив норм, що стосувалися захисту виборчих прав національних меншин [199].

У 2006 р. на парламентських виборах у зв'язку із запровадженням пропорційної виборчої системи відпала необхідність у забезпеченні рівної «ваги» голосу кожного виборця. Тому законодавець справедливо обмежився загальною тезою про приблизно рівну кількість виборців у кожному окрузі [209].

Однак під час парламентських виборів 2012 р. відбулася зміна виборчої системи із пропорційної на змішану. У такій ситуації знову актуальною стала проблема формування округів. Проте законодавець не приділив цій проблемі, на наше переконання, належної уваги. У законодавстві лише передбачено, що округи формуються із приблизно однаковою кількістю виборців, а норма відхилення не може перевищувати 12 % орієнтованої середньої кількості виборців [200].

Тому доволі позитивним моментом було прийняття змін до чинного парламентського законодавства, відповідно до яких при формуванні округів повинні були враховуватися межі адміністративно-територіальних одиниць, інтереси територіальних громад та національних меншин. Також важливими були норми, які передбачали можливість зміни меж округів у разі необхідності створення чи ліквідації постійних дільниць чи зміни їхніх меж. Крім того, законодавець заборонив зміни меж та центрів одномандатних округів під час виборів [207]. Із сказаного вище можна побачити, що законодавець врахував попередні недоліки парламентського виборчого законодавства. Єдине зауваження стосується наявності максимального відхилення кількості виборців від середньої норми представництва у розмірі 12 %, що, на нашу думку, є дещо завищеним та не сприятиме максимальній реалізації принципу рівних виборів.

Що стосується президентських виборів, то їхній характер, який передбачає обрання глави держави у масштабах всієї держави, характеризуються відсутністю можливості створення різної «ваги» голосу виборця залежно від характеру формування округів. Відповідно у законодавстві немає доцільності детально регулювати процес утворення округів для забезпечення принципу рівних виборів.

На президентських виборах 1991 р. законодавець передбачив утворення 27 округів відповідно до адміністративно-територіального поділу України [204]. Це положення було продубльоване у законодавстві 1994 р. Однак уже у 1999 р. була наявна теза про утворення 225 територіальних виборчих округів [203].

У чинному президентському виборчому законодавстві відбулася уніфікація процедури формування округів із принципами територіальної організації виборів, які використовуються на парламентських виборах [211]. Тому можна сказати, що у чинному законодавстві питання реалізації принципу рівних виборів у плані забезпечення однакової «ваги» голосу виборця є належно врегульованим.

Важливе значення для реалізації принципу рівних виборів має також реалізація акту волевиявлення виборця лише на одній дільниці, і лише один раз. Тому значну роль у реалізації принципу рівних виборів відіграє процедура

ідентифікації виборців, а також відзначення факту волевиявлення кожного виборця як умови одноразового голосування.

Виборчий закон від 27 жовтня 1989 р. містив норму, згідно з якою виборець отримував бюлетень на підставі списку виборців після пред'явлення відповідного документа. Сам факт видачі бюлетеня відзначався відповідною позначкою у списку [198]. Але той факт, що відмітка про акт голосування проставлялася без участі (і потенційно без відома) виборця, створювала сприятливе поле для фальсифікацій. Певні нововведення у цьому сенсі апробовано під час парламентських виборів 1994 р. Зокрема, закон передбачав власноручний підпис виборця у виборчому списку після отримання бюлетеня [201].

Під час парламентських виборів 1998 р. у зв'язку із появою на бюлетені контрольного талона, були створені сприятливіші умови для забезпечення одноразового голосування виборців. Законодавство передбачало відзначення факту видачі бюлетеня особі членом виборчої комісії підписами на бюлетені і на контрольному талоні. Виборець повинен був зі свого боку відзначити факт отримання бюлетеня підписами на контрольному талоні та у списку виборців [202]. Така процедура, на нашу думку, ефективніше сприяла обліку виборців, які здійснили волевиявлення і давала змогу як уникнути фальсифікацій під час голосування, так і ефективно виявляти правопорушення.

Наступне нововведення було апробоване на парламентських виборах 2002 р. У законодавстві була введена додаткова норма, яка передбачала не лише підписи членів виборчої комісії у бюлетені і на контрольному талоні, але й обов'язкове зазначення прізвища та ініціалів цього члена виборчого органу [199].

У 2006 р. було істотно вдосконалено процедуру видачі бюлетеня у плані забезпечення одноразового голосування. Процес видачі бюлетеня здійснювався двома членами комісії, що апріорі є елементом контролю та певною запорукою від махінацій під час голосування. При цьому один член комісії надавав виборчий список для підпису, а інший – розписувався у визначеному місці на бюлетені і контрольному талоні, попередньо вписавши туди своє прізвище та ініціали. Суттєвим нововведенням стало зазначення в контрольному талоні у визначеному

місці номера, за яким виборця було внесено до списку на цій ділянці [209]. Це положення збережено і у чинному законодавстві [200; 211].

Для реалізації принципу рівних виборів важливе значення має законодавче забезпечення рівності прав усіх громадян загалом. У цьому сенсі позитивну роль відіграє ст. 24 Конституції України, яка проголошує рівність конституційних прав і свобод громадян, а також рівність кожної особи перед законом та декларує відсутність дискримінації між громадянами України: «Не може бути привілеїв чи обмежень за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними та іншими ознаками» [324].

Як бачимо, чинне виборче законодавство України доволі детально та в належний спосіб регулює усі аспекти реалізації принципу рівних виборів та створює умови для однакового впливу виборців на результати волевиявлення.

Принцип прямих виборів. Для реалізації народовладдя важливе значення має принцип прямих виборів, адже він передбачає безпосереднє формування політичної еліти народом, який є єдиним джерелом влади у державі. Слід відзначити, що вже у 1990 р. законодавством проголошувався принцип прямих виборів: «Вибори народних депутатів Української РСР є прямими: народні депутати обираються виборцями безпосередньо» [198]. Редакції усіх наступних виборчих законів дублювали вищезгадану норму.

Важливим аспектом дотримання принципу прямих виборів є особисте голосування. У цьому контексті українське виборче законодавство є доволі послідовним: усі виборчі закони доби незалежності ставлять вимогу до виборця здійснювати волевиявлення особисто. Послідовність стосується і регулювання випадків, коли виборці внаслідок певних обставин не можуть безпосередньо здійснити акт голосування: у такому випадку законодавець дає змогу виборцю попросити допомоги у інших громадян [198–206; 208; 209].

Одночасно існують розбіжності щодо визначення кола суб'єктів, які можуть допомагати виборцю здійснити волевиявлення. Зокрема, у 1990 р. законодавець давав можливість виборцю звертатися по допомогу до будь-якого виборця на

власний розсуд, окрім члена комісії [198]. Недосконалість цього положення, на нашу думку, є очевидною, оскільки воно істотно збільшувало можливість викривлення результатів голосування: окрім членів комісій, існує багато інших осіб, які є політично заангажованими і можуть не тільки спробувати змінити уподобання цього виборця, але й самий результат голосування. Тому позитивним явищем стало розширення переліку осіб, яким було заборонено здійснювати допомогу виборцям під час волевиявлення на парламентських виборах 1994 р.: крім членів комісій, до цієї категорії були віднесені самі кандидати, які балотуються у цьому окрузі, а також їхні довірені особи [201].

У зв'язку із введенням змішаної виборчої системи, на парламентських виборах 1998 р. цей перелік доповнився уповноваженими особами партій і блоків. Крім того, позитивним аспектом законодавства 1998 р. була теза про те, що допомога виборцю у здійсненні голосування може відбуватися лише з відома голови або заступника голови комісії [202]. І нарешті, законодавством 1999 р. було заборонено здійснювати допомогу виборцям у голосуванні останній категорії заангажованих суб'єктів – офіційним спостерігачам [203].

Виборче законодавство 2002 р., крім вищезгаданого, додає положення про заборону передачі або отримання бюлетеня від інших осіб, які не є членами виборчої комісії: «Виборець не має права передавати свій виборчий бюлетень іншим особам. Отримання незаповненого виборчого бюлетеня від інших осіб, заохочення або примус виборців до передачі бюлетеня іншим особам шляхом підкупу, погроз чи іншим способом забороняється» [199]. Крім того, законодавець поставив вимогу про особисте вкидання виборцем бюлетеня до виборчої скриньки, а у разі неспроможності це зробити – дозволяв попросити допомоги у незаангажованих осіб [199]. Такий стан справ залишається незмінним щодо принципу прямих виборів і в чинному виборчому законодавстві.

Підсумовуючи, необхідно зазначити, що українське виборче законодавство доби незалежності, задекларувавши принцип прямих виборів, незважаючи на певні недоліки, послідовно відстоювало право громадян безпосередньо делегувати свої повноваження обраним представникам.

Принцип таємного голосування. Таємне голосування є вкрай важливим для забезпечення вільного волевиявлення, уникнення тиску, погроз, подальшого переслідування виборців. Розуміючи важливість цього принципу, законодавець у кожному виборчому законі часів незалежності декларував його дотримання і, відповідно до цього, заборону здійснення контролю за волевиявленням громадян.

Для дотримання таємного голосування потрібна наявність багатьох умов, однією з яких є відповідні технічні вимоги до оснащення дільниць. Парламентське законодавство 1990 р. містило положення про організацію голосування у спеціально відведених приміщеннях, які повинні бути обладнані достатньою кількістю кабінок (чи кімнат) для таємного голосування. Виборчі скриньки повинні бути розташовані так, щоб при підході до них виборці обов'язково проходили через кабінки (кімнати) для таємного голосування [198].

Зберігаючи вищезазначені положення, парламентське законодавство 1994 р. містило два нововведення: законодавець поставив вимогу, згідно з якою вхід у кабінки (кімнати) для таємного голосування, вихід з них та шлях від них до виборчих скриньок повинні бути знаходитись у полі зору членів комісії та спостерігачів; законодавець поклав пряму відповідальність за відповідне обладнання дільниці та забезпечення таємного голосування на ДВК [201].

Подібний стан справ був незмінним включно до парламентських виборів 2002 р. Під час президентських виборів 2004 р. можна відзначити позитивний момент: законодавець деталізує вимоги щодо кількості кабінок (кімнат) для таємного голосування: для малих дільниць нормативна їх кількість повинна була бути не менше двох, для середніх дільниць – не менше чотирьох, для великих – не менше шести [205]. Таке нововведення було збережене і в чинному президентському законодавстві [203]. Відсутність вимог щодо кількісного забезпечення кабінок (кімнат) для таємного голосування для різного типу дільниць у чинному парламентському законодавстві є певним упущенням і, на наше переконання, потребує уніфікації із президентським законодавством.

Чинне українське виборче законодавство, як і нормативно-правові акти попередніх виборчих кампаній, містить вимогу до виборця здійснювати акт

волевиявлення у кабінці (кімнаті) для таємного голосування, в якій заборонена присутність інших громадян, окрім виборця. Виняток, як уже вище було сказано, становить випадок, коли виборець змушений скористатися через певні обставини допомогою незаангажованого виборця [198–206; 208; 209].

Потрібно зазначити, що особливості бюлетеня теж певною мірою впливають на дотримання принципу таємного голосування. На парламентських виборах 1990 р. і президентських виборчих перегонах 1991 р. законодавець не приділив цьому уваги, однак вже у 1994 р. було задекларовано норму, яка сприяла реалізації таємного голосування: «Виборчі бюлетені на території виборчого округу повинні бути однаковими за розмірами, матеріалом, кольором та змістом, і відповідати формі, встановленій Центральною виборчою комісією» [201].

На парламентських виборах 1998 р. законодавець зробив наступний крок у напрямі забезпечення таємниці голосування: під час видачі бюлетеня заборонив зазначати на ньому порядковий номер виборця або робити будь-які інші позначки, які б дали змогу згодом «вираховувати» зміст волевиявлення цього виборця [202].

Під час повторного голосування на президентських виборах 26 грудня 2004 р. як реакція на порушення принципу таємного голосування була законодавчо закріплена вимога: бюлетень повинен був містити лінію перегину, яка б дала можливість скласти заповнений бюлетень вдвоє [220]. Такий запобіжний захід, на наше глибоке переконання, є вкрай важливим, адже він дає змоги (враховуючи прозорість виборчих скриньок) уникнути випадкового розкриття змісту волевиявлення громадян (якщо бюлетень впаде тильним боком донизу, то за бажання будь-хто може побачити зміст волевиявлення виборця на не зігнутому вдвоє бюлетені). Однак вищезгаданий нормативно-правовий акт втратив свою чинність. У контексті цього було б доцільно використати цю демократичну норму для впровадження у чинне виборче законодавство, що дало б змогу підвищити рівень забезпечення таємниці голосування.

Ще один аспект принципу таємного голосування був включений у виборче законодавство на парламентських виборах 2006 р.: «Членам виборчої комісії,

іншим особам забороняється вчиняти будь-які дії чи розголошувати відомості, які дають можливість встановити зміст волевиявлення конкретного виборця» [209].

Під час президентських виборів 2014 р. було внесено низку нововведень, покликаних сприяти дотриманню принципу таємного голосування: по-перше, заборонялося здійснювати фотографування та відеофіксацію в будь-який спосіб результатів волевиявлення громадян у кімнаті для таємного голосування; по-друге, виборцям заборонялося демонструвати результат волевиявлення у приміщенні для голосування; по-третє, членам виборчих комісій та іншим особам заборонялося вчиняти будь-які дії чи розголошувати відомості, які давали змогу встановити зміст волевиявлення громадян [211]. Позитивний характер згаданих положень щодо забезпечення таємниці голосування є очевидним, тому аналогічні зміни слід внести і у чинне парламентське виборче законодавство.

Із вищезгаданого можна зробити висновок, що попри незначні упущення, українське виборче законодавство створює належні умови для дотримання принципу таємного голосування як важливого аспекту реалізації та захисту виборчих прав громадян. Водночас у чинному президентському виборчому законодавстві принцип таємного голосування регламентується дещо ширше та деталізованіше порівняно із чинним парламентським виборчим законодавством. Це вимагає уніфікації двох нормативно-правових актів із використанням кращих напрацювань щодо таємниці голосування.

Висновки до розділу 3. Важливе значення для регулювання демократичних принципів виборів в Україні має запозичення світового досвіду у сфері виборчого законодавства та електоральної практики. У цьому сенсі позитивну роль відіграють універсальні міжнародні нормативно-правові акти, які регулюють дотримання демократичних принципів виборів, а саме: Загальна декларація прав людини, Міжнародна конвенція про ліквідацію усіх форм расової дискримінації, Міжнародний пакт про громадські та політичні права, Загальний коментар статті 25 Міжнародного пакту про громадські та політичні права, Декларація про критерії вільних і справедливих виборів тощо.

Не менш важливими є регіональні міжнародні нормативно-правові акти, які хоча інколи є менш масштабними та впливовими порівняно з універсальними, однак здійснюють деталізованіше регулювання демократичних принципів виборів. До них насамперед належать: Документ Копенгагенської наради Конференції з людського виміру НБСЄ, Рекомендація Комітету міністрів Ради Європи «Про участь громадян у місцевому публічному житті», Рекомендація ПАРЄ «Про ліквідацію обмежень на право голосу», Конвенція про стандарти демократичних виборів, виборчих прав і свобод у державах-учасницях Співдружності Незалежних Держав тощо.

Елементи народовладдя та виборності на теренах сучасної України беруть свій початок ще з козацької доби. Важливим електоральним досвідом для українців стали вибори до Державної Думи Російської імперії, а також політичний процес доби визвольних змагань 1917–1921 рр. Черговим етапом правової регламентації виборчого процесу став радянський період української державності.

Аналіз сучасного українського виборчого законодавства дає змогу стверджувати, що базові демократичні принципи виборів за окремими незначними нюансами цілком відповідають міжнародним демократичним стандартам. Тому можна вважати, що, принаймні де-юре, вітчизняне правове поле створює належні умови для функціонування інституту демократичних виборів у контексті дотримання базових демократичних принципів.

Проблематика третього розділу дисертації знайшла відображення у таких наукових публікаціях [57; 64; 66; 68; 73; 76; 86; 90–92; 100; 101; 108; 109; 114; 115].

РОЗДІЛ 4

ПОЛІТИКО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ РЕГУЛЮВАННЯ ДОДАТКОВИХ ТА ПРОЦЕСУАЛЬНИХ ДЕМОКРАТИЧНИХ ПРИНЦИПІВ ВИБОРІВ В УКРАЇНІ

4.1. Особливості закріплення в українському законодавстві додаткових демократичних принципів виборів

Як вже було сказано, додаткові демократичні принципи виборів характеризують реалізацію пасивного виборчого права і регламентують умови участі у виборах кандидатів та політичних партій (блоків).

Принцип загального пасивного виборчого права. Багато в чому демократичність виборів визначається можливістю громадян безпосередньо здійснювати управління державою як обрані представники. Навіть за дотримання усіх інших демократичних принципів відсутність широкого кола претендентів істотно звужує (чи взагалі нівелює) демократичність інституту виборів.

Проблема реалізації принципу загального пасивного виборчого права зводиться передусім до питання про виборчі цензи, які застосовують до виборної посади чи органу. Специфічною ознакою виборчого законодавства 1990 р. була тотожність активного і пасивного виборчого права. Відповідно до цього правом бути обраними володіли громадяни країни, які досягнули 18-річного віку. Не могли балотуватися громадяни, які були визнані судом недієздатними, перебували у місцях позбавлення волі чи в місцях примусового лікування [198]. Така норма закону, на нашу думку, була недосконалою, адже здійснення влади та прийняття політичних рішень вимагає більшого досвіду та відповідальності від особи, ніж просте здійснення волевиявлення.

Для парламентських виборів 1990 р. також характерною була наявність такого аспекту принципу загального пасивного виборчого права, як несумісність. Відповідний нормативний акт містив перелік осіб, які під час балотування були зобов'язані звільнитись у разі обрання із займаних посад або відмовитись від

балотування. Цей перелік включав: осіб, які входять до складу Ради міністрів Української РСР; керівників відомств Української РСР; Голову і членів Верховного Суду Української РСР; Голів та членів обласних та Київського міського судів; Головного державного арбітра та державних арбітрів Української РСР; Голову і членів Комітету конституційного нагляду Української РСР. Виняток робився для Голови Ради Міністрів Української РСР [198].

Тогочасне виборче законодавство передбачало можливість був також дозвіл особі, крім посади народного депутата, мати ще один представницький мандат іншого рівня. У разі ж балотування у третій представницький орган влади за наявності двох представницьких мандатів кандидат був зобов'язаний у письмовій формі відмовитись у разі обрання від одного з них [198].

На парламентських виборах 1994 р. для володіння пасивним виборчим правом встановлено додаткові обмеження. Зокрема, збільшено віковий ценз до 25 років [201]. Такий крок, на наше переконання, з одного боку, підкреслив значущість посади народного депутата, а з іншого, – був дещо завищеним і не зовсім обґрунтовано позбавляв можливості проходження до парламенту значної кількості представників молодого покоління.

Крім того, законодавець встановив ценз осілості (особа для балотування повинна проживати на території України не менше двох останніх років [201]). Такі зміни, на нашу думку, були доволі позитивними, оскільки унеможлилювали стати депутатом особі, яка не володіє інформацією про стан справ у державі.

Однак спірним було запровадження у законодавстві 1994 р. такого аспекту принципу загального пасивного виборчого права, як невиборність. Його суть полягала у тому, що до багатьох категорій осіб законодавець ставив вимогу тимчасово припинити виконання службових повноважень на період виборів. До таких категорій громадян належали офіцери, прапорщики і мічмани: Збройних сил України; Національної гвардії України; Прикордонних військ України; Управління державної охорони України; військ Цивільної оборони України; інших військових формувань; Служби безпеки України; начальницький склад органів внутрішніх справ України; судді та прокурори. У разі обрання

вищезгаданих категорій громадян до представницьких органів влади, вони звільнялися від займаних посад [201].

У зв'язку з прийняттям Конституції, у законодавстві 1998 р. було внесено відповідні зміни щодо реалізації пасивного виборчого права. Зокрема, встановлено віковий ценз на рівні 21 року, а ценз осілості – 5 останніх років проживання. Моральний ценз передбачав втрату пасивного права для громадян, які мали судимість за вчинення навмисного злочину, якщо вона не була погашена і знята у встановленому законом порядку) [202; 324]. Підтвердженням нашої позиції про недосконалість правового регулювання такого явища, як невиборність, яке існувало на виборах 1998 р., стало визнання його неконституційним рішенням КСУ [441].

Із прийняттям Конституції України характер цензів щодо пасивного права на парламентських виборах залишається незмінним, за винятком морального цензу щодо президентських виборів. На довершення варто акцентувати увагу ще на одному моменті: починаючи з парламентських виборів 2002 р. законодавець деталізував ценз осілості щодо народних депутатів. У законі було розписано суть терміна «проживання в Україні», який включав перебування на: території у межах державного кордону; морських суднах, що перебувають у плаванні під Державним Прапором України; громадян України у встановленому законодавством порядку у відрядженні за межами України; у дипломатичних та інших офіційних представництвах і консульських установах; у міжнародних організаціях та їх органах; полярних станціях України; перебування громадян України за її межами відповідно до чинних міжнародних договорів [199].

І нарешті, на парламентських виборах 2006 р. була ще більше розширена категорія осіб, які вважаються такими, що проживають в Україні. Зокрема, сюди потрапили особи, які перебувають у складі формувань Збройних сил України, дислокованих за межами нашої держави. Також до цього переліку були включені члени сімей осіб, які перебувають у встановленому порядку у відрядженнях за межами України у дипломатичних та інших офіційних представництвах та консульських установах України, міжнародних організаціях та їхніх органах [209]. Таке положення залишилося незмінним і у чинному парламентському

виборчому законодавстві та відіграло доволі позитивну роль у сенсі забезпечення та реалізації пасивного виборчого права громадян.

Водночас варто зазначити критику з боку міжнародних експертів цензу осілості, який застосовується до кандидатів у народні депутати. Він встановлений у розмірі 5 років і є, на думку ОБСЄ/БДПЛ, надмірним та суперечить взятим на себе Україною міжнародним зобов'язанням. Також критика стосується відсутності диференціації щодо морального цензу відповідно до важкості скоєного злочину [501, с. 8]. На нашу думку, народний депутат як представник народу та законодавець повинен добре володіти інформацією про суспільно-політичну ситуацію в державі, бути в курсі всіх подій, проблем і особливостей функціонування держави. Це повною мірою можливо лише у випадку проживання впродовж достатнього часу на її території. Також ми вважаємо, що диференціація морального цензу є прийнятною у випадку активного виборчого права. Що ж стосується народних депутатів, то можливість потрапляння до влади людей, які вчинили злочин (хоч і не надто важкий), є доволі сумнівною. У світлі сказаного 5-річний ценз осілості та моральний ценз є доволі доречними.

Використання виборчих цензів на президентських виборах в Україні теж пройшло певну, хоч і значно меншу, трансформацію. Згідно із законом 1991 р. для реалізації права бути обраним до особи ставились такі вимоги: наявність громадянства; віковий ценз на рівні 35 років; наявність активного виборчого права; ценз осілості на рівні проживання впродовж 10 років на території України (зокрема не менше п'яти останніх); знання державної мови; ценз повторного обрання – одна і та сама особа не може бути обрана більше двох строків підряд на посаду Президента України [204].

Виборчий закон 1994 р. зберіг незмінними вищезгадані цензи [206]. На президентських виборах 1998 р. у зв'язку із дією прийнятої Конституції встановлено жорсткіший моральний ценз та ценз осілості. Якщо раніше не могли балотуватися особи, які перебувають у місцях позбавлення волі, то тепер позбавлялись права бути обраними й особи, що мали судимість за вчинення умисного злочину, якщо ця судимість не знята у встановленому порядку. Щодо

цензу осілості, – то його законодавець встановив на рівні проживання 10 останніх років на території України (у попередній редакції 10 років загалом, з них п'ять останніх) [203]. І нарешті, на президентських виборах 2004 р. законодавством було заборонено балотуватись на виборах особам, повноваження яких на посту Президента України були припинені достроково через процедуру імпічменту [205].

Таке створення жорсткіших умов для реалізації права бути обраним на посаду глави держави є, на нашу думку, цілком доречним, оскільки посада Президента України є дуже відповідальною, і від дій цієї людини багато у чому залежить розвиток держави і суспільства. Тому главою держави повинна бути особа, яка має значний життєвий досвід, добре знає поточну ситуацію в країні і не заплямила себе протиправними діями. В контексті сказаного ми вважаємо дещо сумнівним скасування морального цензу щодо виборів глави держави.

Крім наявних цензів, на реалізацію пасивного виборчого права значний вплив має процедура висування та реєстрації. Насамперед це стосується суб'єктів висування. Залежно від того, кому законодавством надано право висувати кандидатів, значною мірою залежатиме як можливість громадян бути обраними, так і реалізація права участі і залученості виборців до цього процесу. Як і у ситуації з цензами, суб'єкти висування відрізняються на президентських і парламентських виборах. Тому вважаємо за доцільне розглянути окремо еволюцію процесу висування суб'єктів під час виборів Президента України та під час парламентських виборів у нашій державі.

На парламентських виборах 1990 р. законодавець визначив таких суб'єктів, які могли висувати кандидатів у народні депутати: трудові колективи, громадські організації, колективи професійно-технічних, середніх спеціальних і вищих навчальних закладів, збори виборців, військовослужбовці [198].

Трудові колективи та колективи навчальних закладів мали право висувати суб'єктів на зборах (конференціях) у разі, коли вони налічували не менше 200 осіб. Вищезгадані колективи, які мали меншу чисельність, за погодженням з

відповідною ОВК могли проводити об'єднані збори, на яких загальна кількість учасників не повинна була становити менше 200 осіб.

Громадські організації могли висувати кандидатів на з'їздах, конференціях, пленумах, загальних зборах органів різного рівня. Що стосується зборів виборців, то вони могли здійснювати висування кандидатів за місцем проживання. Такі збори, згідно з законодавством, могли скликатися відповідними радами чи їх президіями спільно з ОВК. При цьому збори виборців могли скликатися за ініціативи як відповідних рад, так і за пропозицією громадських селищних, сільських, вуличних, квартальних, дільничних, домових комітетів. Така пропозиція розглядалася радою (чи її президією) спільно з ОВК у триденний термін. У разі позитивного рішення встановлювалися дата, час і місце проведення зборів, про що виборці повинні були бути повідомлені завчасно. Збори виборців були правочинними, якщо у них взяли участь не менше 200 виборців. Коли ж пропозиція про проведення зборів виборців відхилялася, то ініціатору таких зборів повинна була видаватись копія мотивованого рішення. Таке рішення могло бути, згідно з законодавством, оскаржене у триденний термін у ЦВК, рішення якої було остаточним. Нарешті, висування могло відбуватися на зборах військовослужбовців, які скликалися командуванням військових частин [198].

Варто відзначити цікавий факт: якщо стосовно зборів трудових колективів, колективів навчальних закладів та зборів виборців за місцем проживання законодавець ставить вимогу щодо кількості учасників – не менше 200 осіб, то у відношенні до громадських організацій та військовослужбовців – така норма відсутня. Ми вбачаємо у цьому певний недолік, оскільки це ставило різних суб'єктів висування у нерівне становище. Таке явище, на нашу думку, є раритетом комуністичної спадщини. Більше того, регламентуючи характер висування, законодавець знову ставить суб'єктів номінації у нерівне становище: від громадських організацій могла висуватися необмежена кількість кандидатів, а від інших суб'єктів висування – лише один кандидат. Щодо процедури висування, то вона могла відбуватися як таємним, так і відкритим голосуванням (порядок голосування встановлювався самими зборами чи органом громадської

організації). Для висування претенденту необхідно було отримати підтримку більше половини голосів присутніх. За результатами висунення склався і направлявся в ОВК відповідний протокол, а сам кандидат повідомлявся про прийняття рішення у дводенний термін [198].

На парламентських виборах 1994 р. законодавець істотно звужив коло суб'єктів висування кандидатів у депутати. Згідно з нормативним актом висувати кандидатів могли партії (блоки), трудові колективи та збори виборців. Партії (блоки) мали змогу після реєстрації їх ЦВК висунути по одному кандидату на округ через свої місцеві осередки. Таке висування відбувалося на зборах (конференції) регіонального відділення партії (блоку) за умови наявності 2/3 регіонального відділення. У разі наявності у регіональному відділенні не менше 100 членів партії, висування могло відбуватися за наявності не менше 50 делегатів. Під час висування кандидатів зборами виборців, воно було правочинним за наявності не менше як десяти виборців, які проживали у межах округу, де балотувався кандидат. При цьому виборці підписували заяву із зазначенням даних про себе. У разі висування трудовими колективами таку заяву підписувала від імені колективу особа, яка була уповноважена на те конференцією [198]. У вищезгаданих змінах ми вбачаємо позитивний момент, оскільки законодавець, йдучи у крок із світовими традиціями, висунув на провідне місце у процесі номінації партії. Проте раритетним залишалася наявність такого суб'єкта висування, як трудові колективи.

У 1998 р. крім згаданих у попередньому законі суб'єктів номінації законодавець надав можливість здійснювати реалізацію пасивного права шляхом самовисування. Крім того, у зв'язку із введенням у дію змішаної системи партії отримали можливість здійснювати висунення як партійних списків у багатомандатному, так і окремих кандидатів в одномандатних округах [202].

Однак регламентація процесу номінації на парламентських виборах 1998 р. багато у чому була декларативною. Як справедливо зазначив экс-голова ЦВК М. Рябець: «Знову таки далася взнаки недосконалість виборчого закону, який абсолютно декларативно проголосив, що це право реалізується шляхом

самовисування, через політичні партії, виборчі блоки партій, а також зборами громадян і трудовими колективами у порядку, визначеному законом. Але погляньмо на той визначений порядок. Реалізація права шляхом самовисування та через політичні партії, виборчі блоки партій законом обумовлена. Водночас у ньому немає жодного слова про те, у який спосіб має реалізуватися право висування зборами громадян і трудовими колективами» [451, с. 21].

У 2002 р., під час парламентських виборів, законодавством було зафіксовано лише два способи висування – через партії (блоки) і самовисування [199]. Така позиція здається нам до певної міри доречною, оскільки висування громадськими організаціями і трудовими колективами не вбачається доцільним, а висування зборами виборців частково дублює процедуру самовисування. Однак наявність номінації і шляхом самовисування, і через висування зборами виборців безумовно сприятиме реалізації виборчих прав громадян.

Законодавець робить одне застереження: висувати кандидата могла лише партія, яка зареєстрована у встановленому законом порядку, не пізніше, як за рік до дня виборів. Виборчий блок міг бути суб'єктом висування лише за умови, що до його складу входять партії, які зареєстровані не пізніше одного року до дня виборів [199]. Така норма, хоч і дещо обмежувала пасивне виборче право громадян, видається нам виправданою, оскільки вона давала змогу уникнути штучного створення партій для розкрутки під конкретну виборчу кампанію. Крім того, якщо партія функціонуватиме менше одного року, то навряд чи виборці матимуть змогу ознайомитись з її діяльністю та особами, які є її членами, і відповідно здійснити раціональний акт волевиявлення. Позитивний характер мала також теза законодавця про можливість партії (блоку) висувати кандидатом як особу, яка є її членом, так і позапартійного громадянина.

Після переходу на пропорційну виборчу систему на парламентських виборах 2006 р. єдиним суб'єктом висування кандидатів стали партії (блоки). Висування відбувається на конференції (з'їзді, зборах) за участі не менше 200 делегатів. Крім того, законодавець спробував зробити процес висування кандидатів прозорішим: політична партія (блок) повинна повідомити про час і місце проведення зборів

(конференції) ЦВК та ЗМІ. Відповідно представники мас-медіа та ЦВК можуть бути присутніми на з'їзді (зборах) партій (блоків) [209].

Але хочемо висловити свою позицію щодо впливу пропорційної системи на реалізацію пасивного виборчого права. Незважаючи на те, що законодавство України передбачає можливість висування партіями (блоками) і позапартійних осіб, усе ж такий порядок істотно обмежує виборчі права громадян, причому у двох площинах. З одного боку, обмежується пасивне виборче право, оскільки для того, щоб мати шанс бути обраним, потрібно або бути членом партії, або ж «виторговувати» місце у виборчому списку. З іншого, – обмежується право громадян висувати кандидатів. Його мають винятково члени партій, які становлять незначну частку електорату.

На парламентських виборах 2012 р. цей аспект принципу загального пасивного виборчого права зазнав суттєвих змін. По-перше, у зв'язку із переходом до змішаної системи змінилися суб'єкти висування. Ними перестали бути блоки партій, оскільки вони втратили статус об'єктів обрання. З іншого боку в одномандатних округах законодавець передбачив можливість самовисування кандидатів. По-друге, змінився характер висування кандидатів через партії. Зокрема, суб'єктами номінації стали будь-які партії незалежно від часу створення (в попередніх редакціях закону суб'єктами висування могли бути партії, які створені більше 1 року до дня виборів) [200]. Така ситуація залишилася незмінною дотепер і, на наше переконання, не є оптимальною, оскільки дає змогу реалізовувати брудні політичні технології у вигляді створення штучних виборчих проектів, спрямованих на нейтралізацію політичних опонентів під час виборів.

Законодавець також під час парламентських виборів 2012 р. відмінив вимогу наявності мінімальної кількості делегатів партійного з'їзду, при якій допустиме висунення кандидатів. Порядок номінації визначається статутом самої партії [200]. Така норма, на нашу думку, не є позбавлена певної логіки.

Президентські вибори мають свою специфіку у плані висування кандидатів. У 1991 р. законодавець задекларував право громадян реалізувати висунення кандидатів через партії (блоки) та через збори виборців. У першому випадку

правом номінації володіли партії (блоки), які налічували не менше 1000 членів. Для цього вони повинні були зареєструватись у ЦВК. У разі відмови у реєстрації таке рішення, згідно з законодавством, могло бути оскарженим до ВСУ впродовж десяти днів. Кандидати висувались на з'їзді партії (блоку) за наявності 2/3 обраних делегатів, але не менше 200 осіб [204].

Що стосується другого випадку, то право висування кандидатів належало також зборам виборців за умови участі не менше 500 громадян, які мають право голосу. Такі збори могли відбуватися за місцем проживання або на підприємствах, в установах, організаціях. Законодавець зобов'язав ініціаторів проведення зборів повідомляти ОВК та місцеву владу про час і місце проведення зборів для можливості контролю ними за процесом номінації кандидатів відповідно до закону [204]. Таке положення, звісно, сприяло прозорості процедури висування кандидатів зборами виборців. Однак очевидною була необхідність застосування цього положення не лише стосовно зборів виборців, але й щодо процесу висування кандидатів партіями (блоками).

Крім того, законодавець регламентував та деталізував процедуру висування кандидатів зборами виборців, яким було надано право обговорювати необмежену кількість кандидатур претендентів. Висунутою вважалася особа, за яку віддали голоси 2/3 учасників зборів [204]. Проте відсутність такого способу номінації кандидатів, як самовисування, свідчила про істотний недолік законодавства та обмеження пасивного права.

Під час президентських виборів 1994 р. процес висування кандидатів залишився незмінним. У 1999 р. на виборах глави держави було запроваджено процедуру самовисування кандидатів, однак не як самостійний спосіб номінації, а як елемент висування зборами виборців. Такий стан справ, по суті, залишав незмінною процедуру номінації. Єдиною зміною можна вважати надання права партіям (блокам) висувати кандидатів на пост президента не лише з числа членів партії, але і з середовища безпартійних [203].

У 2004 р. на президентських виборах законодавець залишає лише два способи висування – через партії (блоки) та самовисуванням. Останнє вже є самостійним

інститутом, не опосередковуючись через збори виборців. Що стосується партій (блоків), то вони могли брати участь у висуванні кандидатів лише у разі, коли створювались не пізніше одного року до виборів [205].

На президентських виборах 2014 р. порядок номінації змінено. Зокрема, законодавець позбавив права висування політичні блоки. Водночас всі партії без обмежень мають право бути суб'єктами номінації. Крім того, внесено певні зміни, спрямовані на підвищення рівня прозорості процедури номінації. Зокрема, законодавець зобов'язав організаторів заходу щодо висування кандидатів заздалегідь повідомляти ЗМІ про їхній час і місце проведення [211].

Розглядаючи суб'єктів номінації, які визначаються чинним президентським законодавством, на перший погляд може видатись, що законодавець необгрунтовано обмежує виборчі права громадян, унеможливаючи бути суб'єктом номінації збори виборців. Однак суть самовисування не істотно відрізняється від висування зборами виборців, і активним громадянам ніхто не заважає звернутися до особи, яку вони хочуть бачити Президентом, з проханням самовисунутися. Тому насправді проблема не є вкрай актуальною, хоча, звісно, наявність і процедури номінації зборами виборців, і процедури самовисування сприяють повнішій реалізації участі громадян у визначенні кола потенційної еліти.

Наступним етапом під час реалізації права бути обраним є підтримка ініціативи висування. Ця стадія, з одного боку, є певною перешкодою на шляху реалізації пасивного виборчого права, однак, з іншого, – є тестом на спроможність особи реально боротися за виборну посаду. Крім того, вона не допускає до виборів випадкових осіб, не дозволяє зловживати пасивним виборчим правом. Варто зазначити, що на парламентських виборах 1990 р. законодавець взагалі не передбачив жодної форми підтримки ініціативи висування [198]. Це, на нашу думку, свідчить про брак демократичного законотворчого досвіду у сфері виборів. Крім того, процес висування кандидатів до проголошення незалежності жорстко контролювався партійними органами. Однак уже на парламентських виборах 1994 р. законодавець запроваджує норму, згідно з якою кандидат міг бути зареєстрований за умови внесення грошової застави у розмірі п'яти мінімальних

заробітних плат, а також зборі на свою підтримку не менше 300 підписів виборців цього округу [201].

Грошова застава, згідно із законом, який регламентував проведення парламентських виборів 1994 р., поверталася особі у разі набрання не менше 5 % голосів виборців. Щодо збору підписів, то законодавець заборонив виборцям підтримувати своїми підписами більше одного суб'єкта. У разі, якщо виборець підписався на підтримку більше ніж одного кандидата, усі його підписи вважалися недійсними [201]. Така норма, на нашу думку, ускладнювала процедуру збору та перевірки підписів, а також певною мірою порушувала таємницю голосування. Ще одним недоліком законодавства 1994 р. можна вважати відсутність встановленої форми підписних листів. Законодавець лише вимагав на початку кожного листа вказувати відомості про кандидатів, на підтримку якого збираються підписи, а також зазначати вкінці адресу і номер телефону збирача підписів [201].

Але позитивним аспектом виборчого закону стало передбачення процедури перевірки збору підписів. Законодавець вводить поняття недійсних підписів, до яких зараховує підроблені, а також у насильницький спосіб зібрані підписи. Однак документ одразу ж обмежує підстави для виявлення недійсних підписів – лише у разі, коли виборець у письмовій формі заявить про те, що його змусили підписатися або за нього зробили підпис [201]. Отже, законодавець позбавив виборчі комісії права самостійно виявляти вочевидь підроблені підписи.

У разі, якщо кількість підписів з певних причин виявлялася меншою за необхідну, кандидатові пропонувалося у 5-денний термін доповнити список виборців, які його підтримують. У разі невиконання цієї умови йому відмовляли у реєстрації. Крім того, законодавець увів норму, спрямовану на захист виборчих прав громадян: «Право ознайомлення із списками виборців, які підтримують претендента, мають лише члени виборчої комісії і в разі порушення справи в суді, – учасники судового процесу» [201].

Згаданий стан справ, на нашу думку, варто вважати не зовсім досконалим, оскільки грошова застава та збір підписів варто застосовувати як альтернативні

одна до одної форми підтримки ініціативи висування. Крім того, недоліком законодавства на парламентських виборах 1994 р. була фактична відсутність детальної регламентації самої процедури збору підписів, що сприяло правопорушенням під час її практичної реалізації.

На парламентських виборах 1998 р. у зв'язку з переходом до змішаної системи виникла потреба у застосуванні процедури підтримки ініціативи висування окремо для партій (блоків) та окремо для кандидатів. Щодо останніх законодавець скасував грошову заставу і збільшив кількість необхідних підписів до 900. Щодо партій (блоків), то для їхньої реєстрації вимагалось і внесення грошової застави (одна тисяча неоподаткованих мінімумів доходів громадян) і збір підписів (двісті тисяч, при цьому не менше ніж по десять тисяч підписів у будь-яких 14 адміністративно-територіальних одиницях) [202].

Однак треба пам'ятати, що у зв'язку з дозволом виборцям підтримувати необмежену кількість суб'єктів, збільшення необхідної кількості зібраних голосів було не посиленням вимог до підтримки ініціативи висування, а певною мірою, навпаки, їх послабленням. Крім того, було закріплено централізоване виготовлення підписних листів встановленого зразка. Однак поряд з цим законодавець дав змогу суб'єктам самостійно додатково виготовляти підписні листи за встановленим зразком [202]. З вищезгаданого можна зробити висновок, що на парламентських виборах 1998 р. ситуація щодо реалізації ініціативи висування не була істотно зміненою, процедура збору підписів надалі залишалася нерегламентованою, що говорить про недосконалість тодішнього законодавства.

На парламентських виборах 2002 р. інститут збору підписів виборців як умова реєстрації відмінено, і єдиною формою підтримки ініціативи висування залишилась грошова застава. Для партій (блоків) вона становила 15 тисяч, а для кандидатів, які балотувалися в одномандатних округах, – 60 неоподаткованих мінімумів доходів громадян [199]. Крім того, були детально прописані умови повернення застави. Ними були: відмова у реєстрації кандидата; отримання кандидатом депутатського мандата; участь партії (блоку) у розподілі мандатів. В

інших випадках (скасування реєстрації суб'єкта, а також його необрання) сума застави перераховувалась у Державний бюджет [199].

На нашу думку, яку підтверджують рекомендації міжнародних спостерігачів, введення замість збору підписів грошової застави було до певної міри позитивним та закономірним кроком (враховуючи дискредитацію збору підписів у попередній виборчій практиці). Крім того, грошова застава дала змогу поповнити Державний бюджет і хоча б частково компенсувала витрати на вибори з боку держави. З іншого боку, грошова застава далеко не завжди є свідченням можливості кандидата реально змагатися за виборні посади. Крім того, як ми вже зазначали, доцільнішим видається використання грошової застави та збору підписів як альтернативних форм підтримки ініціативи висування.

На парламентських виборах 2006 р. грошову заставу встановлено у розмірі двох тисяч мінімальних розмірів заробітної плати і вона поверталася партіям (блокам) у разі проходження останніх у парламент [209]. Аналогічним був розмір застави для партій і під час парламентських виборів 2012 р. Крім того, у зв'язку із поверненням до змішаної системи виборів, запроваджено грошову заставу для кандидатів в одномандатних округах в обсязі дванадцяти мінімальних розмірів заробітних плат [200]. Під час парламентських виборів 2014 р. відбулося зменшення грошової застави до однієї тисячі мінімальних розмірів заробітних плат для партій у багатомандатному окрузі та до десяти мінімальних розмірів заробітних плат для кандидатів у одномандатних округах [207]. Зменшення розмірів грошової застави, як засобу демократизації виборчого процесу, стало реакцією на зауваження міжнародних та вітчизняних спостерігачів й експертів; воно засвідчило загальну тенденцію до вдосконалення вітчизняного виборчого законодавства відповідно до європейських стандартів.

Що стосується президентських виборів, то вже у 1991 р. було передбачено умовою для реєстрації кандидата збір на його підтримку ста тисяч голосів. При цьому у 2/3 округів кількість зібраних підписів не повинна була бути меншою від 1500. Підписи необхідно було ставити на отриманих від ЦВК підписних листах,

хоч законодавець не виключав можливість надання ЦВК права претендентам на самостійне тиражування підписних листів [204].

Виборці, згідно з законом: мали право підтримувати своїм підписом лише одного кандидата; кожен підписний лист повинен був містити підписи виборців лише одного населеного пункту; ОВК були зобов'язані надавати претендентам на його письмову вимогу інформацію про кількість отриманих на його підтримку підписів виборців [204]. В усіх інших аспектах вимоги щодо збору підписів виборців були схожими до вимог, які використовувалися під час парламентських виборів 1994 р. (щодо перевірки підписів та можливості подання додаткових підписних листів). На президентських виборах 1994 р. правила регулювання процедури збору підписів виборців залишалися незмінними [201; 204; 206].

Під час президентських виборів 1999 р. законодавством було дозволено виборцям підтримувати своїми підписами різних кандидатів і відповідно до цього збільшено кількість підписів, необхідних для реєстрації кандидата, зі 100 тисяч до 1 млн. При цьому необхідно було зібрати не менше 30 тисяч підписів у кожному з двох третин регіонів [203]. Крім того, були детально прописані вимоги до форми підписного листа. Також уперше була регламентована процедура самого збору підписів: заборонялося змушувати виборців підписуватися на підтримку певних кандидатів, платити коштами, товарами або послугами за підпис чи, навпаки, перешкоджати йому підписуватись на підтримку певного суб'єкта. Заборонений був також збір підписів на підприємствах, в установах та організаціях [203].

Позитивним аспектом законодавства на президентських виборах 1999 р. у сенсі збору підписів виборців було також розширення підстав для визнання підписів недійсними. Так, не враховувалися підписи виборців, щодо яких у підписному листі були відсутні усі чи окремі відомості, передбачені підписним листом. Також не підлягали обліку підписні листи, які містили підписи виборців різних населених пунктів. Це саме стосувалося і підписних листів невстановленого зразка, або листів, на яких були відсутні дані про особу, яка здійснювала збір. До недійсних також належали зібрані під тиском, підкупом чи

підроблені підписи. І нарешті, законодавець передбачив можливість визнання підписних листів недійсними за рішенням ЦВК [203].

Проте доводиться констатувати, що збільшення кількості підписів, необхідних для підтримки кандидата до 1 млн, все одно не виконало свого призначення. Коментуючи наслідки запровадження інституту збору підписів, тодішній голова ЦВК М. Рябець справедливо відзначив: «... призначену йому роль «решета» для учасників президентських перегонів бар'єр в мільйон підписів не виконав, – як бачимо, він майже нікого не «відсіяв» [451, с. 112].

На президентських виборах 2004 р. законодавець зменшив кількість необхідних для збору на підтримку кандидата підписів удвічі (з 1 млн. до 500 тис.). Підписи повинні були бути зібрані у кількості, не меншій, як по 20 тис. у кожному з двох третин регіонів. Поряд із збором підписів запроваджувалась грошова застава у розмірі 500 тис. грн., яка поверталася кандидатові, який отримав не менше ніж 7 % голосів виборців.

У законодавстві 2004 р. процедуру збору підписів деталізовано. Зокрема, перелік місць, де заборонено збір підписів, розширено за рахунок включення органів влади. Також було здійснено обмеження щодо суб'єктів збору підписів: законодавець заборонив збір підписів працівниками органів влади, власниками чи керівниками підприємств, установ, організацій чи уповноваженими ними органами [205].

Ще одним нововведенням на президентських виборах 2004 р. щодо збору підписів було залучення до їх вибіркової перевірки технічних спеціалістів. Крім того, були розширені підстави щодо визнання підписних листів недійсними: у разі порушень під час внесення інформації про виборців у підписні листи (невласноручне внесення, внесення інформації із скороченнями, відсутність засвідченого підписом виборця виправлення тощо); при вчиненні підпису особою, яка у цей час не мала права голосу; якщо підписи зроблені виборцем кілька разів на підтримку одного і того самого кандидата; якщо підписний лист зібрала особа, яка на день збору підписів не мала права голосу; якщо підписний лист містив недостовірні дані про особу-збирача підписів, відсутні дані про неї чи стояв не її

підпис; під час збору підписів в органах влади, на підприємствах, в установах та організаціях; якщо підписні листи були невстановленої форми; якщо підписи здійснено насильно, підкупом чи обманом [205].

Незважаючи на істотну деталізацію та верифікацію процедури збору підписів, ми все ж вбачаємо певні недоліки у законодавстві 2004 р. у плані підтримки ініціативи висування. Це насамперед стосується обов'язковості і збору підписів, і грошової застави для реєстрації. Крім того, законодавець передбачив спочатку реєстрацію кандидатів ЦВК, а вже потім організацію ними збору підписів. За такого стану збір підписів перетворювався не на форму підтримки ініціативи висування, а на незрозумілий захід. Хоч у нормативному акті було передбачено звернення ЦВК до ВСУ про скасування рішення про реєстрацію кандидата у разі, якщо він не зібрав необхідної кількості підписів, така процедура була, на нашу думку, алогічною і необґрунтовано ускладнювала вибори.

На президентських виборах 2010 р. та 2014 р. законодавець залишив лише грошову заставу. Вона була встановлена у розмірі 2 млн. 500 тис. грн. і поверталася кандидатові лише у разі його потрапляння у другий тур виборів [208; 211]. Такі суворі вимоги щодо повернення застави хоч і є певною мірою корисними для держави через додаткове наповнення бюджету, все ж, на нашу думку, суперечать демократичним стандартам. Ми погоджуємося із рекомендаціями міжнародних експертів, які пропонують зменшити розмір грошової застави і запровадити бар'єр у вигляді кількості голосів, за умов набрання якої грошова застава повертатиметься кандидатові. Крім цього, слід чітко передбачити умови повернення застави у разі виборів в один тур [7].

Наступною стадією реалізації права бути обраним є реєстрація суб'єктів виборчого процесу. У сенсі реалізації пасивного виборчого права нам важливо простежити, чи не містить законодавство необґрунтованих підстав для відмови у реєстрації або скасування реєстрації кандидатів та політичних партій (блоків). Однак відмова чи скасування реєстрації може бути аспектом як принципу загального пасивного виборчого права, так і принципу відповідальності за

правопорушення. Тому нам у цьому випадку слід відстежити, чи немає необґрунтованих перепон на шляху реалізації права бути обраним.

У 1990 р. закон містив норму, яка давала змогу суб'єктам висування кандидатів у будь-який момент відмінити своє рішення у тому самому порядку, у якому воно було прийняте [198]. Таке положення законодавства робило кандидатів залежними в усьому від виборців, позбавляло свободи дій і тому, на нашу думку, мало певною мірою негативний характер. Однак закон містив право кандидатів оскаржити у ЦВК відмову ОВК у своїй реєстрації [198]. Ця норма сприяла реалізації та захисту пасивного виборчого права громадян.

На президентських виборах 1991 р. законодавець передбачив можливість відмови у реєстрації у разі виявлення у декларації про доходи завідомо неправдивих даних. Коли ж такі дані виявлені після реєстрації кандидата, ЦВК могла звернутися до ВСУ із заявою про скасування його реєстрації [204]. Але незрозумілою була процедура визначення критеріїв «завідомо неправдивих даних» у декларації. Крім того, законодавець залишив за ЦВК право вибору: звертатися їй до ВСУ щодо скасування реєстрації чи ні. Це теоретично створювало підстави для вибіркового ставлення ЦВК до різних суб'єктів. З іншого боку, законодавець зобов'язував ЦВК у разі невідповідності документів, які подавалися для реєстрації кандидата, дати останньому можливість виправити у них помилки, не відмовляючи у реєстрації. Також позитивним було право кандидатів оскаржити рішення про відмову ЦВК у їхній реєстрації до ВСУ [204].

На парламентських виборах 2002 р. законодавство містило норму, згідно з якою ЦВК могло звернутися до суду щодо заборони партії (блоку), якщо їхні цілі спрямовані на ліквідацію незалежності України, зміну конституційного ладу насильницьким способом, порушення суверенітету та територіальної цілісності України, пропаганду війни, насильства, розпалювання ворожнечі, посягання на права і свободи громадян тощо. У такому випадку розгляд питання про реєстрацію партії (блоку) відкладався до рішення суду [199].

Позитивним аспектом цього нормативного акта також була вимога про те, що рішення про відмову у реєстрації повинно містити вичерпні підстави відмови.

Копія цього рішення не пізніше наступного дня після його прийняття повинна була бути видана представнику суб'єкта [199].

У 2006 р. законодавець долучив норму, згідно з якою рішення ЦВК про скасування реєстрації суб'єкта повинно прийматися за присутності останнього (чи його представника) [209]. Таке положення збільшувало ступінь відповідальності ЦВК за прийняття рішень і давало змогу суб'єктам реалізувати захист своїх виборчих прав. Така ситуація залишилася незмінною і до сьогодні.

У контексті проблеми відмови у реєстрації доцільним видавалося розроблення певного шаблону документації, яка подається для номінації. Це б дало змогу спростити роботу комісій, а також сприяло б реалізації пасивного виборчого права кандидатів та політичних партій.

Нарешті, важливим аспектом принципу загального пасивного виборчого права є альтернативність виборів. Його значення зростає з урахуванням того, що відсутність альтернативності під час виборів була основною ознакою та головним недоліком радянської виборчої практики.

Відмову від попередньої виборчої практики зафіксовано вже під час парламентських виборів 1990 р. Закон містив норму, спрямовану на забезпечення альтернативності виборів: «До реєстрації по виборчому округу представляється не менше двох кандидатів у депутати» [198].

На парламентських виборах 1994 р. законодавець приділив належну увагу альтернативності виборів. У нормативному акті зазначалося, що у випадку, коли за 15 днів до закінчення терміну реєстрації по округу балотується лише один зареєстрований кандидат, ОВК повинна повідомити про це по радіо та в пресі. Крім того, виборча комісія мала звернутися до виборців, партій (блоків), трудових колективів із пропозицією додатково здійснити висування [201].

У подальшому альтернативність виборів зводилася до положення, згідно з яким у випадку, якщо в окрузі залишився один кандидат, він вважається обраним, якщо отримає більше половини голосів виборців (якщо кількість голосів, які він отримає, буде більшою за кількість голосів «проти всіх») [199; 200; 202–206; 208].

Виняток становить Закон, який регулював проведення парламентських виборів 2006 р. Він не містив жодних норм, які б забезпечували альтернативність виборчого процесу. Це пов'язано з переходом на пропорційну виборчу систему. Однак ми вважаємо за доцільне все ж передбачити у чинному законодавстві, яке регулює парламентські вибори (у випадку повернення до пропорційної виборчої системи), ситуацію забезпечення альтернативності у разі, коли до парламенту балотуватиметься одна партія (блок). Але така ситуація нам видається більше гіпотетичною. Однак варіант, коли до парламенту проходить тільки одна політична сила, є реальнішим. Тому законодавець повинен вжити певних заходів, які б забезпечили реалізацію альтернативності у такому випадку і не дали б змоги одній політичній силі здобути абсолютну владу.

Вітчизняне виборче законодавство регулює і деякі інші аспекти реалізації альтернативності виборів. Так, у законодавстві була передбачена можливість голосування «проти всіх». Така норма давала можливість не тільки забезпечити більш альтернативний характер виборів, але й збільшити рівень явки, оскільки сприяла волевиявленню громадян, які не підтримують жодного суб'єкта. Можливість голосувати «проти всіх» уперше була закріплена у 1998 р. У подальшому вона була включена до усіх наступних редакцій виборчих законів [199; 202; 203; 205; 209]. Однак виняток становить чинне законодавство, яке скасовує вищезгадану норму [200; 211]. Це, на нашу думку, зменшує рівень альтернативності виборів та сприятиме зростанню рівня абсентеїзму. Крім того, така норма звужує право висловлення думки, свого відношення до влади загалом.

Як бачимо, українське виборче законодавство в основному на належному рівні регулює реалізацію принципу загального пасивного виборчого права: сталими є виборчі цензи щодо кандидатів, суб'єктів висування тощо. Чи не єдиним спірним та неоднозначним є аспект з регулюванням процедури підтримки ініціативи висування. На нашу думку, законодавець має піти у цьому плані у напрямку закріплення одночасно як інституту збору підписів, так і грошової застави, – як альтернативних способів на вибір кожного суб'єкта.

Принцип рівності суб'єктів виборчого процесу. Багато у чому демократичність виборів залежить від того, чи в рівних умовах будуть не тільки виборці, але й кандидати та партії (блоки) – суб'єкти виборчого процесу. В іншому випадку різні суб'єкти матимуть неоднакові шанси потрапити до влади, а відповідно воля громадян буде певною мірою викривлена.

Для реалізації принципу рівності суб'єктів останні повинні бути в однакових умовах на усіх стадіях виборів. Це, зокрема, стосується такого етапу, як висування і реєстрація. У цьому сенсі Закон 1990 р. містив тільки одну норму, яка давала змогу кандидатові балотуватися лише в одному окрузі [198]. Закон України «Про вибори Президента України» від 5 липня 1991 р. передбачав вільне та рівноправне висування кандидатів. Крім того, законодавець зазначив, що після реєстрації кандидати беруть участь у виборах на рівних засадах [204].

Варто зазначити, що, приймаючи новий виборчий закон напередодні парламентських виборів 1998 р., законодавець заклав у ньому норми, які істотно порушували принцип рівності суб'єктів на стадії висування та реєстрації [202]. Однак у цій ситуації свою позитивну роль відіграв КСУ, який своїм рішенням визнав ці положення Закону неконституційними. Скасованими були положення законодавства, які стосувалися:

- можливості одночасно балотуватися і в одномандатному, і у багатомандатному окрузі;
- встановлення неоднакових термінів висування кандидатів у багатомандатному та одномандатному округах;
- заборони партіям (блокам) висувати кандидатів в одномандатних округах, якщо вони не висунули свої списки кандидатів у багатомандатному окрузі;
- неоднакового терміну реєстрації кандидатів в одномандатному та багатомандатному округах;
- звільнення від збору підписів в одномандатному окрузі кандидатів, висунутих партіями (блоками), які в багатомандатному окрузі теж здійснили номінацію партійного списку [441].

Як бачимо, така незрозуміла позиція законодавця була виправлена судовою інстанцією. У цьому сенсі КСУ не тільки сприяв реалізації принципу рівності щодо висування та реєстрації, але й повинен був зняти це питання на майбутнє. Саме тому усі наступні редакції виборчих законів уже не містили жодних норм, спрямованих на порушення рівності суб'єктів на етапі висування та реєстрації.

Однак заради справедливості треба сказати, що під час парламентських виборів 2012 р. законодавець знову спробував реанімувати правову норму, згідно з якою одна особа мала право балотуватись і в одномандатному окрузі, і за партійним списком. В цьому плані знову позитивну роль зіграв КСУ, повторно визнавши цю правову норму неконституційною [458].

Важливе значення для реалізації принципу рівності суб'єктів має створення рівних умов щодо фінансування виборів. У цьому плані рівність залежить передусім від особливостей та характеру формування виборчих фондів.

Варто зазначити, що на парламентських виборах 1990 р. законодавець взагалі не передбачив фінансування виборів з боку кандидатів, а отже, не ставив вимогу про створення виборчого фонду [204]. Однак уже на парламентських виборах 1994 р. було запроваджено фінансування виборів з фонду кандидата, який утворювався за рахунок власних коштів партій, пожертвувань громадян України та юридичних осіб, які зареєстровані у нашій державі (за винятком підприємств з іноземними інвестиціями). Законодавець встановив обмеження щодо розмірів фонду, який не повинен був перевищувати сто мінімальних заробітних плат [201]. Таке обмеження мало на меті створення рівних умов для усіх суб'єктів у веденні виборчої кампанії.

Що стосується президентських виборів, то вже у законодавстві 1991 р. декларувалося право кандидатів мати власний виборчий фонд. При цьому встановлювалася не лише гранична сума коштів фонду (10 тис. мінімальних заробітних плат), але й обмежувалися розміри пожертвувань до нього (100 мінімальних заробітних плат). Також законодавець забороняв будь-які угоди та домовленості між жертводавцями і кандидатами щодо коштів, які перераховувалися до фонду [204]. Така ситуація сприяла як створенню для усіх

кандидатів рівних умов у веденні кампанії, так і зменшувала рівень їх залежності від спонсорів.

На президентських виборах 1994 р. ситуація із формуванням виборчих фондів залишилась незмінною. Однак уже на парламентських виборах 1998 р. законодавець не встановив ні граничного розміру фонду, ні граничної межі пожертвувань до нього [203]. Така ситуація, на нашу думку, порушувала принцип рівності суб'єктів і ставила у зручніше становище кандидатів, які були представниками великого бізнесу (чи підтримувалися ними). Але на президентських виборах 1999 р. залишилася чинною норма про обмеження розміру фонду та розміру внесків до нього: розмір фонду не повинен був перевищувати 100 тис. неоподаткованих мінімумів доходів громадян, а пожертвування однієї особи – 100 неоподаткованих мінімумів [203].

На парламентських виборах 2002 р. та президентських виборах 2004 р. законодавець залишив у силі наявність фінансових обмежень, змінивши лише їхні кількісні характеристики [199; 205]. Однак парламентські вибори 2006 р. і 2012 р. та президентські виборчі перегони 2010 р. та 2014 р. уже проходили без використання обмежень щодо граничного розміру виборчих фондів. Однак законодавець залишив у силі обмеження щодо розміру одного внеску до фонду [200; 203; 208; 209]. Такий стан справ, на нашу думку, є не зовсім доцільним, оскільки перетворює вибори не стільки у змагання особистих якостей суб'єктів, скільки у боротьбу їхньої грошової спроможності забезпечити собі перемогу. Тому ми вважаємо за доцільне знову повернути у чинне президентське законодавство граничні розміри фондів, що сприятиме реалізації рівності. Проте такі обмеження не повинні заважати суб'єктам вести повноцінну кампанію. Варто зазначити, що схожу позицію займають і міжнародні експерти [7].

Під час парламентських виборів 2014 р. у законодавстві відбулися значні зміни щодо формування виборчих фондів, які впливають на дотримання рівних умов для партій та кандидатів. З одного боку, варто відзначити позитивний момент: законодавець повернувся до практики обмеження розміру фонду. Для

партій граничний розмір фонду складає дев'яносто тисяч мінімальних заробітних плат, для кандидатів – чотири тисячі [207].

З іншого боку, було ліквідовано обмеження щодо розміру внесків до фондів. Вони не повинні перевищувати лише розмірів фонду [207]. Така ситуація є не зовсім зрозумілою: ліквідовуючи один недолік законодавства, його доповнюють іншим. З цього приводу КВУ справедливо зазначає: «Зокрема, в той час як у багатьох країнах Європи встановлено суттєві обмеження розміру внесків на підтримку партій та кандидатів, за чинним Законом виборчий фонд партії або кандидата фактично може бути сформований однією особою ...» [260]. Схожою є позиція і міжнародних спостерігачів [8].

Важливим аспектом дотримання принципу рівності суб'єктів є надання їм гарантій з боку законодавства щодо можливості здійснення виборчої кампанії. Закон, на основі якого проводились парламентські вибори 1990 р. в Україні, передбачав наявність недоторканності кандидатів у народні депутати: «Кандидат у народні депутати Української РСР не може бути притягнутий до кримінальної відповідальності, заарештований або підданий заходам адміністративного стягнення, які накладаються в судовому порядку, без згоди Центральної виборчої комісії» [198]. На президентських виборах 1991 р. законодавець до вищезгаданих гарантій додає заборону звільняти з роботи або переводити на іншу роботу чи посаду суб'єкта без його згоди під час виборчої кампанії [204].

Однак на парламентських виборах 1998 р. у зв'язку з рішенням КСУ положення про недоторканність кандидата у народні депутати було визнане неконституційним і втратило свою чинність [441]. Зате у законі з'явилася нова норма про те, що кандидат у депутати не може бути призваний на військову чи альтернативну службу, військові збори та навчання під час виборів [202].

У чинному виборчому законодавстві додатково кандидатам надано такі гарантії: право на отримання неоплачуваної відпустки на період участі у виборах; заборона переводити кандидата без його згоди на іншу роботу; скеровувати його у відрядження [200; 203].

Проте чи не найважливішим аспектом дотримання принципу рівності суб'єктів є створення рівних умов для ведення кандидатами та партіями (блоками) агітації. Оскільки агітація є одним з найважливіших етапів виборчої кампанії, саме рівність можливостей для впливу на політичні уподобання виборців за допомогою агітації багато у чому може забезпечити перемогу на виборах та свідчить про рівень демократичності виборчих процедур.

У парламентському законодавстві 1990 р. містилося тільки загальне положення про рівність агітації для суб'єктів: «Кандидати у народні депутати Української РСР з часу їх реєстрації виборчими комісіями мають рівне право виступати на передвиборних та інших зборах, нарадах, засіданнях, у пресі, по телебаченню, радіо. Матеріально-технічні засоби агітації у виборчому окрузі повинні бути рівними для усіх кандидатів у депутати» [198].

Під час президентських виборів 1991 р. законодавець дещо деталізованіше регулював дотримання рівності під час агітації. Зокрема, передбачалося виготовлення ЦВК через ОВК передвиборних плакатів для кожного кандидата на один округ у кількості примірників, що на 8 тис. перевищувала кількість діляниць у цьому окрузі. Також було можливим виготовлення цих плакатів у більшій кількості за бажанням кандидата з коштів його виборчого фонду [204].

Крім того, у нормативному акті містилися правила використання державних ЗМІ в агітації: надання суб'єктам безоплатно рівноцінного і однакового за обсягом часу мовлення як на загальнодержавному рівні, так і в межах окремого округу. Конкретний обсяг і час радіо- і телепередач встановлювався ЦВК (на загальнодержавному рівні), а в окрузі – ОВК за погодженням з керівником ЗМІ. Не оминув увагою законодавець і друкованих ЗМІ, засновниками яких є органи влади: у них суб'єкти мали право безоплатно розміщувати текст своєї передвиборчої програми обсягом не більше двох сторінок машинописного тексту в однаковому поліграфічному виконанні. Але дуже незначна увага у законі приділялася недержавним ЗМІ. Законодавець лише зазначав, що агітація у таких мас-медіа повинна здійснюватися на рівних умовах оплати для усіх кандидатів [204]. Під час парламентських та президентських виборів 1994 р. принцип

рівності суб'єктів щодо здійснення агітації залишився незмінним, за винятком зменшення у президентському законодавстві кількості безоплатно виготовлених плакатів для кандидата [201; 206].

Закон 1998 р. уже деталізованіше регулював агітацію у сенсі дотримання рівності суб'єктів. Це стосувалося, зокрема, виготовлення передвиборчих плакатів. Збільшувався їхній розмір (до чотирьох сторінок машинописного тексту, надрукованого через півтора інтервали – до 7800 знаків). ЦВК повинна була узгоджувати текст плакатів із відповідними суб'єктами. Сам плакат не повинен був містити неправдивих відомостей чи комерційної реклами. Публікація плакатів відбувалася у газетах «Голос України» та «Урядовий кур'єр» [202].

Також детальніше регламентувалося здійснення агітації у державних електронних ЗМІ. Законодавець зобов'язав комісії публікувати перелік усіх державних ЗМІ, які суб'єкти можуть використовувати для агітації за кошти Державного бюджету. Крім того, публікації підлягав розклад ефірного часу із зазначенням передвиборчих агітаційних телерадіопрограм та конкретної дати і часу їхнього виходу в ефір. Законодавець заборонив збіг таких передач у часі на загальнодержавних та місцевих каналах [202].

Однак законодавство 1998 р. містить доволі незрозумілі положення, спрямовані на забезпечення рівності суб'єктів: «...під час виборчої кампанії кандидатам у депутати, у тому числі тим, хто є працівниками радіо і телебачення, забороняється виступати на радіо і по телебаченню більше часу, ніж відведено для інших кандидатів у депутати» [202]. Подібні положення стосувалися і друкованих ЗМІ. Відомий дослідник проблем агітації О. Нельга з цього приводу зазначає, що ця норма викликала багато закономірних питань: про які ЗМІ (державні чи недержавні) йдеться? Про використання яких коштів йдеться? Про яких працівників ЗМІ йдеться (які здійснюють агітацію на «своєму» ЗМІ, чи в будь-якому мас-медіа)? тощо. Тому О. Нельга справедливо підкреслює: «Норми, викладені в цій частині, є настільки нечіткими, що намір втілювати їх у життя перетворюється на суцільний клубок питань» [379, с. 13].

Парламентське законодавство 1998 р., незважаючи на певну деталізацію порівняно з попереднім, усе ж багато у чому залишився декларативним. Крім того, невелика увага приділялась агітації у недержавних ЗМІ. На президентських виборах 1999 р. законодавець здійснив спробу забезпечити рівні умови для агітації не лише у ЗМІ, але й під час проведення масових заходів. Згідно із законом місцеві органи влади, підприємства, установи, організації державної, комунальної, а також змішаної власності (де частка державної власності перевищує 25 %) зобов'язувались безоплатно надавати приміщення для здійснення масових агітаційних заходів у визначений комісією час. Останні при цьому повинні були забезпечити рівні можливості для усіх кандидатів [203].

Також було уточнено використання державних ЗМІ за кошти Державного бюджету: у них агітація повинна була здійснюватися наданням суб'єктам рівноцінного і однакового за обсягом часу мовлення як на загальнодержавному рівні, так і в межах окремого виборчого округу [203]. Однак нормативний акт не втрачав своєї декларативності, оскільки не було передбачено чітких механізмів досягнення рівних умов для агітації.

У 2002 р. відбулася подальша деталізація агітації: закон передбачав безкоштовне виготовлення інформаційних плакатів суб'єктів (по п'ять примірників на кожную комісію для партій (блоків) у багатомандатному окрузі і по дві тисячі примірників на кожного кандидата в одномандатному окрузі). Також законодавець встановив чіткі вимоги щодо форми та змісту інформаційних плакатів. Для партій (блоків) вони повинні були містити їхні передвиборні програми, виборчий список партії (блоку) із зазначенням прізвищ, імені та по батькові, року народження, посади (заняття), місця роботи та проживання, партійності включених до цього списку кандидатів, фотографії перших п'яти кандидатів. В одномандатному окрузі інформаційні плакати повинні були містити біографію кандидата, його передвиборчу програму та фотокартку [199]. Крім того, законодавство 2002 р. передбачило агітацію у друкованих та електронних ЗМІ за рахунок Державного бюджету. Суб'єкти мали право опублікувати свої передвиборчі програми однакового розміру у друкованих ЗМІ.

Детальніше регламентувалася агітації за рахунок коштів Державного бюджету в електронних ЗМІ. Загальний час, який надавався партіям (блокам) у багатомандатному окрузі, повинен був становити не менше, як по 30 хвилин на загальнонаціональних теле- та радіоканалах, по 20 хвилин на регіональних радіо- та телеканалах. Що стосувалося кандидатів в одномандатних округах, то вони отримували право на агітацію у регіональних теле- і радіоканалах тривалістю по 10 хвилин [199].

Законодавець задекларував проведення агітації на парламентських виборах 2002 р. за рахунок власних коштів суб'єктів на умовах рівної оплати за одиницю ефіру чи друкованої площі. Для цього законодавство містило вимогу до ЗМІ встановити не пізніше 80 днів до виборів розцінки за одиницю ефіру та друкованої площі. Такі розцінки не повинні були перевищувати розмір плати за комерційну рекламу та не могли змінюватися впродовж виборів [199].

Подальший розвиток правового регулювання рівних умов для агітації спостерігався на виборах 2004 р. Для агітації в електронних ЗМІ за рахунок коштів Державного бюджету кандидату надавалися такі часові ресурси: не менше 30 хвилин на загальнонаціональному телеканалі та 45 хвилин – на загальнонаціональному радіоканалі, по 30 хвилин на регіональних телеканалах та по 20 хвилин – на регіональних радіоканалах у кожному з регіонів України. Вищезгаданий час повинен був надаватися на кожному з каналів тричі у рівних частках [205].

Агітація за рахунок власних коштів кандидатів у ЗМІ усіх форм власності теж відбувалося на основі рівної оплати за одиницю друкованої площі та ефірного часу. Для цього ЗМІ встановлювали відповідні розцінки, які не могли перевищувати відповідний середньозважений показник вартості за останній квартал року, що передував року проведення виборів. Такий показник визначався ЦВК разом з Національною радою України з питань телебачення та радіомовлення і Державним комітетом телебачення і радіомовлення [205].

Позитивний зміст щодо агітації за рахунок коштів фонду кандидата мали два положення закону: розцінка вартості одиниці ефірного часу та друкованої площі

не могла змінюватися впродовж виборів; ЗМІ не могли надавати знижку на оплату окремому кандидату чи політичній партії (блоку), які його висунули [205]. Такі норми істотно зменшували можливість зловживань та створення нерівних можливостей для кандидатів у веденні виборчої кампанії.

Однак використання для створення рівності умов кандидатів такого параметра, як середньозважений показник вартості, не є виправданим. Хоча, з одного боку, він стає на заваді необґрунтованого заробляння ЗМІ надприбутків під час виборів, з іншого, – звичайна конкуренція та впливовість ЗМІ корегує цю ситуацію. Тому введення середньозваженого показника не було, на нашу думку, цілком справедливим, оскільки зрівнювало ЗМІ, які мали абсолютно різну впливовість та цінність. Крім того, врахування цього показника було доволі копіткою справою. З цього приводу член ЦВК А. Магера слушно підкреслював, що рейтинговий ЗМІ не повинен «страждати» за інших і не зобов'язаний «ділитися» своїм прибутком, здобутим у результаті професійної копіткої праці з кандидатом лише через те, що йдуть вибори [350, с. 487].

Доцільнішим видається використання такого показника, як середня вартість комерційної реклами у кожному ЗМІ за останній період перед виборами. При цьому позитивним було б обчислення цього показника окремо для вихідних та будніх днів з урахуванням так званого «прайм-тайму» та «офф-тайму».

Важливим чинником, який сприяв створенню для кандидатів рівних умов агітації, була норма, згідно з якою ЗМІ, який надав друковану площу чи ефірний час одному з кандидатів для агітації, не міг відмовити іншому у цьому ж, причому зобов'язаний був зробити це на аналогічних умовах. Це саме стосувалося і надання приміщень для передвиборних публічних заходів чи агітації. Виняток робився для ЗМІ чи приміщень, які були у власності чи постійному користуванні партій (блоків) – суб'єктів виборчого процесу [205].

Варто наголосити на цікавій деталі: попри те, що на президентських виборах 2004 р. законодавство найдетальніше порівняно з попередніми редакціями регламентувало забезпечення рівності кандидатів у проведенні агітації, практика показала, що саме принцип рівності суб'єктів був одним із найбільш

порушуваних під час виборів. Це говорить про те, що навіть досконале виборче законодавство є недієвим без наявності політичної волі щодо його дотримання.

На парламентських виборах 2006 р. ситуація із створенням рівних умов для ведення кандидатами і партіями (блоками) агітації залишилася незмінною. Виняток становило деяке збільшення кількості ефірного часу на загальнонаціональних теле- та радіоканалах, яке надавалося суб'єктам за рахунок коштів Державного бюджету [209].

Чинне виборче законодавство містить додаткові нововведення, які, на нашу думку, сприяють ефективнішому забезпеченню рівності участі в агітації. Зокрема, законодавець вперше спробував забезпечити рівні умови агітації з допомогою зовнішньої реклами. Він зобов'язав юридичні та фізичні особи, які надають зовнішні рекламні носії, забезпечувати рівний доступ до них всіх суб'єктів [207; 211]. Попри певну декларативність положення, варто відзначити його позитивний характер щодо забезпечення рівності умов для агітації.

Також законодавець зобов'язав ЗМІ висвітлювати події, пов'язані із виборами, на засадах повноти, точності, достовірності, об'єктивності та неупередженості. Крім того, ЗМІ повинні збалансовано висвітлювати коментарі всіх суб'єктів щодо подій, пов'язаних із виборами, та не надавати певним суб'єктам переваг [207; 211].

Нарешті, у чинному законодавстві було змінено принципи розрахунку вартості одиниці друкованої площі та одиниці ефірного часу для агітації за рахунок коштів виборчого фонду суб'єкта. Вони встановлюються самостійно кожним ЗМІ не пізніше 100 днів до виборів і не повинні перевищувати розміру середньоарифметичного значення ціни на комерційну рекламу за останні три квартали року, що передують року проведення виборів. ЗМІ дозволяється розраховувати такі розцінки окремо для робочих та вихідних днів, а також окремо для різних періодів ефірного часу чи друкованої площі, які відрізняються за кількістю потенційної аудиторії. Щодо ЗМІ, які були створені після 1 квітня року, що передують проведенню виборів, то їхні розцінки повинні встановлюватися на основі даних за весь період діяльності та не повинні перевищувати за

розмірами розцінок газети «Голос України» (для друкованих ЗМІ), Національної телекомпанії України та Національної радіокомпанії України (для телерадіоорганізацій) [200; 211].

На парламентських виборах 2014 р. законодавець надав право телерадіокомпаніям створювати та поширювати у прямому ефірі передачі із участю суб'єктів чи їх довірених та уповноважених осіб. Такі передачі повинні відбуватися у формі дебатів чи дискусій з дотриманням рівних умов та рівного доступу. Вартість участі та обсяг ефірного часу для кожного суб'єкта повинні бути однаковими [207].

Одвічною проблемою усіх виборчих кампаній у світі є забезпечення рівних умов у веденні виборчої кампанії провладними та опозиційними суб'єктами. Тут важливо створити дієві механізми, які б унеможливили зловживання своїм службовим становищем провладними кандидатами. Ця проблема набуває особливого забарвлення та важливості саме під час агітації.

На парламентських виборах 1990 р. діяла загальна норма, яка забороняла кандидатам використовувати службове становище. Крім того, законодавець передбачив звільнення кандидата на період агітації від виконання виробничих та службових обов'язків із збереженням середньої заробітної плати [198]. Але загальна декларативність вищезгаданих норм зводив їх до формальності і не сприяв дотриманню цих положень на практиці.

У 1991 р. обов'язковий характер відпустки кандидата був замінений на факультативний: він міг бути звільнений від виконання службових чи виробничих обов'язків за своїм бажанням [204]. Така норма діяла і на президентських та парламентських виборах 1994 р. [201; 206].

Під час парламентських виборів 1998 р. законодавець спробував надати відпустці кандидата (крім кандидатів – народних депутатів) імперативності. Однак КСУ визнав це рішення таким, що не відповідає Конституції [441]. Завдяки рішенню суду питання про обов'язковість чи факультативність відпустки для кандидата (як і для держслужбовців зокрема) було закритим.

Певну деталізацію норм, спрямованих на обмеження зловживання службовим становищем, ми можемо спостерігати аж у 1999 р. У законодавстві зазначалося: «Кандидатам у Президенти України, які обіймають посади, у тому числі за сумісництвом, в органах державної влади, в органах місцевого самоврядування, на державних підприємствах, установах, організаціях, у військових формуваннях, утворених відповідно до законів України, забороняється залучати або використовувати для будь-якої роботи, пов'язаної з проведенням своєї виборчої кампанії, підлеглих їм осіб (у робочий час), службовий транспорт, зв'язок, устаткування, приміщення, інші об'єкти та ресурси за місцем роботи» [203].

На парламентських виборах 2002 р. до вищезгаданого переліку додалася заборона провладним суб'єктам використовувати для агітації службові та виробничі наради, збори колективу [199]. І нарешті, під час парламентських виборів 2006 р., крім підлеглих осіб, провладним суб'єктам було заборонено залучати на свою підтримку також інших осіб, що перебувають у службовій залежності чи адміністративному підпорядкуванні від них (у робочий час). Також законодавець заборонив використовувати для агітації за рахунок коштів фонду приміщення органів влади, а також розміщення в них політичної реклами.

На президентських виборах 2014 р. законодавець дещо деталізував обмеження щодо використання службового становища. Для кандидатів, які працюють у владних структурах, згідно з нормативно-правовим актом «... забороняється залучати для передвиборної агітації або використовувати для будь-якої роботи, пов'язаної з проведенням передвиборної агітації, підлеглих їм осіб, службовий транспорт, зв'язок, устаткування, приміщення, інші об'єкти та ресурси за місцем роботи, а також використовувати службові чи виробничі наради, збори колективу для проведення передвиборної агітації» [211]. Як бачимо, вказана норма є доволі позитивною, оскільки передбачає заборону використання підлеглих осіб не лише у робочий час, а загалом під час виборчої кампанії. Водночас нормативно-правовий акт оминає питання використання під час виборчої кампанії осіб, які залежать від кандидата-посадовця, але самі не є

службовцями (технічний персонал). Схожа норма щодо використання підлеглих осіб існує і у чинному парламентському виборчому законодавстві [200].

Не менш важливою умовою дотримання принципу рівності суб'єктів є неупереджене та однакове ставлення влади до усіх політичних сил, які ведуть боротьбу на виборах. У 1991 р. уперше був задекларований цей аспект принципу рівності суб'єктів: неупередженість до кандидата з боку державних органів, установ і організацій, органів місцевого самоврядування [204]. У 1998 р. це положення було доповнене заборонаю участі в агітації державних установ і організацій, органів самоврядування та їх посадових і службових осіб, зокрема голів, заступників голів, секретарів і членів виборчих комісій [202]. Під час парламентських виборів 2006 р. законодавець заборонив втручання органів влади у виборчий процес, за винятком передбачених законодавством випадків [209].

Важливим аспектом принципу рівності є неупереджене ставлення ЗМІ до різних суб'єктів. Доволі довго законодавство України упускало з поля зору цю проблему, і лише під час парламентських виборів 1998 р. законодавець вводить норму, спрямовану на об'єктивність та неупередженість ЗМІ: «Державним телерадіоорганізаціям, друкованим засобам масової інформації з державною участю, участю органів місцевого самоврядування, їх посадовим особам, творчим працівникам засобів масової інформації у період виборчої кампанії у своїх повідомленнях, матеріалах і передачах забороняється підтримувати або віддавати перевагу в будь-якій формі тим чи іншим політичним партіям, виборчим блокам партій, кандидатам у депутати, їхнім передвиборним програмам» [202]. У законодавчому акті також містилася норма, яка забороняла включати в інформаційні телерадіопрограми агітаційні матеріали та політичну рекламу. Остання повинна була бути відокремлена і означена як така [202].

На парламентських виборах 2002 р. законодавець здійснив спробу розмежувати такі поняття, як «передвиборна агітація» та «інформаційні повідомлення». Згідно з законом, до агітації не належали офіційні повідомлення під час виборів про дії влади, пов'язані з виконанням службових обов'язків, якщо вони не містять коментарів агітаційного характеру, а також відео-, аудіозаписи,

кінозйомки, фотоілюстрації. Крім того, було заборонено впродовж 20 хвилин до і після трансляції агітаційних програм у будь-якій формі коментувати чи оцінювати зміст програми та давати будь-яку інформацію про суб'єкта [199].

Вищезгадане положення, на нашу думку, містило певні упущення. Зокрема, розмежовуючи поняття «агітація» та «інформаційні повідомлення», законодавець не ставив вимог щодо того, якими вони повинні бути і як доводитись до відома аудиторії. Крім того, неврегульованим залишалось питання наявності у кандидата-чиновника під час здійснення посадової діяльності речей, які дозволятимуть ідентифікувати його як учасника виборів.

У 2006 р. законодавець вже врахував це упущення і, розмежовуючи агітацію та інформаційні повідомлення, він ставить до кандидатів вимогу не містити коментарів агітаційного характеру, зйомок та ілюстрацій про дії зазначених суб'єктів [209]. Це дало змогу зменшити можливість використання своєї професійної службової діяльності як інформаційних приводів для агітації та спонукання виборців голосувати на свою користь кандидатам-чиновникам.

Нарешті, на парламентських виборах 2012 р. законодавець здійснив ще одне уточнення: агітаційні заходи, які проводяться партією, яка не має статусу суб'єкта виборчого процесу з метою популяризації власної діяльності чи роз'яснення своєї позиції за умови, що під час таких заходів не згадуються жодним чином суб'єкти виборчого процесу, не належить до агітації [200].

Також варто зазначити, що під час парламентських виборів 2014 р. законодавець скоротив час заборони коментування агітації до її трансляції і після з 20 хвилин до 10 хвилин [207]. Така ситуація, на наше переконання, дещо погіршує рівень неупередженості ЗМІ та можливість реалізувати рівність умов для проведення агітації для різних суб'єктів.

Незважаючи на постійне вдосконалення законодавства щодо забезпечення принципу рівності суб'єктів, практика показує, що цей принцип є одним із найбільш порушуваних і підтверджує думку про те, що провладні суб'єкти порівняно з опозиційними мають значно кращі можливості для ведення своєї кампанії. Звичайно, тут необхідно врахувати і той момент, що повне нівелювання

впливу «стартової переваги» кандидатів-чиновників є непосильним завданням. Крім того, необхідне ефективніше регулювання прихованої політичної реклами, а також реалізації спеціально під виборчий процес соціальних програм, спрямованих на збільшення популярності провладних суб'єктів.

Принцип свободи агітації. Агітація є центральною стадією, серцевиною виборів. Саме рівень демократичності агітації значною мірою визначає як шанси суб'єкта на перемогу, так і демократичність інституту виборів. Агітація повинна здійснюватися з дотриманням принципу свободи. Тому важливо, щоб законодавство містило положення, які б давали можливість усім учасникам виборів вільно проводити агітацію за тих чи інших суб'єктів.

У 1990 р. законодавство надало право суб'єктам номінації кандидатів (трудовим колективам, громадським організаціям, колективам навчальних закладів, військовослужбовцям, виборцям) безперешкодно здійснювати агітацію за чи проти кандидатів, вільно і всебічно обговорювати їхні якості [198].

На парламентських виборах 1994 р. законодавець уможливив обговорення не лише кандидатів, але й партій (блоків), які їх висунули [201]. Таке уточнення, на нашу думку, було цілком доречним, оскільки давало змогу донести до електорату повнішу інформацію про кандидатів. У подальшому усі редакції виборчих законів зберігали незмінними вищесказані положення.

Важливе значення для свободи агітації має її проведення у різноманітних формах та за допомогою різноманітних засобів, які необхідно закріпити у законодавстві. Варто зазначити, що на початкових етапах виборчої практики незалежної України законодавство містило доволі загальні положення про форми і засоби агітації. На парламентських виборах 1990 р. законодавець лише зазначив, що агітація може відбуватися на зборах, у пресі, по телебаченню та радіо [198].

Під час парламентських виборів 1994 р. законодавець зазначає, що агітація може проводитися у будь-якій формі і будь-якими засобами, що не суперечать Конституції та законам нашої держави [201]. Такий стан справ існував включно до президентських виборів 1999 р. і свідчив, на нашу думку, про певні упущення законодавства, оскільки загальність положень унеможливив чітко ідентифікувати

певні дії суб'єкта як агітацію, а отже, не давав змоги застосувати до них правила проведення агітації.

Під час виборів 2002 р. у законодавстві містився перелік форм агітації у ЗМІ: публічні дебати, дискусії, круглі столи, прес-конференції, інтерв'ю, виступи, політична реклама, теленариси, відеофільми, інші публікації та повідомлення [199]. Позитивним аспектом був незакритий перелік форм агітації, оскільки законодавець уможливив її здійснення і в інших формах. Це сприяло повноті агітації і не обмежувало необґрунтовано дії суб'єктів під час виборів. Вищезгаданий перелік форм і засобів агітації залишився незмінним і на президентських виборах 2004 р. [205].

Проте варто зазначити, що вищезгадані форми і засоби агітації стосувалися лише її здійснення у ЗМІ, тобто законодавець обмежено регулював здійснення агітації. Тому позитивним аспектом у 2006 р. була спроба законодавця охопити усі наявні у виборчій практиці форми та засоби агітації. Зокрема, у законі перелічені такі агітаційні форми: збори громадян та інші зустрічі з виборцями; мітинги, походи, демонстрації, пікети; публічні дебати, дискусії, «круглі столи», прес-конференції, які стосуються суб'єкта виборчого процесу; оприлюднення у ЗМІ політичної реклами, виступів, інтерв'ю, нарисів, відеофільмів, аудіо- та відеокліпів, інших публікацій та повідомлень; розповсюдження плакатів та інших друкованих матеріалів чи видань, в яких містяться матеріали агітації; розміщення друкованих агітаційних матеріалів чи політичної реклами на зовнішніх носіях; проведення концертів, вистав, спортивних змагань, демонстрації фільмів та телепередач чи інших публічних заходів за підтримки суб'єктів, а також оприлюднення інформації про таку підтримку; публічні заклики голосувати чи не голосувати за певних суб'єктів або публічна оцінка їхньої діяльності; інші форми, що не суперечать Конституції та законам України [209]. Ідентичною була ситуація і на парламентських виборах 2012 р. [200]. А під час парламентських виборів 2014 р. законодавець до форм агітації, крім існуючих раніше, відніс також встановлення агітаційних наметів [207].

Деталізований перелік форм агітації, а також відкритість переліку, були істотним кроком уперед у правовій регламентації принципу свободи агітації. Але відсутність донедавна схожого переліку форм агітації у законодавстві про вибори Президента України робила очевидною потребу у його доопрацюванні у плані здійснення агітації. Тому доволі позитивними стали зміни до президентського виборчого законодавства напередодні виборів 2014 р., відповідно до яких відбулася уніфікація законів, які регулюють проведення виборів глави держави та виборів народних депутатів [211]. Тому можна стверджувати, що у чинному виборчому законодавстві форми агітації є доволі деталізованими та дають змогу суб'єктам доводити всебічну інформацію про себе до всіх прошарків електорату.

Оскільки політична реклама є однією з важливих форм агітації, то нам видається важливим її законодавче закріплення та регулювання. Однак донедавна у законодавстві не існувало навіть дефініції цього поняття. Лише під час парламентських виборів 2006 р. закон визначає поняття політичної реклами [209]. Чинне парламентське законодавство дає інше трактування політичної реклами, яке є деталізованішим від попереднього [200]. Тому доцільним є включення цієї дефініції і в чинне президентське законодавство.

Для реалізації свободи агітації необхідно створити сприятливі умови для її проведення. Тому вбачається необхідною регламентація діяльності органів влади під час виборів щодо створення належних та рівних умов суб'єктам для здійснення ними агітації. Оскільки у 1990 р. агітація проводилась лише за рахунок державних коштів, то законодавець відводив велику роль у здійсненні агітації державним структурам. Зокрема, передбачалось надання суб'єктам номінації приміщень для зборів, а також ЗМІ для агітації. Крім того, законодавець зобов'язав державні та громадські органи, керівників підприємств, установ та організацій, сільські, вуличні, квартальні, домові та інші комітети надавати допомогу кандидатам в організації та проведенні зустрічей з виборцями, а також в одержанні необхідних довідкових та інформаційних матеріалів [198]. У 1991 р. законодавець зобов'язав місцеві органи влади відводити місця та облаштовувати стенди і дошки у публічних місцях для розміщення агітаційних матеріалів [204].

Якісні зміни у плані ролі держави у здійсненні агітації відбулися під час виборів 2002 р., коли законодавець зобов'язав відповідні державні органи стежити за тим, щоб регіональні державні та комунальні теле- та радіоорганізації не переривали своїми передачами передвиборні програми суб'єктів, які транслюються на загальнонаціональних телерадіоканалах за рахунок коштів Державного бюджету. Крім того, влада повинна була стежити, щоб не збігалися в часі теле- та радіопередачі на загальнонаціональному рівні за кошти бюджету [199]. Ці норми залишилися у чинному виборчому законодавстві.

Принцип свободи агітації не виключає наявності певних обмежень щодо її здійснення. Ці обмеження можна поділити на обмеження за часом, за суб'єктами, за методами, за місцем та за фінансуванням. Важливо розглянути, в який спосіб українське законодавство регулює та обмежує агітацію за усіма вказаними параметрами. В українському законодавстві початок агітаційної кампанії прив'язувався до різних подій. Вже починаючи з виборів 1990 р. агітація могла здійснюватися після реєстрації кандидата [198]. Такий порядок початку агітації існував включно з президентськими виборами 1999 р. і був, на нашу думку, не зовсім оптимальним, оскільки ставить кандидатів у нерівне становище та може сприяти зловживанням з боку комісій щодо їх вчасної реєстрації.

Тому позитивною ми вважаємо прив'язку початку агітації у 2002 р. до конкретної дати: закон передбачив початок агітаційної кампанії за 50 днів до виборів [198]. Однак доводиться констатувати, що вже на парламентських виборах 2006 р. законодавець знову вирішив повернутися до прив'язки початку агітації до процедури реєстрації. Це стосується і подальших редакцій виборчих законів, а також чинного виборчого законодавства [200; 203; 208; 209]. Тому ми вбачаємо доцільність у зміні термінів агітації та закріпленні у виборчому законодавстві прив'язки початку агітаційних дій до конкретного часу перед днем виборів.

Важливе значення для демократичності виборів має і кінцева дата агітації. Варто зауважити, що вже у 1990 р. законодавець заборонив агітацію у день виборів [198]. Це ж стосується і президентських виборів 1991 р. та 1994 р., а також парламентських виборів 1994 р. На останніх, крім того, було накладено

вето на спроби бойкотувати вибори у будь-якій формі [201]. Під час парламентських виборів 1998 р. законодавець заборонив агітацію у день виборів, але зазначає, що друковані агітаційні матеріали, які були вивішені до дня виборів поза межами приміщення для голосування, залишалися на своїх місцях [202]. Такий стан справ хоч і був, на нашу думку, кроком уперед, все ж не був оптимальним. Це пояснюється як замалим часовим обмеженням агітації (день виборів є закоротким терміном для того, щоб спокійно обдумати ситуацію та зробити усвідомлений вибір), так і впливом на електорат у день виборів друкованої агітаційної продукції, яка залишалася у полі зору виборця.

На президентських виборах 1999 р. законодавець заборонив проводити агітацію не лише у день виборів, але і в день, що йому передує [203]. І нарешті, у 2002 р. законодавець зобов'язав відповідні служби місцевих органів влади знімати усі агітаційні матеріали, починаючи з 24 години останньої п'ятниці, що передує дню виборів [199]. Під час парламентських виборів 2006 р. законодавство конкретизує заборонені дії у день та напередодні дня виборів. Так, крім заборони агітації, було заборонено: проводити масові акції (збори, мітинги, походи, демонстрації, пікети) від імені суб'єкта; розповсюджувати агітаційні матеріали та публічні оголошення про підтримку суб'єктом проведення концертів, вистав, спортивних змагань, демонстрації фільмів та телепередач чи інших публічних заходів [209]. Ці положення було перенесено і у виборче законодавство, яке регулювало проведення парламентських виборів 2012 р. та 2014 р. [200]. Схожі положення містить і чинне президентське виборче законодавство [211].

Така ситуація свідчить про намір законодавця створити максимально сприятливі умови для формування уподобання виборців на основі отриманої інформації без зовнішнього тиску у спокійній атмосфері. На нашу думку, одного дня перед виборами цілком достатньо, щоб громадяни проаналізували хід виборчої кампанії та зробили раціональне волевиявлення у своїх інтересах.

Крім здійснення агітації, часовим обмеженням також повинні підлягати результати соціологічних опитувань, які теж мають істотний вплив на формування електоральних уподобань виборців. Варто зазначити, що тривалий

час в Україні законодавець упускав це питання з поля зору. Лише на парламентських виборах 1998 р. було зазначено, що за 15 днів до виборів оголошення у ЗМІ результатів соціологічних досліджень, опитувань громадської думки та інших прогнозів щодо рейтингів суб'єктів заборонено [202].

У 2002 р. законодавець додатково заборонив оприлюднювати у день виборів результати екзит-полів до закінчення голосування. Проте була загублена норма про заборону оприлюднення, крім результатів соціологічних опитувань, також прогнозів [199]. Це було істотним недоліком, оскільки давало змогу впливати на виборців напередодні голосування за допомогою публічних прогнозів відомих особистостей щодо результатів волевиявлення. У наступних редакціях законів цей нюанс не був врахований, що створює необхідність його включення у законодавство в майбутньому.

Водночас у чинне законодавство було внесено певні зміни щодо оприлюднення результатів соціологічних опитувань – їх заборонялося оприлюднювати впродовж останніх двох (раніше – п'ятнадцяти чи десяти) днів до виборів. Також законодавець детальніше регламентував проведення опитувань на дільниці в день голосування: крім заборони оприлюднення їх результатів до закінчення голосування, було поставлено вимогу, відповідно до якої способи проведення таких опитувань повинні забезпечувати збереження таємниці голосування [200; 207; 211].

Варто відзначити, що такі нововведення несуть різну якісну оцінку. З одного боку, часова лібералізація щодо оприлюднення результатів соціологічних опитувань є, на наше переконання, дещо неправильною, оскільки отримання виборцем інформації безпосередньо напередодні дня голосування може дезорієнтувати його та призвести до негативних наслідків – ухилення від участі у виборах або ж вчинення волевиявлення всупереч своїм бажанням та інтересам. З іншого боку, бажання законодавця зберегти таємницю під час проведення екзит-полів варто оцінювати виключно позитивно.

Наступним є обмеження агітації за суб'єктами. На початкових етапах виборчої практики України законодавство характеризувалося відсутністю норм,

спрямованих на регулювання цього типу обмежень [198; 201; 204; 206]. Лише у 1998 р. законодавець заборонив участь в агітації посадових та службових осіб. Подібна заборона стосувалася і членів комісій [202]. У 1999 р. до переліку суб'єктів, яким заборонено здійснювати агітацію, були додані особи без громадянства [203]. У 2002 р. було здійснено істотне уточнення щодо заборони участі у агітації членів комісій: останнім заборонялося здійснювати агітаційні дії лише під час виконання своїх обов'язків [199].

На парламентських виборах 2006 р. законодавець розширив та деталізував коло суб'єктів, щодо яких існують обмеження агітації. До цього переліку додатково потрапили правоохоронні органи і суди. Що ж стосується іноземців та осіб без громадянства, то законодавець зробив уточнення щодо їхньої заборони здійснювати агітацію через журналістську діяльність, а також у формі участі у концертах, виставах, спортивних змаганнях, інших публічних заходах, що проводяться на підтримку суб'єктів [209].

Під час парламентських виборів 2012 р. законодавець вперше заборонив здійснення агітації авторам і ведучим телерадіопередач, які є кандидатами у депутати. Крім того, було лібералізовано обмеження щодо здійснення агітації посадовим і службовим особам органів влади, правоохоронних органів та судів: їм заборонялося проводити агітацію лише у робочий час [200]. Ми вбачаємо недосконалість цього положення, оскільки воно сприяє використанню службового становища та порушує рівні умови участі суб'єктів в агітації. Напередодні президентських виборів 2014 р. у законодавство було внесені зміни, які закріпили, хоч і менш деталізовано, аналогічний до чинного парламентського законодавства перелік суб'єктів, яким забороняється здійснювати агітацію [203; 211]

Вищезгадані уточнення щодо обмеження агітації були реакцією на недоліки виборчої практики України в агітаційний період і спрямовувались на охоплення максимально широкого кола осіб, здійснення агітації якими порушує принцип свободи агітації.

Для реалізації принципу свободи агітації важливе значення відіграє якість самої агітаційної продукції та агітаційних дій. Тому цей принцип передбачає

наявність обмежень агітації за методами. На парламентських виборах 1990 р. законодавець не приділяє цій проблемі жодного значення, а під час президентських виборчих перегонів 1991 р. обмежується загальною фразою про те, що агітаційні матеріали повинні відповідати вимогам закону, а зміст погоджуватися з виборчою комісією [198; 204].

Під час парламентських виборів 1994 р. законодавець здійснив спробу унеможливити агітацію з використання «брудних» технологій, зобов'язавши ЗМІ за тиждень до голосування утримуватися від обнародування неперевіраних даних, які компрометують певного кандидата. В іншому випадку ЗМІ зобов'язувався у тижневий термін, але не пізніше, як за день до виборів, надати відповідному кандидатові можливість для спростування компромату [201]. Це положення, як бачимо, характеризувалося загальністю і не визначало ні умов, за яких компромат вимагає спростування, ні характеристики самого процесу спростування.

На президентських виборах 1994 р. законодавець конкретизує вимоги до змісту агітаційних матеріалів. Такі матеріали, зокрема, не повинні були містити таємні та неправдиві відомості, заклики до насильницьких дій чи комерційну рекламу [206]. Під час парламентських виборів 1998 р. законодавець заклав додаткові обмеження щодо методів ведення агітації. Зокрема, була заборонена анонімна агітація. Для цього у законі була поставлена вимога, згідно з якою друковані агітаційні матеріали повинні були містити інформацію про організацію, установу, осіб, які відповідальні за їх випуск, вихідні дані установи, яка здійснила друк, загальний наклад примірників. Крім того, один примірник кожного виду друкованих матеріалів кандидати були зобов'язані не пізніше, ніж через три дні після виготовлення, передати до виборчої комісії з особистим підписом [202].

Також законодавець заборонив включення до інформаційних передач агітаційних матеріалів та політичної реклами. Остання повинна була бути відокремлена та означена як така. Крім того, було заборонено переривати агітацію комерційною рекламою чи іншими повідомленнями. І нарешті, заборонялася агітація, яка супроводжувалася наданням виборцям безоплатно або на пільгових умовах товарів, цінних паперів. Позитивним аспектом законодавства 1998 р. було

також передбачення можливих дій влади на порушення обмежень агітації за методами: «У випадку розповсюдження анонімних агітаційних матеріалів або агітаційних матеріалів під псевдонімом чи матеріалів із закликами до насильницького повалення конституційного ладу, порушення територіальної цілісності держави, до національної, мовної, расової, релігійної нетерпимості виборчі комісії після отримання такої інформації зобов'язані звернутися до органів внутрішніх справ з метою припинення незаконної агітації та вжиття заходів, передбачених законодавством України» [202].

Зі сказаного можна зробити висновок, що на виборах 1998 р. законодавець регулював обмеження агітації за методами лише у друкованих ЗМІ. Тому позитивним у 2002 р. було застосування таких обмежень також для соціологічних опитувань. Законодавство поставило вимогу до ЗМІ у разі оприлюднення результатів опитування громадської думки зазначати організацію, яка здійснювала опитування, час його проведення, кількість опитаних, метод збору інформації, точне формулювання питань та статистичну оцінку можливої похибки [199].

Позитивно можна охарактеризувати і заходи щодо уникнення анонімності політичної реклами у електронних ЗМІ у 2002 р.: «Протягом демонстрації політичної реклами обов'язково демонструється повна назва її замовника у формі текстового повідомлення, яке має займати не менше п'ятнадцяти відсотків площі екрану і бути виконане контрастним кольором до фону та бути сприйнятним для глядача» [209].

На парламентських виборах 2006 р. також була конкретизована заборона здійснення агітації, що супроводжувалася підкупом. До останнього законодавець не зарахував надання виборцям безоплатно товарів, що містять візуальні зображення назви, символіки, прапора суб'єкта процесу за умови, що вартість таких товарів не перевищує 3 % від мінімального розміру заробітної плати [209].

У законодавстві 2012 р. було введено низку положень, що сприяють демократичності та прозорості виборів. Так, законодавець впровадив вимогу, згідно з якою, оприлюднюючи результати опитувань громадської думки, крім згаданих у попередніх редакціях законів інформації, необхідно зазначати відомості

про замовника опитування [200]. Така норма дасть змогу виборцю, на нашу думку, мати чіткіше уявлення про характер та достовірність такого опитування.

Ще одним вдосконаленням на виборах 2012 р. стало правове регламентування оприлюднення телерадіоорганізаціями результатів інтерактивних опитувань аудиторії, пов'язаних з виборами: «... учасникам передачі забороняється коментувати результати таких опитувань або іншим чином посилатися на них. Протягом всього часу оприлюднення результатів інтерактивного опитування аудиторії повинно супроводжувати текстове повідомлення. «Це опитування відображає думку лише цієї аудиторії», яке має демонструватися на екрані (для телепередач) у формі, сприйнятній для глядача, чи бути озвученим (для радіопередач) чітким текстом диктора або ведучого передачі безпосередньо перед і після оприлюднення зазначених результатів» [200]. Під час парламентських виборів 2012 р. законодавець також заборонив розповсюдження завідомо недостовірних чи наклепницьких даних про суб'єктів лише у тому випадку, коли це встановлено у судовому порядку [200].

Напередодні парламентських виборів 2014 р. до законодавства було внесено доповнення, яке забороняло розміщення політичної реклами в одному блоці із комерційною чи соціальною. Крім того, було заборонено використовувати у соціальній чи комерційній рекламі прізвища чи портрети кандидатів, а також назви і символіки партій, які балотуються у парламент [207]. Аналогічні обмеження агітації містить і чинне президентське законодавство. Однак варто відзначити, що воно є дещо більш декларативним порівняно із парламентським. Це стосується, зокрема, відсутності деталізації вимог до соціальної та комерційної реклами під час виборів, а також агітації без підкупу [203; 211].

Наступним є обмеження агітації за місцем здійснення. Вперше воно було зафіксовано у 1991 р. і передбачало можливість місцевої влади приймати рішення про заборону розміщення агітаційних матеріалів на окремих будівлях, які є пам'ятками архітектури, а також з метою безпеки дорожнього руху [204]. Але відсутність імперативності норми робила її декларативною та важкою у застосуванні.

На парламентських виборах 1994 р. законодавець додатково застосував обмеження щодо агітації у військових частинах. Організація зустрічей кандидатів з військовослужбовцями покладалася на ОВК з обов'язковим запрошенням усіх кандидатів. В інших випадках відвідування військових частин кандидатами, а також їх довіреними особами, агітаторами і представниками партій, блоків та рухів заборонялося [201]. На парламентських виборах 2002 р. вищезгадані обмеження агітації почали застосовуватися і до установ кримінально-виконавчої системи. Крім того, законодавець заборонив проводити агітацію у зарубіжних ЗМІ, які діють на території України [199].

У 2006 р. до вищезгаданих обмежень агітації за місцем проведення було додано нове: «Розміщення носіїв політичної реклами, а також розповсюдження політичної реклами через радіотрансляційні або інші мережі сповіщення пасажирів, у транспортних засобах громадського користування, на станціях метрополітену, вокзалах, портах та аеропортах забороняється» [209].

На виборах депутатів 2012 р. було внесено певні зміни щодо обмеження агітації за місцем: «Розміщення носіїв політичної реклами на зовнішній поверхні та всередині транспортних засобів громадського користування, у тому числі таксі, розміщення політичної реклами у приміщеннях та на будівлях станцій метрополітену, автобусних та залізничних вокзалів, портів та аеропортів, а також розповсюдження матеріалів агітації, у тому числі політичної реклами, через телерадіотрансляційні або інші інформаційні мережі сповіщення пасажирів та інформаційні табло у приміщеннях станцій та вагонах метрополітену, автобусних та залізничних вокзалів, портів та аеропортів, у транспортних засобах громадського користування забороняється» [200].

Крім того, було заборонено розміщувати агітаційні матеріали та політичну рекламу уже не тільки на будинках і в приміщеннях органів влади, а й на будинках підприємств, установ та організацій державної та комунальної форм власності [200]. Під час парламентських виборів 2014 р. у виборчий закон було додано положення про заборону агітації під час заходів, організованих органами влади, державними та комунальними підприємствами, установами, закладами та

організаціями [207]. Таке положення та його позитивний характер щодо забезпечення свободи агітації є очевидним. Проте доцільно було б включити вищезгадані норми і у чинне президентське виборче законодавство.

Останнім видом є обмеження агітації за фінансуванням. Уже законодавство 1991 р. передбачало здійснення фінансування агітації з двох джерел: Державного бюджету та коштів виборчого фонду кандидата, однак жодних обмежень щодо здійснення агітації залежно від фінансування не було [204]. Проте вже на президентських виборах 1994 р. законодавець обмежує агітацію за фінансовим чинником: «Кандидату, його довіреном та уповноваженим особам забороняється одержувати від будь-кого та витратити власні кошти на передвиборну агітацію поза особистим виборчим фондом кандидата» [206]. Така норма сприяла впорядкуванню агітації, контролю за фінансовою складовою виборів та створенню рівніших умов участі кандидатів у виборчій кампанії.

Однак Закон дав змогу громадянам брати участь добровільно у виборах за допомогою як особистої праці, так і з використанням власних засобів на громадських засадах у вільний від роботи або служби час [206]. Такий загальний характер положення сприяв зловживанню службовим становищем та створював нерівні умови для агітації різними кандидатами. Це положення було збережено і під час президентських виборів 1999 р. [203].

На виборах 2002 р. законодавець деталізував обмеження агітації за фінансовим чинником у ЗМІ. Згідно з нормативним актом ефірний час або друкована площа надавались суб'єкту на підставі угоди, яка укладалась між ним та відповідною теле-, радіокомпанією чи друкованим ЗМІ. Без укладання такої угоди та надходження коштів на рахунок відповідного ЗМІ агітація заборонялася [199]. Доцільність такої норми була очевидною, оскільки вона не давала змоги проводити безплатну агітацію, здійснивши фіктивну (чи символічну) оплату, або ж проводити агітацію на значно зручніших умовах від своїх опонентів.

У 2004 р. законодавство містило норму, згідно з якою кандидат чи партія (блок), які його висунули, могли виготовляти друковані агітаційні матеріали з використанням власного майна [205]. Це створювало, на нашу думку, нерівні

умови агітації різних суб'єктів та утруднювало контроль за дотриманням учасниками виборчих перегонів встановлених правил агітації.

У 2006 р. законодавець ввів у дію важливу норму, яка регулювала фінансове обмеження щодо здійснення публічних агітаційних заходів: фінансова підтримка суб'єктами проведення концертів, вистав, спортивних змагань, демонстрації фільмів, телепередач та інших заходів могла здійснюватись лише за рахунок коштів виборчого фонду [209]. Згадане положення збережене і в чинному парламентському законодавстві та було реакцією на виборчу практику України, яка раніше давала змогу певним суб'єктам через фінансову підтримку публічних акцій та заходів створити собі підтримку та кращі умови для перемоги.

Крім того, чинне парламентське виборче законодавство містить додаткову норму, спрямовану на регулювання обмеження агітації за фінансами: агітація у ЗМІ всіх форм власності за рахунок коштів виборчого фонду може здійснюватися лише після оплати друкованої площі чи ефірного часу з відповідного фонду [207]. Доцільність введення цієї норми, враховуючи вітчизняну електоральну практику, видається цілком доцільною. Водночас доводиться констатувати необхідність закріплення подібних норми і в чинному президентському законодавстві.

Важливою умовою реалізації принципу свободи агітації є створення належних умов для вільного функціонування ЗМІ. Важливо, щоб влада не використовувала контролюючих органів для тиску на ЗМІ та припинення їхнього ліцензування. Щоб уникнути цього, у 2006 р. законодавство дозволило зупинення дії ліцензії лише у судовому порядку. Підставами для цього могли бути: заклики до ліквідації незалежності, зміни конституційного ладу насильницьким способом; розповсюдження завідомо неправдивих даних; пропаганда війни та насильства; посягання на права і свободи особи. Ця норма збережена і у чинному парламентському законодавстві [200; 209]. Поза правовим регулюванням залишилася заборона позапланових перевірок, що є вкрай важливо. Також хорошою практикою могло б стати оприлюднення графіка планових перевірок ЗМІ загалом та їхня заборона під час виборів.

Можна констатувати, що попри приділення значної уваги регулюванню агітації, чинне українське законодавство (особливо – президентське) містить багато упущень, які не сприяють свободі агітації. Зокрема, варто було б деталізувати покладені на органи влади обов'язки щодо організації виборів і, зокрема, агітації. Крім того, чинне українське законодавство не регулює антиагітацію. Доцільним видається розмежування таких понять, як «антиагітація» та «негативна інформація». При цьому ми вважаємо недосконалим механізм спростування неправдивих відомостей про кандидатів, оскільки факт їхньої недостовірності повинен визначатися у судовому порядку, а не самим суб'єктом.

І нарешті, поза правовим регулюванням з незрозумілих причин залишається інтернет-агітація. Враховуючи її динамічний розвиток, охоплення щоразу більшої аудиторії та потужний вплив на формування громадської думки, таке регулювання видається нам життєво необхідним для забезпечення реалізації принципу свободи агітації.

4.2. Політико-правова регламентація процесуальних демократичних принципів виборів в Україні

Принцип гласних виборів. Характер та результат виборів багато в чому залежать від рівня їх прозорості та контролю громадян за діями усіх учасників виборчих перегонів. Саме тому принцип гласних виборів змушує діяти у межах правового поля як організаторів виборів, так і політичні сили, які борються за владу. Важливим аспектом гласних виборів є широке інформування громадян про хід виборчого процесу, оскільки від цього значною мірою залежить можливість електорату здійснити раціональний усвідомлений вибір під час голосування.

Розуміючи важливість принципу гласних виборів, законодавець уже на парламентських виборах 1990 р. приділив його регулюванню окрему статтю. У ній, зокрема, зазначалося, що підготовка і проведення виборів здійснюються відкрито і гласно. Законодавець зобов'язав комісії інформувати громадян про

свою роботу; утворення округів; склад, місцезнаходження та графік своєї роботи; списки виборців; висунутих кандидатів та дані про них; результати голосування по кожному кандидатові і загальні підсумки виборів [198].

Позитивним було те, що закон передбачав деталізацію деякої інформації, яка повинна доходити до електорату. Зокрема, публікувався список округів із зазначенням їхніх меж, назв, центрів округів та кількості виборців у кожному з них. До виборців доводилася інформація про скасування рішення про висунення кандидата або про зняття ним своєї кандидатури. І нарешті, деталізованою повинна була бути інформація про результати голосування. Такі повідомлення повинні були включати: загальну кількість громадян, включених у списки; кількість громадян, які здійснили волевиявлення; кількість голосів, поданих «за і «проти» кожного з кандидатів; кількість недійсних бюлетенів; прізвище, ім'я, по батькові, рік народження, посаду, партійність, місце роботи і проживання обраного депутата [198].

Під час президентських виборів 1991 р. законодавець, крім вищезгаданої інформації, розширив перелік відомостей, які повинні були отримувати виборці. Зокрема, будь-які рішення органів, які стосувалися виборців, повинні були доводитись до відома громадян через ЗМІ у п'ятиденний термін з моменту їх прийняття. Комісії повинні були інформувати громадян про виборчі програми (платформи) кандидатів або партій (блоків), які їх висунули, про форму і порядок заповнення підписних листів та бюлетенів [204].

На парламентських виборах 1994 р. спостерігалась подальша деталізація інформації, яка подавалась про вибори. Зокрема, виборці додатково отримували інформацію про межі кожної дільниці, склад і місцезнаходження ДВК та приміщення для голосування [201]. Під час виборів 1999 р. до інформації, яку отримував виборець, було додано повідомлення про час і місце голосування, яке виборча комісія повинна була надавати не пізніше, як за 15 днів до виборів [203].

У 2002 р. законодавець надав виборцям змогу також отримати інформацію про свої основні права: «... у тому числі про право оскарження неправомірних рішень, дій чи бездіяльності виборчих комісій, органів державної влади та органів

місцевого самоврядування, посадових та службових осіб цих органів, які обмежують їхні виборчі права» [199].

Важливим аспектом виборчого законодавства 2002 р. стала, на нашу думку, спроба зробити прозорішим та відкритішим процес агітації. Для досягнення цього законодавець зобов'язав передусім ЦВК повідомляти у ЗМІ про початок агітації за 53 дні до виборів, а також про результати жеребкування щодо надання ефірного часу для агітації та черговості друку передвиборчих програм за рахунок державних коштів у триденний термін з дня їх затвердження виборчими комісіями. Крім того, згідно з законом, телерадіокомпанії повинні були здійснювати аудіо- та відеозаписи усіх передач, що містять агітацію, і зберігати їх ще 30 днів після офіційного оприлюднення результатів виборів.

Сприяла прозорості виборів і норма, згідно з якою ЗМІ зобов'язувались за запитами ЦВК, ОВК та відповідних органів влади у сфері інформаційної політики надавати інформацію про виділення ефірного часу чи друкованої площі для агітації, а в разі необхідності – копії відповідних угод, платіжних документів та агітаційні матеріали [199].

Чинне виборче законодавство зберегло вищезазначений перелік інформації, яка повинна доводитись до електорату. Крім того, варто відзначити позитивний момент, який є уніфікований у двох виборчих законах та дає змогу підняти проблему гласності виборів на якісно новий рівень: чинні нормативно правові акти містять окремий розділ під назвою «Інформаційне забезпечення виборів». Останнє законодавець поділяє на загальне та спеціальне [200; 211].

До загального інформаційного забезпечення виборів законодавство відносить: виборчі права громадян та способи їх здійснення і захисту; можливість та процедури перевірки наявності громадян у Державному реєстрі виборців та списках; можливість та порядок зміни місця голосування без зміни виборчої адреси; адресу місцезнаходження комісій; адреси приміщень для голосування, дату та час волевиявлення; підстави та процедури отримання можливості голосувати за місцем перебування; процедуру голосування та спосіб заповнення бюлетеня; право на оскарження порушень своїх виборчих прав та способи

здійснення цього права; відповідальність за порушення законодавства. Опублікування вищезгаданої інформації законодавець поклав на ЦВК, яка повинна розміщувати її на своєму офіційному веб-сайті [200; 211].

Спеціальне інформаційне забезпечення виборів включає факти та події, пов'язані із виборами. Крім того, воно стосується інформації про суб'єктів (дані про партії, кандидатів та суб'єктів їх висування; передвиборчі програми та інформацію про виборчі фонди і способи здійснення внесків до них; відомості про оголошення суб'єктам попередження чи рішення про скасування їхньої реєстрації тощо). При цьому участь у спеціальному інформаційному забезпеченні законодавець дозволяє ЗМІ на замовлення ЦВК або ж із власної ініціативи (у випадку поширення інформації про події та факти щодо виборів) [200; 211].

Не менш важливим аспектом принципу гласності виборів є відкритість та прозорість фінансування, завдяки чому громадяни мають змогу як відстежити використання державних коштів, так і скласти враження про фінансові можливості суб'єктів, а також політичних сил, що їх підтримують.

Варто сказати, що на парламентських виборах 1990 р. цьому питанню законодавець не приділив жодної уваги. На президентських виборах 1991 р. у законі вже містилася вимога до ЦВК не пізніше, як у триденний термін повідомляти виборців через ЗМІ про надходження до фондів кандидатів загальної суми коштів [198; 204].

У 1994 р. законодавство містило додаткові елементи, які забезпечували прозорість фінансування парламентських виборів. Зокрема, передбачалося інформування виборців у п'ятиденний термін від дня реєстрації кандидата про відкриття рахунку та реквізити його виборчого фонду, а також роз'яснення щодо права вносити пожертвування до нього. Крім того, законодавець вимагав публікування у пресі звіту про джерела коштів фондів та їх використання протягом двадцяти днів після виборів [201]. Позитивним аспектом президентського законодавства 1994 р. було надання можливості виборцям ознайомитися з деклараціями кандидатів, оскільки за рішенням ЦВК вони публікувалися у газеті «Голос України» [206].

На парламентських виборах 2002 р. законодавством передбачено порядок звітності за використання коштів Держбюджету, відповідно до якого ОВК у десятиденний термін з дня оприлюднення результатів голосування повинна була подавати фінансовий звіт про надходження та використання Державного бюджету України [199].

Однак доцільною була необхідність встановити прозорішу фінансову складову виборів передусім для електорату. Адже чинні норми давали змогу виборцям отримати інформацію про характер та джерела фінансування суб'єктів лише після виборів, що було цікавим лише для правоохоронних органів і не давало можливості виборцям отримати повну інформацію про усіх учасників виборів і відтак зробити повністю усвідомлений вибір.

Тому позитивним було те, що у 2014 р. законодавець поклав на комісії зобов'язання здійснювати аналіз звітів та оприлюднювати їх для широкого загалу. У випадку виявлення правопорушень комісія повинна повідомляти ці факти правоохоронні органи. Крім того, чинне парламентське законодавство вимагає від суб'єктів подачі не лише фінального звіту після виборів, але й проміжного звіту до дня голосування [207; 211]. Така норма несе в собі доволі позитивне навантаження у плані забезпечення прозорості фінансування, адже дає змогу електорату отримати принаймні часткове уявлення про фінансовий характер виборчої кампанії конкретного кандидата чи партії ще до дня голосування і, відповідно, зробити більш усвідомлений вибір в день волевиявлення. Це вимагає введення схожої норми і у чинне президентське законодавство.

Водночас певний сумнів викликає практична спроможність ЦВК чи ОВК здійснити компетентний аналіз фінансових звітів. Крім того, на практиці далеко не завжди потрібна інформація приходить вчасно до виборця. З цього приводу міжнародна місія ОБСЄ/БДПЛ серед рекомендацій приділяє увагу і питанню фінансування виборів: положення, що регулюють фінансування передвиборних кампаній, мають бути посилені з метою підвищення прозорості виборчих фондів. Звіти щодо надходжень та витрат повинні оприлюднюватися завчасно до та після дня голосування. Законодавча база має передбачати незалежний нагляд та

моніторинг фінансування кампаній, включаючи можливості для застосування ефективних пропорційних стримуючих санкцій у разі порушень вимог, що регулюють фінансування передвиборної кампанії [502, с. 35].

Важливу роль у реалізації принципу гласних виборів відіграють ЗМІ. Тому прозорі вибори можливі лише за умови, коли мас-медіа матимуть змогу вільно отримувати та поширювати інформацію про вибори. Але вкрай важливо, щоб виборці одержували різнобічну об'єктивну інформацію про виборчі перегони.

Розуміючи важливість цього аспекту гласних виборів, уже на початкових етапах незалежності законодавство приділяло йому належну увагу. Вже у 1990 р. законодавець передбачив необхідність висвітлення ЗМІ підготовки і проведення виборів різними мовами, якими користується населення конкретних регіонів. Крім того, законодавство гарантувало представникам мас-медіа безперешкодний доступ на усі заходи, пов'язані з виборами. Своєю чергою, закон зобов'язував органи влади та комісії надавати ЗМІ необхідну інформацію, пов'язану з виборчим процесом [198]. Однак лише на президентських виборах 1999 р. у законодавство було внесено позитивне доповнення, яке зобов'язувало ЗМІ об'єктивно висвітлювати хід виборів [203]. Таке уточнення робило ЗМІ відповідальними за характер інформації, яку вони поширюють, та сприяло донесенню до електорату передусім достовірної перевіреної інформації.

Цей порядок залишився незмінним і у чинному президентському законодавстві. Водночас напередодні парламентських виборів 2014 р. у закон було внесено одне суттєве доповнення, яке спрямоване на підвищення рівня прозорості та об'єктивності інформаційної політики у сфері виборчих відносин: «Інформаційні агентства, засоби масової інформації, що поширюють інформацію про події, пов'язані із виборами, не можуть допускати замовчування суспільно необхідної інформації, що стосується цих подій, якщо вона була їм відома на момент поширення інформації. Інформаційні агентства, засоби масової інформації зобов'язані поширювати інформацію про вибори відповідно до фактів, не допускаючи перекручування інформації. Засоби масової інформації та інформаційні агентства повинні намагатися отримувати інформацію про події,

пов'язані з виборами, з двох і більше джерел, віддаючи перевагу першоджерелам» [207]. Цінність згаданої норми важко переоцінити, що робить вкрай доцільним внесення аналогічних змін і в чинне президентське законодавство.

Ще одним аспектом принципу гласних виборів є правове забезпечення прозорості функціонування виборчих комісій. Закон 1990 р. хоч і не проголошував діяльність комісій прозорою, однак створював певні умови для цього: на засіданнях комісій мали право бути присутніми впродовж усього виборчого процесу представники трудових колективів, громадських організацій, навчальних закладів, зборів виборців за місцем проживання, військовослужбовців, органів влади та довірені особи. Усі вони отримували відповідні документи та не мали права втручатися у роботу комісій [198].

Така спроба забезпечити контроль громадськості за діяльністю комісій була, на нашу думку, дещо непродуманою: відсутність кількісного обмеження представників та широке коло суб'єктів їх делегування гіпотетично могли створити появу надмірної кількості осіб на дільниці та гальмувати роботу виборчих органів. Крім того, законодавець не конкретизував, що розумілося під перешкоджанням роботі комісій, і отже, створював сприятливі умови для упередженого та вибіркового ставлення членів комісій до певних представників. Зрештою, незрозумілими були можливі наслідки для осіб, які перешкоджали діяльності комісій.

На президентських виборах 1991 р. законодавець вже офіційно проголосив основною формою роботи комісій відкриті засідання. На них мали право бути присутніми довірені та уповноважені особи кандидатів, по одному представнику від партій (блоків) та зборів виборців, які висунули кандидата, позапартійні комітети виборців, які були створені для контролю за ходом виборів. Виборчі комісії наділялися правом позбавляння участі у її засіданнях вищезгаданих осіб, якщо вони перешкоджали їхньому проведенню [204].

Під час виборів народних депутатів 1994 р. законодавство надало присутнім на засіданнях комісій особам реальні важелі для реалізації контролю за їхньою діяльністю: у разі виявлення порушень норм закону вони мали право звернутися

до відповідної або вищої виборчої комісії із заявою про усунення порушень або скласти про це акт, який підписувала особа, яка виявила порушення, і виборці – свідки цього. Заява або акт підлягали реєстрації у комісії [201].

У 2002 р. спостерігалися подальші позитивні тенденції, спрямовані на забезпечення прозорості функціонування комісій. Зокрема, рішення про позбавлення осіб, які здійснюють контроль за діяльністю комісій, повинно було бути вмотивованим і приймалося 2/3 голосів від складу комісії. При цьому такі дії було заборонено вчиняти комісіям щодо осіб, які діяли в напрямку реалізації ними своїх передбачених законодавством прав [199].

Під час повторного голосування 26 грудня 2004 р., реагуючи на негативну виборчу практику, законодавець позбавляв права бути присутніми на засіданнях комісій відповідних осіб лише у разі, коли вони перешкождали членам комісії у здійсненні своїх повноважень фізично [220]. І нарешті, на виборах 2006 р. законодавець детально прописав, хто і в якому кількісному складі може бути присутнім на засіданнях комісій відповідного рівня [209].

Дуже важливе значення для демократичності виборів має забезпечення гласності під час здійснення процедури голосування та підрахунку голосів. Водночас цьому питанню вперше було приділено увагу лише на парламентських виборах 1994 р. Зокрема, для інформування виборців законодавством передбачалося розміщення у приміщенні для голосування у доступних для громадян місцях інформації про кандидатів, а також текст закону. Сприяло збільшенню прозорості голосування положення, згідно з яким виборчі скриньки перед початком голосування перевірялися та опломбовувалися у присутності усіх наявних у приміщенні для голосування осіб. У скриньку повинен був опускатися контрольний талон, який підписували члени комісії та виборець, який першим з'явився на дільниці, із зазначенням часу його опускання. Ще одним позитивним моментом була дуже деталізована порівняно з попередніми виборчими законами процедура підрахунку голосів. Закон уперше передбачив можливість кандидатові отримати протокол з результатами голосування [201].

Під час парламентських виборів 1998 р. законодавець передбачив долучення до протоколів ДВК окремих думок членів комісії, які викладені письмово, а також письмові заяви та скарги щодо підрахунку голосів та рішення, які ДВК ухвалила в результаті їхнього розгляду. Один з примірників протоколу негайно повинен був бути вивішений для загального ознайомлення у приміщенні ДВК [202].

Закон 2004 р. уперше містив норму, яка сприяла проведенню голосування без підкупу виборців: законодавець наділив ЦВК функцією забезпечення у державних ЗМІ роз'яснення щодо заборони надання безоплатно або на пільгових умовах товарів, цінних паперів, кредитів, лотерей, грошей та послуг. Сам текст роз'яснення затверджувався ЦВК та повинен був друкуватися у кожному номері газет «Урядовий кур'єр» та «Голос України», а також транслюватись двічі на день телерадіокомпаніями, починаючи за тридцять днів до дня голосування. Позитивною була також можливість для кандидатів, їх довірених осіб, офіційних спостерігачів отримати копії протоколу про результати голосування [203].

На парламентських виборах 2002 р. можна було спостерігати подальше вдосконалення правового регулювання прозорості процесу голосування. Згідно з нормативно-правовим актом бюлетень повинен був містити роз'яснення щодо порядку його заповнення виборцем. Крім того, перед або у самому приміщенні для голосування комісія повинна була розмістити плакати, які пояснювали порядок голосування та відповідальність за порушення законодавства, а також інформацію про суб'єктів. Також детальнішим вимогам підлягав контрольний талон, який вкидали у виборчі скриньки до початку голосування: він повинен був містити номер округу та дільниці, час вкидання, інформацію про присутніх осіб та їхні підписи, які скріплювалися печаткою комісії [199].

Головним досягненням законодавця у 2002 р. у цьому плані можна вважати дуже деталізований, порівняно з попереднім законодавством, порядок підрахунку голосів. Як доречно зазначив тодішній голова ЦВК М. Рябець, «... головною особливістю закону в частині забезпечення гласності і відкритості виборчого процесу є те, що у ньому встановлено впорядкованішу, порівняно з законом 1997 р., процедуру голосування та кардинально змінено регламентацію порядку

підрахунку голосів... яка дозволяє забезпечити чесність та прозорість цієї вирішальної стадії будь-якого виборчого процесу» [451, с. 327].

У 2006 р. законодавець пішов шляхом подальшої деталізації процедур голосування: повинен був складатися акт про видачу копій протоколу з результатами голосування, де зазначалися перелік осіб, які отримали копії протоколів, номер примірника, дата та час отримання копії, проставлялися підписи відповідних осіб, а також підписи голови і секретаря комісії, які скріплюються печаткою [209]. Усі вищезгадані напрацювання у плані забезпечення прозорості процедури голосування були збережені у чинному законодавстві. Варто лише додати, що у чинному президентському законодавстві у відповідь на складну суспільно-політичну ситуацію на Сході України, для забезпечення прозорості голосування та уникнення фальсифікацій було детально регламентовано процедуру виготовлення і використання протоколів комісій: введено облік протоколів при їх виготовленні; введено ступені захисту протоколів; регламентовано процедуру передачі протоколів виборчим комісіям, умови їх зберігання, використання і транспортування після дня голосування [211]. Така ситуація сприятиме в майбутньому забезпеченню прозорішої процедури голосування та підрахунку голосів і повинна бути введена також у чинне парламентське виборче законодавство.

Варто, однак, зазначити, що чи не найдієвішим чинником, який дає змогу зробити вибори прозорими, чесними та гласними, є контроль за дотриманням норм законодавства як з боку політичних сил, так і з боку міжнародної спільноти й громадськості. У цьому сенсі найважливішу роль відіграють міжнародні та вітчизняні офіційні спостерігачі.

Інститут спостерігачів в Україні вперше запроваджено у 1991 р., коли надано можливість ведення спостереження за ходом виборів офіційним спостерігачам від іноземних держав та міжнародних організацій. При цьому правова регламентація їхньої ролі і статусу зводилася до загальної фрази про те, що вони повинні діяти із додержанням вимог, встановлених законодавством [204]. Ситуація залишилася незмінною і в 1994 р. [201; 206].

Про національних офіційних спостерігачів уперше йшлося у 1998 р., коли законодавець поряд з іноземними спостерігачами передбачив участь у спостереженні за перебігом виборчого процесу спостерігачів від громадських організацій України та кандидатів у депутати [202]. У 1999 р. до цього переліку додано офіційних спостерігачів від зборів виборців [203]. Однак законодавець продовжував ігнорувати необхідність детальнішої регламентації правового статусу та принципів діяльності офіційних спостерігачів.

Значно більшу увагу було приділено офіційним спостерігачам у виборчій кампанії 2002 р. Зокрема встановлено порядок їх реєстрації. Спостерігачі від суб'єктів виборчого процесу реєструвалися ОВК за поданням керівних органів місцевих організацій партій та кандидатів у депутати. Міжнародні спостерігачі, згідно з законодавством, реєструвалися ЦВК не пізніше як за двадцять днів до виборів. Законодавець передбачив можливість подання пропозицій щодо міжнародних спостерігачів як безпосередньо до ЦВК, так і через МЗС України [199].

Крім того, законодавець детально прописав права та обов'язки окремо для національних та міжнародних спостерігачів. Зокрема, національні спостерігачі мали право: бути присутніми на засіданнях комісій; спостерігати за ходом голосування та підрахунку голосів на дільницях, не заважаючи членам комісії фізично; спостерігати за організацією голосування за межами дільниці; робити фото, кінозйомки, аудіо- та відеозаписи; звертатися до комісії із заявою про усунення порушень законодавства, зокрема скласти акт про правопорушення із підписами не менше двох виборців, які засвідчують факт порушення тощо [199].

Що стосується міжнародних спостерігачів, то вони, крім вищезазначеного, мали право: бути присутніми на зустрічах кандидатів з виборцями, на зборах, мітингах, засіданнях ОВК; ознайомлюватись із матеріалами агітації; висловлювати свої пропозиції щодо організації виборів та вдосконалення законодавства; утворювати разом з іншими міжнародними спостерігачами тимчасові групи для координації діяльності за погодженням з ЦВК [199].

Також законодавець встановив обмеження щодо діяльності спостерігачів. Зокрема, національні спостерігачі не мали права: втручатися в роботу комісій та чинити дії, що порушують хід виборів; заповнювати замість виборця бюлетень; бути присутніми під час заповнення виборцем бюлетеня у кабінці для таємного голосування. Стосовно міжнародних спостерігачів законодавець встановив заборону використання ними свого статусу у діяльності, не пов'язаній із спостереженням за ходом виборів, а також втручання у роботу комісій [199].

У 2004 р. в законодавстві було детальніше регламентовано діяльність офіційних спостерігачів. Насамперед це стосувалося формулювання вимог щодо спостерігачів. Згідно з законодавством, спостерігачем від кандидата могла бути особа, яка була громадянином України і мала право голосу. Не могли бути офіційними спостерігачами члени комісій, посадові та службові особи органів влади, військовослужбовці, службовці рядового та начальницького складу органів внутрішніх справ, СБУ та особи, які проходять альтернативну службу [205].

Це положення мало на меті не допустити можливості використання інституту спостерігачів для здійснення тиску на членів комісій та самих виборців, тому відіграло, на нашу думку, доволі важливу роль під час виборів. Але важко не погодитися із українською дослідницею С. Серьогіною про те, що цей перелік осіб, які не могли бути офіційними спостерігачами, не був вичерпним: «У цьому випадку законодавець знову виявляє дивовижну вибірковість при встановленні обмежень, свідомо обходячи увагою інші категорії посадових та службових осіб (зокрема, прокуратури, апаратів Верховної Ради України, Секретаріату Президента України, Верховного Суду України, КСУ, Рахункової Палати, Уповноваженого ВР з прав людини тощо)» [458, с. 123].

Законодавець подбав про створення належних умов для діяльності міжнародних спостерігачів, зобов'язавши МЗС, інші органи влади, а також виборчі комісії сприяти їм у здійсненні своїх повноважень [205]. Попри вищезгадані позитивні моменти, виборча практика президентських виборів 2004 р. показала істотне порушення прав офіційних спостерігачів. Як відповідь на це, у закон було включено додаткові механізми, спрямовані на збільшення рівня

прозорості виборів загалом, і ведення спостереження зокрема. Був визначений вичерпний перелік осіб, які можуть знаходитись на дільниці під час голосування та підрахунку голосів: члени відповідної виборчої комісії та комісії вищого рівня; кандидати; їхні довірені особи; офіційні спостерігачі від кандидатів та партій, які їх висунули (разом не більше чотирьох від кожного кандидата); міжнародні спостерігачі; представники ЗМІ (не більше двох від одного ЗМІ). Присутність інших осіб на засіданнях комісій була заборонена [220]. Крім того, законодавець намагався забезпечити прозорість голосування на спеціальних дільницях. Для цього керівників відповідних закладів, установ та командирів військових частин було зобов'язано забезпечити доступ до приміщень для голосування членів виборчих комісій, виборців, включених до відповідного виборчого списку, офіційних спостерігачів та представників ЗМІ [220].

У подальшому норми попередніх редакцій закону, що регламентують діяльність офіційних спостерігачів, були збережені та дещо деталізовані щодо їхніх прав та обов'язків. Крім того, чинне законодавство містить важливу норму, спрямовану на забезпечення гарантій діяльності спостерігачів: у випадку вчинення ними протиправних дій виборча комісія спочатку повинна зробити спостерігачам попередження, і лише у випадку повторного чи грубого правопорушення з їхньої сторони може позбавити офіційних спостерігачів права бути присутніми на засіданні. Також законодавець дає можливість спостерігачам оскаржувати таке рішення комісій в судовому порядку [200; 203].

Важливою умовою гласності виборів є здійснення спостереження зі сторони представників «третього сектору», оскільки спостерігачі від громадських організацій є найменш заангажованими серед офіційних спостерігачів. Водночас участь громадських організацій у спостереженні постійно обмежувалася, а у 2002 р. була ліквідована. Не передбачало такого виду спостереження і законодавство на виборах 2004 р. [199; 202; 203; 205].

У 2006 р. інститут спостерігачів від громадських організацій відновлено. До громадських організацій ставилися дві вимоги: їхня статутної діяльності повинна передбачати питання виборів та спостереження за ними; організація повинна була

бути зареєстрована у встановленому законом порядку не менш як за два роки до дня виборів [209].

Також позитивним було те, що законодавець надав громадським організаціям можливість оскаржувати до суду рішення про відмову у наданні їй дозволу мати офіційних спостерігачів. Крім того, сприяло прозорості виборів та веденню спостереження громадськими організаціями положення про те, що ЦВК не пізніше ніж за 70 днів до виборів офіційно публікує у газетах «Голос України» та «Урядовий кур'єр» перелік громадських організацій, яким надано право мати офіційних спостерігачів [209].

Ці положення були збережені під час дострокових виборів 2007 р. і залишаються чинними. Більше того, законодавець надав офіційним спостерігачам статус суб'єктів виборчого процесу. Водночас законодавство, яке регулює проведення президентських виборів в Україні, за незрозумілих причин довгий час залишало поза межами офіційного виборчого процесу представників «третього сектору». Такий стан справ робив очевидною потребу у реформуванні президентського законодавства у напрямі забезпечення права громадським організаціям вести незалежне та об'єктивне спостереження за ходом виборів. Тому позитивним моментом можна вважати запровадження інституту офіційних спостерігачів від громадських організацій під час президентських виборів 2014 р., що сприятиме більш об'єктивному спостереженню за виборами та демократизації електорального процесу.

Принцип адміністрування виборів спеціальними органами. Значною мірою організованість, впорядкованість та демократичність виборів та зрештою кінцевий результат голосування залежать від органів, які здійснюють адміністрування виборів. Тому важливим є закріплення в українському законодавстві чітких засад формування та функціонування виборчих органів.

В Україні органами, які здійснюють адміністрування виборів, є виборчі комісії. Це було закріплено вже у Законі від 27 жовтня 1989 р.: нормативно-правовий акт встановив трирівневу систему комісій – ЦВК, ОВК та ДВК [198]. Така структура виборчої адміністрації функціонує в Україні і дотепер. Винятком

було проведення президентських виборів у 1999 та 2004 рр., коли система комісій виглядала так: ЦВК, ТВК та ДВК [203; 205].

Важливим є функціонування комісій на основі таких засад, як об'єктивність, законність, колегіальність та гласність. Однак, чи не найважливішою умовою, яка дає можливість комісіям провести виборчий процес відповідно до демократичних стандартів, є їх незалежність. Остання, своєю чергою, залежить від багатьох чинників. Одним з найістотніших, який визначає рівень самостійності виборчої адміністрації, є порядок її формування.

На парламентських виборах 1990 р. було започатковано процедуру формування виборчих комісій органами влади. Так, ЦВК утворювалася ВР Української РСР за поданням обласних, Київської та Севастопольської міських рад. При цьому враховувалися пропозиції трудових колективів, громадських організацій, колективів навчальних закладів, зборів виборців за місцем проживання і військовослужбовців. Також був встановлений склад ЦВК – голова, два заступники і тридцять один член [198].

ОВК утворювалися обласними, Київською та Севастопольською міськими радами у кількості 9–15 членів теж за поданням вищезгаданих суб'єктів висування членів комісії. І нарешті, ДВК утворювалися за поданням тих самих суб'єктів місцевого рівня районними, міськими, районними у місті радами. Кількісний склад ДВК становив 5–19 членів, однак законодавець передбачив можливість зміни кількості членів ДВК за необхідності [198].

У 1991 р. був дещо видозмінений порядок формування комісій. Так, ОВК формувався Президією ВР Автономної Республіки Крим, обласними, Київською та Севастопольською міськими радами за поданням голів цих рад у кількості 11–30 осіб. ДВК, своєю чергою, формувалися місцевими радами за поданням їхніх голів з урахуванням пропозицій партій, інших об'єднань громадян, трудових колективів та виборців. Партії (блоки), які висунули кандидатів, могли призначити по одному представнику при ОВК та ДВК з правом слова [204].

Ситуація з формуванням комісій залишалася незмінною і під час президентських та парламентських виборів 1994 р. Однак на парламентських

виборах 1998 р. був змінений порядок формування ЦВК, що пов'язано з прийняттям Конституції України та Закону України «Про Центральну виборчу комісію». У зв'язку з цим ЦВК формувалася ВРУ за поданням Президента України та складалася з 15 членів. При цьому для забезпечення стабільності ЦВК як органу законодавець передбачив норму, згідно з якою після її сформування персональний склад комісії не міг бути змінений впродовж року більше як на третину. Крім того, законодавство надало можливість партіям (блокам), які є учасниками виборчих перегонів, делегувати одного представника до ЦВК з правом дорадчого голосу для участі у її засіданнях [202].

Нововведенням парламентського законодавства 1998 р., яке позитивно, на нашу думку, вплинуло на можливість здійснювати контроль за ходом виборів, була норма, згідно з якою до складу ОВК та ДВК обов'язково включались по одному представнику від партій (блоків), які є учасниками виборів. Крім того, стосовно ДВК законодавець надав можливість пропонувати кандидатури до її складу підприємствам, установам та організаціям, які розташовані на відповідній території, територіальним органам самоорганізації населення, а також – створеним національними меншинами громадським організаціям у місцях їхнього компактного проживання. Що стосується чисельності членів комісій, то вони визначалися кількістю наявних пропозицій, але не менше восьми членів [202].

Також важливим вдосконаленням законодавства 1998 р., на нашу думку, стало положення, яке давало змогу комісіям вищого рівня формувати нижчестоящі органи за поданням партій (блоків) у разі, якщо останні не були з певних причин сформовані місцевою владою [202]. Така норма, з одного боку, сприяла ефективному функціонуванню системи комісій, а, з іншого, – не давала змоги владі свідомо затягувати з їх формуванням з політичних міркувань. Крім того, таке вирішення цієї проблеми було актуальним, враховуючи відсутність розгалуженого регіонального представництва більшості партій на цей період.

Закон 1999 р. під час формування ТВК передбачив обов'язковість включення до її складу за наявності відповідних подань по два представники від кандидатів та партій (блоків), які можуть бути як членами відповідних партій, так і

безпартійними. При цьому законодавець передбачив залежність кількісного складу ТВК від кількості подань від кандидатів, визначивши фіксовано лише її нижню межу – не менше десяти осіб (для ДВК – вісім осіб) [203]. У такому стані справ ми вбачаємо певне недопрацювання, оскільки відсутність верхньої межі кількісного складу комісій могло гіпотетично (за наявності значної кількості кандидатів) призвести до надмірного розростання їхньої чисельності, що утруднювало б їхню роботу.

Також законодавець окремо регулював утворення закордонних виборчих комісій. Останні утворювалися ЦВК за поданням керівників представництв [203]. Характеризуючи вищезгаданий порядок формування комісій, варто зазначити, що, незважаючи на те, що під час їх утворення враховувалися пропозиції партій, органи самоврядування мали значний вплив на дії комісій, що створювало можливості для тиску. З іншого боку, такий механізм формування комісій давав змогу створювати комісії з високим рівнем професіоналізму.

На парламентських виборах 2002 р. істотно змінено процедуру формування комісій. Уперше в Україні передбачалось формування ОВК та ДВК не місцевою владою, а комісіями вищого рівня. Згідно законодавства ОВК утворювалися ЦВК за поданням центральних керівних органів партій (блоків) за умови, що останні зареєстровані у встановленому законом порядку і мають зареєстровані організації у регіоні, на території якого утворився відповідний округ. До подання додавалися заяви осіб, запропонованих до складу комісій, про згоду брати участь у роботі ОВК.

Законодавець на виборах 2002 р. встановив кількісне обмеження членів ОВК у межах 12–20 осіб, що, на нашу думку, сприяло її ефективності та дієздатності. При цьому до складу ОВК повинні були обов'язково включатися представники партій чи блоків (не більше однієї особи), які подолали виборчий поріг на попередніх парламентських виборах, та партій (блоків), якщо вони мали у поточному складі ВРУ свої фракції. Що ж стосувалося інших партій (блоків), то вони повинні були включатися до ОВК жеребкуванням. Подібна процедура формування стосувалася і ДВК, які утворювалися ОВК. При цьому до складу

ДВК обов'язково включалися (за наявності подань) по одній особі від партій (блоків) та кандидатів у депутати, які зареєстровані у відповідному окрузі [199].

Позитивним аспектом законодавства 2002 р. було передбачення можливості особливого порядку формування ОВК та ДВК. Він застосовувався, коли від партій (блоків) чи кандидатів не надійшли подання щодо членів комісій або якщо кількість осіб була меншою від необхідної (для ОВК – дванадцять осіб, для ДВК – вісім осіб). У такому разі ОВК та ДВК формувалися комісіями вищого рівня за поданням їх голів у мінімально необхідній кількості з обов'язковим врахуванням поданих кандидатур від партій (блоків) та кандидатів [199].

І нарешті, законодавець окремо регламентував порядок утворення спеціальних та закордонних комісій. Так, ДВК на судах чи полярних станціях утворювалися ОВК за місцем приписки цього судна чи станції за поданням капітана судна чи керівника станції. Закордонна ж ДВК утворювалася ЦВК за поданням МЗС України [199].

На президентських виборах 2004 р. законодавець, зберігши новий порядок формування виборчих комісій вищестоящими комісіями, залишив у дії також, на жаль, традицію відсутності верхньої кількісної межі комісій, яка була характерною для президентських виборів 1999 р. До складу ОВК та ДВК включалися усі подані від суб'єкта кандидатури (не більше двох від одного кандидата). Це на практиці призвело не лише до ускладнення роботи комісій за рахунок «роздування» їхнього складу, але й уможливило за рахунок так званих «технічних кандидатів» отримання певними кандидатами контролю за діяльністю комісій. З цього приводу Н. Богашева зазначає: «Можна стверджувати, що явище «технічних» кандидатів, здатних сплатити заставу, зібрати півмільйона підписів, фінансувати повноцінну агітацію, однак неспроможних отримати хоча б один відсоток голосів виборців, породжена саме таким ліберальним підходом до реалізації права на представництво у комісіях» [32, с. 534].

Варто зазначити, що на виборах 2004 р. була змінена процедура формування спеціальних та закордонних комісій. Згідно з законодавством, вони формувалися теж з урахуванням подання кандидатур від суб'єктів [205]. Враховуючи

підвищений ризик щодо фальсифікацій на таких дільницях, це положення відгравало важливу позитивну роль, оскільки не давало владі змоги формувати «слухняні» виборчі комісії, а створювало умови для контролю за її діяльністю.

Під час повторного голосування 26 грудня 2004 р. законодавець пішов на безпрецедентний крок, – враховуючи неефективне та необ'єктивне адміністрування виборів другого туру, було змінено усю вертикаль комісій, починаючи від ЦВК і закінчуючи ДВК (виняток становили закордонні комісії, склад яких залишився незмінним). При цьому була встановлена фіксована кількість членів для кожного типу комісій: ТВК утворювалися ЦВК у складі десяти осіб, ДВК утворювалися ТВК з чисельним складом: для дільниць з кількістю виборців до 1500 – дванадцять осіб, з кількістю виборців понад 1500 виборців – шістнадцять осіб [220].

Більше того, два кандидати, які брали участь у голосуванні, отримали право подавати рівну кількість членів комісій (по п'ять до складу ТВК і по шість (чи вісім) відповідно – до складу ДВК). При цьому законодавець встановив, що комісія може бути сформована і у меншому кількісному складі, якщо хтось з кандидатів не використав повністю свою квоту. Такий кандидат міг скористатися своїм правом подання до комісій не пізніше двох днів до дня голосування [220].

Ці положення, на нашу думку, відіграли ключову роль у створенні рівних умов для кандидатів та об'єктивного адміністрування виборів. Однак це було можливим, враховуючи специфіку повторного голосування 26 грудня 2004 р., і цей досвід навряд чи зможе бути використаний в подальшому у чистому вигляді.

Під час парламентських виборів 2006 р. збережено процедуру формування комісій, яка функціонувала на попередніх парламентських виборах, з деталізацією їх кількісного складу. Так, ОВК утворювалися у складі 12–18 осіб, ДВК – для малих дільниць – у складі 10–18 осіб, для середніх дільниць – у складі 14–20 осіб, для великих дільниць – у складі 18–24 особи. Також була деталізована процедура формування кожного з видів комісій [209].

У 2007 р. можна було спостерігати подальшу модифікацію порядку утворення виборчих комісій. Право подачі кандидатур до складу комісій отримали депутатські фракції, які були утворені у поточному складі ВРУ. При

цьому кількість кандидатур від кожної з фракцій визначалась із урахуванням обмежень кількісного складу комісій та з дотриманням рівного представництва коаліції депутатських фракцій та опозиції, і рівної кількості кандидатур від кожної фракції окремо у межах представництва коаліції та опозиції [210].

Аналізуючи положення закону 2007 р., до його позитивів, на нашу думку, слід зарахувати намагання законодавця забезпечити рівність представництва влади та опозиції в комісіях. Однак ми вважаємо не зовсім зрозумілим позбавлення представництва у комісіях політичних сил, які не знаходились у парламенті. Ця проблема є актуальною і з цієї позиції, що за рік, який пройшов від чергових виборів 2006 р., особливо, враховуючи перипетії політичної боротьби в країні, уподобання електорату могли істотно змінитися. Зрештою, у будь-якому випадку відсутність хоча б мінімального представництва позапарламентських політичних сил у складі комісій виглядає дещо алогічною.

Чинне парламентське виборче законодавство не зазнало суттєвих змін щодо процедури формування комісій. Зміни торкнулися лише кількісного складу ДВК: 10–14 осіб для малих дільниць, 12–16 – для середніх та 14–18 для великих. Також позитивним моментом було надання права формувати комісії, крім партій, які мають зареєстровані парламентські фракції, також партіям – суб'єктам виборчого процесу та кандидатам (останні мали право подавати кандидатури лише до складу ДВК). Запропоновані особи від партій, які мають парламентські фракції, у кількості по одній від кожного суб'єкта, обов'язково включалися до складу комісій. Пропоновані особи від інших партій чи кандидатів включалися до складу комісій шляхом жеребкування [200; 207].

Наявна процедура формування комісій під час парламентських виборів все ж викликає у нас певні застереження: надання сприятливіших умов для формування виборчих комісій партіям, які мають зареєстровані у парламенті фракції, порівняно з іншими партіями виглядає не зовсім зрозумілою. Це особливо актуально, оскільки ситуація щодо електоральних уподобань у країні суттєво міняється на кожних виборах. Тому потенційно формувати і контролювати комісії можуть політичні партії, які втратили довіру у громадян і не мають шансів на

перемогу. Водночас популярні партії можуть не мати можливості брати участь в організації виборів та вести ефективний контроль за їх ходом.

На президентських виборах 2010 р. у законодавстві був збережений порядок формування виборчих комісій, який діяв під час президентських виборів 2004 р. (крім утворення спеціальних комісій, які формувалися за поданням керівників відповідних закладів, де вони функціонували) [208].

Варто відзначити певні зміни щодо порядку формування комісій під час президентських виборів 2014 р. Законодавець, на жаль, залишив обмеження щодо кількісного складу комісій лише щодо нижньої межі: для ОВК вона становила 12 осіб, для ДВК – 9 [203; 217]. Слід зазначити, що в першому варіанті мінімальна кількість членів ДВК теж становила 12 осіб, однак неможливість створити повноцінний склад ДВК в багатьох регіонах України через відсутність достатньої кількості подань від кандидатів змусила парламентарів напередодні дня голосування внести відповідну поправку. Вона дала змогу сформувати ДВК, однак, звісно, на практиці суттєво утруднила їхню роботу, особливо, коли до дільниці відносилась велика кількість виборців.

Водночас слід зазначити, що попри відсутність верхньої кількісної межі членів виборчих комісій, законодавець все ж сприяв певною мірою нормалізації її кількісного складу: було зменшено кількість подань до складу комісій від кандидатів з двох осіб до однієї [211]. На практиці це зменшувало можливість надмірно роздувати кількісний склад комісій.

Також законодавець дозволив збільшувати у разі необхідності кількісний склад ДВК до 18 осіб. Це відбувалося за поданням голови ОВК при потребі забезпечення ДВК належної підготовки та проведення виборів, в тому числі в день голосування [213]. Однак практичне втілення цієї норми є, на наш погляд, доволі сумнівне, враховуючи, як показала практика, відсутність кадрових резервів у кандидатів.

Існуючий порядок формування комісій, з одного боку, дає змогу всебічно представити інтереси політичних сил, зменшити вплив влади на діяльність виборчих органів, а отже, зменшити рівень фальсифікацій. Крім того, за такої

процедури формування комісії становлять цілісну систему з чітким підпорядкуванням комісій нижчого рівня вищестоящим. З іншого боку, цей механізм передбачає ряд недоліків: конфліктогенність комісій, її заангажованість, низький рівень професіоналізму, часті зміни складу тощо.

Зрештою, така система комісій може ефективно діяти лише в умовах розвиненої партійної системи, де партії мають розгалужені регіональні осередки. Тому вбачається доцільним встановлення верхньої граничної межі кількісного складу комісій як умови її ефективного функціонування. У контексті сказаного хочемо погодитися із рекомендацією ОБСЄ/БДПЛ: «Кількість членів комісії, призначених на кожному рівні, повинна відповідати фактичним потребам управління виборчим процесом, а не визначатися результатами непередбачуваної кількості подань, що надійшли від кандидата» [502, с. 34]. Крім того, і для президентських, і для парламентських виборів необхідно вирішити також проблему частих змін у складі комісій. Як варіант, можна запропонувати обмежити можливості внесення змін до складу комісій певною датою до дня виборів, щоб забезпечити нормальне їх функціонування.

Не менш важливий вплив на незалежність та об'єктивність комісій має процедура формування їхнього керівного складу, оскільки останній значною мірою визначає політику та характер діяльності виборчого органу. На парламентських виборах 1990 р. законодавець лише зазначив, що голова, заступник голови та секретар комісії обираються на засіданні відповідної комісії [199]. На противагу цьому на президентських виборах 1991 р. законодавець передбачив, що керівний склад комісії формується разом з формуванням усього складу органу [204]. Такий порядок залишався незмінним і у 1994 р. [201; 206].

У 1998 р. на парламентських виборах був змінений порядок формування керівництва ЦВК, що пов'язано з прийняттям відповідного нормативного акта. Згідно з цим, голова ЦВК, його заступник та секретар комісії обиралися її членами зі свого складу таємним голосуванням [222].

Порядок формування керівництва ОВК та ДВК залишався незмінним. Проте у виборчому законодавстві 1998 р. з'явилося одне нововведення: голова,

заступник голови та секретар ОВК та ДВК не могли бути членами однієї партії [202]. Така норма, на нашу думку, сприяла децентралізації влади у комісіях та не давала змоги одній силі монополізувати керівництво виборчим органом. Проте на практиці таке положення, як правило, не було перешкодою для влади у захопленні контролю над діяльністю комісій, щоправда, вже з допомогою не однієї провладної сили, а кількох.

На парламентських виборах 2002 р. був змінений порядок формування керівного складу ДВК. Законодавець поставив вимогу до партій (блоків) та кандидатів під час подання списку осіб до складу комісій зазначити кандидатури на посади голів, заступників голів та секретарів. Було надано право кожному суб'єктові мати пропорційну частку керівних посад у ДВК, яка визначалася відношенням кількості поданих від кожного суб'єкта осіб до загальної кількості кандидатур, поданих до складу ДВК усіма суб'єктами [199]. Такий порядок формування керівного складу ДВК давав можливість усім суб'єктам не лише бути представленими у комісіях, але й впливати на її діяльність та здійснювати контроль над ходом виборів. Однак нам не до кінця зрозуміло, чому законодавець застосував вищезгадані положення лише до ДВК, оминувши ОВК.

Тому позитивним у цьому сенсі є перенесення положень про пропорційну частку керівного складу комісій і на ДВК, і на ТВК під час президентських виборів 2004 р. [205]. Але, враховуючи відсутність верхньої кількісної межі складу комісій, це положення не ставало на заваді певним суб'єктам через «технічних кандидатів» мати як перевагу у кількісному складі комісії загалом, так і в її керівному складі зокрема. Крім того, не був досягнутий певний баланс між представництвом у керівництві комісій провладних та опозиційних політичних сил. Ці проблеми залишаються актуальними і в чинному президентському виборчому законодавстві.

Цю проблему законодавець спробував вирішити під час повторного голосування 26 грудня 2004 р. Згідно з нормами закону, під час формування ТВК та ДВК забезпечувалася для кожного кандидата рівна кількість посад голів та секретарів комісій (з можливим відхиленням від рівної кількості не більше ніж на

одну посаду голови чи секретаря). При цьому для ДВК рівність забезпечувалася окремо для великих, середніх та малих комісій. Крім того, голова і секретар комісії повинні були бути представниками різних кандидатів [220]. Такий підхід забезпечив рівність представництва двох кандидатів (провладного та опозиційного відповідно) і сприяв проведенню демократичних виборів. Але такий спосіб формування комісій, по-перше, можливий лише в другому турі президентських виборів, а по-друге, не сприяє професіоналізму діяльності комісій, оскільки її склад формується з нових членів, яким може забракнути як досвіду, так і часу, щоб його здобути.

Позитивним нововведенням під час парламентських виборів 2006 р. була норма, згідно з якою пропорційність керівництва комісій мала не лише кількісний характер, але також повинна була бути дотримана приблизна рівномірність територіального розподілу посад [209].

У 2007 р., на позачергових парламентських виборах законодавець, намагаючись забезпечити збалансованість представництва у виборчих органах і провладних, і опозиційних політичних сил, вводить норму, згідно з якою голова і секретар комісії не могли бути представниками лише коаліції або лише опозиції [210]. Демократичність такої норми не викликає сумніву, тому вбачається за доцільне ввести її в дію у чинному парламентському законодавстві.

Значною мірою незалежність та дієвість комісій визначається їхнім правовим статусом. Саме обсяг повноважень, якими наділені комісії, визначає характер їхнього функціонування, взаємовідносини з органами влади, суб'єктами та електоратом. Передусім йдеться про часовий характер діяльності комісій. Так, на початкових етапах незалежності виборчі комісії були тимчасовими органами. Зокрема, термін повноважень ЦВК становив п'ять років (з 1994 р. – чотири роки), інших комісій – до закінчення офіційного виборчого процесу [198; 201; 204; 206]. Така ситуація, звісно, послаблювала вплив виборчих комісій та робила їх багато в чому залежними від органів влади.

Ситуація змінилася у 1997 р., коли з прийняттям Закону України «Про Центральну виборчу комісію» остання перетворилася на постійнодіючий

державний орган [222]. Це посилює позиції ЦВК, зробило її самостійним та впливовим органом, який мав змогу ефективно здійснювати адміністрування виборів.

Не менш важливою умовою незалежності комісій є обсяг їхніх повноважень, а також правовий статус прийнятих рішень. Розуміючи важливість цього, законодавець вже на парламентських виборах 1990 р. встановив імперативну вимогу: «Рішення виборчих комісій, прийняті в межах їх повноважень, є обов'язковими для виконання всіма державними і громадськими органами, підприємствами, установами та організаціями» [198].

Важливим було також положення, згідно з яким державні та недержавні органи зобов'язані були сприяти комісіям у здійсненні ними своїх повноважень, надавати усі необхідні для їхньої роботи відомості та матеріали. Крім того, законодавство 1990 р. надало комісіям право звертатися до державних та недержавних структур з питань, пов'язаних з організацією та проведенням виборів. Останні були зобов'язані розглянути поставлені питання і дати відповідь у триденний термін [198]. На парламентських виборах 1998 р. законодавець підсилює незалежність виборчих комісій, заборонивши будь-кому втручатися у вирішення питань, зарахованих до компетенції комісій, крім передбачених законодавством випадків [202].

У 1999 р. законодавець зобов'язав органи влади, а також державні підприємства, установи та організації створювати належні умови для діяльності комісій [203]. Це положення хоч і мало загальний характер, було істотним внеском у створення незалежних виборчих органів, оскільки ставило діяльність влади, спрямовану на забезпечення належного функціонування комісій, у ранг обов'язків, а не у ранг дій у разі звернення з боку комісій.

На парламентських виборах 2002 р. законодавець пішов далі, деталізувавши перелік обов'язків органів влади щодо забезпечення належного функціонування виборчих комісій: надавати необхідні приміщення; забезпечувати охорону, у тому числі охорону виборчої документації; надавати транспортні засоби та засоби

зв'язку, обладнання, інвентар, оргтехніку, що підлягали поверненню після припинення повноважень комісій [199].

На президентських виборах 2004 р. уперше була чітко сформульована повна характеристика правового статусу комісій. Закон зазначав: «Виборчі комісії є спеціальними колегіальними державними органами, уповноваженими організувати підготовку та проведення виборів Президента України та забезпечувати повне й однакове дотримання законодавства України щодо виборів Президента України» [205].

Також був описаний правовий статус комісій кожного рівня. У законі зазначалося, що ЦВК очолює систему виборчих комісій і є комісією вищого рівня щодо усіх ТВК та ДВК. ТВК законодавець наділив статусом юридичних осіб та комісій вищого рівня щодо усіх ДВК на території відповідного округу. Що ж стосувалося ДВК, то вони не були, згідно з законодавством, юридичними особами, мали право звернення до органів влади і володіли власною печаткою [205]. Чинне виборче законодавство зберегло усі вищезгадані норми.

На характер діяльності комісій, її незалежність та ефективність функціонування значний вплив чинить правовий статус та особливості їхніх членів. Якщо на парламентських виборах 1990 р. до членів комісій не ставилось жодних вимог, то на президентських виборах 1991 р. законодавець вже визначив правовий статус членів виборчих органів. Згідно з Законом України «Про вибори Президента України» від 5 липня 1991 р. членом комісії міг стати громадянин України, який мав право голосу. Не могли входити до складу комісій кандидати, претенденти на кандидатів, довірені та уповноважені особи кандидатів [204].

На парламентських виборах 1994 р. законодавець поставив деякі кваліфікаційні вимоги до членів комісій: голова, заступник голови і секретар ЦВК та не менше третини її складу повинні були мати вищу юридичну освіту. Для секретаря комісії будь-якого рівня законодавець поставив вимогу – володіти державною мовою [201].

У Законі України «Про Центральну виборчу комісію» від 17 грудня 1997 р. були детально прописані вимоги, які ставились до члена ЦВК. Ним міг стати

громадянин України, який на день призначення досягнув 25-річного віку, володів активним виборчим правом та державною мовою, проживав на території України не менше останніх п'яти років. Не могла бути членом ЦВК особа, яка мала судимість за вчинення навмисного злочину, якщо ця судимість не знята у встановленому законом порядку [222].

Крім того, законодавець застосував до члена ЦВК таке поняття, як «несумісність». Зокрема, він не міг бути народним депутатом чи мати інший представницький мандат, бути кандидатом у Президенти чи народні депутати, їх довіреною особою, представником або уповноваженою особою партії (блоку), які беруть участь у виборах. Також член ЦВК не міг бути дружиною (чоловіком) чи іншим близьким родичем кандидата, перебувати у їх підпорядкуванні, бути членом іншої виборчої комісії, членом ініціативної групи Всеукраїнського референдуму та в інших, передбачених законодавством, випадках [222].

Член ЦВК не міг входити до складу органів влади, займатися підприємницькою або іншою діяльністю (крім наукової, викладацької та творчої у вільний від роботи час), входити до складу керівного органу чи наглядової ради підприємства, що має на меті отримання прибутку. Також у разі членства у партії до свого призначення, член ЦВК на термін здійснення своїх повноважень повинен був зупинити таке членство. Більше того, члену ЦВК заборонялося брати участь у діяльності партії чи виконувати доручення її органу [222].

Під час парламентських виборів 1998 р. законодавець деякі із вищезгаданих несумісностей застосував і до членів комісій усіх рівнів. Це стосувалося заборони бути членом виборчого органу кандидатам, їх довіреним та уповноваженим особам, близьким та родичам кандидата [202].

На президентських виборах 1999 р. законодавець поставив додаткові вимоги до членів комісій всіх рівнів: відсутність прямого підпорядкування кандидатів та відсутність судимості за навмисний злочин, якщо ця судимість не погашена або не знята у встановленому законом порядку. Право бути членом ТВК та ДВК отримали лише громадяни, які проживали або працювали у межах відповідного округу [203]. Це положення мало важливе позитивне навантаження, оскільки

призначення членами комісій жителів інших округів на практиці, як правило, призводило до ігнорування ними роботи комісій, або ж вони неповною мірою включалися в їхню роботу із зрозумілих об'єктивних причин.

Також на президентських виборах 1999 р. законодавець вперше застосував певні обмеження щодо діяльності членів комісій: під час виконання своїх обов'язків їм заборонялося агітувати за чи проти суб'єктів, а також оцінювати діяльність партій (блоків), які висунули кандидатів [203].

У 2002 р. законодавець обмежив членство в ОВК лише жителям відповідного округу чи населеного пункту, відкинувши право бути членами комісій особам, які працювали на відповідній території. Також позбавлялися права бути членами ОВК не лише особи із судимістю, але й громадяни, які утримувалися на цей момент в установах кримінально-виконавчої системи. Аналогічні вимоги стосувалися і членства у ДВК [199].

Під час виборів 2004 р. законодавець, бажаючи підвищити рівень професійності комісій, передбачив, що суб'єкти при поданні кандидатур до складу комісій зазначали відомості про наявність у цих осіб досвіду роботи у комісіях, відповідної освіти та підготовки [205]. Відповідно за умови врахування цих показників на практиці можна було домогтися, принаймні, кваліфікованішого керівництва виборчих комісій.

Під час повторного голосування 26 грудня 2004 р. законодавець скасував вимогу щодо обов'язковості проживання члена комісії на території відповідного округу. Це можна було пояснити зміною порядку формування комісій, а відповідно необхідністю забезпечення їх повноцінного формування в усіх регіонах України. Також законодавство заборонило включати до складу спеціальних комісій, які утворювалися у стаціонарному лікувальному закладі, працівників цих установ, що давало змогу зменшити можливість впливу членів комісій на електорат цієї лікарні [220].

Під час парламентських виборів 2006 р. законодавець, продовжуючи розширення переліку осіб, які не можуть бути членами комісій, включив туди також працівників судів та правоохоронних органів. Крім того, був окремо

окреслений перелік осіб, які можуть бути членами закордонної комісії: виборці, які проживають або перебувають у період підготовки та проведення виборів на території відповідної іноземної держави [209]. Така ситуація щодо вимог до членів комісій залишається незмінною до сьогодні.

Завершуючи аналіз правових аспектів принципу адміністрування виборів спеціальними органами, варто зазначити одну важливу деталь: організація позачергових виборів 2014 р. відбувалася у складній суспільно-політичній та безпековій ситуації, особливо – на Сході України. Як реакція на зовнішні виклики, у законі, на основі якого відбувалися вибори глави держави, була прийнята норма, відповідно до якої: «У винятковому випадку для забезпечення належної організації роботи окружної виборчої комісії її місцезнаходження може бути змінено Центральною виборчою комісією, за поданням відповідного голови обласної державної адміністрації, та знаходитися поза межами відповідного виборчого округу». Також законодавець посилив заходи безпеки, зобов'язавши правоохоронні органи не пізніше, як за вісім днів до виборів забезпечити цілодобову охорону приміщень ОВК та, у разі необхідності за зверненням ЦВК, приміщень органів ведення Державного реєстру виборців [212]. Ці норми були вкрай важливими як для безпеки членів комісій, так і для можливості провести вибори на якомога більшій території України. І хоча вибори народних депутатів відбувалися в контексті дещо іншої військової ситуації (відносно «перемир'я» після Мінських угод), все ж доцільно, на нашу думку, аналогічні норми включити і в чинне парламентське законодавство. Це тим очевидніше з огляду на те, що незалежно від розвитку подій на Донбасі, питання безпеки виборів залишатиметься актуальними ще тривалий час.

Проаналізувавши рівень правової регламентації принципу адміністрування виборів спеціальними органами, можна окреслити проблемні аспекти його правового регулювання та шляхи вдосконалення законодавства у цьому сенсі.

Передусім, на нашу думку, доцільно встановити освітній та віковий цензи для членів комісій і, особливо, для його керівного складу. Ми погоджуємося у цьому плані з Г. Михайлюком, який, будучи головою ТВК № 99 на виборах

2004 р., аналізував власний досвід, зазначаючи: «... коли потрапляють до складу виборчих комісій 80-річні або з низьким рівнем освіти члени комісії, то влаштовувати «лікбези» ніколи, і тягар лягає на плечі інших членів комісії, а інші – це освітяни, лікарі, інтелігенція, і якби не вони, то вибори б не відбулися з простої причини – через відсутність комісій» [368, с. 585].

Підтримуючи усе вищесказане, ми погоджуємося із рекомендаціями міжнародних експертів і вважаємо за необхідне проведення професійного навчання для усіх членів комісій, а також включення до її складу компетентних людей, професійна діяльність яких є дотичною до виборів.

Не менш важливою проблемою, яка потребує вирішення, є оплата праці членів комісії. Хоч кандидати частково вирішують цю проблему, оплачуючи поряд із коштами з бюджету працю «своїх» членів, часто це не знімає проблеми і на практиці призводить або до відмови осіб бути членами комісій, або ж до неналежного виконання ними своїх обов'язків за принципом: як платять, так і працюємо.

І нарешті, хоч і є дещо спірною, але заслуговує на увагу позиція колишнього голови ЦВК М. Рябця щодо утворення чотирирівневої системи комісій в Україні. Крім уже існуючих трьох рівнів, він пропонує запровадити ще один – регіональні комісії, які повинні бути постійнодіючими органами та мати повноваження щодо організації та проведення виборів та референдумів на території відповідного регіону. Такі комісії мають бути наділені більшістю аналогічних повноважень на регіональному рівні, якими тепер за законами наділена ЦВК. Це стосується не лише організаційно-технічних функцій, але й забезпечення реалізації та захисту виборчих прав громадян України, а також здійснення дієвого контролю за належним забезпеченням цих прав у межах регіону [451, с. 543].

На нашу думку, така система комісій, з одного боку, звісно, допоможе розвантажити діяльність ЦВК та уможливить організованіше здійснення адміністрування виборів. З іншого, – діяльність таких комісій вимагатиме значних видатків з Державного бюджету. Тому, чи «вартує шкіра виправи», можна перевірити лише виборчою практикою.

Принцип відповідальності за порушення виборчого законодавства.

Істотний вплив на рівень демократичності виборів здійснює принцип відповідальності за порушення виборчого законодавства, адже лише у випадку, коли існує реальна можливість понести відповідальність за правопорушення у сфері виборчих відносин, усі учасники виборів діятимуть у межах чинного законодавства. Важливо, щоб у виборчому законодавстві були закріплені не лише обмеження щодо певних дій під час виборів, але й реальний механізм притягнення до відповідальності. Крім того, необхідно, щоб міра покарання для правопорушника була адекватною до самого правопорушення.

Уже на виборах 1990 р. законодавець задекларував притягнення до відповідальності осіб за вчинення таких дій: перешкоджання шляхом насильства, обману, погроз чи іншим способом вільному здійсненню громадянами виборчого права, веденню агітації; публічні заклики та агітація за бойкотування виборів. Крім того, відповідальність застосовувалась щодо членів комісій, службових осіб державних та громадських органів за вчинення підлогу документів, неправдивий підрахунок голосів, порушення таємниці голосування. До відповідальності притягалися особи за поширення завідомо неправдивих даних про суб'єкта [198].

Це положення переносилося автоматично без змін і в наступні редакції виборчих законів, включно з президентськими виборами 1999 р. Однак уже на парламентських виборах 2002 р. законодавець істотно розширив перелік дій, за які особа могла притягатися до кримінальної, адміністративної та іншої відповідальності: перешкоджання шляхом насильства, обману, підкупу чи іншим способом вільному здійсненню громадянами своїх виборчих прав; використання свого посадового чи службового становища з метою бути обраним; невчасне складання списків виборців чи неуточнення відомостей, які вони повинні містити; порушення прав громадян на ознайомлення зі списками; поширення явно недостовірних відомостей про суб'єктів або ж здійснення інших дій, що принижують їх честь і гідність; перешкоджання агітації чи порушення встановлених правил її здійснення; порушення встановленого порядку фінансування виборів; перешкоджання чи втручання в роботу комісій або її

окремих членів; порушення таємниці голосування; перешкоджання голосуванню на дільниці; змушування виборців голосувати всупереч їх волевиявленню; порушення під час видачі бюлетенів, а саме: їх видання з метою голосування громадянами за інших осіб або ж здійснення кратного голосування; видача бюлетеня громадянам, які не включені у списки на цій дільниці; видача заповнених бюлетенів; передача іншим особам незаповнених бюлетенів, крім випадків, коли особа не може з об'єктивних причин самостійно здійснити акт волевиявлення; вчинення підлогу виборчих документів, приписок, складання і видача явно неправдивих документів, здійснення явно неправильного підрахунку голосів чи неправильне встановлення результатів виборів [199]. Важливим було те, що законодавець не зробив вищеназваний перелік підстав для настання юридичної відповідальності вичерпним. Було передбачено, що можливим є встановлення відповідальності також за інші правопорушення.

У 2004 р. на президентських виборах законодавець пішов іншим шляхом: замість подальшої деталізації підстав для виникнення правової відповідальності за правопорушення, він увів загальне положення про те, що особи, винні у порушенні законодавства, притягаються до різного роду відповідальності відповідно до встановленого порядку [205]. В такий спосіб регулювання принципу відповідальності за порушення законодавства було перенесено з виборчого законодавства у сферу кримінального та адміністративного права. Така практика збережена і в чинному законодавстві.

Важливим видом правової відповідальності є конституційна, яка проявляється у різноманітних формах. Про неї йдеться вже у виборчому законі 1990 р., а саме про таку її форму, як визнання виборів недійсними. Згідно з законодавством, вибори могли бути визнані недійсними у разі, коли в їх ході або під час підрахунку голосів чи визначення результатів голосування були виявлені порушення законодавства [198].

Попри те, що без застосування можливості визнання виборів недійсними, важко говорити про демократичність виборів, все ж доводиться констатувати

загальність вищезгаданої форми відповідальності, адже законодавець не визначив жодних конкретних умов, за яких результат виборів може бути недійсним.

У 1991 р. висловлені зауваження були частково враховані. У Законі України «Про вибори Президента України» зазначено, що вибори можуть бути визнані недійсними у разі правопорушень, які істотно вплинули на підсумки голосування. Крім того, законодавець визначив перелік суб'єктів, які можуть звертатися до ЦВК з приводу визнання виборів недійсними впродовж десяти днів з часу опублікування результатів виборів: кандидати, уповноважені особи партій (блоків), які висунули кандидатів, Генеральний прокурор. Рішення про визнання виборів недійсними приймалося ЦВК і могло бути оскаржене до ВСУ [204]. Однак формулювання «суттєво вплинули на результати голосування», знову ж таки, було не до кінця зрозумілим, мало загальний характер і не могло бути однозначно реалізоване на практиці.

На президентських виборах 1991 р. також були вперше апробовані у законодавстві й інші форми конституційної відповідальності. Так, будь-який член комісії міг бути виведений з її складу органом, який їх призначив, у разі грубого порушення законодавства. Також до кандидатів застосовувалась така форма конституційної відповідальності, як скасування реєстрації. Вона могла вводиться в дію ВСУ у разі порушення кандидатом норм законодавства, зокрема за порушення вимог щодо фінансування або матеріальної підтримки, за зверненням ЦВК. При цьому ми знову можемо спостерігати загальне формулювання підстав для скасування реєстрації [204].

Під час парламентських виборів 1998 р. законодавець надав право комісіям усіх рівнів ініціювати зміни у своєму складі, якщо за це проголосують не менше 2/3 від її складу [202]. Специфікою законодавства під час президентських виборів 1999 р. стала відсутність такої форми конституційної відповідальності, як визнання виборів недійсними [203]. На наше переконання, це було істотним упущенням законодавця, оскільки не ставило кінцевий результат волевиявлення громадян у залежність від рівня демократичності виборів.

Крім того, ще одним недоліком була відсутність у багатьох випадках механізму відповідальності за порушення законодавства. Не можна не погодитись з М. Рябцем, який, характеризує правове регулювання на президентських виборах 1999 р., зазначив: «Закон, про який ведемо мову, ніяк не можна віднести до суворих. Міркуйте самі: в ньому закладено загалом 36 заборон і обмежень під час організації та проведення виборів, але конкретна юридична відповідальність настає лише в 11 із зазначених випадків, тобто менше третини» [451, с. 107].

У 2002 р. були введені в дію нові форми конституційної відповідальності. Зокрема, законодавство передбачало, що рішення комісій, які суперечать нормам закону або прийняті з перевищенням повноважень, можуть бути скасовані комісією вищого рівня або судом. У такому випадку комісія вищого рівня мала право приймати рішення по суті питання [199].

Закон передбачав можливість заміни члена комісії не лише у разі порушення ним законодавства, але і в разі систематичного невиконання своїх обов'язків. Також позитивним аспектом законодавства була деталізація умов, коли застосовується скасування реєстрації. Відповідно до закону, вона вводилася у дію як стосовно окремих кандидатів у багатомандатному та одномандатному округах, так і щодо списку партій (блоків) у багатомандатному окрузі загалом.

Згідно з законом, ЦВК скасовувала рішення про реєстрацію усіх кандидатів у виборчому списку у випадках: встановлення судом факту підкупу виборців партіями (блоками), їх уповноваженою особою, а також на їх прохання чи за їхнім дорученням – іншою особою; встановлення судом факту, що організація, засновником, власником або членом керівного органу якої є партія (блок) чи їх уповноважена особа, під час виборів здійснювала підкуп виборців; встановлення судом факту, що партія (блок), крім коштів власного фонду, використовувала під час здійснення агітації інші кошти; витрачання партією (блоком) коштів, розмір яких перевищує встановлену граничну суму витрат фонду [199].

Умовами для скасування реєстрації окремого кандидата у багатомандатному чи одномандатному округах, крім вищезгаданих, було виявлення істотної недостовірності поданих відомостей про себе, а також використання та залучення

кандидатами для агітації підлеглих йому осіб, службовий транспорт, зв'язок, устаткування, приміщення, інші об'єкти та ресурси за місцем праці [199].

Крім того, вперше у законодавстві була нормативно закріплена така форма конституційної відповідальності, як попередження. Воно застосовувалося у разі «... порушення інших вимог цього закону» [199]. Абстрактність цієї норми сприяла зловживанням та упередженості щодо притягнення до відповідальності. Водночас варто позитивно оцінити положення, згідно з яким у разі повторного правопорушення приймалося рішення про скасування реєстрації суб'єкта [199].

Ще одним удосконаленням законодавства 2002 р. стала деталізація умов визнання виборів недійсними. Зокрема, ДВК могла визнати голосування на дільниці в одномандатному та (або) багатомандатному округах недійсним у разі встановлення нею порушень законодавства, які унеможлилювали достовірне встановлення результатів голосування, а саме:

- незаконне голосування (вкидання бюлетеня до виборчих скриньок за виборця іншою особою, крім випадків, коли виборець не може зробити цього сам з об'єктивних обставин; голосування особами, які не мають права голосу: волевиявлення осіб, які не включені до списку на дільниці або ж включені туди безпідставно; кратне голосування виборців) у кількості, що перевищує 10 % від чисельності виборців, які взяли участь у голосуванні на відповідній дільниці;

- виявлення у виборчих скриньках бюлетенів у кількості, що перевищує більш ніж на 10 % кількість громадян, які проголосували на цій дільниці;

- знищення або пошкодження виборчих скриньок (скриньки), що унеможлилює встановлення змісту бюлетенів, якщо їхня кількість перевищує 10 % від кількості громадян, які здійснили волевиявлення на цій дільниці [199]. Тут слід наголосити, що міжнародні спостерігачі вважають недосконалими згадані положення, оскільки вони визначають кількісні показники «допустимої» фальсифікації [7; 8].

Також законодавець передбачив можливість визнання виборів недійсними в цілому одномандатному окрузі. Таке рішення приймалося ЦВК за поданням ОВК у випадках, коли:

– у ході виборів відбувались порушення законодавства, які не дають змоги з достовірністю визначити результат волевиявлення;

– кількість дільниць, на яких голосування в одномандатному окрузі було визнане недійсним, становить не менше 25 % від загальної кількості дільниць, які були утворені на території округу.

При цьому законодавець дав право ОВК ініціювати подання до ЦВК про визнання виборів недійсними лише за умови, коли таке рішення приймається 2/3 складу комісії. Крім того, у законі була передбачена можливість ЦВК за власною ініціативою визнавати вибори в одномандатному окрузі недійсними за наявності вищеперелічених підстав або ж на підставі рішення суду [199].

Також варто наголосити на тому, що законодавець окремо визначив умови, які не могли бути підставою для визнання виборів в одномандатному окрузі недійсними. Це передусім стосується правопорушень, які мали на меті спонукати чи спонукали виборців голосувати за суб'єктів, які не стали переможцями. Крім того, не були підставою для визнання виборів недійсними порушення, що відбулись на виборах депутатів у багатомандатному окрузі [199]. Хоч відсутність можливості визнання виборів недійсними у багатомандатному окрузі ми вважаємо певним упущенням законодавця, все ж потрібно відзначити, що у 2002 р. принцип відповідальності за порушення законодавства (насамперед стосовно конституційної відповідальності) був значно регламентованіший порівняно з попереднім законодавством. Це тією самою мірою стосується і забезпечення притягнення винних до відповідальності за обмеження та заборони, встановлені законом.

На президентських виборах 2004 р. попередження кандидатів виносилося у разі: підкупу виборців; використання під час агітації коштів поза межами фонду; порушення обмежень щодо агітації; використання службового становища тощо. Недоліки такого стану справ є очевидними: доволі грубі правопорушення передбачають вкрай м'яку санкцію; відсутність жорстких правових наслідків і за повторні попередження. На нашу думку, попередження варто застосовувати за

незначні правопорушення. Вищезгадані ж порушення повинні мати наслідком більш жорстку відповідальність.

Під час повторного голосування 16 грудня 2004 р. були дещо змінені підстави для визнання виборів недійсними та запроваджено додаткові. Зокрема, вибори на дільниці визнавалися недійсними у разі виявлення у виборчих скриньках бюлетенів у кількості, що перевищувала більш ніж на 5 % кількість громадян, які отримали бюлетені. Крім того, підставою для визнання виборів недійсними було створення перешкод у здійсненні повноважень членами комісій чи реалізації офіційними спостерігачами та представниками ЗМІ права бути присутніми на дільниці під час голосування та підрахунку голосів, а також – неправомірне недопущення цих осіб до приміщення для голосування [220]. Доцільність цих доповнень є очевидною.

Варто зазначити, що у 2007 р. законодавець передбачив можливість визнання виборів недійсними лише на окремих дільницях: комісії зобов'язувалися встановити результат голосування і у межах територіального округу, і у межах закордонного округу, і у межах цілої держави незалежно від кількості дільниць, на яких результати голосування визнані недійсними [210]. Нам важко зрозуміти, якою логікою керувався законодавець, запроваджуючи вищезгадані норми. Ми вважаємо їх недоцільними, такими, що не відповідають загальноприйнятим виборчим стандартам.

Відсутність можливості визнання результатів виборів недійсними існує в чинному законодавстві. Дозволяється визнавати результат голосування недійсним лише на окремих дільницях. В округах, в яких на всіх дільницях вибори не відбулися або ж були визнані недійсними, приймається рішення, що вибори в межах територіального округу не відбулися. Законодавець зобов'язав комісії встановлювати результат виборів у загальнодержавному окрузі незалежно від кількості округів, в яких вибори не відбулися [207; 211].

У контексті наведеної вище нашої позиції на перший погляд видається, що законодавець, ліквідувавши можливість визнання виборів недійсними, суттєво знехтував принципом відповідальності. Однак ми повинні розглядати застосування норм виборчого права завжди в суспільно-політичному контексті.

Враховуючи важливість обрання легітимної влади після Революції гідності та загрози зриву виборів чи неможливості їх проведення у південно-східних регіонах, для України вкрай важливою була гарантія результативності виборів. Тому в контексті подій ці норми законодавства були виправданими. Проте у випадку, коли ситуація в Україні нормалізується, вкрай важливо внести у чинне законодавство відповідні зміни і забезпечити можливість визнання виборів недійсними у випадку суттєвих правопорушень.

У чинному парламентському законодавстві також було розширено перелік підстав для оголошення суб'єктові попередження. Крім вже існуючих раніше підстав, воно оголошувалося кандидатові чи партії у випадку: порушення термінів відкриття рахунку свого фонду; порушення термінів подання до комісій проміжного та фінального звітів про надходження та використання коштів фонду; включення до фінансового звіту недостовірних відомостей [207]. Розширення підстав для оголошення попередження варто оцінювати позитивно. Однак всі вищенаведені недоліки такого механізму конституційної відповідальності (застосування його замість незначних правопорушень до вчинення доволі суттєвих порушень закону; відсутність повторного попередження та санкцій за нього) залишаються в силі. Тому очевидним стає внесення в майбутньому відповідних змін у чинне законодавство.

Важливим засобом запобігання правопорушенням під час виборів є кримінальна відповідальність. Вона застосовується, як правило, за важкі порушення законодавства. У цьому сенсі варто зазначити, що до 2001 р. в Україні діяв Кримінальний кодекс, прийнятий ще в СРСР 28 грудня 1960 р. Він містив три статті (127, 128 і 129), які стосувалися кримінальної відповідальності за правопорушення. До кримінальної відповідальності могла притягатися особа за перешкоджання роботі комісій чи здійснення громадянами свого виборчого права. При цьому обтяжуючими обставинами було вчинення цих дій шляхом підкупу, обману, поєднання їх з пошкодженням майна або із застосуванням насильства до громадян чи їхніх родичів, чи з погрозою застосувати таке насильство чи знищити майно. Також підлягали суворішому покаранню

вищеназвані дії, які вчинялися за попереднім зговором групою осіб або членом комісії чи іншою посадовою особою з використанням влади або посадового становища [334].

Також до кримінальних правопорушень законодавець зараховував неправомірне використання бюлетенів, підлог виборчих документів, неправильний підрахунок голосів чи неправильне оголошення результатів виборів. До них були зараховані, зокрема, видача членом комісії бюлетеня особі, яка не внесена до списку, чи видача бюлетеня особі замість інших виборців. До підлогу законодавець зараховував виготовлення виборчих документів невстановленого зразка чи виготовлення його у спосіб, який не передбачений законодавством; внесення до виборчого документа завідомо неправдивих даних чи будь-яка інша його підробка; використання підробленого виборчого документа. При цьому обтяжуючими обставинами було вчинення вищеназваних дій членом комісії чи іншою посадовою особою [334].

Також під дію Кодексу підпадало умисне порушення таємниці голосування. У разі, коли такі дії вчиняв член комісії чи інша посадова особа з використанням влади чи посадового становища, то до неї, крім суворішого покарання у вигляді позбавлення волі, застосовувалось також позбавлення права займати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до п'яти років [334].

Варто зазначити, що під дію Кримінального кодексу підпадали також такі явища, як зловживання владою і посадовим становищем, перевищення влади або посадових повноважень, а також халатність. Ці дії хоч і не стосуються прямо виборів, однак є доволі поширеним явищем під час виборчих перегонів.

5 квітня 2001 р. був прийнятий новий Кримінальний кодекс України, який, однак, майже не змінив як умов щодо настання кримінальної відповідальності за порушення законодавства, так і самих видів кримінальних правопорушень у сфері виборчих правовідносин. Чи не єдиним нововведенням у цьому сенсі було використання суворіших заходів покарання за порушення виборчих прав громадян у разі, якщо вони вплинули на результат голосування. Це саме стосувалося і зловживань у сфері службової діяльності [333].

23 лютого 2006 р. був прийнятий Закон України «Про внесення змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення, Кримінального, Кримінально-процесуального кодексів країни щодо відповідальності за порушення виборчих прав громадян». У ньому були внесені, зокрема, зміни щодо кримінальної відповідальності за порушення виборчого законодавства. Був розширений перелік суб'єктів, порушення виборчих прав щодо яких веде до кримінальної відповідальності: виборці, суб'єкти виборчого процесу, ініціативні групи референдуму, комісії з референдуму, офіційні спостерігачі. Окремим пунктом була прописана заборона втручання посадової особи з використанням свого посадового становища у роботу комісій шляхом незаконного впливу чи вказівки з метою вплинути на її рішення [214].

Позитивним аспектом закону було також розширення підстав для кримінальної відповідальності в результаті фальсифікації виборчих документів чи результатів голосування. До вже раніше існуючих випадків було додано викрадення чи приховування бюлетеня, виборчого протоколу, скриньки з бюлетенями, а також незаконне знищення або псування останніх. При цьому до обтяжливих обставин був зарахований вплив на результати голосування або неможливість їх встановлення як наслідок вищезгаданих правопорушень [214].

У нормативно-правовому акті були також деталізовані підстави для порушення кримінальної справи у разі підробки виборчих документів на стадії підрахунку голосів членами комісій, а саме: підписання виборчого протоколу до остаточного підрахунку голосів чи встановлення результатів голосування; включення неврахованих бюлетенів до числа бюлетенів, використаних під час голосування; підміна дійсних бюлетенів; незаконне внесення змін до виборчого протоколу після його заповнення; викрадення чи приховування бюлетеня, виборчого протоколу чи скриньки з бюлетенями; незаконне знищення чи псування скриньки з бюлетенями, що призвело до неможливості визначення результатів волевиявлення виборців [214].

Законодавець встановив кримінальну відповідальність за порушення порядку фінансування виборів. Зокрема, під дію Кримінального кодексу України

підпадало надання фінансової (матеріальної) підтримки у великому розмірі для здійснення виборчої кампанії з порушенням встановленого порядку, шляхом передачі грошових коштів або матеріальних цінностей на безоплатній основі чи за необґрунтовано заниженими цінами. Сюди також належало виготовлення або поширення агітаційних матеріалів, не оплачених з виборчого фонду чи оплачених з нього за необґрунтовано заниженими розцінками, або оплати виготовлення чи поширення таких матеріалів. Також наставала кримінальна відповідальність за умисне використання у великому розмірі фінансової (матеріальної) підтримки у здійсненні виборчої кампанії кандидатом, його уповноваженим представником, довіреною чи уповноваженою особою. При цьому обтяжуючими обставинами було вчинення вищезазначених дій за попередньою змовою групи осіб. Важливим аспектом було те, що законодавець роз'яснив суть поняття «великий розмір», під яким вважалася сума грошей, вартість майна чи вигод майнового характеру, що перевищують 400 мінімальних розмірів заробітних плат [214].

Наступні зміни до Кримінального кодексу України були внесені у зв'язку із введенням в дію Державного реєстру виборців. Зміни передбачали настання кримінальної відповідальності у таких випадках:

- умисне надання неправдивих відомостей до органу Державного реєстру виборців. Обтяжуючими обставинами вищезгаданих дій було вчинення їх із використанням службового становища, а також розпорядження щодо внесення завідомо неправдивих відомостей до бази даних Державного реєстру виборців;

- умисне внесення неправдивих відомостей до бази даних Державного реєстру виборців, несанкціоновані дії з інформацією, що міститься у базі даних реєстру чи інше несанкціоноване втручання в його роботу, вчинене посадовою особою, яка має право доступу до цієї інформації, чи іншою особою шляхом несанкціонованого доступу до бази даних Державного реєстру виборців. При цьому обтяжуючими обставинами вищезазначених дій був їхній вплив на результати волевиявлення, неможливість встановити результати голосування або ж вчинення їх за попередньою змовою групи осіб [333].

1 грудня 2005 р. у Кримінальний кодекс були внесені зміни, які стосувалися кримінальної відповідальності за знищення виборчої документації: покарання застосовувалося у разі знищення документації, що стосувалася виборів, поза встановленим терміном її зберігання у державних архівах та в ЦВК після виборів, а також її пошкодження. Суворіше покарання застосовувалося у разі вчинення цих дій за попередньою змовою групою осіб або членом комісії чи іншою службовою особою з використанням влади або службового становища [216].

Ще одне нововведення у Кримінальний кодекс було внесено у зв'язку із президентськими виборами 2010 р. Воно полягало у тому, що до кримінальної відповідальності притягався виборець, який здійснив акт волевиявлення більше одного разу. При цьому обтяжуючими обставинами було вчинення кратного голосування за змовою із членом виборчої комісії [208]. Позитивність цього положення, на нашу думку, полягала у тому, що стимулював як виборця, так і членів комісій дотримуватись принципу рівних виборів.

Останні нововведення у сфері кримінальної відповідальності за правопорушення у сфері виборів було введено в дію напередодні парламентських виборів 2014 р. Вони посилювали відповідальність та рівень покарання за більшість вчинених правопорушень під час виборів. Однак найважливішою зміною стала криміналізація підкупу виборців. При цьому під дію кримінальної відповідальності потрапляв як прямий підкуп (під час голосування), так і непрямий підкуп (під час агітації). Більше того, законодавець встановив кримінальну відповідальність за прямий підкуп виборців щодо як активної її форми (притягнення до відповідальності осіб, які здійснюють підкуп виборця), так і стосовно пасивного підкупу (до відповідальності притягається виборець за отримання винагороди) [215]. Такі зміни були вкрай актуальними з огляду на багатолітню вітчизняну електоральну практику, і у випадку належного застосування цих норм варто в майбутньому сподіватися на суттєве зниження рівня підкупу під час виборів.

Варто зазначити, що кримінальна відповідальність може наставати і за порушення інших статей Кримінального кодексу. Це може стосуватися намагання

захопити владу насильницьким способом, агітуючи за це, зокрема, на виборах; порушення рівності громадян; втручання у діяльність державних органів (зокрема, ЦВК); посадові порушення. Останнє є особливо характерним для виборчого процесу, в ході якого більшість правопорушень, як показує практика, скоюють службові особи. Крім того, ці норми стали в наш час особливо актуальними, враховуючи складну безпекову ситуацію в країні.

Не менш важливим різновидом відповідальності, який застосовується за правопорушення, які мають менш суспільно небезпечні наслідки, є адміністративна. На основі аналізу Кодексу України про адміністративні правопорушення можна виділити такі підстави для її настання:

1. Порушення, пов'язані зі списками виборців: порушення встановлених порядку і термінів подання відомостей про виборців або порядку складання списків відповідною посадовою особою; порушення встановлених порядку і термінів подання списку відповідній комісії чи подання недостовірного списку відповідною посадовою особою; порушення під час виготовлення нового списку для повторного голосування з урахуванням уточнень, внесених до нього у день голосування; порушення права громадян на ознайомлення зі списками; відмова у видачі громадянину мотивованого рішення про відхилення його скарги щодо змін до списку або порушення термінів видачі копії такого рішення.

2. Порушення, пов'язані з агітацією: порушення порядку агітації у ЗМІ або надання переваги будь-якому суб'єкту власниками, посадовцями чи службовими особами, творчими працівниками ЗМІ; порушення заборони протягом встановленого часу у будь-якій формі коментувати чи оцінювати зміст передвиборної агітаційної теле- та радіопрограми суб'єкта, надавати будь-яку інформацію щодо цього власниками, посадовими чи службовими особами, творчими працівниками ЗМІ; супроводження офіційних повідомлень у період виборчого процесу коментарями, що мають агітаційний характер, а також аудіо-, відеозаписами, кінозйомками, фотоілюстраціями про дії посадових осіб – суб'єктів виборчого процесу; здійснення агітації особою, участь якої у цьому процесі заборонена законодавством; здійснення агітації поза встановленими

термінами, у заборонених місцях чи у формі і засобами, що суперечать закону, чи інше порушення встановлених обмежень агітації; порушення права суб'єкта на використання на рівних умовах приміщень для проведення публічних заходів та агітації; виготовлення, замовлення виготовлення та розповсюдження друкованих агітаційних матеріалів, що не містять інформації про вихідні дані; порушення громадянами та підприємствами-розповсюджувачами встановленого порядку розміщення агітаційних матеріалів чи політичної реклами або розміщення їх у заборонених законом місцях.

3. Порушення, пов'язані з діяльністю виборчих комісій: ненадання у випадку та порядку, встановлених законом, головою комісії чи особою, яка виконує його обов'язки, копії виборчого протоколу; невиконання рішення комісії, прийнятого у межах їхніх повноважень; відмова у звільненні члена комісії від виконання виробничих чи службових обов'язків за основним місцем роботи на час виконання ним повноважень; звільнення члена комісії з роботи або переведення його на нижчу посаду з підстав, пов'язаних із виконанням його обов'язків у виборчій комісії.

4. Інші порушення виборчого законодавства: ненадання відповідному суб'єктові, щодо якого оприлюднена інформація, яку він вважає недостовірною, на його вимогу можливості у визначеному порядку оприлюднити відповідь щодо такої інформації; порушення порядку надання фінансової (матеріальної) підтримки для здійснення виборчої кампанії, якщо у зазначених діях відсутній склад злочину. При цьому покарання передбачалося окремо для громадян, а окремо для службовців; замовлення або виготовлення бюлетенів понад встановлену рішенням комісії кількість; порушення встановленого законом порядку опублікування документів та іншої інформації, пов'язаних з підготовкою і проведенням виборів комісіями чи ЗМІ [306].

Важливою умовою реалізації принципу відповідальності є можливість оскарження рішень чи дій учасників виборів. При цьому важливими є як сама можливість оскарження, так і характер процедури, терміни розгляду скарг тощо. Під час парламентських виборів 1990 р. законодавець передбачив можливість для

громадян оскаржувати рішення і дії виборчих комісій до комісій вищого рівня чи до суду. Крім того, громадянин мав право оскаржити своє невключення у виборчі списки до відповідної ДВК, а у разі рішення комісії про відхилення його заяви – оскаржити це рішення у суді. Нарешті, кандидат, згідно з нормативно-правовим актом, міг оскаржити відмову у своїй реєстрації до ЦВК [198].

Під час президентських виборів 1991 р. у законодавстві було вже детальніше регламентовано оскарження рішень і дій комісій. Такі рішення і дії ОВК та ДВК могли бути оскаржені претендентами на кандидата, кандидатами, їх довіреними та уповноваженими особами, партіями (блоками), уповноваженими особами зборів виборців, які висунули претендента на кандидата, та виборцями до вищестоящої комісії впродовж десяти днів. Крім того, скарги на відхилення ДВК заяв про неправильність у виборчих списках могли подаватись до суду за місцезнаходженням відповідної дільниці і розглядались упродовж трьох днів. Важливим аспектом було надання можливості оскаржувати рішення та дії ЦВК до ВСУ. При цьому наголошувалося, що рішення судів є остаточними. Також позитивним аспектом було надання можливості кандидатам оскаржувати загальні результати виборів [204].

На парламентських виборах 2002 р. законодавець надав право оскаржувати рішення, дії чи бездіяльність органів влади, їхніх посадових та службових осіб, а також дії та акти об'єднань громадян, крім тих, які належать до їх внутрішньої організаційної діяльності або до їх виключної компетенції [199].

Позитивним моментом виборчого законодавства 2004 р., на нашу думку, було значно детальніше регламентування оскаржень порушень під час виборів. Зокрема, до суб'єктів звернень зі скаргою законодавець зараховував кандидатів, партії (блоки), виборчі комісії та виборців, виборчі права та інтереси яких були порушені. При цьому зазначалось, що від імені кандидата суб'єктом звернення може бути його довірена особа [205].

До предметів та суб'єктів оскарження було зараховано: рішення, дії чи бездіяльність органів влади, підприємств, установ, закладів чи організацій, їхніх посадових чи службових осіб – до місцевого суду; рішення чи дії об'єднань

громадян, виборчих блоків, їхніх посадових осіб чи повноважного представника, які стосувалися виборів, крім рішень чи дій, які належать до його внутрішньої організаційної діяльності чи виключної компетенції, – до місцевого суду; дії чи бездіяльність ЗМІ, їх власників, посадових та службових осіб, які порушують встановлений порядок діяльності ЗМІ під час виборів, зокрема щодо агітації, – до відповідної комісії чи суду; дії кандидата та його довіреної особи, якщо ці дії спрямовані на порушення встановленого законом порядку висунання кандидата, агітації, інших порушень їх прав або виборчих прав громадян, – до ЦВК або до Апеляційного суду м. Києва; рішення, дії чи бездіяльність ДВК або її окремого члена – до місцевого чи апеляційного суду; рішення, дії чи бездіяльність ТВК або її члена – до ЦВК чи апеляційного суду [205].

Як бачимо, до позитивних аспектів виборчого законодавства 2004 р. можна зарахувати надання можливості оскаржувати рішення і дії ЗМІ та кандидатів, чого не було у попередніх редакціях законодавства.

На парламентських виборах 2006 р. до суб'єктів оскарження, крім вищеназваних, було зараховано офіційних спостерігачів [209]. Це, на нашу думку, ефективно відобразилося на дотриманні принципу відповідальності, оскільки саме на спостерігачів покладені функції контролю за ходом виборів. Також важливим моментом було надання суб'єктам звернень права подавати скаргу на власний вибір чи до комісії, чи до суду. Останній зобов'язувався невідкладно повідомити відповідну виборчу комісію та комісію вищого рівня про надходження скарги та про ухвалене судом рішення. У випадку ж, якщо скарга з тих самих підстав надійшла і до суду, і до комісії, остання після отримання повідомлення суду про надходження скарги зупиняла розгляд справи до набрання рішенням суду законної сили [209].

І нарешті, позитивну роль для реалізації принципу відповідальності відіграла норма закону, відповідно до якої суди, виборчі комісії та органи прокуратури організовували свою роботу під час виборів, у тому числі й у вихідні дні та в день голосування, в такий спосіб, щоб забезпечити прийом і розгляд скарг та звернень виборчих комісій у терміни та у спосіб, передбачені законодавством [209].

Варто наголосити на тому, що міжнародні експерти, аналізуючи чинне вітчизняне виборче законодавство, акцентують на тому, що важливо, щоб виборчі скарги не відхилялися відповідними органами через формальні причини [7; 8].

Необхідно зазначити, що важливим чинником реалізації виборчих прав громадян є забезпечена Конституцією можливість громадян після використання усіх національних засобів захисту своїх прав звертатися до відповідних міжнародних судових установ чи міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна [294]. Відповідно до цього можна зробити висновок, що за порушення виборчого законодавства для правопорушника може наставати і міжнародно-правова відповідальність.

Як бачимо, до 2006 р. принцип відповідальності за порушення виборчого законодавства реалізувався не повною мірою, за багато обмежень та порушень учасники виборів не несли жодної відповідальності. Із внесенням змін до Кримінального кодексу України та Кодексу про адміністративні правопорушення у 2006 р. ця ситуація була виправлена, і за порушення законодавства до правопорушника може застосовуватись залежно від ступеня важкості порушення кримінальна, адміністративна чи конституційна відповідальність. Посилення кримінальної відповідальності за правопорушення відбулося напередодні парламентських виборів 2014 р.

Водночас слід наголосити і на певних проблемних моментах принципу відповідальності за порушення виборчого законодавства. Передусім вони стосуються вибіркості притягнення осіб до відповідальності на практиці. Крім того, практика проведення виборів показує, що багато скарг щодо правопорушень повертаються через технічні неточності у оформленні скарг, і суб'єкти оскаржень не завжди встигають їх виправити та подати скаргу повторно. Такий стан справ суттєво звужує можливість оскаржувати дії чи бездіяльність суб'єктів під час виборів. Як рекомендації для виправлення ситуації варто було б у майбутньому розробити шаблони скарг під час виборів, які б дали змогу суттєво знизити технічні неточності поданих скарг та сприяли б кращій реалізації виборчих прав.

Але варто наголосити, що досконале виборче законодавство є необхідною, однак недостатньою умовою дотримання демократичних принципів виборів. Не менш важливим є і політичне регулювання дотримання демократичних принципів. Зокрема, значення має характер політичного режиму у державі, рівень політичної свідомості та культури учасників виборчих перегонів, не лише формальне закріплення правових норм, але й реальне їх дотримання на практиці, децентралізація влади, свобода слова, незалежність судової влади тощо.

Висновки до розділу 4. Як вже було сказано, базові демократичні принципи виборів, за винятком окремих нюансів, належно закріплені в законодавстві України. Що стосується додаткових та процесуальних демократичних принципів виборів, то вони містять певні упущення, які можуть сприяти їх порушенню під час виборчих кампаній. Також необхідно відзначити недосконалість попередніх редакцій виборчого законодавства, яке регулює проведення президентських виборів в Україні, порівняно з аналогічним парламентським виборчим законодавством. Водночас слід відзначити спробу парламентарів уніфікувати чинні президентський та парламентський виборчі закони. Попри певні відмінності, більшість процедур та умов реалізації демократичних принципів виборів є аналогічними у президентському та парламентському виборчому законодавстві. Водночас стає очевидним, що наступним кроком щодо уніфікації виборчих процедур в Україні має стати прийняття Виборчого кодексу.

Враховуючи те, що важливими є не лише правові, але й політичні механізми регулювання демократичних принципів виборів, наявні упущення виборчого законодавства не є перешкодою для проведення в Україні демократичних виборів за умови наявності політичної волі учасників виборчих перегонів до виконання норм чинного законодавства.

Водночас об'єктивна ситуація в сучасній Україні ставить перед політичною елітою та пересічними громадянами нові загрози та виклики, зокрема, необхідність забезпечення безпеки виборчого процесу та подальшого вдосконалення виборчого законодавства як умови збереження та примноження позитивного іміджу нашої держави, який сформувався після Революції гідності.

Результати четвертого розділу дисертації відображені у таких наукових публікаціях [86; 91; 106; 115; 118–121].

РОЗДІЛ 5

ІНДЕКС ДЕМОКРАТИЧНИХ ВИБОРІВ ТА ЙОГО ОСОБЛИВОСТІ В УКРАЇНІ

5.1. Методика обчислення індексу демократичних виборів

Політична практика засвідчує очевидну необхідність розробки комплексної моделі демократичних виборів, яка становитиме собою цілісну систему принципів, дотримання яких буде гарантією демократичності інституту виборів та атрибутом народовладдя в державі. Крім того, доцільною та актуальною є розробка методик обчислення демократичності виборів (при цьому варто зауважити, що у вітчизняній політичній науці такі методики відсутні взагалі), що дало б змогу визначати рівень демократичності кожних виборчих перегонів в Україні та їх співвідношення із демократичними стандартами, з'ясувати тенденції розвитку виборчого законодавства і виборчої практики в нашій державі. Своєю чергою це дало б змогу вдосконалювати українське виборче законодавство, сприяло б проведенню виборчих кампаній на демократичнішому рівні.

Вибори будуть демократичними лише за умови їх проведення на основі демократичних принципів, які, однак, мають загальний характер і розкриваються через певні складові. Тому закономірно виникає потреба у виробленні на основі кожного із принципів його структурних складових, що даватимуть змогу визначати рівень демократичності будь-якого виборчого процесу. Такі структурні елементи ми називаємо індикаторами демократичних виборів, оскільки вони ідентифікуватимуть вибори як демократичні чи, навпаки, недемократичні.

Для визначення рівня демократичності виборів необхідно також запровадити у науковий обіг таку політологічну категорію як «індекс демократичних виборів». Такий показник повинен бути відносним: показувати, наскільки рівень демократичності конкретної виборчої кампанії відповідає ідеальній моделі демократичних виборів.

Враховуючи сказане вище, формула визначення індексу демократичних виборів (IDE – *Index of democratic elections*) виглядатиме так:

$$\mathbf{IDE} = \frac{\sum_{i=1}^n P_i}{\sum_{i=1}^n P_i^{\max}} + \frac{P_0}{P_0^{\max}}, \text{ де:}$$

P_i – бали за дотримання демократичних принципів виборів під час конкретної виборчої кампанії;

$P_i^{\max}$ – максимально можливі бали за дотримання демократичних принципів виборів;

P_0 – бали за дотримання інших індикаторів демократичних виборів під час конкретної виборчої кампанії;

$P_0^{\max}$ – максимально можливі бали за дотримання інших індикаторів демократичних виборів.

Своєю чергою P та $P^{\max}$ вираховуються за такими формулами:

$$P = \sum_{i=1}^n K_i, \text{ де:}$$

K_i – бали за дотримання індикаторів демократичних виборів.

$$P^{\max} = \sum_{i=1}^n K_i^{\max}, \text{ де:}$$

$K_i^{\max}$ – максимально можливі бали за дотримання індикаторів демократичних виборів.

Нарешті, K_i та $K_i^{\max}$ можна обчислити так:

$$K = K_l + K_f, \text{ де:}$$

K_l – бали за реалізацію індикаторів демократичних виборів у виборчому законодавстві;

K_f – бали за дотримання індикаторів демократичних виборів у виборчій практиці.

$$K^{\max} = K_l^{\max} + K_f^{\max}, \text{ де:}$$

$K_l^{\max}$ – максимально можливі бали за реалізацію індикаторів демократичних виборів у виборчому законодавстві;

K_f^{max} – максимально можливі бали за дотримання індикаторів демократичних виборів у виборчій практиці.

Запропонована нами методика обчислення індексу демократичних виборів має певні особливості, які вимагають детальнішого пояснення:

1. Демократичні принципи виборів мають різну «вагу» (по-різному впливають на рівень демократичності виборчого процесу). Відповідно до цього різним принципам слід надавати різне числове значення (кількість балів). На нашу думку, найважливішими для забезпечення демократичності виборів є принципи рівних, вільних та загальних виборів, адже без їх дотримання важко взагалі говорити про демократичність виборів як таких. Тому їм ми надаємо числове значення по 200 балів кожному. Дещо менш важливими і тому «оціненими» по 150 балів є принципи таємного голосування, загального пасивного виборчого права та рівності суб'єктів виборчого процесу. Принципу свободи агітації, на нашу думку, слід присвоїти 100 балів, а принципам гласних виборів, адміністрування виборів спеціальними органами та відповідальності за порушення виборчого законодавства – по 90 балів. Нарешті, найменш важливим з погляду забезпечення рівня демократичності є принцип прямих виборів, якому слід, на нашу думку, присвоїти 50 балів.

2. Пропонована методика обчислення рівня демократичності виборів є нами розроблена лише для держав з «перехідним» політичним режимом і не може ефективно застосовуватись для вимірювання виборів у країнах із стабільною демократією. Це можна пояснити специфічністю політичного ладу країн, що трансформуються, оскільки політичний режим таких держав (як, зрештою, й інститут виборів) вимагають додаткових механізмів забезпечення його демократичності порівняно з країнами із західною моделлю демократії. На підтвердження цієї тези можна навести такі приклади: інститут міжнародних спостерігачів та адміністрування виборів виборчими комісіями не є обов'язковими елементами виборів у стабільній демократичній політичній системі. В останніх контроль під час виборів забезпечується внутрішніми механізмами та спостереженням; вибори можуть адмініструватися органами

влади без шкоди для демократії завдяки високому рівню політичної культури та традицій. У той же час у «перехідних суспільствах» згадані механізми є атрибутивними складовими інституту демократичних виборів. В іншому випадку завжди існуватиме загроза втручання влади у хід виборчих перегонів, її спроби адмініструвати вибори так, щоб надавати преференції певним суб'єктам.

3. Індекс демократичних виборів, враховуючи його відносний характер, може набувати числового значення від 0 (вибори є повністю недемократичними) до 1 (вибори є повністю демократичними).

4. Для того, щоб зробити результат обчислення рівня демократичності виборів більш комплексним та вірогідним, ми вважаємо за потрібне розглянути індикатори демократичних виборів у двох площинах: де-юре (рівень демократичності закладених у виборчому законодавстві правових положень) та де-факто (рівень дотримання демократичних принципів виборів у виборчій практиці).

5. Деякі індикатори демократичних виборів залежать від типу виборчих систем чи типу виборів за об'єктом обрання. Наприклад, для забезпечення рівної «ваги» голосу кожного виборця необхідно формувати виборчі округи з приблизно однаковою кількістю виборців. Проте цей нюанс важливий лише для мажоритарної та змішаної виборчої системи на виборах до парламенту чи при обранні депутатів місцевих рад. У той же час за пропорційної виборчої системи, а також при обранні президента чи голів місцевих рад цей нюанс не є принциповим. Тому відсутність правових норм та практичних дій, що передбачають формування рівних за чисельністю виборчих округів, в одних випадках означатиме присвоєння цьому індикатору 0 балів, а в інших – максимальної кількості балів.

6. Порухення індикаторів на практиці можуть мати різні особливості, тому їх слід поділити на чотири групи. Такі порушення можуть: набувати системного, масштабного та цілеспрямованого характеру (в такому випадку цьому індикатору присвоюватиметься 0 балів); бути частими, однак не мати цілеспрямованого та системного характеру (в такому випадку цьому індикатору присвоюватиметься від 1/4 до 1/2 від максимальної кількості балів залежно від масштабності

правопорушень); мати поодинокий та випадковий характер (у такому випадку цьому індикатору присвоюватиметься від 2/3 до 3/4 від максимальної кількості балів залежно від масштабності правопорушень); бути відсутніми (в такому випадку цьому індикатору присвоюватиметься максимальна кількість балів).

7. Існують певні індикатори демократичних виборів, які не можна віднести до жодного з проаналізованих демократичних принципів виборів, але вони впливають на рівень демократичності виборів та не можуть не враховуватися при обчисленні індексу демократичних виборів.

8. Основні переваги пропонованої методики – це комплексність, всеохопність та деталізованість показників, а також врахування норм виборчого законодавства, особливостей електоральної практики, а також специфіки перехідних країн. З допомогою індексу демократичних виборів можна показати тенденції трансформації рівня демократичності виборів на пострадянському просторі.

9. Методика вимагає ранжування інституту виборів у залежності від числового значення індексу. Ми чітко усвідомлюємо велику міру умовності та суб'єктивізму у спробах такої диференціації, однак без неї цінність нашого підходу до визначення рівня демократичності виборів суттєво знизиться. Тому нами запропоновано таку класифікацію виборів залежно від рівня їхньої демократичності:

- недемократичні вибори (0–0.5 балів);
- вибори із низьким рівнем демократичності (більше 0.5 балів – 0.7 балів);
- вибори із середнім рівнем демократичності (більше 0.7 балів – 0.85 балів);
- демократичні вибори (більше 0.85 балів).

Недемократичні вибори передбачають як наявність суттєвих недоліків виборчого законодавства, так і дуже суттєві правопорушення на практиці. Така ситуація не може бути притаманною для демократичних країн, оскільки у цьому випадку вибори не виконують навіть мінімально свого демократичного призначення як атрибута народовладдя.

Вибори із низьким рівнем демократичності характеризують спроби суспільства забезпечити демократичне формування влади, однак суттєві недоліки виборчого законодавства та масштабні порушення виборчої практики (найчастіше як результат намагання правлячої еліти закріпити своє домінування будь-якими засобами) не дозволяють провести вибори у відповідності до демократичних стандартів.

Вибори із середнім рівнем демократичності передбачають демократичне формування органів влади, однак низький рівень політичної культури всіх учасників виборчих перегонів, які призводять до правопорушень, які, однак, не є масштабними та не відображають цілеспрямованого бажання влади знівелювати волю виборців. Водночас наявні правопорушення певною мірою все ж деформують волевиявлення електорату та ставлять провладні політичні сили у дещо привілейоване становище у порівнянні з опозицією.

Демократичні вибори передбачають обрання влади у відповідності до демократичних принципів. Це, звісно, не виключає певних недоліків виборчого законодавства та випадків правопорушень під час електоральної практики, однак останні не є системними, мають швидше випадковий характер та практично не викривляють результати волевиявлення громадян.

Демократичні принципи виборів мають загальний характер і розкриваються через певні складові. Тому виникає потреба у виробленні на основі кожного з принципів його структурних складових, які даватимуть змогу визначати рівень демократичності будь-якого виборчого процесу. Такі складові ми називаємо індикаторами демократичних виборів – умови організації і проведення виборів, дотримання чи недотримання яких свідчитиме про рівень демократичності виборчого процесу. Їх комплексний аналіз сприятиме формуванню моделі демократичних виборів та служитиме барометром виборчої практики.

Враховуючи попередньо здійснений аналіз демократичних принципів виборів, ситуація із розподілом балів та методикою обчислення індексу демократичних виборів із врахуванням індикаторів виглядатиме так:

P1. Принцип вільних виборів (200 балів):

- К1.** Умови участі громадян у виборах (30 балів).
- К2.** Умови формування своєї позиції під час виборів (40 балів).
- К3.** Вільна реалізація волевиявлення виборців (30 балів).
- К4.** Відсутність втручання влади та силових структур у вибори (40 балів).
- К5.** Відсутність фальсифікацій під час голосування та підрахунку (50 балів).
- К6.** Поріг явки (10 балів).

Р2. Принцип загальних виборів (200 балів):

- К7.** Застосування цензів щодо активного виборчого права (100 балів).
- К8.** Альтернативні методи голосування (35 балів).
- К9.** Реалізація виборчих прав специфічних категорій громадян (15 балів).
- К10.** Списки виборців (50 балів).

Р3. Принцип рівних виборів (200 балів):

- К11.** Рівна кількість голосів виборців (50 балів).
- К12.** Одноразове голосування (50 балів).
- К13.** Характеристика виборчого корпусу (50 балів).
- К14.** Рівні умови участі виборців на всіх етапах виборів (25 балів).
- К15.** Забезпечення однакової «ваги» голосу виборців (25 балів).

Р4. Принцип прямих виборів (50 балів):

- К16.** Особисте голосування громадян (25 балів).
- К17.** Обрання органу чи посади безпосередньо електоратом (25 балів).

Р5. Принцип таємного голосування (150 балів):

- К18.** Здійснення акту волевиявлення громадян в умовах, які не дають змогу дізнатися його уподобання щодо об'єктів обрання (150 балів).

Р6. Принцип загального пасивного виборчого права (150 балів):

- К19.** Застосування цензів щодо пасивного виборчого права (50 балів).
- К20.** Процедура висування кандидатів і партій (блоків) (25 балів).
- К21.** Підтримка ініціативи висування (номінації) (15 балів).
- К22.** Відмова у реєстрації суб'єктів (чи її скасування) (20 балів).
- К23.** Альтернативний характер виборів (40 балів).

Р7. Принцип рівності суб'єктів виборчого процесу (150 балів):

- К24.** Рівні умови висування та реєстрації (20 балів).
- К25.** Рівні умови участі суб'єктів в передвиборній агітації (30 балів).
- К26.** Рівні умови фінансування виборів (30 балів).
- К27.** Неупередженість комісій та органів влади до суб'єктів (30 балів).
- К28.** Відсутність умов, що сприяють використанню службового становища (40 балів).

Р8. Принцип свободи агітації (100 балів):

- К29.** Можливість вільно проводити агітацію (25 балів).
- К30.** Обмеження передвиборної агітації (30 балів).
- К31.** Відсутність цензури та вільні умови функціонування ЗМІ (35 балів).
- К32.** Правове регулювання агітації у всіх формах (10 балів).

Р9. Принцип гласних виборів (90 балів):

- К33.** Публічний характер роботи виборчих комісій (10 балів).
- К34.** Донесення до відома виборців всієї інформації про вибори (10 балів).
- К35.** Прозорість підрахунку голосів та встановлення результатів (20 балів).
- К36.** Роз'яснювальна робота щодо прав та обов'язків виборців (10 балів).
- К37.** Всебічне спостереження за виборами (40 балів).

Р10. Принцип адміністрування виборів спеціальними органами (90 балів):

- К38.** Суб'єкти адміністрування виборів (30 балів).
- К39.** Правовий статус виборчих органів (комісій) (20 балів).
- К40.** Формування виборчих комісій та їх керівного складу (20 балів).
- К41.** Незалежність виборчих комісій (20 балів).

Р11. Принцип відповідальності за порушення виборчого законодавства (90 балів):

- К42.** Наявність адекватної відповідальності за правопорушення (60 балів).
- К43.** Оскарження правопорушень під час виборчого процесу (30 балів).

Р0. Інші індикатори демократичних виборів (30 балів):

- К44.** Стабільність виборчого законодавства (20 балів).
- К45.** Комплексність виборчого законодавства (10 балів).

Максимально можлива кількість балів – 1500

Отже, дотримання демократичних принципів є необхідною умовою проведення виборчого процесу на демократичному рівні. Кожен із принципів включає в себе індикатори. Однак хоч індикатори демократичних виборів деталізують демократичні принципи, проте вони мають доволі загальний характер. У той же час, визначення рівня демократичності виборів вимагає їх конкретизації. Тому необхідно розділити кожен з індикаторів демократичних виборів на структурні компоненти, кожен з яких буде наділений певним числовим значенням (воно залежатиме як від стану, так і від рівня дотримання конкретного компонента). Сума числових значень всіх компонентів, відповідно, дасть змогу визначати відсоток демократичності конкретних виборчих перегонів порівняно з ідеальною моделлю демократичних виборів [87, с. 59].

Найпроблемнішою у цій ситуації є обґрунтованість наділення конкретних індикаторів демократичних виборів та їх структурних компонентів певними числовими значеннями, оскільки від цього залежатиме як дієвість методики, так і достовірність визначення рівня демократичності виборів.

Варто зазначити, що навіть досконале виборче законодавство ще не є гарантією демократичності виборчої практики. Розглядаючи складові індикаторів демократичних виборів, вважаємо за доцільне поділяти їх на дві групи: складові де-юре (показують рівень демократичності виборчого законодавства) та складові де-факто (є свідченням рівня демократичності виборчої практики). Слід зробити лише одне суттєве зауваження: фактичні складові індикаторів демократичних виборів не є простим практичним втіленням правових. Це пояснюється тим, що, з одного боку, не всі складові де-юре мають практичне втілення (наприклад, відсутність/наявність імперативного вотуму чи порогу явки в законодавстві автоматично означатиме його відповідне застосування/незастосування і не становитиме окремого аналогу складових індикаторів демократичних виборів де-факто). З іншого боку, виборча практика дає змогу виділити окремі елементи складових індикаторів демократичних виборів де-факто, які не матимуть правових аналогів або ж дещо модифікуватимуть останні.

Згадані складові індикаторів демократичних виборів слід розділити на позитивні та негативні. Перша група охоплюватиме складові, наявність яких сприятиме рівню демократичності виборчого процесу (наприклад, наявність у виборців однакової кількості голосів). До другої групи, навпаки, належатимуть складові, відсутність яких означатиме демократичність виборів (наприклад, наявність імперативного вотуму зменшуватиме рівень демократичності виборчих перегонів, і, навпаки, його відсутність сприятиме демократизації виборів).

Спробуємо відобразити індикатори демократичних виборів та складові, які кожен з них включає, враховуючи, одночасно, розподіл балів за кожен конкретний індикатор та його складові. Складові де-юре позначатимемо – L, складові де-факто – F:

K1. Умови участі громадян у виборах (30 балів):

L1. Добровільність участі у виборах (30 балів).

K2. Умови формування своєї позиції під час виборів (40 балів):

L2. Заборона тиску на виборців (5 балів).

L3. Свобода об'єднання у партії, рухи, організації (5 балів).

F1. Відсутність фактів тиску на виборців (12 балів).

F2. Відсутність фактів погроз щодо виборців (12 балів).

F3. Відсутність примусу до вступу в партії чи виключення з їх складу (6 балів).

K3. Вільна реалізація волевиявлення виборців (30 балів):

L4. Заборона знаходження на дільниці сторонніх осіб та їх втручання у хід голосування (10 балів).

F4. Відсутність фактів знаходження на дільниці сторонніх осіб та їх втручання у хід голосування (20 балів).

K4. Відсутність втручання влади та силових структур у вибори (40 балів):

L5. Заборона втручання у вибори органів влади та силових структур (5 балів).

F5. Відсутність втручання у вибори органів влади та силових структур (35 балів).

K5. Відсутність фальсифікацій під час голосування та підрахунку (50 балів):

L6. Вимога підрахунку голосів одразу після закінчення голосування (5 балів).

L7. Прозорість скриньок для голосування (5 балів).

F6. Початок підрахунку голосів одразу після закінчення голосування (10 балів).

F7. Відсутність фактів вкидання виборчих бюлетенів (10 балів).

F8. Відсутність фактів фальсифікацій під час підрахунку голосів (20 балів).

К6. Поріг явки (10 балів):

L8. Відсутність порогу явки / невелике значення порогу (до 25 %) (7/10 – балів).

К7. Застосування цензів щодо активного виборчого права (100 балів):

L9. Відсутність дискримінаційних виборчих цензів (90 балів).

L10. Моральний ценз:

- наявність морального цензу (2 бали);
- відсутність морального цензу (3 бали);
- диференційований підхід до морального цензу (5 балів).

L11. Встановлення/скасування цензу дієдатності за рішенням суду (5 балів).

К8. Альтернативні методи голосування (35 балів):

L12. Наявність голосування «на дому» (3 бали).

L13. Підстави для голосування «на дому»:

- власноручна заява (2 бали);
- довідка про хворобу (1 бал);
- включення інвалідів автоматично (1 бал).

L14. Наявність голосування за відкріпними посвідченнями (3 бали).

L15. Підстави для голосування за відкріпними посвідченнями:

- власноручна заява із зазначенням причини (2 бали);
- видання 1 відкріпного посвідчення 1 людині (2 бали);
- реєстр і облік відкріпних посвідчень (2 бали);
- відмітка про видачу і отримання відкріпного посвідчення (2 бали);
- окрема дільниця для голосування за відкріпними посвідченнями (1 бал).

L16. Відсутність інших альтернативних методів голосування (2 бали).

F9. Невелика кількість тих, що голосують «на дому» (6 балів).

F10. Відсутність фальсифікацій за відкріпними посвідченнями (8 балів).

К9. Реалізація виборчих прав специфічних категорій громадян (15 балів):

L17. Наявність спеціальних виборчих дільниць (6 балів).

L18. Наявність закордонних виборчих дільниць (6 балів).

L19. Створення умов для голосування специфічних категорій громадян (3 бали).

K10. Списки виборців (50 балів):

L20. Наявність імперативної системи формування списків виборців (4 бали).

L21. Наявність централізованої системи реєстрації виборців (4 бали).

L22. Наявність спеціальних органів, що реєструють виборців (3 бали).

L23. Надання можливості ознайомлюватися із списками виборців (3 бали).

L24. Наявність процедури уточнення списків виборців (3 бали).

L25. Включення членів комісій до списків на «своїх» дільницях (3 бали).

F11. Повнота включення громадян до списків виборців (10 балів).

F12. Відсутність «мертвих душ» у списках виборців (7 балів).

F13. Відсутність кратного включення громадян до списків виборців (7 балів).

F14. Надання виборчих списків для ознайомлення громадянам (6 балів).

K11. Рівна кількість голосів виборців (50 балів):

L26. Надання виборцям однакової кількості голосів (50 балів).

K12. Одноразове голосування (50 балів):

L27. Наявність ідентифікації виборців за переліком документів (5 балів).

L28. Засвідчення акту волевиявлення виборця (5 балів).

L29. Централізоване виготовлення бюлетенів, їх облік та звітність (5 балів).

F15. Відсутність фактів кратного голосування (25 балів).

F16. Відсутність фактів видачі бюлетеня без ідентифікації (10 балів).

K13. Характеристика виборчого корпусу (50 балів):

L30. Відсутність поділу виборців країни на певні групи (курії) (50 балів).

K14. Рівні умови участі виборців на всіх етапах виборів (25 балів):

L31. Можливість громадянам брати участь у виборах на рівних умовах (2 бали).

F17. Відсутність порушення рівних умов участі громадян у виборах (23 бали).

K15. Забезпечення однакової «ваги» голосу виборців (25 балів):

L32. Вимога формування рівних виборчих округів (2 бали).

L33. Передбачення незначного відхилення величини округів (2 бали).

L34. Врахування територіального поділу при формуванні округів (2 бали).

- L35.** Передбачення періодичного перегляду меж округів (1 бал).
- L36.** Вимога формування округу як єдиної території (2 бали).
- L37.** Вимога врахування при формуванні округів інтересів меншин (1 бал).
- F18.** Відсутність фактів перевищенням норм відхилення округів (5 балів).
- F19.** Відсутність округів, що не становлять єдине ціле (5 балів).
- F20.** Відсутність фактів формування округів без врахування адміністративно-територіального поділу (5 балів).

K16. Особисте голосування громадян (25 балів):

- L38.** Заборона передавати бюлетень іншим особам (2 бали).
- L39.** Заборона отримувати бюлетень від сторонніх осіб (2 бали).
- L40.** Вимога особистого вкидання бюлетеня у скриньку для голосування (2 бали).
- L41.** Можливість допомоги у волевиявленні незаангажованим особам (3 бали).
- F21.** Відсутність фактів передачі бюлетенів іншим особам (4 бали).
- F22.** Відсутність фактів отримання бюлетенів від інших осіб (4 бали).
- F23.** Відсутність фактів неособистого вкидання бюлетенів (4 бали).
- F24.** Відсутність допомоги у волевиявленні заангажованими особами (4 бали).

K17. Обрання органу чи посади безпосередньо електоратом (25 балів):

- L42.** Надання громадянам права безпосередньо обирати владу (25 балів).

K18. Здійснення акту волевиявлення громадян в умовах, які не дають змогу дізнатися його уподобання щодо об'єктів обрання (150 балів):

- L43.** Вимога голосувати лише у спеціальних кабінках чи кімнатах (50 балів).
- L44.** Вимоги надати для голосування приміщення достатніх розмірів із наявністю достатньої кількості кабінок (10 балів).
- L45.** Заборона ставити на бюлетенях позначки для визначення змісту волевиявлення (10 балів).
- L46.** Наявність на бюлетені лінії для згину (10 балів).
- F25.** Відсутність фактів голосування поза межами кабінок (50 балів).
- F26.** Відсутність фактів проставлення позначок на бюлетенях (20 балів).

K19. Застосування цензів щодо пасивного виборчого права (50 балів):

- L47.** Вищий віковий ценз для пасивного права порівняно з активним (4 бали).

L48. Відсутність дискримінаційних цензів (30 балів).

L49. Встановлення цензу осілості (4 бали).

L50. Встановлення мовного цензу для президентських виборів / відсутність мовного цензу для парламентських виборів (4 бали).

L51. Встановлення цензу повторного обрання (4 бали).

L52. Наявність морального цензу (4 бали).

K20. Процедура висування кандидатів і партій (блоків) (25 балів):

L53. Надання можливості номінації політичними партіями (7 балів), зокрема:

- можливість включення партіями безпартійних громадян у свої списки чи їх висунення партіями в одномандатних округах (3 бали);
- вимога певного терміну існування партії для права номінації (3 бали).

L54. Надання можливості номінації зборами виборців (6 балів).

L55. Надання можливості само висування (6 балів).

K21. Підтримка ініціативи висування (номінації) (15 балів):

L56. Збір підписів як єдина форма підтримки ініціативи висування (1 бал).

L57. Грошова застава як єдина форма підтримки ініціативи висування (1 бал).

L58. Збір підписів і грошова застава як обов'язкові форми (1 бал).

L59. Збір підписів та грошова застава як альтернативні форми (2 бали).

L60. Встановлення вимог щодо збору підписів:

- вимога завірення підписних листів особою-збиральником (0.5 бала);
- надання можливості підпису на підтримку кількох суб'єктів (1 бал);
- надання можливості підпису на підтримку лише одного суб'єкта (0.5 бала);
- наявність встановленої форми підписних листів (0.5 бала);
- вимога перевірки підписних листів (1 бал);
- детальна регламентація збору підписів із зазначенням заборон (1 бал).

L61. Повернення застави у випадку перемоги чи значного результату (1 бал).

F27. Відсутність фактів підробки підписів виборців чи підписних листів (2 бали).

F28. Відсутність фактів підкупу виборців під час збору підписів (2 бали).

F29. Відсутність тиску чи службового становища під час збору підписів (2 бали).

F30. Об'єктивна перевірка підписних листів (2 бали).

К22. Відмова у реєстрації суб'єктів (чи її скасування) (20 балів):

- L62.** Чіткий перелік підстав для відмови чи скасування реєстрації (4 бали).
- L63.** Можливість суб'єктам виправляти неточності у поданій інформації (2 бали).
- L64.** Скасування реєстрації через порушення закону в судовому порядку (3 бали).
- L65.** Надання вичерпного пояснення при відмові чи скасуванні реєстрації (1 бал).
- F31.** Відсутність необґрунтованої відмови у реєстрації чи її скасування (10 балів).

К23. Альтернативний характер виборів (40 балів):

- L66.** Широке інформування населення про відсутності альтернативності (3 бали).
- L67.** У випадку відсутності альтернативності у день виборів:
- відтермінування виборів із наданням додаткового часу для номінації (4 бали);
  - обрання кандидата, якщо він отримав підтримку понад 50 % виборців (3 бали).
- L68.** Наявність графи «проти всіх» (3 бали).
- F32.** Відсутність альтернативності виборів на практиці (30 балів).

К24. Рівні умови висування та реєстрації (20 балів):

- L69.** Дозвіл балотуватися лише в 1 окрузі за мажоритарною системою (10 балів).
- L70.** Дозвіл балотуватися лише в одномандатному окрузі або за списком партії (блоку) за змішаною системою (10 балів).
- L71.** Застосування однакових вимог при реєстрації суб'єктів (10 балів).

К25. Рівні умови участі суб'єктів в передвиборній агітації (30 балів):

- L72.** Надання суб'єктам рівних умов для використання державних ЗМІ (4 бали).
- L73.** Агітація в недержавних ЗМІ (крім партійних) на рівних умовах (3 бали).
- L74.** Особливості агітації у недержавних ЗМІ:
- прив'язка вартості політичної реклами до ціни на комерційну рекламу (1 бал);
  - вимога до ЗМІ попередньо оприлюднювати розцінки на рекламу (1 бал);
  - заборона змінювати розцінки на політичну рекламу під час виборів (1 бал).
- L75.** Рівність щодо ведення організаційно-масових агітаційних заходів (2 бали).
- L76.** Створення органу, що моніторить дотримання рівних умов агітації (2 бали).
- L77.** Вимога до ЗМІ бути неупередженими до всіх суб'єктів (2 бали).
- F33.** Відсутність фактів надання безоплатно або зі знижками можливості для агітації (7 балів).

F34. Відсутність відмови в агітації одним суб'єктам і надання її іншим **(7 балів)**.

K26. Рівні умови фінансування виборів (30 балів):

L78. Обмеження розміру виборчого фонду **(15 балів)**.

L79. Обмеження розмірів внесків до виборчого фонду від однієї особи **(15 балів)**.

K27. Неупередженість комісій та органів влади до суб'єктів (30 балів):

L80. Заборона тиску на суб'єктів з боку органів влади та комісій **(4 бали)**.

L81. Неупередженість виборчих комісій та органів влади до суб'єктів **(3 бали)**.

L82. Надання гарантій суб'єктам для нормальної участі у виборах **(3 бали)**.

F35. Відсутність тиску чи упередженого ставлення з боку влади, виборчих комісій чи ЗМІ щодо різних суб'єктів **(20 балів)**.

K28. Відсутність умов, що сприяють використанню службового становища (40 балів):

L83. Заборона використання підлеглих людей, інфраструктури та техніки для агітації **(4 бали)**.

L84. Заборона здійснювати соціальні виплати під час виборів **(4 бали)**.

L85. Вимога до провладних кандидатів, які мають значні можливості для впливу на хід виборчої кампанії, йти у відпустку під час виборів **(2 бали)**.

F36. Відсутність фактів використання службового становища **(20 балів)**.

F37. Відсутність соціальних виплат під час виборів **(10 балів)**.

K29. Можливість вільно проводити агітацію (25 балів):

L86. Деталізація повноважень органів влади щодо здійснення агітації **(4 бали)**.

L87. Вимога сприяння з боку влади в агітації суб'єктам **(3 бали)**.

L88. Деталізація форм агітації у якнайширшому підході **(3 бали)**.

F38. Відсутність фактів створення перешкод у проведенні агітації **(10 балів)**.

F39. Створення сприятливих умов для агітації з боку влади **(5 балів)**.

K30. Обмеження передвиборної агітації (30 балів):

L89. Обмеження передвиборної агітації за часом:

- початок агітації за певний конкретний період до дня голосування **(1 бал)**;
- початок агітації після реєстрації суб'єктів **(0.5 бала)**;
- заборона агітації за день до дати голосування **(1 бал)**;

- заборона агітації в день голосування **(0.5 бала)**;
- заборона публікації прогнозувань і результатів соціологічних опитувань за певний період до дня голосування **(1 бал)**;
- вимога зняти всю наочну агітаційну продукцію до дня виборів **(1 бал)**.

L90. Заборона здійснювати передвиборну агітацію:

- членам виборчих комісій **(0.5 бала)**;
- представникам органів влади **(0.5 бала)**;
- іноземцям **(0.5 бала)**;
- працівникам ЗМІ **(0.5 бала)**.

L91. Обмеження передвиборної агітації за методами:

- заборона здійснення агітації за допомогою підкупу **(1 бал)**;
- заборона виготовлення агітаційної продукції без вихідних даних **(0.5 бала)**;
- заборона публікації соціологічних опитувань без вихідних даних **(0.5 бала)**;
- заборона проводити лотереї та азартні ігри на виборах **(0.5 бала)**;
- заборона переривати та коментувати агітаційні виступи у ЗМІ **(0.5 бала)**;
- заборона неправдивої інформації та вимога її спростування **(0.5 бала)**;
- заборона агітації із закликами до насильства, розпалювання ворожнечі, порушення прав і свобод людини тощо **(0.5 бала)**.

L92. Заборона агітації чи розміщення агітаційної продукції:

- у приміщеннях органів влади **(0.5 бала)**;
- у зарубіжних ЗМІ **(0.5 бала)**;
- на пам'ятках культури **(0.5 бала)**;
- у місцях, що заважають транспортному рухові **(0.5 бала)**.

L93. Обмеження агітації у військових частинах і тюрмах **(0.5 бала)**.

L94. Обмеження передвиборної агітації за фінансами:

- агітація поза державним фінансуванням лише з виборчого фонду **(0.5 бала)**;
- заборона внесків до фонду від іноземців, анонімних осіб та влади **(0.5 бала)**;
- проведення агітації лише на основі укладеної угоди **(0.5 бала)**.

F40. Відсутність фактів агітації в переддень чи день виборів **(3 бали)**.

F41. Зняття наочної агітаційної продукції після закінчення агітації **(2 бали)**.

F42. Відсутність агітації з боку осіб, яким заборонено цю діяльність **(3 бали)**.

F43. Відсутність фактів агітації шляхом підкупу **(3 бали)**.

F44. Відсутність агітаційної продукції без вихідних даних **(1 бал)**.

F45. Відсутність фактів переривання чи коментування агітації у ЗМІ **(1 бал)**.

F46. Відсутність фактів поширення неправдивої інформації **(1 бал)**.

F47. Відсутність фактів агітації поза межами коштів виборчого фонду **(2 бали)**.

K31. Відсутність цензури та вільні умови функціонування ЗМІ (35 балів):

L95. Заборона цензури та форм її прояву у законодавстві **(2 бали)**.

L96. Заборона позапланової перевірки ЗМІ під час виборів **(4 бали)**.

L97. Зупинення ліцензій ЗМІ лише за рішенням суду **(4 бали)**.

F48. Відсутність фактів позапланової перевірки ЗМІ під час виборів **(10 балів)**.

F49. Відсутність необґрунтованого зупинення ліцензій ЗМІ на виборах **(15 балів)**.

K32. Правове регулювання агітації у всіх формах (10 балів):

L98. Регулювання у законодавстві агітації у друкованих ЗМІ **(2.5 бала)**.

L99. Регулювання у законодавстві агітації у електронних ЗМІ **(2.5 бала)**.

L100. Регулювання у законодавстві агітації у мережі інтернет **(2.5 бала)**.

L101. Регулювання агітації шляхом проведення заходів **(2.5 бала)**.

K33. Публічний характер роботи виборчих комісій (10 балів):

L102. Надання права бути присутніми на засіданнях виборчих комісій:

- кандидатам **(1 бал)**;
- довіреним і уповноваженим особам **(0.5 бала)**;
- представникам ЗМІ **(0.5 бала)**.

L103. Вимога публічності всіх рішень виборчих комісій **(1 бал)**.

L104. Позбавлення права бути присутніми на засіданнях комісій осіб, які мають не це право лише за вмотивованим рішенням **(1 бал)**.

F50. Відсутність фактів недопускання чи позбавлення права бути присутніми на засіданнях комісій осіб, які мають не це право **(6 балів)**.

K34. Донесення до відома виборців всієї інформації про вибори (10 балів):

L105. Вимога публікації відомостей про суб'єктів:

- їх особисті дані **(1 бал)**;

- рівень доходів (1 бал);
- професійні дані (1 бал).

L106. Вимога публікації відомостей про виборчі фонди, їх реквізити та грошові надходження до них (3 бали).

L107. Вимога публікації звітів про використання коштів на виборах (4 бали).

K35. Прозорість підрахунку голосів та встановлення результатів (20 балів):

L108. Вимога надсилання іменних запрошень виборцям (1 бал).

L109. Заборона затягування із встановленням результатів виборів (1 бал).

L110. Вимога публікації детальних результатів виборів (1 бал).

L111. Вимога надання протоколів (копій протоколів) про результати голосування:

- кандидатам (0.5 бала);
- довіреним та уповноваженим особам (0.5 бала);
- офіційним спостерігачам (0.5 бала);
- представникам ЗМІ (0.5 бала).

F51. Відсутність затягування із встановленням результатів виборів (5 балів).

F52. Відсутність фактів не надсилання виборцям іменних запрошень (5 балів).

F53. Відсутність фактів ненадання протоколів з результатами (5 балів).

K36. Роз'яснювальна робота щодо прав та обов'язків виборців (10 балів):

L112. Вимога надання роз'яснення виборцям їхніх прав і обов'язків (2 бали).

L113. Вимога надання роз'яснень виборцям процедури волевиявлення (2 бали).

F54. Відсутність ненадання роз'яснення виборцям їхніх прав і обов'язків (3 бали).

F55. Відсутність фактів ненадання пояснення процедури волевиявлення (3 бали).

K37. Всебічне спостереження за виборами (40 балів):

L114. Надання можливості здійснення спостереження за виборами:

- спостерігачам від суб'єктів виборчого процесу (5 балів);
- спостерігачам від громадських організацій (5 балів);
- представникам ЗМІ (5 балів);
- міжнародним спостерігачам (5 балів).

L115. Надання доступу міжнародним спостерігачам до всіх подій та осіб, які мають відношення до виборів (1 бал).

- L116.** Заборона втручання у діяльність спостерігачів (3 бали).
- L117.** Наявність переліку прав і обов'язків всіх категорій спостерігачів (1 бал).
- L118.** Заборона спостерігачам незаконно втручатися у хід виборів (1 бал).
- L119.** Надання можливості спостереження на всіх етапах виборів (1 бал).
- L120.** Надання можливості спостереження за всіма формами голосування (1 бал).
- F56.** Відсутність фактів перешкоджання діяльності спостерігачів (4 бали).
- F57.** Відсутність незаконного втручання спостерігачів у хід виборів (4 бали).
- F58.** Відсутність фактів недопускання осіб до спостереження (4 бали).

К38. Суб'єкти адміністрування виборів (30 балів):

- L121.** Здійснення адміністрування виборів виборчими комісіями (30 балів).

К39. Правовий статус виборчих органів (комісій) (20 балів):

- L122.** Обов'язковість рішень комісій для всіх учасників виборів (4 бали).
- L123.** Наявність триступеневої структури виборчих комісій (3 бали).
- L124.** Наявність чотириступеневої структури виборчих комісій (4 бали).
- L125.** Постійність функціонування тільки вищої ланки виборчих комісій (3 бали).
- L126.** Постійність функціонування вищої та середньої ланок комісій (4 бали).
- L127.** Вимоги навчання членів виборчих комісій (3 бали).
- F59.** Відсутність невиконання рішень комісій учасниками виборів (5 балів).

К40. Формування виборчих комісій та їх керівного складу (20 балів):

- L128.** Формування виборчих комісій із представників суб'єктів / з пропорційністю представлення суб'єктів у виборчих комісіях (4/5 балів).
- L129.** Формування комісій органами влади / з урахуванням пропозицій суб'єктів (2/3 бали).
- L130.** Вимога пропорційного представництва суб'єктів в керівному складі виборчих комісій (3 бали).
- L131.** Вимога пропорційного представництва в керівному складі виборчих комісій провладних та опозиційних суб'єктів (2 бали).
- F60.** Наявність пропорційного представництва суб'єктів у виборчих комісіях та їх керівному складі на практиці (10 балів).

К41. Незалежність виборчих комісій (20 балів):

L132. Заборона втручання у роботу виборчих комісій (3 бали).

L133. Вимога сприяння діяльності виборчих комісій з боку влади (3 бали).

F61. Відсутність фактів втручання в роботу виборчих комісій (7 балів).

F62. Відсутність тиску на окремих членів виборчих комісій (7 балів).

K42. Наявність адекватної відповідальності за правопорушення (60 балів):

L134. Детальний перелік підстав для відповідальності під час виборів (3 бали).

L135. Кримінальна відповідальність за суттєві правопорушення (4 бали).

L136. Адміністративна відповідальність за незначні правопорушення (4 бали).

L137. Наявність адекватного спростування за наклеп (3 балів).

L138. Наявність конституційної відповідальності:

- попередження суб'єктові за незначні правопорушення (2 бали);
- скасування реєстрації за повторне попередження (2 бали);
- визнання виборів недійсними за значні порушення під час виборів (2 бали);
- детальний перелік підстав для визнання виборів недійсними (2 бали);
- можливість відмови у реєстрації за порушення законодавства (2 бали);
- можливість скасування реєстрації за порушення законодавства (2 бали);
- позбавлення повноважень окремого члена комісії чи всієї комісії (2 бали).

L139. Наявність міжнародної відповідальності під час виборів (2 бали).

F63. Реальне притягнення до відповідальності за вчинення порушень (15 балів).

F64. Відсутність вибіркового застосування відповідальності за порушення виборчого законодавства (15 балів).

K43. Оскарження правопорушень під час виборчого процесу (30 балів):

L140. Надання можливості бути суб'єктами оскаржень під час виборів:

- кандидатам та політичним партіям (блокам) (2 бали);
- членами виборчих комісій (2 бали);
- довіреним та уповноваженим особам (2 бали);
- офіційним спостерігачам (2 бали);
- представникам ЗМІ (2 бали);
- виборцям (2 бали).

L141. Можливість оскаржувати рішення, дії чи бездіяльність учасників виборів (9 балів).

L142. Можливість звертатися із оскарженням і до комісій, і до суду (9 балів).

K44. Стабільність виборчого законодавства (20 балів):

F65. Відсутність фактів прийняття нових виборчих законів незадовго до початку чи безпосередньо перед початком виборчого процесу (12 балів).

F66. Відсутність фактів прийняття змін до виборчих законів незадовго до початку, безпосередньо перед початком чи після початку виборчого процесу (8 балів).

K45. Комплексність виборчого законодавства (10 балів):

F67. Наявність виборчого кодексу (10 балів).

Всі складові індикаторів демократичних виборів «де-юре» сумарно можуть набувати максимального значення 876 балів, а складові де-факто» – 624 бали. Однак слід зазначити, що на відміну від складових «де-юре», максимально можлива сума балів за які завжди буде однаковою, складові «де-факто» будуть мати змогу набувати різного максимально можливого числового значення балів залежно від конкретної виборчої кампанії. Це пояснюється тим, що ми володіємо всіма даними по виборчому законодавстві, в той час, як щодо виборчої практики деякі дані є відсутніми чи не реалізуються через відсутність відповідних правових норм. Тому ці дані не будуть враховані при обчисленні індексу демократичних виборів «де-юре». Відповідно, максимально можливе сумарне числове значення складових індикаторів «де-факто» буде для конкретних виборів менше-рівне 624 балам.

5.2. Індекс демократичних виборів в Україні: рівень, особливості й тенденції трансформації

Як уже зазначалося, рівень демократичності виборів визначається не лише наявністю чи відсутністю демократичного законодавства, але і реальним дотриманням чи недотриманням демократичних принципів та індикаторів виборів

під час електорального процесу. Як уже було сказано, порушення індикаторів на практиці слід поділити на чотири групи: системні та масштабні; часті, однак не системні; поодинокі та випадкові; відсутні.

У нашому дослідженні ми не можемо достовірно визначити рівень демократичності виборів на початкових етапах незалежності України через брак даних. Це зумовлено фактичною відсутністю системного спостереження за перебігом виборів з боку будь-яких національних чи міжнародних структур. Тому ми визначатимемо індекс демократичних виборів (у його складовій де-факто) лише починаючи з парламентських виборів 1998 р. Хоча варто зазначити, що ми можемо говорити про наявність повних та систематичних даних про рівень демократичності виборчої практики нашої держави, лише починаючи з парламентських виборів 2002 р., під час яких велося вже цілеспрямоване та комплексне спостереження не лише міжнародними спостерігачами, але й зі сторони КВУ. На парламентських виборах 1998 р. та президентських виборчих перегонах 1999 р. спостереження велося лише представниками міжнародної місії ОБСЄ/БДПЛ. Тому результати нашого дослідження цих років, враховуючи як особливості міжнародного спостереження, так і наявність лише одного джерела, навряд чи матимуть до кінця комплексний характер. Однак це все одно дасть нам змогу визначити приблизний рейтинг демократичності виборів 1998 р. та 1999 р., а також відстежити тенденції трансформації демократичних принципів у подальшій виборчій практиці.

Враховуючи велику кількість індикаторів демократичних виборів та ще більшу кількість їх складових де-юре, ми зупинимося лише на характеристиці порушень згаданих принципів, індикаторів та їхніх складових. Інші складові та індикатори, які не були порушеними, автоматично означатимуть присвоєння їм максимально можливої кількості балів. Крім того, у разі відсутності даних про дотримання певного індикатора чи його складових вони не будуть враховуватися при визначенні індикатора демократичних виборів. Також треба вказати, що у випадку відсутності у законодавстві певних позитивних процедур та складових демократичних виборів (наприклад, відсутність голосування за відкріпними

посвідченнями, які дають змогу реалізувати виборчі права багатьох громадян), це автоматично означатиме присвоєння складовим де-факто, що відповідають дотриманню цих процедур та складових 0 балів.

Під час парламентських виборів 1998 р. можна було спостерігати певні порушення принципу вільних виборів. Вони, передусім, стосуються тиску на виборців з метою їхнього вступу у провладні партії. Такі факти стали доволі масштабним явищем. Поширеною була присутність на дільницях під час голосування сторонніх осіб (чиновників і представників правоохоронних органів), які часто здійснювали тиск на виборців та членів комісії. Міжнародні спостерігачі відзначали певні правопорушення під час підрахунку голосів. Нарешті, можна було спостерігати окремі випадки насильства та тиску на виборців, втручання органів влади та силових структур у хід виборів [557].

Під час голосування можна було спостерігати порушення принципів прямих виборів та таємного голосування завдяки поширеному сімейному та відкритому голосуванню. Спостерігалися окремі проблеми із дотриманням ідентифікації виборця при видачі бюлетенів. Низка порушень під час парламентських виборів 1998 р. стосувалася створення рівних умов участі у виборах для всіх суб'єктів та ведення агітації. Зокрема, частими були випадки використання державних ресурсів, службового становища для агітації, здійснення тиску на своїх опонентів. Часто агітація супроводжувалася підкупом виборців [557].

Поширеними були правопорушення, які стосувалися здійснення агітації у ЗМІ. Зокрема, державні ЗМІ надавали підтримку провладним політичним силам, недержавні – здійснювали підтримку залежно від фінансового впливу з боку власників чи політичних сил. Варто зауважити, що це стосувалося агітації за рахунок коштів виборчих фондів. У випадку із державним фінансуванням агітації було дотримано рівних умов для всіх суб'єктів. Інколи можна було спостерігати тиск на ЗМІ (зокрема, шляхом позапланових перевірок), позбавлення ліцензій, розміщення прихованої політичної реклами [557]. Із сказаного вище ми бачимо, що порушення демократичних принципів виборів у 1998 р. здебільшого було

відсутнє, а в деяких випадках мало поодинокий характер, інколи – було частим, однак без ознак системності та цілеспрямованості.

Під час президентських виборів 1999 р. дещо зменшився рівень дотримання демократичних принципів: з одного боку, появилися нові види правопорушень, з іншого – зріс масштаб деяких порушень, які мали місце на попередніх виборах. Спостерігалися порушення принципу вільних виборів, які не дали змогу громадянам формувати свою позицію під час виборів та вільно її виражати під час голосування. Зокрема, здійснювався тиск на виборців (студентів та працівників державних установ), що мав на меті змусити їх віддати голоси за певного кандидата. Спостерігались численні випадки втручання органів влади у вибори. Під час голосування на дільницях непоодинокими були випадки присутності сторонніх осіб (передусім – представників силових структур та чиновників), які часто намагалися вплинути на процес голосування та діяльність виборчих комісій). Траплялись випадки вкидання бюлетенів, порушення підрахунку голосів та втручання влади в цей процес. Під час голосування інколи було порушено принципи рівних (поодинокі випадки кратного голосування та численніші випадки порушення процедури ідентифікації виборця – бюлетені надавались особам без вимоги показати відповідні документи), прямих (сімейне голосування) і таємних виборів (голосування поза межами кабінки) [558].

На президентських виборах 1999 р. було порушено такий аспект принципу загальних виборів, як формування виборчих списків. Останні були неповними, характеризувалися наявністю «мертвих душ» та випадками кратного включення виборців [558].

Процес формування виборчих комісій проходив під контролем органів влади. Відбувалися порушення під час збору підписів, які супроводжувалися владним тиском. Для цього часто використовувалося службове становище, здійснювався адміністративний тиск на чиновників, працівників бюджетної сфери та ін. [498]. Також варто зазначити, що ЦВК підійшов дещо формально та вибірково до перевірки підписних листів кандидатів.

Агітація за рахунок коштів державного бюджету відбувалася із дотриманням рівних умов для всіх кандидатів. Однак агітація за рахунок власних коштів кандидатів не була рівною та збалансованою, інформація про чинного главу держави превалювала над даними про опонентів. Мас-медіа інформували громадян про соціальні акції за участю Л. Кучми, виступи опозиційних кандидатів супроводжувалися критичними коментарями. У приватних ЗМІ ситуація була більш збалансованою, однак діяльність мас-медіа відзначалася значною заангажованістю. Спостерігалися факти тиску на опозиційні ЗМІ, часто – за участі контролюючих органів [497].

Серед інших доволі поширених правопорушень варто відзначити: тиск на виборців та опозиційних кандидатів; перешкоджання агітації опонентів глави держави; ненадання опозиції приміщень для зустрічей з виборцями та відмови у друці; масове поширення анонімних агітаційних матеріалів, які містили наклепницьку інформацію; використання владою службового становища із залученням працівників бюджетної сфери, чиновників, силових структур тощо [498]. Варто відзначити, що незважаючи на велику кількість порушень, майже ніхто не був притягнутий до відповідальності.

У 2002 р. можна було спостерігати ще масштабніші порушення демократичних принципів виборів. Вони стосуються, зокрема, формування списків виборців. Списки були, з одного боку, неповними через невключення до них виборців, які мали на це законне право. З іншого боку, наявність у списках великої кількості «мертвих душ» (можна апелювати до оцінок КВУ щодо 3–4%) сприяла значним фальсифікаціям [228].

Певні виборчі комісії заангажовано здійснювали перевірку документів, необхідних для реєстрації. А скасування реєстрації деяких суб'єктів було сумнівним. Підставою для цього були помилки, допущені у декларації, однак питання, наскільки це було обґрунтованим, залишалось актуальним. Більше того, зняття безпосередньо перед днем голосування кількох кандидатів, які лідирували у своїх округах, з допомогою судів, а інколи і всупереч їхнім рішенням, свідчить про спланованість та не випадковість цих подій [406, с. 6].

Досить поширеним став примус до вступу у лави партій. Спостерігався значний владний вплив на формування виборчих комісій. У результаті в ОВК всі суб'єкти були пропорційно представлені, однак при розподілі керівних посад мала місце диспропорційність [497]. Значна частина ДВК перебувала під впливом місцевої влади. Часто застосовувався владний тиск на членів комісій, траплялося незаконне виведення опозиційних представників зі складу комісій чи їх власна відмова від роботи як результат неінформування про засідання, залякувань і тиску [228].

На виборах 2002 р. траплялися випадки податкового тиску на бізнес з метою схиляння до фінансової підтримки провладних суб'єктів. Численними були випадки поширення анонімної агітаційної продукції, а також підкуп виборців. Щодо останнього варто навести висновок парламентської комісії О. Сльяшкевича: «Більшість наших виборців обрали абсолютно правильну поведінку – вони брали все, що дають, але голосували, як вважали за потрібне» [234].

До масштабних порушень демократичних принципів у 2002 р. відносимо зловживання (часто – демонстративне) службовим становищем, зокрема, такі його форми: використання для агітації державної інфраструктури та бюджетних коштів; прямі вказівки щодо характеру підтримки певних суб'єктів; залучення під тиском для агітації учнів та студентів, працівників державних установ та організацій (в тому числі у навчальний чи службовий час); пряма агітація чиновників за певних суб'єктів тощо [230].

На виборах 2002 р. однією з найпоширеніших форм порушень демократичних принципів став прямий владний тиск на опозиційних суб'єктів, перешкоджання їм у здійсненні агітації: затримання агітаторів, вилучення агітаційних матеріалів, відмови у наданні ефіру, газетних площ та приміщень для зустрічей з виборцями тощо [236].

Поширеними у 2002 р були порушення в інформаційній сфері: владний тиск на опозиційні мас-медіа; підміна політичної реклами новинами; інформування про публічну діяльність кандидатів-службовців; прихована агітація; заангажованість ЗМІ; випадки застосування цензури та ін. [228; 258; 373; 374].

Сприятливим полем для зловживань став день голосування. Серед найпоширеніших порушень слід відзначити: порушення таємниці волевиявлення (часто – як результат відсутності належних за розмірами дільниць); організоване голосування за відкріпними посвідченнями за кандидатів-мажоритарників, особливо у середовищі військових та ув'язнених [259].

Під час голосування та підрахунку голосів були зафіксовані поодинокі порушення: затягування із початком підрахунку голосів; перешкоджання роботі офіційних спостерігачів та їх не допуск на дільниці; присутність на дільницях сторонніх осіб та їх втручання у роботу виборчих комісій; агітація в день голосування; отримання бюлетенів від сторонніх осіб; групове голосування; відсутність процедури ідентифікації виборців тощо [399]. Незважаючи на значні правопорушення, кількість випадків притягнення до відповідальності була невеликою. В Україні вибори народних депутатів 2002 р. показали зниження рівня демократичності електоральної практики та нівеляцію думки громадян.

На президентських виборах 2004 р. масштаби порушення демократичних принципів сягнули піку. Правопорушення спостерігалися у таких формах:

1. Порушення збору підписів: залучення до процесу (часто під тиском) працівників державних установ; використання тиску, обману, підкупу для отримання підписів; застосування «шахматки» та ін. За свідченням спостерігачів, відкритий збір підписів майже не проводився, а перевірка була поверхневою і не могла ефективно виявити помилок, неточностей та фальсифікацій [132; 249].

2. Порушення процесу формування виборчих комісій: використання «технічних» кандидатів для контролю за комісіями; організація та контроль процесу подання кандидатур до комісій з боку влади; подання одних і тих ж осіб членами комісій одночасно від кількох кандидатів тощо. Зважаючи на вищесказане та відсутність необхідної кількості кандидатур у суб'єктів, для виборчих комісій були характерними: потрапляння випадкових людей, померлих чи осіб, які перебували за кордоном; низький рівень професіоналізму членів комісії; часті відмови членів від виконання своїх обов'язків; ігнорування роботи

комісій; низька дієздатність органу; диспропорція представництва кандидатів тощо [238; 239].

3. *Здійснення владного тиску*, об'єктами якого були: бізнес, який примушували виділяти кошти для кампанії провладного кандидата; комісії та їх окремі члени; студенти, працівники та керівництво навчальних закладів; чиновники та працівники бюджетної сфери; громадяни, у яких незаконно вилучали паспорти, що унеможливило їхнє голосування та сприяло використанню паспортних даних для фальсифікації виборів; опозиційні громадські організації, яким перешкоджали у агітації, проводили їхні позапланові перевірки, траплялися факти побиття членів організацій та ін. [240; 248; 250].

4. *Порушення під час агітації*: здійснення агітації, яка супроводжувалася підкупом виборців; перешкоджання у веденні агітації опозиційним кандидатам; затримання опозиційних агітаторів чи їх побиття; використання для агітації провладного кандидата ресурсів місцевої влади та державних структур; поширення агітаційної продукції без вихідних даних; розповсюдження неправдивої інформації про певних суб'єктів; агітація з боку чиновників та членів комісій за певних кандидатів; участь в агітації священнослужителів тощо [132; 238; 239; 249; 250].

5. *Порушення у сфері інформаційної політики та мас-медіа*: нерівний доступ кандидатів до ЗМІ; інформаційна блокада опозиційних кандидатів; централізована розсилка владою інформаційних матеріалів для ЗМІ; владний тиск на ЗМІ з вимогою непоширення певної інформації (наявність цензури); масові перевірки опозиційних ЗМІ контролюючими органами; арешти тиражів друкованих видань та ін. [238; 240; 248–250].

6. *Зловживання службовим становищем*: використання соціальних акцій на підтримку кандидатів; проведення конференцій, примусове залучення чиновників, освітян, студентів та ін. на підтримку провладного кандидата; використання матеріальних ресурсів органів влади для ведення виборчої кампанії; участь посадовців у штабах та приймальнях кандидатів [240].

7. *Порушення щодо списків виборців*: низька якість списків, (особливо у першому турі); випадки невключення у списки будинків чи навіть цілих вулиць; включення виборців до списків з дрібними помилками. За оцінками КВУ кількість «мертвих душ» становила 5 %, а неточності у списках сягали 1/3 від кількості виборців [240]. Це унеможливило реалізацію виборчого права значної кількості виборців.

8. *Перешкоджання роботі виборчих комісій*: масове вилучення представників опозиції зі складу комісій; недопуск до участі у спостереженні опозиційних спостерігачів та представників ЗМІ; використання кримінальних методів проти журналістів та спостерігачів; обмеження можливостей здійснення своїх повноважень для спостерігачів та представників мас-медіа, які перебували на дільницях [252; 253]. Результатом стала непрозора діяльність багатьох комісій та сприятливі умови для масштабних фальсифікацій.

9. *Порушення під час голосування за відкріпними посвідченнями*: примус підлеглих працівників щодо отримання відкріпних посвідчень та їх здачі керівництву; масові факти організованого голосування за відкріпними посвідченнями; кратне голосування за посвідченнями; волевиявлення на основі фальшивих відкріпних посвідчень тощо. КВУ оцінило кількість сфальсифікованих таких чином голосів у сотні тисяч [253].

10. *Порушення під час голосування «на дому»*: неналежне оформлення чи взагалі відсутність заяви виборців щодо голосування «на дому»; неможливість фізично здійснити голосування «на дому» на деяких дільницях через вкрай велику кількість «бажаючих» та ін. Значне зростання кількості голосуючих поза межами дільниці спостерігалось у другому турі. З цього приводу КВУ зазначав: «... різке зростання кількості голосуючих вдома є наслідком різноманітних маніпуляцій з боку членів виборчих комісій, оскільки під час проведення другого туру голосування в Україні не було зареєстровано будь-яких епідемій» [253].

11. *Інші порушення процедури голосування*: волевиявлення поза межами кабінки для голосування; групове голосування; вкидання бюлетенів як під час голосування, так і в процесі підрахунку голосів; присутність на дільницях

сторонніх осіб, багато з яких здійснювали тиск на виборців та членів комісій; вкидання до урн фарби, хімікалій, займистих речовин; наявність агітаційних матеріалів всередині чи ззовні приміщення для голосування; поширені випадки знищення чи псування бюлетенів; свідоме непідписання виданих бюлетенів; використання ручок зі зникаючим чорнилом та ін. [132; 456].

12.Порушення під час підрахунку голосів та встановлення результатів голосування: здійснення підрахунку так, що відбувалося приховування бюлетенів від спостерігачів; ненадання копій протоколів з результатами; підписання пустих протоколів; встановлення результатів голосування без підрахунку; вкрай тривале затягування оголошення результатів першого туру та ін. [253].

Після Помаранчевої революції 26 грудня 2004 р. відбулося повторне голосування на президентських виборах. Крім зміни виборчого законодавства та складу ЦВК, змінилося й інформаційне середовище в напрямку інформаційного плюралізму, об'єктивності та свободи слова.

Однак, варто констатувати і певні проблемні моменти повторного голосування 2004 р. Зокрема, дуже низькими за якістю залишилися списки виборців, які включали «мертві душі», характеризувалися кратним внесенням громадян або їх невнесенням взагалі. Як зазначає КВУ, якість списків була дещо кращою, ніж у першому турі, однак гіршою від списків другого туру [242].

Поширеним явищем під час повторного голосування було розповсюдження агітаційних матеріалів, що містили неправдиву інформацію про кандидатів, не містили вихідних даних тощо. Крім того, частими були випадки агітації державних службовців за певних кандидатів. Також спостерігалися випадки втручання влади у вибори, тиск на ЗМІ, агітація із здійсненням підкупу виборців та ін., однак ці явища були поодинокими і швидше випадковими [132].

Порушення демократичних принципів виборів, хоч і несистемного характеру, відбувалися також під час голосування та підрахунку голосів. Зокрема, були непоодинокі випадки присутності на дільницях сторонніх осіб, які інколи здійснювали тиск на виборців чи членів комісії. Менш частими були: недопуск офіційних спостерігачів на дільниці; недотримання таємниці голосування;

наявність агітаційних матеріалів біля дільниці чи всередині; порушення процедури ідентифікації виборців; доставка виборців на дільниці; порушення голосування за допомогою відкріпних посвідчень [132].

Незважаючи на вищезазвані правопорушення, так звані «третій тур» виборів 2004 р. характеризувався високим рівнем демократичності. Факти порушення демократичних принципів були поодинокими і несистемними.

У 2006 р. ситуація із розстановкою політичних сил була кардинально відмінною від кон'юнктури 2004 р.: адміністративні важелі впливу були розпорошені, знаходилися в руках різних політичних сил, які мали змогу контролювати дії своїх опонентів. У зв'язку з цим порушення демократичних принципів були несистемними і лише у незначній мірі впливали на кінцевий результат волевиявлення.

Серед порушень, зокрема, однією з ключових проблем, як і в попередні роки, залишилася якість виборчих списків. Зокрема, за оцінками КВУ, помилки і неточності у списках (невнесення чи кратне внесення громадян, наявність «мертвих душ» тощо) становили від 5 % до 15 %, однак на окремих дільницях становили понад 50 % [247]. Такий стан справ можна було пояснити, на нашу думку, кількома обставинами: невідповідальним ставленням робочих груп обліку виборців до своїх обов'язків; пасивність громадян щодо перевірки наявності себе у списках; помилки при перекладі прізвищ виборців на українську мову та ін.

Певні проблеми можна було спостерігати і під час формування та функціонування виборчих комісій. Останні здійснювали свою діяльність прозоро, однак були поодинокі випадки відмови офіційним спостерігачам у їх реєстрації. Крім того, інколи траплялися факти тиску з боку влади на комісії чи її окремих членів. Проте найпроблемнішим залишався низький рівень професіоналізму членів комісій та погане матеріально-технічне забезпечення їх діяльності як результат незадовільної роботи органів влади [128; 244–247].

Варто зазначити, що процедура висування і реєстрації проходила переважно без порушень. Проте непрозорість під час складання партійних списків дає змогу говорити про певні прояви корупції. Зокрема, за неофіційною інформацією, на

парламентських виборах 2006 р. прохідні місця у партійних списках всіх рівнів банально куплялися.

Доволі численними були випадки використання службового становища та пряма агітація з боку державних службовців за певних суб'єктів. Агітація здійснювалася на підтримку різних партій та блоків. Крім того, переважно органи влади не втручалися у хід виборів. Що ж стосується використання адміністративного тиску на опонентів чи ЗМІ, то випадки його застосування були поодинокими та випадковими [128; 243–245].

Також доволі поширеною була агітація з елементами підкупу, якому сприяла і велика кількість свят, яка припала на період виборів і була використана більшістю суб'єктів для надання безкоштовно товарів та послуг; масової роздачі подарунків; організації конкурсів та святкових поїздок; проведення концертів та інших розважальних заходів тощо. Крім того, масштабною була анонімна агітація шляхом розповсюдження агітаційних матеріалів без вихідних даних; використання результатів псевдосоціологічних опитувань; поширення неправдивої інформації про суб'єктів та ін. [243–246]. На нашу думку, цьому значною мірою сприяла відсутність фактів притягнення винних у порушенні агітації до юридичної відповідальності.

Значна частина порушень демократичних принципів під час виборів 2006 р. припала на етап голосування та підрахунку голосів: порушення під час голосування «на дому» та вкрай велика кількість виборців, які виявили бажання голосувати за цією процедурою; голосування поза межами кабінки; значні черги на більшості дільниць; голосування виборців на коліні, на підвіконні тощо. Значно менш численними були інші правопорушення в день голосування: агітація та підкуп виборців; вкидання бюлетенів; присутність сторонніх осіб, які, однак, не втручалися в хід голосування тощо [128; 237].

Більш проблемною ланкою виборів 2006 р. став підрахунок голосів. Це можна пояснити, на нашу думку, проведенням одночасно парламентських та місцевих виборів, що суттєво збільшило навантаження на ДВК і сприяло підрахунку з порушенням процедурних норм, а також створювало умови для

фальсифікацій. Також були відомі поодинокі випадки, коли спостерігачів не допускали до здійснення контролю за підрахунком голосів. Інколи спостерігачам не надавали копії протоколів про результат голосування [237].

Попри згадані порушення, вибори 2006 р. характеризувалися високим рівнем демократичності. Вони підтвердили сподівання міжнародного співтовариства на розбудову новою українською владою демократичного режиму в країні.

Після парламентських виборів 2006 р. у парламенті України була сформована більшість (так звана «антикризова коаліція»), яка почала жорстке протистояння у боротьбі за владне домінування з чинним президентом. Політична криза, яка настала в Україні, завершилась розпуском парламенту і призначенням дострокових парламентських виборів, які відбулися 30 вересня 2007 р.

Така ситуація зумовила різке загострення політичної боротьби в ході виборчої кампанії та зростання масштабів порушень багатьох принципів виборів. Зокрема, парламентські вибори 2007 р. характеризувалися необ'єктивною діяльністю ЦВК. Сформована за політичним принципом (коаліція – опозиція) ЦВК під час виборів діяла упереджено, часто приймала невмотивовані рішення. Зокрема, ЦВК не зовсім обґрунтовано відмовилася зареєструвати БЮТ через певні, сумнівні, з нашого погляду, неточності у поданих документах для реєстрації. Однак згодом Окружний адміністративний суд Києва зобов'язав ЦВК зареєструвати виборчий список БЮТ.

На думку КВУ, « ... окремі члени ЦВК тенденційно підійшли до трактування суперечливих норм виборчого законодавства, а їх рішення було політично вмотивованим. Своєю чергою, БЮТ свідомо пішов на ескалацію конфлікту, хоч міг у короткий термін задовольнити претензії ЦВК» [3]. Також ЦВК не надала належної консультативно-методичної допомоги органам влади і комісіям, а також роз'яснень виборцям про їхні виборчі права та можливість їх реалізації.

Що ж стосується створення умов з боку органів влади для діяльності комісій середньої та низової ланок, то вони, вже традиційно для України, були не завжди оптимальними. Зокрема, не всі дільничні комісії були забезпечені приміщеннями

належного розміру, було не повною мірою представлено необхідний для повноцінної роботи інвентар тощо [5–6].

Вже традиційною проблемою парламентських виборів 2007 р. стала погана якість списків виборців, яка була гіршою, ніж у 2006 р. Часто за основу бралися застарілі списки взірця 2006 р. Крім того, спроба комп'ютеризації процесу уточнення списків через невідповідність програмного забезпечення лише погіршила ситуацію. Через те, за оцінками КВУ, права голосу були фактично позбавлені близько 1,5 млн. громадян. Крім того, ще близько 1 млн. осіб у списках – це двійники та «мертві душі», що теоретично давало широке поле для фальсифікацій [5–6]. Також додатково, як вже згадувалося, позбавленими права голосу згідно зі змінами виборчого законодавства стали громадяни, що повернулися на територію України пізніше, ніж за три дні до виборів [210].

Враховуючи політичну напругу під час виборів 2007 р., доволі масштабними були протидія веденню виборчої кампанії опонентів та використання «брудних» виборчих технологій. Такими, зокрема, є: знищення зовнішньої реклами певних суб'єктів; поширення агітаційних матеріалів, як правило без вихідних даних, які містять неправдиву наклепницьку інформацію тощо. Також можна було спостерігати несистемні випадки здійснення агітації шляхом підкупу чи надання безоплатно або зі знижкою товарів та послуг [5–6].

Однак чи не наймасштабнішим порушенням було використання службового становища для здійснення агітації. Передусім це стосувалося прямої агітації з боку посадових осіб на підтримку певних суб'єктів, яка часто була відверто демонстративною. Зокрема, агітацію можна було спостерігати з боку Президента України В. Ющенка за блок «НУ-НС». Результатом цих дій В. Ющенко став позов СПУ до ЦВК, яка 21 вересня прийняла рішення, в якому визнала дії Президента такими, що не відповідають закону, і зобов'язала його утримуватися від участі в агітації. Однак згодом Окружний адміністративний суд Києва відмінив постанову ЦВК, визнавши, що В. Ющенко як Президент має право проводити агітацію. Також певною формою зловживання службовим становищем можна вважати роз'яснювальну кампанію щодо «Соціальних ініціатив» Президента, яка велася

силами державної адміністрації. Участь чиновників в агітації спостерігалася з боку й інших учасників виборчих перегонів. Інколи застосовувались прямий тиск на виборців, опонентів чи ЗМІ під час агітації [3–6; 257; 375; 410]

Варто відзначити, що хоч суд і визнав право Президента висловлювати свої симпатії до будь-якої політичної сили, на нашу думку, це все одно можна вважати однією з форм порушення демократичних принципів виборів, що ставить певних суб'єктів у привілейоване становище щодо інших.

Також спостерігалася активне використання силових структур як у виборах, так і в період політичної кризи, що передувала виборчому процесу. У протистояння між Президентом і «антикризовою коаліцією» були втягнуті СБУ, МВС та інші силові структури. Піком протистояння стало зіткнення працівників спецпідрозділу «Беркут» і державної служби охорони біля стін Генеральної прокуратури України. Саме по собі таке протистояння силових структур є дуже небезпечним явищем, оскільки може перерости у збройні сутички чи, навіть, у громадянську війну.

У ході вже самих дострокових парламентських виборів силові структури теж брали активну участь. З їх допомогою часто здійснювався тиск на опонентів, перешкоджання веденню агітації. Самі ж факти такої діяльності силових структур вже апріорі були фактом залякування для багатьох виборців. Також правоохоронні органи використовувались для збору інформації про людей, які на період виборів їхали за кордон. Крім того, відомі факти використання силових структур для перешкоджання веденню політичної агітації опонентів [6].

Слід зазначити, що під час процедури голосування та підрахунку голосів на парламентських виборах 2007 р. було зафіксовано значно менше порушень демократичних принципів порівняно з виборчими кампаніями минулих років. Серед випадків правопорушень, які мали поодинокий і несистемний характер, можна виділити: відкрите та групове голосування; порушення прав офіційних спостерігачів на доступ до процедури голосування; прихована агітація в день виборів; вкидання бюлетенів; мобілізація партіями та блоками своїх прихильників, і, зокрема, підвезення їх на дільниці; присутність сторонніх осіб на

дільницях та їх втручання в роботу комісій та ін. Також слід відзначити затягування із підрахунком голосів у певних областях, що можна трактувати як спробу маніпуляції з даними протоколів [285; 410].

Як ми бачимо, під час парламентських виборів 2007 р. спостерігались переважно поодинокі випадки порушень демократичних принципів, які не мали системного характеру. Серед правопорушень основну частку становило використання службового становища для покращення власної виборчої кампанії, спрямування ж зусиль проти виборців чи опонентів спостерігалось значно рідше.

Адміністративні важелі впливу перебували в різних руках, що мінімізувало вплив наявних порушень демократичних принципів виборів на хід та результати виборів. Однак наявність політичної кризи та запеклого протистояння політичних сил призвело до загострення політичної ситуації на виборах. Це дає можливість, на нашу думку, зробити висновок, що парламентські вибори 2007 р. були незначним кроком назад щодо рівня дотримання демократичних принципів порівняно з парламентськими виборами 2006 р. Але загалом парламентські вибори 2007 р. були доволі демократичними і стали демократичним способом вирішення політичної кризи в Україні.

Враховуючи те, що президентські вибори 2004 р. були найменш демократичними в українській електоральній практиці, а також поступовий процес демократизації виборів у 2006 р. та 2007 р., президентська виборча кампанія 2010 р. повинна була показати, чи збережуться демократичні тенденції у трансформації виборчої практики нашої держави.

Виборча практика 2010 р. показала певні порушення принципу загальних виборів. Це передусім стосується низької якості списків виборців. Така проблема вже стала традиційною для України. І навіть введення загальнонаціонального постійного Державного реєстру виборців поки що не до кінця виправдало очікувань. Реєстр характеризувався неповнотою включення виборців, кратним включенням одних і тих же осіб, наявністю «мертвих душ». Через це чимала кількість громадян була потенційно позбавлена виборчого права. Більше того, за інформацією КВУ, у другому турі органи ведення реєстру не провели належної

роботи з врахування тих змін у списках, які були зроблені перед та під час голосування у першому турі [130; 256; 282; 283]. Крім того, виборча практика України показала численні випадки включення виборців у списки в день голосування за рішенням комісій, що суперечить нормам міжнародного виборчого законодавства. Однак варто відзначити значне покращення списків порівняно з попередніми виборчими кампаніями.

На президентських виборах 2010 р. можна було спостерігати порушення принципу вільних виборів. Зокрема, характерною стала масова мобілізація виборців для своєї підтримки ключовими кандидатами у вигляді доставки виборців на дільниці. З іншого боку можна було спостерігати випадки перешкоджання процесу волевиявлення тих виборців, які підтримували опонентів. При цьому процес часто супроводжувався агітацією за відповідних кандидатів. Крім того, відомі часті випадки підкупу виборців та окремі випадки кримінального втручання у вибори. Сприяла фальсифікаціям і норма українського законодавства, що дозволяла голосування «на дому» без спеціальної довідки, яка б засвідчувала неспроможність для виборця голосувати на дільниці.

Також під час голосування були наявними у незначних масштабах й інші аспекти порушення базових принципів: присутність сторонніх осіб на дільницях, які втручалися в роботу комісій чи здійснювали тиск на виборців; відкрите голосування; групове голосування; вкидання бюлетенів; фальсифікації при підрахунку голосів [131; 282; 283].

Набагато масштабніше порушувалися демократичні принципи під час агітації: провладні кандидати активно використовували своє посадове становище, здійснюючи службові поїздки країною, використовуючи їх одночасно для ведення виборів. Типовими явищами президентських перегонів стали «чорний PR» (поширення продукції з неправдивою інформацією) та популізм. Під час агітації доволі активно застосовувалися пряма агітація чиновників за певних кандидатів, використання соціальних програм (процедура роздачі землі громадянам) та ін. Також поширеним явищем виборів 2010 р. стала агітація шляхом надання безкоштовно або зі знижками товарів та послуг. Крім того, зустрічалися

поодинокі факти перешкоджання здійсненню агітації опонентів та тиску на ЗМІ [130; 131; 235; 254–256; 282; 284]. Загалом, характерною рисою виборчої кампанії стало використання агітації проти своїх опонентів: замість того, щоб робити акцент на висвітленні позитивних моментів власної виборчої програми, кандидати більшість ресурсів спрямовували на дискредитацію своїх суперників.

Порушеною була і гласність виборів, оскільки відомі окремі випадки порушення прав спостерігачів. На них, а також на представників ЗМІ інколи чинився тиск, були випадки недопускання спостерігачів до процесу голосування та підрахунку голосів [283]. Більше того, неврахування можливості проведення спостереження за виборчим процесом з боку спостерігачів від громадських організацій суттєво знизило рівень прозорості виборів. Це можна пояснити тим, що саме спостерігачі від «третього сектора» є, як правило, найбільш об'єктивними і незаангажованими, тому можуть дати найточнішу оцінку рівню демократичності виборчого процесу. І хоч деякі громадські організації вирішили цю проблему, делегувавши своїх спостерігачів як представників ЗМІ, виборче законодавство в цьому плані потребує суттєвого вдосконалення.

Нарешті, необхідно звернути увагу на певні проблеми, пов'язані із формуванням і функціонуванням виборчих комісій. Це, передусім, стосується політизації ЦВК, яка призводила до конфліктів між її членами, прийняття суперечливих рішень і додаткової напруги. «На жаль, ЦВК не працює, як колегіальний орган, якій повинен забезпечити організацію та проведення виборчого процесу згідно до законодавства та міжнародних стандартів демократичних виборів. Часто ЦВК виносить суперечливі рішення, які пізніше скасовуються в судовому порядку, що ще більше ускладнюють виборчий процес» [281]. Також ЦВК не приділила належної уваги роз'ясненню громадянам їхніх виборчих прав та механізмів їх реалізації.

Що стосується процедури формування комісій середнього та нижнього рівнів, то тут на початковій стадії було дотримано пропорційне представництво всіх кандидатів у виборчій адміністрації та її керівному складі. Однак у подальшому це правило часто порушувалося при заміні членів комісій, які

відмовлялися від роботи (такі відмови були масовими, що можна пояснити безвідповідальністю місцевих штабів кандидатів, які часто включали осіб до складу виборчих комісій без їх згоди, фальсифікуючи заяви). У результаті пропорційне представництво кандидатів у комісіях було певною мірою порушене. Враховуючи введення у комісії представників від так званих «технічних кандидатів», диспропорція представництва ставала доволі суттєвою [131; 255; 281].

Проаналізувавши рівень дотримання демократичних принципів, варто звернути увагу на певні особливості президентської виборчої кампанії 2010 р., які хоч самі собою не були порушенням демократичних принципів виборів, проте зумовили специфічний характер виборів, призвели до радикалізації виборчої кампанії та часто сприяли порушенням виборчих прав:

1. Малий розрив між кандидатами. Оскільки у другому турі обидва кандидати зберігали реальні шанси на перемогу, це зумовило гостроту боротьби за посаду і, відповідно, збільшення кількості правопорушень.

2. Низька матеріально-технічна база, що не дала змогу належно організувати вибори, зробити роботу комісій більш структурованою. Це було зумовлено неприйняттям державного бюджету на 2010 р. а також неналежним ставленням місцевої влади до організації виборів. КВУ зазначає: «Рівень матеріально-технічного забезпечення роботи виборчих комісій на виборах у 2000–2010-му роках є найгіршим за всю історію проведення виборчих кампаній в Україні... Члени виборчих комісій мають проблеми з якісними приміщеннями, транспортом, телефонним зв'язком, навіть канцтоварами і папером» [281].

3. Зміни виборчого законодавства, зумовлені політичною кон'юнктурою, що робило виборчий процес більш складним і заплутаним як для громадян, так і для учасників виборчих перегонів. Причиною цього, на нашу думку, стала відсутність політичної волі ключових суб'єктів щодо забезпечення демократичних виборів.

4. Епідемія грипу, яка, з одного боку, призвела до роздування проблеми і спроб її використання різними політичними гравцями в своїх інтересах, а, з

іншого боку, зупинила агітацію та зруйнувала стратегію і тактику ведення виборчої кампанії з боку кандидатів.

Водночас, не зважаючи на певні порушення демократичних принципів, президентські вибори 2010 р. в Україні, за оцінками вітчизняних та міжнародних експертів мали демократичний характер, правопорушення мали несистемний характер і не вплинули суттєво на результати волевиявлення. І хоч порівняно з парламентськими виборами 2007 р. вибори Президента України були більш напруженими і конфліктними, це можна пояснити об'єктивними обставинами. Це дає підстави стверджувати, що виборчий процес в Україні переважно відповідає міжнародним демократичним стандартам.

Під час парламентських виборів 2012 р. порушення демократичних принципів можна було спостерігати у процесі формування та діяльності виборчих комісій. Норма закону, яка дозволяла брати участь у формуванні ОВК всім партіям, які висунули хоча б одного кандидата, призвела до ситуації, коли у складі комісій було надмірне представництво маловідомих партій та партій, які номінували лише декількох кандидатів в мажоритарних округах. Водночас деякі партії, які могли реально претендувати на високі результати на виборах, були позбавлені представництва у комісіях середньої ланки. Крім того, використання «технічних кандидатів» вже традиційно призвело до диспропорції представництва у складі комісій та контроль останніх з боку кількох суб'єктів [129; 405].

Ще одним негативним моментом, що стосувався виборчих комісій, було надання права суб'єктам номінації у будь-який час міняти висунутих членів комісії. Міжнародна місія ОБСЄ/БДПЛ наводить дані, згідно з якими впродовж виборчого процесу було замінено понад 60 % членів ОВК. Значні зміни торкнулися і ДВК. Також не завжди засідання комісій були прозорими, траплялися поодинокі випадки недопускання представників ЗМІ та спостерігачів до засідань [129].

Суттєві порушення стосувалися формування округів. Як уже зазначалося, законодавець не приділив цьому аспекту належної уваги у 2012 р. Це важливо тому, що із введенням в дію змішаної виборчої системи таке питання стало

актуальним вперше після 2002 р. Вищесказане призвело до таких проблемних моментів, як порушення неперервності округів, недостатнє врахування адміністративно-територіального поділу країни, неврахування місць компактного проживання національних меншин при утворенні округів. Існує доля істини у коментарі з цього приводу КВУ, який, аналізуючи процес утворення округів, зазначає: «... визначені ЦВК межі багатьох з них виявилися досить «зручними» для окремих кандидатів і, навпаки, – «незручними» для певних політиків» [405].

Варто відзначити, що хоча якість виборчих списків, враховуючи повноцінне функціонування Державного реєстру виборців та його апробацію на попередніх президентських виборах, була дещо вищою від попередніх виборчих кампаній, усе ж фіксувалися (хоч і менш масштабно) вже традиційні недоліки: наявність «двійників», «мертвих душ», відсутність у списках виборців, які мають право голосу; віднесення до діляниць неіснуючих чи незавершених будинків, ресторанів, торгових центрів тощо [405].

Розглядаючи процес номінації на парламентських виборах 2012 р., слід зауважити неоднозначну ситуацію із усуненням від балотування двох лідерів опозиції Ю. Тимошенко та Ю. Луценка. Підставами для цього стала наявність судимостей за навмисні злочини, що, на думку багатьох політиків, несправедливо обмежив пасивне виборче право згаданих осіб. Однак, враховуючи норми чинного законодавства, які не дозволяють таким особам змагатися за виборні посади, ми можемо говорити про вибірковість правосуддя, але не про порушення законодавства та обмеження виборчих прав громадян.

Проте найсуттєвіші порушення демократичних принципів у 2012 р. спостерігалися під час агітації. Більшість правопорушень мали або доволі поширений, або навіть масштабний і системний характер. Зокрема, масовою була агітація шляхом надання безплатних чи зі знижками товарів та послуг. Особливість полягала в тому, що підкуп виборців часто здійснювався ще до офіційного початку агітації. Для підкупів здебільшого використовували благодійні організації та фонди, свята та події, зокрема – Чемпіонат Європи з футболу, День Конституції, День незалежності та ін. [129; 405].

Не менш масштабною була агітація з використанням «чорного піару» (поширення наклепницьких відомостей про суб'єктів, анонімна агітація тощо). Також дуже масштабним явищем стало застосування службового становища для здійснення агітації. Згідно з моніторингом КВУ та ОБСЄ/БДПЛ рівень залученості посадовців до виборчої кампанії був безпрецедентно високим, починаючи з виборів 2006 р. Для агітації використовувалися офіційні зустрічі, громадські роботи, прихована реклама у ЗМІ тощо [129; 405].

Крім того, поширеними стали вже нетипові для останніх виборів адміністративний тиск на опонентів, виборців, ЗМІ та комісії, а також перешкоджання агітації. Частими були погрози виборцям, відмова у проведенні агітаційних заходів чи агітації у ЗМІ певним суб'єктам. Також траплялися розміщення агітаційних матеріалів у громадському транспорті, в будівлях органів влади та ін. Що стосується ЗМІ, то вони були доволі упередженими до різних політичних сил. Варто зауважити, що не завжди діяльність органів влади щодо створення належних умов для агітації була задовільною [129; 405]. Такий стан справ значною мірою, на нашу думку, можна пояснити зміною виборчої системи. Це призвело до появи великої кількості кандидатів-мажоритарників, які в більшості випадків здійснювали порушення агітації з власної ініціативи. Також негативним моментом, який сприяв таким масовим порушенням під час агітації, була відсутність відповідальності за вчинені дії у більшості випадків.

Багато форм порушення демократичних принципів були наявними під час голосування та підрахунку голосів. Однак правопорушення були поодинокими і не свідчили про цілеспрямоване бажання влади скорегувати результати виборів. Серед порушень під час голосування можна виділити такі: перешкоджання роботі офіційних спостерігачів, недопускання їх до процесу голосування; порушення таємниці голосування через відкрите волевиявлення а також інколи через розміщення відеокамер таким чином, що з'являлася можливість контролю волевиявлення виборців; групове та кратне голосування; порушення процедури ідентифікації виборців; агітація у день голосування; присутність у приміщеннях для голосування сторонніх осіб та здійснення ними тиску на виборців та членів

комісій; вкидання бюлетенів; надмірно велика кількість виборців на окремих дільницях, які голосували за місцем проживання тощо [129; 405].

Значно більш системним і масштабним були правопорушення під час підрахунку голосів та встановлення результатів виборів. Зокрема, були спроби маніпулювати даними протоколів на користь певних суб'єктів. Копії протоколів інколи не надавалися особам, які мали на це право. Також спостерігалися випадки псування бюлетенів, тиску на ОВК. ЦВК зтягувала із встановленням результатів виборів в окремих одномандатних округах. Врешті-решт, було офіційно скасовано результати голосування у п'яти мажоритарних округах і призначено повторні вибори всупереч нормам законодавства, яке не передбачає визнання виборів недійсними незалежно від рівня правопорушень [129; 405].

Після Революції гідності були проведені спочатку позачергові президентські (25 травня 2014 р.), а потім і парламентські (26 жовтня 2014 р.) вибори. Оскільки вони відбувалися в один і той самий рік, були спричинені однаковими подіями, і, відповідно, їх можна охарактеризувати як схожі за характером проведення, ми вважаємо за потрібне розглянути їх не поодиноці, а разом, здійснивши порівняльний аналіз, виділивши спільні та відмінні риси обох виборчих процесів.

Розглядаючи виборчу практику 2014 р. в Україні, можна виділити такі спільні чинники та риси цих виборів:

1. Вибори 2014 р. були логічним продовженням Революції гідності, однією із основних вимог якої була трансформація та демократизація України. Остання неможлива без зміни владних структур. Тому вибори 2014 р. були покликані виконати низку завдань:

- забезпечити легітимність нової української влади;
- дати змогу нормалізувати процес управління державою та здійснити стабілізацію суспільно-політичної та економічної ситуації;
- сприяти збереженню територіальної цілісності України;
- здійснити оновлення політичної еліти, забезпечити потрапляння в парламент та на пост глави держави осіб, які стоять на державницькій позиції;
- дати змогу створити ефективний уряд та провести дієві реформи.

2. Оскільки українське суспільство задекларувало бажання жити в європейській демократичній державі, вибори 2014 р. були індикатором, який мав показати реальність намірів реформувати суспільний лад як з боку еліти, так і пересічних громадян. Тобто вибори 2014 р. були своєрідним тестом на зрілість українського суспільства та влади.

3. Вибори 2014 р. відбувалися на фоні складної суспільно-політичної ситуації: діяльність попередньої влади призвела до кризових явищ в економіці; вибори проходили в період агресивних військових дій з боку Росії, результатом яких стала анексія Автономної Республіки Крим та військове збройне протистояння в Донецькій та Луганській областях; ситуація ставила перед українським суспільством певні виклики та ризики, вимагала особливого підходу щодо організації та проведення виборів.

4. Вибори відбувалися на фоні зростання політичної свідомості та культури українських громадян, активізації їх громадської та державницької позиції. Крім того, спостерігалася децентралізація в середовищі політичної еліти. Це відчутно впливало на характер виборів та волевиявлення і проявилось, зокрема, у майже повній відсутності впливу на вибори сумнозвісного адміністративного ресурсу, який був атрибутом всіх попередніх виборчих кампаній в Україні.

5. Вибори 2014 р. були позачерговими. Тому вони відбувалися за особливою процедурою, де часові межі були більш стислими. Це вимагало більш оперативних дій як з боку органів влади і комісій, так і зі сторони кандидатів, політичних сил та електорату.

Згадані чинники дають змогу виділити такі спільні особливості та проблеми, які характеризували президентські та парламентські вибори 2014 р. в Україні:

1. Проблема проведення виборів на території всієї держави. Збройний конфлікт на Сході України не дав змогу організувати вибори та реалізувати волевиявлення на всій території держави. Як вже зазначалося, в правовому плані ця ситуація не несла в собі загрози зриву виборів, адже законодавчо було закріплено можливість оголошення кінцевих результатів без врахування дільниць та округів, у яких голосування не відбулося [200; 203]. Водночас слід розуміти,

що проблема проведення виборів на всій території держави стосується питання легітимності обраної влади, що в умовах подій Революції гідності та її наслідків є вкрай важливим для функціонування політичної системи.

У своєму звіті щодо парламентських виборів 2014 р. ОБСЄ відмітив: «Вибори відбувалися у складних політичних, економічних та безпекових умовах. ... Хоча органи, відповідальні за підготовку та проведення виборів, докладали рішучих зусиль для проведення виборів на всій території країни, голосування було неможливим у значній частині східних регіонів (у Донецькій та Луганській областях) та в Криму» [501].

На позачергових виборах 2014 р. голосування не проводилося в АРК (10 округів). Також вибори глави держави не проводилися в 14 округах із 22 у Донецькій обл. та у 10 округах із 12 в Луганській обл. Щодо виборів до парламенту, то вони не відбулися у 9 округах із 21 у Донецькій обл. та у 6 з 11 округів у Луганській обл. [517]. Дещо краща ситуація щодо голосування на парламентських виборах пов'язана із успішністю антитерористичної операції (далі – АТО) на Сході України, яка дала змогу звільнити з-під контролю сепаратистів частину території Донбасу. Однак доводиться констатувати, що через збройний конфлікт в Україні реалізувати своє виборче право не змогла значна кількість українських громадян.

2. Проблема безпеки виборів. Збройне протистояння актуалізувало проблему безпеки виборів як на Донбасі, так і в прилеглих регіонах. Бойові дії так і не дали можливості повною мірою забезпечити безпеку всіх учасників виборів на Сході України. Така проблема була більш актуальною для президентських виборів, ніж для парламентських. Це можна пояснити тим, що під час проведення виборів народних депутатів вже було більш-менш поділено території, які контролювали українські військові, а які були під контролем терористичних угруповань та російської влади. Відповідно вибори до парламенту були проведені лише на тих територіях, які контролювала українська влада. На виборах президента сепаратистські рухи лише починали свою активізацію, сфери впливу не були

чітко поділені, ситуація була доволі динамічною, що створювало багато безпекових проблем на Донбасі щодо організації і проведення виборів.

Організувати виборчий процес з урахуванням вищесказаного на частині Донбасу було або вкрай проблематично, або взагалі нереально. Це, передусім, стосується діяльності виборчих комісій. Члени ОВК та ДВК постійно піддавалися тиску та зазнавали переслідувань з боку збройних формувань. А силові структури не змогли належно гарантувати їхню безпеку. Тому на Донбасі часто комісії діяли в секретному режимі, боячись фізичної розправи з боку терористичних угруповань. Спостерігалися часті відмови членів комісій виконувати свої обов'язки, що спричинило нестабільність їхньої роботи та часту зміну складу виборчих органів. Такі зміни інколи відбувалися навіть у переддень та день голосування [233; 261; 262; 501; 502; 507].

Водночас міжнародна місія ОБСЄ/БДПЛ із спостереження за виборами позитивно охарактеризувала діяльність комісій на Донбасі: «Незважаючи на надзвичайні виклики, які перед ними постали, члени виборчих комісій у цих двох областях доклали похвальних зусиль для продовження своєї роботи» [502].

Збройне протистояння зумовило й низку інших проблем щодо організації та проведення виборів. Зокрема, органи ведення Державного реєстру виборців не змогли ефективно працювати, в результаті чого далеко не всі комісії змогли отримати виборчі списки та надати їх для ознайомлення. Агітація майже не проводилася, а чи не єдиною формою донесення інформації про кандидатів для жителів Донбасу стала зовнішня реклама. Також у зоні бойових дій гостро постало питання свободи слова та безпеки журналістів [226; 261; 501; 502; 507].

На президентських виборах 2014 р. на Донбасі численні порушення спостерігалися і в день голосування. Як відзначили спостерігачі КВУ: «... голосування на переважній більшості виборчих дільниць в Донецькій та Луганській областях було зірвано, а самі вибори у цих регіонах супроводжувалися атаками озброєних груп сепаратистів, залякуванням виборців, членів комісій, захопленням заручників, знищенням виборчої документації» [507].

Аналізуючи нову для України проблему безпеки виборів, хочеться наголосити на двох нюансах. По-перше, стає очевидним, що безпековий вимір виборів буде актуальний для нашої держави і в майбутньому. Враховуючи геополітичну ситуацію, навіть у випадку швидкого врегулювання конфлікту (що, на нашу думку, є малоімовірним) безпека виборів все одно стоятиме на порядку денному України, оскільки залишатиметься висока ймовірність диверсійних і терористичних актів під час виборів для дестабілізації ситуації в державі.

По-друге, хочеться наголосити на парадоксальній на перший погляд ситуації: неможливість провести виборів на території цілої країни, на наше переконання, відіграло певною мірою і позитивну роль (більше під час президентських виборів і дещо менше на парламентських). Що стосується виборів глави держави, то у випадку проведення виборів на території всієї країни існувала велика ймовірність другого туру виборів, адже П. Порошенко не користувався значною підтримкою на Донбасі та в АРК. Тому відсоток голосів на його підтримку загалом по Україні міг бути меншим за 50 %. У такому випадку наша держава перебувала б ще три тижні в стані невизначеності, що, відповідно, сприяло б дестабілізації ситуації з боку Росії. Щодо парламентських виборів, то неможливість проведення виборів в певних округах східних та південних регіонів України не дали можливості прийти до влади антиукраїнським силам або ж чисельно зменшили їхнє представництво у парламенті. Хоча ми розуміємо, що така позитивна роль вищезгаданої ситуації є дуже умовною, адже в її основі лежить нівеляція законних виборчих прав доволі значної кількості українського електорату.

3. Проблеми списків виборців та голосування без зміни виборчої адреси. Неможливість проведення виборів на певних територіях поставила перед українською владою питання забезпечення виборчого права жителів цих регіонів, а також проблему забезпечення можливості голосування для учасників АТО. Для цього було спрощено процедуру реалізації волевиявлення для таких категорій громадян шляхом тимчасової зміни місця голосування без зміни виборчої адреси. Водночас цією процедурою скористалося доволі мало жителів Донбасу та АРК. Серед причин можна навести такі: недостатній рівень інформованості населення

щодо процедури; неоднаковий підхід щодо тлумачення підстав для надання права голосувати за спрощеною процедурою у різних органів ведення Державного реєстру виборців; складність процедури, яка вимагала від громадян двох поїздок (для реєстрації та голосування), що у період бойових дій є доволі небезпечно [262; 501; 502; 507]. Враховуючи вищесказане, на майбутнє варто підвищити рівень інформованості громадян про згадану процедуру. Також слід зробити процедуру зміни місця голосування без зміни виборчої адреси простішою та доступнішою для громадян. Це особливо актуально на президентських виборах, які відбуваються у єдиному загальнодержавному окрузі.

Загалом якість списків виборців у 2014 р. була значно вищою за попередні виборчі кампанії. Списки були вчасно передані ДВК та надані виборцям для ознайомлення. Водночас спостерігалися випадки кратного включення виборців до списків, наявності у них так званих «мертвих душ» тощо. Крім того, місія спостереження ОБСЄ/БДПЛ для покращення якості та прозорості списків дає слушну рекомендацію: «Слід розглянути можливості запровадження списків виборців, які можна буде завантажити та роздрукувати, для політичних партій, кандидатів та громадянського суспільства, щоб можна було дієво перевіряти списки виборців, підвищуючи, таким чином, прозорість» [502, с. 16].

4. Проблема формування та діяльності виборчих комісій. У своїх звітах і міжнародні, і вітчизняні офіційні спостерігачі відзначили більш-менш належне функціонування виборчих комісій та виконання ними своїх обов'язків щодо організації виборів 2014 р. відповідно до норм чинного законодавства [436; 501].

Водночас однією із основних проблем, які стосувалися комісій впродовж обох виборчих кампаній, була їхня стабільність. Законодавство передбачає формування ОВК та ДВК за поданнями кандидатів та партій – суб'єктів виборчого процесу. Останні підійшли доволі безвідповідально до подання кандидатур до складу комісій. Серед порушень у процесі подання пропозицій щодо формування виборчих органів середньої та низової ланок у 2014 р. можна віднести такі: подання померлих осіб; осіб, які проживають в інших регіонах; подання осіб без їхнього відома; одних і тих самих осіб від кількох суб'єктів

подання; включення кандидатур від різних суб'єктів подання одними і тими ж особами; включення до складу комісій осіб, які причетні до правопорушень та фальсифікацій виборів та ін. [262; 501; 502; 507].

І хоч такі випадки були поодинокими, вони в комплексі призвели до доволі суттєвих змін та ротацій членів ДВК та ОВК. Такі зміни спостерігалися впродовж усього виборчого процесу включно із передоднем та днем голосування. КВУ у своїх звітах, характеризуючи процес формування комісій на президентських виборах, зазначає: «Кандидати на пост Президента підійшли до висування кандидатур до складу ОВК та ДВК безвідповідально, про що свідчить значна кількість заміни членів ОВК та не менш масова заміна членів ДВК, що очікується. ... Масові заміни членів комісій послаблюють роль комісій у забезпеченні належних умов для проведення виборів, нівелюють зусилля з підготовки членів комісій, які вживаються ЦВК спільно з міжнародними донорами» [233]. Схожа ситуація спостерігалася і на парламентських виборах [261; 262; 501].

Така ситуація на президентських виборах 2014 р. зробила доволі проблематичним питання укомплектування складу ДВК. Це змусило українських парламентарів, як уже було сказано, внести зміни до законодавства, зменшивши мінімальний кількісний склад ДВК з 12 осіб до 9 осіб [217]. Такий крок, з одного боку, дав можливість сформувати ДВК, однак, з іншого боку, суттєво ускладнив організацію голосування та підрахунок голосів на великих і середніх дільницях.

Ще одним чинником, який знижував ефективність роботи комісій (насамперед – ДВК), стала відмова одного з кандидатів брати участь у виборах незадовго до дня голосування. З цього приводу КВУ відзначає: «Дестабілізуючим фактором в роботі ДВК є задекларована П. Симоненком відмова від участі у виборчих перегонах. Практично в усіх комісіях, до складу яких було включено представників П.Симоненка, члени комісій від лідера КПУ або позбавлені мотивації для подальшої роботи на займаних посадах, або ж отримують прямі вказівки з виборчих штабів не брати участь у роботі комісій чи не відвідувати їх засідання» [227].

До інших проблем, які стосувалися функціонування комісій, слід віднести: низький рівень підготовки членів комісій; неналежний рівень матеріально-технічного забезпечення діяльності комісій; намагання деяких суб'єктів через «технічних кандидатів» отримати контроль над комісіями; саботаж з боку деяких політичних сил діяльності комісій тощо [226; 262; 501; 502].

Проаналізувавши вищесказане, можемо дійти висновку, що для оптимізації управління виборами необхідно звернути увагу щонайменше на три проблеми:

- збільшення рівня професіоналізму членів комісій, чого можна добитися як більш зваженим підходом до формування її складу, так і комплексною системою навчання осіб, які є членами комісій;
- оптимізація кількісного складу виборчих комісій;
- обмеження можливостей для суб'єктів вносити зміни до комісій, запровадивши для цього кінцеві терміни.

З цього приводу слушною є позиція ОБСЄ: «Кількість членів комісій, призначених на кожному рівні, повинна відповідати фактичним потребам управління виборчим процесом, а не визначатися результатами непередбачуваної кількості подань, що надійшли від кандидатів. Слід розглянути можливості для збільшення кількості ОВК або передбачити, щоб у тих випадках, коли ОВК має керувати роботою великої кількості ДВК, були можливості для створення оперативних центрів на окружному (районному) рівні. Також можна розглянути можливості для визначення поміркованої максимальної кількості виборців на одну виборчу дільницю» [502].

5. Проблема висування та реєстрації суб'єктів виборчого процесу. На президентських виборах 2014 р. номінація кандидатів відбувалася без суттєвих порушень. Єдиним проблемним моментом стала непрозорість процедури висування на партійних з'їздах, що, однак, не є порушенням норм закону [507].

Водночас на парламентських виборах 2014 р. процес номінації набув більш проблемного характеру. КВУ у своєму звіті зазначає: «Разом з тим, в реєстрації кандидатів у народні депутати України ЦВК було допущено ряд недоліків.

Багатьом кандидатам у депутати було відмовлено у реєстрації з формальних підстав, а відповідні рішення ЦВК було скасовано у судовому порядку» [262].

Також місія ОБСЄ/БДПЛ відзначає, що не завжди члени ЦВК однаково підходили до питань реєстрації в схожих ситуаціях. Крім того, виборча комісія не завжди вчасно інформувала політичні сили про відмову у реєстрації, що унеможливило виправлення помилок та повторну подачу документів [501, с. 16]. Такий стан справ вимагає розробки певного шаблону документації, необхідної для реєстрації.

б. Проблема здійснення агітації. Варто сказати, що політичний контекст відбився на агітації, зумовлюючи її особливості та привносячи певні проблеми. Зокрема, слід відзначити малозмістовність агітації. Політики намагалися спекулювати на проблемах війни та миру, безпеки та реформ. «Головні політичні та безпекові проблеми, що постали перед країною, були відображені в агітаційних повідомленнях кандидатів, їхні програми обіцяли безпеку, стабільність та єдність країни, децентралізацію, конституційну реформу, мовну політику, реформування збройних сил, боротьбу з корупцією та олігархією, а також стосунки з Європейським Союзом, НАТО та Російською Федерацією» [502].

Також події зумовили активізацію та участь у виборах (насамперед, парламентських) громадських активістів Майдану та учасників АТО. Прихильники попередньої влади та проросійські сили, як правило, навпаки зменшили свою активність, були кандидатами від інших партій, або ж номінувалися шляхом самовисування. Це характерно перш за все для членів Партії регіонів.

Сам процес здійснення агітації супроводжувався певними порушеннями. Зокрема, серед правопорушень можна виділити доволі масштабне псування зовнішньої політичної реклами, яке було характерне і для президентських, і для парламентських виборів. Це також стосується використання проти своїх опонентів «чорного піару» та розміщення основними політичними силами прихованої політичної реклами (так званої «джинси») [226; 232; 233; 261; 262].

На президентських виборах 2014 р. можна було спостерігати поодинокі випадки перешкоджання агітації, прямий та непрямий підкупи виборців тощо [226; 507]. На парламентських виборах 2014 р. вищезгадані правопорушення теж мали місце і були значно масштабнішими. Це можна пояснити, на наше переконання, особливістю змішаної виборчої системи, де багато правопорушень було пов'язано із значною кількістю мажоритарних кандидатів, багато з яких намагалися здобути перемогу будь-якими методами. Зокрема, непрямий підкуп часто здійснювався із використанням благодійних фондів чи шляхом надання безкоштовних послуг. Також доволі поширеною була практика укладання між кандидатами і виборцями «соціальних угод», в яких кандидати обіцяють виконувати у разі обрання дані виборцям обіцянки [261; 262; 501].

Щодо перешкоджання агітації, то воно здійснювалося передусім з боку самих громадян. ОБСЄ у своєму звіті зазначає: «Декілька кандидатів та інших учасників виборчого процесу зазнали так званої «народної люстрації», коли жертв кидали до смітників, а інших принижували в інший спосіб, покликаний зайняти місце офіційного процесу люстрації» [501].

Поодинокими під час парламентських виборів 2014 р. також були випадки: поширення політичної реклами без вихідних даних; публікація замовних соціопитувань; розміщення агітаційної продукції у заборонених місцях; здійснення агітації до реєстрації; смс-агітація у день виборів та ін. [261; 262]. Попри згадані порушення загалом суб'єкти могли здійснювати агітацію у вільних умовах, і рівень її дотримання став значно вищим порівняно з попередньою виборчою кампанією.

7. Проблема прозорості виборчого процесу. Попри суттєве покращення гласності порівняно із попередніми виборами, електоральна практика 2014 р. все ще характеризувалася певними порушеннями щодо прозорості виборчих процедур. Зокрема, на парламентських виборах (на відміну від президентських) певною мірою гласність роботи ЦВК понижувалася завдяки практиці проведення закритих попередніх нарад без участі офіційних спостерігачів [501, с. 10].

Також на виборах 2014 р. виборчі комісії не завжди оприлюднювали інформацію про свою діяльність та прийняті рішення, або ж робили це із запізненням. Схожа ситуація стосувалася й опублікування фінансових звітів суб'єктів, що не дало змогу виборцям отримати своєчасну достовірну інформацію та здійснити раціональний вибір [262; 501, с. 20; 502, с. 20–21; 507].

8. *Проблеми під час процесу голосування та підрахунку голосів.* Однією із проблем президентських виборів у день голосування стали масові черги на дільницях. Це призвело до порушення таємниці голосування, а також випадків групового волевиявлення. Схожа ситуація щодо порушень була притаманна і для парламентських виборів, де, крім вищезгаданого, можна було спостерігати часті випадки підвезення громадян до дільниць [227; 417; 501, с. 30; 502, с. 30; 507].

На виборах 2014 р. також спостерігалися випадки видачі членами виборчих комісій бюлетенів на підставі невідповідних документів чи без них. Також траплялися випадки використання брудних технологій, зокрема – так званої «каруселі». Крім того, на деяких дільницях були присутні сторонні особи, які інколи втручалися у процес голосування чи підрахунку голосів. Були поодинокі випадки перешкоджання діяльності офіційних спостерігачів. Варто відзначити, що не всі дільниці були обладнані для голосування виборців із спеціальними можливостями [227; 417; 501, с. 29–30; 502, с. 30; 507].

Серед порушень підрахунку голосів та встановлення підсумків голосування, які, однак, не мали масового характеру, слід відзначити: затягування підрахунку голосів; підписи пустих протоколів виборчими комісіями; великі черги в ОВК. Під час парламентських виборів ці правопорушення були дещо більш масовими. До них слід додати випадки тиску на членів ОВК та складання протоколів ДВК вже у приміщеннях ОВК [227; 417; 501, с. 30–33; 502, с. 30–32].

Під час президентських виборів окремо слід згадати хакерську атаку на систему «Вибори» напередодні дня голосування, яка суттєво ускладнила процедуру підрахунку голосів та встановлення результатів голосування. У зв'язку із цим ОБСЄ/БДПЛ у своєму звіті зазначає: «ЦВК має розглянути можливості для створення резервної системи, щоб уникнути ситуацій, коли будь-які проблеми

у системі «Вибори» перешкоджають зв'язку з ОВК, а також вжити заходів для підвищення безпеки системи» [502, с. 32]. Крім того, для зростання якості процедури підрахунку голосів варто більше уваги під час навчання членів комісії зосередити на процедурних моментах голосування та підрахунку голосів.

Підсумовуючи, варто відзначити, що рівень демократичності виборів у 2014 р. зріс. Цьому сприяли різноманітні фактори, серед яких варто виділити зміну політичної еліти; курс на реформування та демократизацію політичної системи; суспільно-політична ситуація в країні; зростання рівня політичної свідомості та культури громадян як результат Революції гідності. Міжнародна місія із спостереження за виборами ОБСЄ/БДПЛ, характеризуючи президентські та парламентські вибори 2014 р., відзначила, що незважаючи на важкі обставини, вибори стали важливим кроком у намаганні української влади провести вибори відповідно до демократичних міжнародних стандартів та з дотриманням основоположних прав і свобод особи [501, с. 1; 422, с. 1].

Водночас певні проблеми та порушення вимагають врахування пропозицій міжнародних та вітчизняних експертів, спрямованих на демократизацію виборчої практики. Серед них варто голову увагу приділити адаптації виборчого законодавства та електоральної практики до реалій військового конфлікту на Сході України та проблем безпеки учасників виборчого процесу.

Отже, починаючи з проголошення незалежності України, на хід виборів у нашій державі дедалі вагомніше впливав владний чинник, відбувалося порушення демократичних принципів. Вершиною процесу кількісного і якісного зростання правопорушень стали президентські вибори 2004 р., під час якої рівень порушення демократичних принципів сягнув небачених раніше масштабів. У подальшому спостерігалось зростання демократичності виборів. Однак виборчі кампанії 2010–2012 рр. показали поступове зниження демократичності виборів, що становило загрозу побудові в нашій державі стабільної демократії.

Після Революції гідності та зміни політичної еліти посилюються позитивні тенденції щодо демократизації інституту виборів. Вони були більш притаманні для президентських виборів і дещо меншою мірою – для парламентських, що

можна пояснити особливістю різних типів виборів та виборчих систем. Однак лише подальша електоральна практика зможе показати правдивість цієї тези чи, навпаки, її спростувати. Водночас об'єктивна ситуація та загальносуспільні тенденції щодо реформування та демократизації суспільно-політичного ладу, на нашу думку, дають підстави сподіватись на те, що у майбутньому рівень дотримання демократичних виборів зростатиме.

Як уже було сказано, для того, щоб встановити найдостовірніший рівень демократичності виборів, потрібно його розглядати як на основі виборчого законодавства, так і на основі електоральної практики. Знаючи вже вичерпний перелік індикаторів демократичних виборів та їхніх складових і проаналізувавши українське виборче законодавство та вітчизняну виборчу практику, числові дані щодо визначення індексу демократичних виборів у сучасній Україні показано у Додатку Б. Індекс включає бали за складові «де-юре» (обчислені на основі аналізу українського законодавства, який здійснено у розділах 3 і 4) та складові «де-факто» (обчислені на основі аналізу виборчої практики, яка базується на даних міжнародних та вітчизняних спостерігачів і здійснена у підрозділі 5.2).

Отримавши числове значення кожного із складових індикаторів демократичних виборів сучасної України, починаючи з 1990 р. і закінчуючи останніми парламентськими виборами 2014 р., ми маємо змогу обчислити індекс демократичних виборів «де-юре» і «де-факто». Він обчислюватиметься шляхом поділу сумарної кількості балів за складові по конкретних виборчих перегонах на максимально можливу кількість балів.

Як вже було зазначено, детальну інформацію щодо проміжних показників (балів за складові індикаторів демократичних виборів), які були отримані на основі аналізу виборчого законодавства та електоральної практики, відображено у Додатку Б. Кінцеві показники рівня демократичності виборів (індекси «де-юре», індекси «де-факто» та загальні індекси) вбачаємо за доцільне зобразити у вигляді таблиць (Таблиці 5.1. –5.6).

Таблиця 5.1

Індекс демократичних виборів «де-юре» в Україні – IDE(L) (1990–2002 рр.).

Вибори	1990	1991	1994 през.	1994 парл.	1998	1999	2002
Бали реальні	507.5	585.5	598.5	589.5	645	679.5	735
Бали макс.	876	876	876	876	876	876	876
IDE(L)	0.58	0.67	0.68	0.67	0.74	0.78	0.84

Таблиця 5.2.

Індекс демократичних виборів «де-юре» в Україні – IDE(L) (2004–2014 рр.).

Вибори	2004	2004-3 тур	2006	2007	2010	2012	2014 през.	2014 парл.
Бали реальні	771	781	764.5	752.5	747.5	749.5	762.5	773.5
Бали макс.	876	876	876	876	876	876	876	876
IDE(L)	0.88	0.89	0.87	0.86	0.85	0.86	0.87	0.88

Таблиця 5.3.

Індекс демократичних виборів «де-факто» в Україні – IDE(F) (1998–2007 рр.).

Вибори	1998	1999	2002	2004	2004-3 тур	2006	2007
Бали реальні	374.5	408	379.5	255.5	480	503	467
Бали макс.	497	598	608	624	606	616	608
IDE(F)	0.75	0.68	0.62	0.41	0.79	0.82	0.77

Таблиця 5.4.

Індекс демократичних виборів «де-факто» в Україні – IDE(F) (2010–2014 рр.).

Вибори	2010	2012	2014 през.	2014 парл.	2014 през. (без.Д)	2014 парл. (без.Д)
Бали реальні	456	412.5	532.5	511	553	531.5
Бали макс.	608	608	608	608	608	608
IDE(F)	0.75	0.68	0,88	0,84	0,91	0,87

На основі даних ми можемо обчислити загальний індекс демократичних виборів для кожного виборчого періоду в Україні.

Таблиця 5.5.

Загальний індекс демократичних виборів в Україні – IDE(Z) (1990–2004 рр.).

Вибори	1990	1991	1994 през.	1994 парл.	1998	1999	2002	2004	2004- 3 тур
Бали «де юре»	507.5	585.5	598.5	589.5	645	679.5	735	771	781
Бали «де-факто»	–	–	–	–	374.5	408	379.5	255.5	480
Бали макс.	876	876	876	876	1373	1474	1484	1500	1482
IDE(Z)	0.579	0.668	0.683	0.673	0.743	0.738	0.751	0.684	0.851

Загальний індекс демократичних виборів в Україні – IDE(Z) (2006–2014 рр.).

Вибори	2006	2007	2010	2012	2014 през.	2014 парл.	2014 през. (без.Д)	2014 парл. (без.Д)
Бали «де-юре»	764.5	752.5	747.5	749.5	762.5	773.5	762.5	773.5
Бали «де-факто»	503	467	456	412.5	532.5	511	553	531.5
Бали макс.	1492	1484	1484	1484	1484	1484	1484	1484
IDE(Z)	0.850	0.822	0.811	0.783	0.873	0.866	0.886	0.879

Висновки до розділу 5. Отже, політологічні дослідження у сфері виборчих відносин можуть піддаватися формалізації. Свідченням цього є запропонований індекс демократичних виборів, який комплексно охоплює всі демократичні принципи виборів та включає індикатори, що їх деталізують. Крім того, позитивним моментом є врахування при обчисленні демократичності виборів як правового забезпечення принципів та індикаторів у виборчому законодавстві, так і реального їх дотримання у конкретній виборчій практиці. Тому індекс демократичних виборів може слугувати дієвим та науково коректним способом визначення рівня демократичності виборчих кампаній як в Україні, так і на всьому пострадянському просторі.

Для достовірного обчислення індексу демократичних виборів необхідна максимально можлива деталізація показників. Для цього вважаємо за необхідне поділити демократичні принципи виборів на індикатори – умови організації і проведення виборів, дотримання чи недотримання яких свідчитиме про рівень демократичності виборчого процесу. Останні, своєю чергою, включають складові, які поділяються на складові де-юре (показують рівень демократичності виборчого законодавства) та складові де-факто (є свідченням рівня демократичності виборчої практики). Розглянуті індикатори демократичних виборів та їхні

складові є, на нашу думку, достатніми підставами для достовірного визначення рівня демократичності виборів.

Як ми бачимо, починаючи з 1990 р. в Україні виборче законодавство постійно вдосконалювалося і ставало все більш демократичним. Можна стверджувати, що, за винятком окремих нюансів, чинне парламентське та президентське виборче законодавство дає можливість проводити вибори із дотриманням демократичних принципів.

Водночас вітчизняна електоральна практика показувала зворотні тенденції: незважаючи на покращення виборчого законодавства, демократичні принципи виборів дедалі масштабніше порушувалися у виборчих перегонах. Найменш демократичною була президентська кампанія 2004 р., яка стала логічним завершенням процесу зниження рівня демократичності виборів. У подальшому індекс демократичних виборів почав зростати, проте, починаючи з 2010 р., можна знову говорити про тенденцію до зниження демократичності виборів.

Революція гідності та зміна політичної еліти позначила новий напрям трансформації інституту виборів в Україні – його демократизацію відповідно до європейських стандартів. Це засвідчила як законодавча, так і електоральна практика. На позачергових президентських та парламентських виборах індекс демократичних виборів набув найбільшого значення в історії незалежної України. Однак лише подальший розвиток подій покаже, наскільки стабільною і тривалою буде ця тенденція.

Матеріал п'ятого розділу дисертації апробований у таких наукових статтях [63; 79–82; 87–89; 93; 104; 105; 113].

ВИСНОВКИ

У висновках узагальнено теоретичні положення дослідження. Найважливішими результатами дисертаційної роботи є:

1. Проаналізувавши джерельну базу та з'ясувавши наявний рівень дослідження виборчої проблематики, констатуємо, що, попри значну увагу до проблем демократичності інституту виборів, це питання вимагає подальших досліджень та уточнень: по-перше, в українській та зарубіжній науці немає єдиного усталеного погляду щодо демократичних принципів виборів, їхньої класифікації та вичерпного переліку; по-друге, більшість досліджень у сфері виборчих відносин відбуваються в межах формального (який обмежується аналізом проблем дотримання норм виборчого законодавства) та процесуального (який розглядає виборчі питання з огляду на дотримання процедурних і технічних моментів у межах етапів виборчого процесу) підходів. Водночас проблема аналізу виборів саме як основного атрибуту демократії, дослідження рівня демократичності інституту виборів значною мірою залишилася поза увагою науковців; по-третє, враховуючи національну специфіку та комплекс наявних проблем, дослідження демократичних принципів виборів як умови демократичних перетворень в нашій державі є вкрай актуальним; по-четверте, у політичній науці практично немає спроб розробити ідеальну модель демократичних виборів; по-п'яте, наявні спроби визначення рівня демократичності виборів зводяться до описовості та аналітики, яка відображає суб'єктивне та інтуїтивне бачення дослідником проблем демократичності чи недемократичності конкретних виборчих кампаній. Це зумовлює потребу розробити детальну методику обчислення демократичності виборів, яка базуватиметься на комплексному аналізі демократичних принципів виборів, передбачатиме врахування норм виборчого законодавства й особливостей виборчої практики, а також буде адаптована до вітчизняних політичних реалій.

2. Вибори є атрибутивною ознакою демократичного політичного режиму та одночасно його каталізатором. Всі відомі зарубіжні та вітчизняні дослідження

демократії, проблем обчислення рівня її демократичності приділяють важливу (а інколи й визначальну) увагу інститутів демократичних виборів. Лише за умови функціонування демократичних виборів політична система може бути демократичною. І лише в демократичній політичній системі можливе повноцінне функціонування інституту демократичних виборів та повномасштабна реалізація виборчих прав громадян.

3. Щоб бути демократичними, вибори повинні відбуватися на основі чітко встановлених і апробованих світовою та вітчизняною виборчою практикою демократичних принципів. Під останніми розуміють політико-правові засади, на основі яких здійснюється виборчий процес і відповідно до змісту яких вибори є реальним волевиявленням громадян. Демократичні принципи виборів визначають базові параметри, в межах яких формується механізм регулювання виборчих відносин. Вони є вектором, що визначає напрями розвитку інституту виборів та виборчого законодавства, критерієм законності і правомірності дій у виборчій сфері. Крім того, демократичні принципи виборів встановлюють межу, за якою вибори не виконують свого суспільно-політичного призначення.

4. Систематизувавши основні підходи до класифікації демократичних принципів виборів, вважаємо доцільним поділити їх на три групи:

- Базові – принципи, які стосуються участі громадян у виборчому процесі, мають універсальний характер, є загально визнаними в усьому світі і без дотримання яких вибори як демократичний інститут втрачають будь-який зміст. До базових принципів належать: принцип вільних виборів, принцип рівних виборів, принцип загальних виборів, принцип прямих виборів, принцип таємного голосування.

- Додаткові – принципи, які стосуються участі у виборчому процесі кандидатів, політичних партій та блоків. Додаткові принципи виборів не мають універсального характеру і по-різному розкриваються під час виборчих кампаній у різних країнах. До додаткових принципів виборів належать принцип загального пасивного виборчого права, принцип свободи агітації та принцип рівності суб'єктів виборчого процесу.

- Процесуальні – принципи, які характеризують особливості перебігу самого виборчого процесу. До процесуальних демократичних принципів виборів належать: принцип гласних виборів, принцип відповідальності за порушення виборчого законодавства, принцип адміністрування виборів спеціальними органами.

5. Демократичні принципи виборів становлять цілісну систему, в якій вони тісно взаємодіють. Часто сфери регулятивного впливу демократичних принципів виборів перетинаються: з одного боку, реалізація одних демократичних принципів виборів сприяє дотриманню інших принципів, з іншого, демократичні принципи виборів не є абсолютно категоричними та імперативними і передбачають в окремих випадках відхід від своїх засадничих ідей для ефективнішої реалізації інших демократичних принципів виборів (наприклад, для забезпечення реалізації принципу рівності суб'єктів виборчого процесу обмежують свободу агітації певних категорій громадян тощо). Система демократичних принципів виборів не має абсолютно усталеного, незмінного характеру. Для неї притаманне постійне розширення. З одного боку, з'являються нові демократичні принципи виборів як результат розвитку і трансформації виборчих відносин, з іншого, відбувається нормативне розширення змісту вже наявних принципів: вони набувають нових форм реалізації, детальніше регламентуються нормативно-правовими актами.

6. Важливе значення для регулювання демократичних принципів виборів в Україні має запозичення світового досвіду у сфері виборчого законодавства та електоральної практики. У цьому сенсі позитивну роль відіграють універсальні та регіональні міжнародні нормативно-правові акти, які регулюють дотримання демократичних принципів виборів. Аналіз сучасного українського виборчого законодавства дає змогу стверджувати, що базові демократичні принципи виборів за окремими незначними нюансами цілком відповідають міжнародним демократичним стандартам. Що стосується додаткових та процесуальних демократичних принципів виборів, то вони містять певні недоліки, які можуть сприяти їх порушенню під час виборчих кампаній.

7. Елементи народовладдя та виборності на теренах сучасної України беруть свій початок ще з козацької доби. Важливим електоральним досвідом для українців стали вибори до Держдуми Російської імперії, а також політичний процес доби визвольних змагань 1917–1921 рр. Черговим етапом правової регламентації виборчого процесу став радянський період української державності. Демократичні устремління української влади на початку ХХ ст., її намагання демократизувати інститут виборів як основу демократичних перетворень було нівельовано тоталітарним комуністичним режимом, для якого інститут виборів слугував лише прикриттям недемократичних методів управління.

8. Аналіз українського виборчого законодавства доби незалежності показує його поступову еволюцію у напрямі вдосконалення та більш детальної регламентації демократичних принципів виборів. Попри наявність у чинному законодавстві правового закріплення більшості форм прояву демократичних принципів, доводиться констатувати і про певні особливості та недоліки, які не сприяють оптимальному політико-правовому врегулюванню цих принципів в Україні і вимагають певних доопрацювань:

- в Україні склалася негативна традиція проведення кожної виборчої кампанії на основі нового виборчого закону. Такий стан справ давав змогу, з одного боку, вдосконалювати виборче законодавство у відповідь на реалії виборчої практики, однак, з іншого, прийняття нормативно-правового акту чи внесення до нього змін часто відбувалося вже у період виборчої кампанії, що негативно позначалося на рівні дотримання демократичних принципів виборів;

- зміни та нововведення виборчого законодавства часто відображали не бажання законодавця вдосконалити правове поле та рівень демократичності виборчого процесу, а прагнення створити сприятливі умови для зміцнення своїх владних позицій та утримання при владі;

- чинне парламентське виборче законодавство значно краще регулює дотримання демократичних принципів виборів, ніж законодавство, яке діє під час президентських виборчих перегонів. Такий стан справ визначає доцільність

перенесення позитивних напрацювань законодавства на парламентських виборах у чинне президентське виборче законодавство.

9. Враховуючи недоліки вітчизняного виборчого законодавства і наявність численних правопорушень під час електоральної практики, вважаємо доцільним запропонувати механізми, спрямовані на вдосконалення і нормативно-правових актів у сфері виборчих відносин, і практики їхньої реалізації в Україні: прийняття Виборчого кодексу; відмова від практики прийняття виборчих законів чи внесення змін до них безпосередньо перед виборами; збільшення рівня прозорості виборчого процесу; реальне притягнення до відповідальності за вчинені правопорушення під час виборів; гарантування безпеки всіх учасників виборів; політичне регулювання виборчих процедур у напрямі демократизації політичного режиму, підвищення рівня політичної і правової свідомості та культури учасників виборів, виховання в них поваги до закону; децентралізація влади, забезпечення свободи слова, незалежність судової влади тощо.

10. У вітчизняній політичній науці немає методики визначення рівня демократичності виборів. Для цього необхідно ввести в науковий обіг таку політологічну категорію, як «індекс демократичних виборів». Цей показник є відносним, він виявляє, наскільки рівень демократичності конкретної виборчої кампанії відповідає оптимальній моделі демократичних виборів. Індекс демократичних виборів обчислюється як співвідношення між числовими значеннями, отриманими за дотримання індикаторів демократичних виборів і їхніх складових, та максимально можливими числовими значеннями, які будуть отримані за умови повного дотримання всіх складових індикаторів демократичних виборів. Індекс демократичних виборів обчислюється із врахуванням рівня демократичності виборчого законодавства, яке регулює демократичні принципи виборів, і виборчої практики, яка показує, якою мірою задекларовані в нормативно-правових актах положення реалізуються під час конкретних виборчих кампаній.

11. Із проголошенням незалежності під час виборчих кампаній в Україні відбувався поступовий, однак неухильний процес зниження індексу

демократичних виборів. Його найнижчі показники зафіксовано під час президентських виборчих перегонів 2004 р., коли масштаби порушень демократичних принципів виборів та використання адміністративного ресурсу сягнули свого піку. Надалі індекс демократичних виборів став значно вищим. Однак після зміни політичної еліти у 2010 р. наступні виборчі кампанії в Україні показували тенденцію до незначного зниження індексу демократичних виборів, що могло в майбутньому становити загрозу для побудови в нашій державі стабільної демократії західного взірця. Цей стан справ вимагав адекватної реакції та дій від чинної влади, спрямованих на демократизацію виборчого законодавства та виборчої практики в Україні. Водночас після Революції гідності та приходу до влади демократичних політичних сил з'явилися всі підстави для сподівань щодо подальшої демократизації інституту виборів, що й було підтверджено під час позачергових президентських і парламентських виборів 2014 р. в Україні. Хоча, звісно, лише подальші виборчі кампанії покажуть, чи буде збережено цю позитивну тенденцію.

12. Керуючись наявним у методиці ранжуванням інституту виборів залежно від рівня його демократичності, вітчизняні виборчі кампанії можна охарактеризувати таким чином: в Україні після проголошення незалежності всі виборчі перегони за рівнем демократичності перевищували мінімальну критичну межу 0.5 бала. Тому можна констатувати, що вибори в нашій державі завжди виконували, хоча б частково, функцію демократичного способу формування влади.

До категорії виборів із низьким рівнем демократичності можна зарахувати парламентські вибори 1990 р. та 1994 р., а також президентські вибори 1991 р., 1994 р. та 2004 р. (1-й і 2-й тури). Щодо перших чотирьох виборчих кампаній, то причинами низького рівня їхньої демократичності можна вважати тісний зв'язок із тоталітарним минулим, а також брак законотворчого досвіду у сфері виборчих відносин, тому виборче законодавство було вкрай далеким від досконалості. Однак встановлення індексу демократичних виборів лише на основі виборчого законодавства (індекс «де-юре») дає змогу припустити, що результат обчислення

з урахуванням особливостей виборчої практики міг би суттєво змінити величину загального індексу. Щодо президентських виборів 2004 р., то, незважаючи на відносну досконалість виборчого законодавства, вкрай недемократичний характер виборчої практики суттєво понизив і загальний індекс демократичних виборів.

До категорії виборів із середнім рівнем демократичності належать парламентські вибори 1998 р., 2002 р., 2006 р., 2007 р., 2012 р. та президентські вибори 1999 р. та 2010 р. Характеризуючи виборчий період, що передував президентським виборам 2004 р. (вибори 1998 р., 1999 р. та 2002 р.), до його особливостей зараховуємо поступове зростання рівня демократичності виборчого законодавства та, навпаки, поступове зниження демократичності виборчої практики. Однак відсутність системних порушень давала змогу проводити вибори в основному відповідно до норм закону та принципів народовладдя. Виборчий період після Помаранчевої революції (вибори 2006 р., 2007 р. та 2010 р.), хоч він і належать до категорії виборів із середнім рівнем демократичності, можна охарактеризувати як більш демократичний за попередні. Величина індексу в цей період лише незначною мірою була нижчою за ту, що дозволяла б зарахувати вибори до категорії демократичних (особливо характерно для парламентських виборів 2006 р.). Це можна пояснити бажанням демократичної «помаранчевої» влади реалізувати принципи народовладдя в країні. Окремо слід виділити парламентські вибори 2012 р., які відбувалися за президентства В. Януковича, тому рівень їхньої демократичності суттєво знизився, розпочалась зворотна тенденція до згортання демократичних принципів виборів.

Доведено, що демократичними в Україні можна назвати 3-й тур президентських виборів 2004 р. і позачергові президентські та парламентські вибори 2014 р. Кожна з цих виборчих кампаній характеризувалася високим рівнем демократичності виборчого законодавства, а також демократичною електоральною практикою, під час якої порушення норм закону були поодинокими і випадковими, що було зумовлено, зокрема, і постреволуційним демократичним піднесенням. Водночас величина індексу демократичних виборів є наближеною до нижньої межі категорії демократичних виборів, що свідчить про

необхідність вдосконалення певних норм виборчого законодавства і взірців виборчої практики для формування стабільного інституту демократичних виборів.

13. З'ясовано, що в Україні залежність між рівнем досконалості і демократичності виборчого законодавства та рівнем демократичності виборчих процедур не завжди є прямо пропорційною. Зокрема, від часу проголошення незалежності в нашій державі відбувався вкрай суперечливий процес (назвемо його «виборчим парадоксом»): рівень демократичності та досконалості виборчого законодавства постійно зростає, а виборча практика показувала протилежну тенденцію до зниження демократичності. Для пояснення парадоксальності ситуації можна навести твердження відомого американського науковця Д. Норта, який стверджував, що, на відміну від формальних норм (законів), які можна швидко змінити, неформальні норми змінюються повільно. Це дає змогу зробити припущення, що в «перехідних» суспільствах (і в Україні, зокрема) рівень демократичності виборів залежить не стільки від встановлених правил гри, як від політичної волі суспільства та владних структур щодо їх дотримання.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Алехичева Л. Признание недействительными итогов голосования и результатов выборов: правовые проблемы [Електронний ресурс] / Л. Алехичева, А. Постников // Журнал российского права. – 2001. – № 6. – С. 25–36. – Режим доступа : http://www.juristlib.ru / book_2597.html.
2. Алмонд Г. Сравнительная политология сегодня: Мировой обзор: Учебное пособие / Г. Алмонд, Дж. Пауэлл, К. Стром, Р. Далтон / Сокр. пер. с англ. А. Богдановского, Л. Галкиной; Под ред. М. Ильина, А. Мельвиля. – М. : Аспект Пресс, 2002. – 537 с.
3. Аналіз виборчої кампанії протягом 10–20 серпня 2007 року [Електронний ресурс]. – Режим доступа : http://www.cvu.org.ua/?lang=ukr&mid=fp&id=1447&lim_beg=1065.
4. Аналіз виборчої кампанії протягом 6–14 вересня 2007 року [Електронний ресурс]. – Режим доступа : http://www.cvu.org.ua/?lang=ukr&mid=fp&id=1470&lim_beg=1065.
5. Аналіз виборчої кампанії протягом 15–19 вересня 2007 року [Електронний ресурс]. – Режим доступа : http://www.cvu.org.ua/?lang=ukr&mid=fp&id=1472&lim_beg=1050.
6. Аналіз виборчої кампанії протягом 19–27 вересня 2007 року та загальна оцінка передвиборчої кампанії на дострокових виборах [Електронний ресурс]. – Режим доступа : http://www.cvu.org.ua/?lang=ukr&mid=fp&id=1480&lim_beg=1050.
7. Аналіз стану законодавчої бази про вибори Президента України: напрямки та шляхи удосконалення згідно з рекомендаціями місії ОБСЄ/БДПЛ зі спостереження за виборами та Європейської комісії «За демократію через право» (Венеціанської комісії) [Електронний ресурс] / Вищий адміністративний суд України. – К., 2015. – 55 с. – Режим доступа : http://www.vasu.gov.ua/userfiles/file/Uzagal_sud_prak/Analiz_vibori_Prezidenta.doc

8. Аналіз стану парламентського виборчого законодавства України: напрямки та шляхи його удосконалення згідно з рекомендаціями місії ОБСЄ/БДПЛ зі спостереження за виборами та Європейської комісії «За демократію через право» (Венеціанської комісії) [Електронний ресурс] / Вищий адміністративний суд України. – К., 2015. – 49 с. – Режим доступу : www.vasu.gov.ua/userfiles/file/.../Analiz_viborche_zakonodavstvo.doc

9. Антанович Н. А. Индексы как измерительный инструмент в политологии [Електронний ресурс] / Н. А. Антанович // Вестник Брэсцкага універсітэта. Серыя 1. Філасофія. Паліталогія. Сацыялогія. – 2010. – № 1. – С. 51–60. – Режим доступу : www.law.bsu.by/pub/32/Antanovich_9.doc

10. Антологія української юридичної думки: у 10 т. Т.10: Юридична наука незалежної України / ред. кол.: Ю. С. Шемшученко (голова) та ін. ; Упор. В. Ф. Погоріло, І. Б. Ксенко, Н. М. Пархоменко; відп. ред. Ю. С. Шемшученко, В. Ф. Погоріло. – К. : Юридична книга, 2005. – 944 с.

11. Арабаджиев Д. Ю. Громадський моніторинг за виборчим процесом в Україні : монографія / Д. Ю. Арабаджиев. – Запоріжжя : Просвіта, 2014. – 313 с.

12. Арановский К. В. Государственное право зарубежных стран / К. В. Арановский. – М. : Форум: ИНФРА-М, 1999. – 486 с.

13. Афанасьєва М. В. Виборча інженерія в Україні : монографія / М. В. Афанасьєва. – Одеса : Юридична література, 2014. – 382 с.

14. Ахлюстин В. А. Избирательный процесс в Российской Федерации: Проблемы теории, правового регулирования и правоприменения : дис. ... канд. юр. наук : 12.00.02 / Ахлюстин Владимир Александрович. – СПб., 2002. – 299 с.

15. Ашихмина Я. Г. О критериях оценки выборов / Я. Г. Ашихмина, О. Б. Подвинцев, П. В. Панов // Полис. – 2004. – №4. – С. 139–146.

16. Баймуратов М.О. Міжнародні виборчі стандарти: правова природа, змістовна та системна характеристика, актуальні питання імплементації в законодавство України : монографія / М. О. Баймуратов, Б. Я. Кофман ; за наук. ред. д-ра юрид. наук, проф. Ю. О. Волошина. – Суми : Університетська книга, 2012. – 227, [2] с.

17. Бакумов О. С. Конституційне право громадян України на участь у виборах і референдумах та проблеми його реалізації: монографія / О. С. Бакумов. – Харків : Право, 2015. – 245 с.
18. Балабан Р. В. Теорія виборчої системи / Р. В. Балабан. – К. : Либідь, 2007. – 112 с.
19. Барабаш О. Основні напрями вдосконалення і розвитку законодавства про вибори Президента України / О. Барабаш // Право вибору. – 2005. – № 1. – С. 84–88.
20. Барабаш О. Л. Проблема забезпечення рівних прав кандидатів на пост Президента України у проведенні передвиборної агітації / О. Л. Барабаш // Вибори Президента України-2004 : проблеми теорії та практики : зб. матер. Міжнар. наук.-практ. конф. – К. : Атіка, 2005. – С. 504–510.
21. Барабаш О. Л. Проблеми реалізації конституційних виборчих прав громадян у виборах в Україні / О. Л. Барабаш // Вибори-2006 : Досвід. Проблеми. Перспективи : зб. матер. Міжнар. наук.-практ. конф. – К. : Атіка, 2007. – С. 143–147.
22. Баранов І. «Найкраща в світі» виборча система / І. Баранов // Вибори і демократія. – 2008. – № 4 (18). – С. 4–20.
23. Баранов Н.А. Современная демократия: эволюционный подход / Н.А. Баранов. – СПб., 2007. – 208 с.
24. Батура С. В. Теоретико-правові засади виборчих систем України та Європейського Союзу: порівняльно-правовий аналіз : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Батура Сергій Васильович ; Відкритий міжнар. ун-т розвитку людини «Україна». – Київ, 2015. – 20 с.
25. Бебик В. М. Менеджмент виборчої кампанії: ресурси, технології, маркетинг: навч.-метод. посіб. / В. М. Бебик. – К. : МАУП, 2001. – 216 с.
26. Белов С. А. Избирательная система как правовой институт / С. А. Белов. – СПб. : Издательский Дом Санкт.-Петербургского государственного университета, 2005. – 120 с.

27. Белоновский В. Н. Представительство и выборы в России / В. Н. Белоновский, А. В. Белоновский. – М. : ПРИОР, 1999. – 272 с.
28. Березок О. Вибори без вибору / О. Березок // Юридичний журнал. – № 9 (63). – 2007. – С. 22–23.
29. Берновський К. Виборчий закон УРСР / К. Берновський. – К. : Радянське будівництво і право, 1938. – 88 с.
30. Бобчинець Л. А. Гострі проблемні питання виборчого процесу / Л. А. Бобчинець // Вибори Президента України-2004 : проблеми теорії та практики : зб. матер. Міжнар. наук.-практ. конф. – К. : Атіка, 2005. – С. 116–119.
31. Богашева Н. В. Дослідження деяких аспектів еволюції виборчого законодавства України (1989–2006 роки) / Н. В. Богашева, Ю. Б. Ключковський, Л. В. Колісецька. – К. : ПЦ «Фоліант», 2006. – 146 с.
32. Богашева Н. В. Виборчі комісії як орган управління виборчим процесом: проблеми формування і забезпечення професійності та об'єктивності / Н. В. Богашева // Вибори Президента України-2004 : проблеми теорії та практики : зб. матер. Міжнар. наук.-практ. конф. – К. : Атіка, 2005. – С. 530–542.
33. Богашева Н. В. Правові позиції Центральної виборчої комісії щодо утворення виборчих комісій, формування їх складу, а також припинення повноважень виборчих комісій та їх членів / Н. В. Богашева, Ю. Б. Ключковський // Аналіз правових позицій Центральної виборчої комісії щодо застосування Закону України «Про вибори Президента України» у редакції 2004 року : зб. матер. наук.-практ. конф. – К. : ПЦ «Фоліант», 2005. – С. 48–73.
34. Богашов О. А. Конституційно-правовий статус органів управління виборчим процесом в Україні : монографія / О. А. Богашов. – К. : Центр учбової л-ри, 2013. – 273 с.
35. Богашов О. Поняття та правова природа органів управління виборчим процесом / О. Богашов // Вибори і демократія. – 2011. – № 1 (27). – С. 21–28.
36. Богашов О. Функції системи виборчих комісій в Україні / О. Богашов // Вибори і демократія. – 2008. – № 3 (17). – С. 12–18.

37. Бодрова І. Організаційно правові проблеми вдосконалення законодавства про вибори Президента України / І. Бодрова // Вибори Президента України-2004: проблеми забезпечення та захисту виборчих прав громадян України: зб. матер. Міжнар. наук.-практ. конф. – К. : Фонд сприяння демократичним виборам, 2005. – С. 112–118.
38. Большакова О. Ю. Проблеми правового регулювання передвиборної агітації в електронних ЗМІ / О. Ю. Большакова // Вибори Президента України-2004 : проблеми теорії та практики : зб. матер. Міжнар. наук.-практ. конф. – К. : Атіка, 2005. – С. 517–525.
39. Большаков С. В. Интернет и выборы / С. В. Большаков, В. Г. Ланин, П. Я. Мешков, И. Н. Панарин. – М. : РЦОИТ, 2002. – 96 с.
40. Боринська О. Л. Роль виборів у процесі політичної трансформації пострадянських держав : дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02 / Боринська Ольга Леонідівна; Східноукр. нац. ун-т ім. В. Даля. – Луганськ, 2009. – 226 арк.
41. Бориславський Л. В. Проблеми, що виникли в процесі реалізації Закону України «Про вибори Президента України» та шляхи їх вирішення» / Л.В. Бориславський // Вибори Президента України-2004 : проблеми теорії та практики : зб. матер. Міжнар. наук.-практ. конф. – К. : Атіка, 2005. – С. 111–116.
42. Борисов И. Электоральный суверенитет / И. Борисов. – М. : РОИИП, 2010. – 94 с.
43. Бородин А. П. Государственный Совет России (1906–1917) / А. П. Бородин. – Киров : «Вятка», 1999. – 368 с.
44. Бортніков В І. Політична участь громадян України в умовах демократичного транзиту [Текст] : автореф. дис... д-ра політ. наук: 23.00.02 / Бортніков Валерій Іванович ; НАН України, Інститут держави і права ім. В. М. Корецького. – К., 2008. – 35 с.
45. Бортніков В. І. Політична участь і демократія: українські реалії [Текст] : монографія / В. І. Бортніков ; Волинський держ. ун-т ім. Лесі Українки. – Луцьк : Вежа, 2007. – 524 с.

46. Боярська З. І. Історія держави і права України: Навч.-метод. посібник для самостійного вивчення дисциплін / З. І. Боярська. – К. : КНЕУ, 2001. – 280 с.
47. Бродович С. М. Советское избирательное право / С. М. Бродович. – Л. : Государственное издательство, 1925. – 132 с.
48. Бубенцов В. Ф. Советская избирательная система / В. Ф. Бубенцов. – М. : Знание, 1971. – 76 с.
49. Бунь В. В. Електоральна поведінка в Україні: фактори формування / В. В. Бунь // Політекс : Інформаційно-аналітичне видання. – 2006. – № 1. – С. 41–42.
50. Бунь В. В. Електоральний вибір: детермінанти формування та особливості вияву: дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02 / Бунь Вікторія Вікторівна ; Львів. нац. ун-т ім. Івана Франка. –Л., 2010. – 224 арк.
51. Бурда С. Роль правоохоронних органів у забезпеченні адміністративно-правового захисту суб'єктів виборчого процесу / С. Бурда // Вибори та демократія. – 2008. – № 4 (18). – С. 23–28.
52. Бучин М. А. Абсентеїзм та принцип вільних виборів: проблема активізації участі громадян у виборах / М. А. Бучин // Роль суспільно-політичних дисциплін у формуванні світогляду працівника органів внутрішніх справ : матеріали II Всеукраїнської наук.-практ. конф. – Львів : ЛДУВС, 2009. – С. 11–13.
53. Бучин М. А. Абсентеїзм як тип електоральної поведінки / М. А. Бучин // Політологічні студії : зб. наук. праць. – Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2011. – Вип. 2. – С. 174–182.
54. Бучин М. А. Адміністративний ресурс як чинник недотримання демократичних принципів виборів / М. А. Бучин // Вісник Харківського університету імені В. Н. Каразіна (Питання політології). – Харків, 2008. – № 810. – С. 154–159.
55. Бучин М. А. Альтернативні способи голосування як чинник, що сприяє реалізації активного виборчого права громадян / М. А. Бучин // Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку: зб. наук. праць. – Львів :

Національний університет «Львівська політехніка», Ін-т народознавства НАН України, Ін-т українознавства НАН України, 2011. – Вип. 23. – С. 66–70.

56. Бучин М. А. Базові демократичні принципи виборів як атрибут демократичної політичної системи сучасної України / М. А. Бучин // Гуманітарні та соціальні науки – 2010 : матеріали II Міжнар. конф. молодих вчених. – Львів : Вид-во Львівської політехніки, 2010. – С. 20–27.

57. Бучин М. А. Вибори до Державної Думи Російської імперії: правовий аналіз рівня дотримання демократичних принципів виборів / М. А. Бучин // Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку : зб. наук. праць. – Львів : Ін-т народознавства НАН України, Ін-т українознавства НАН України, 2009. – Вип. 21. – С. 3–6.

58. Бучин М. А. Вибори як атрибут демократії / М. А. Бучин // Вісник Дніпропетровського університету. Серія : Філософія. Соціологія. Політологія. – Дніпропетровськ : ДНУ, 2013. – Вип. 23 (3). – С. 39–43.

59. Бучин М. А. Виборча геометрія як чинник порушення принципу рівних виборів / М. А. Бучин // Проблеми державотворення в Україні: минуле і сучасне : матеріали Регіональної конф. – Львів, 2009. – С. 9–13.

60. Бучин М. А. Виборчі цензи та принцип загального виборчого права / М. А. Бучин // Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна : Питання політології. – Харків : ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2009. – № 839. – С. 122–127.

61. Бучин М. А. Використання інформаційних технологій під час виборчого процесу як елемент електронної демократії / М. А. Бучин // Інформація, комунікація, суспільство – ІКС-2013 : матеріали II Міжнар. наук. конф. – Львів : Вид-во Львівської політехніки, 2013. – С. 142–143.

62. Бучин М. А. Висування та реєстрація суб'єктів виборчого процесу як аспект принципу загального пасивного виборчого права / М. А. Бучин // Наукові праці : науково-методичний журнал. – Миколаїв : Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2012. – Вип. 170. – Т. 182. Політологія. – С. 9–13.

63. Бучин М. А. Вітчизняна електоральна практика 2014 р.: проблеми та особливості / М. А. Бучин // Дні науки філософського факультету – 2015 : матеріали доповідей та виступів Міжнар. наук. конф. – К. : Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет", 2015. – Ч. 9. – С. 96–98.

64. Бучин М. А. Впровадження електронного голосування в Україні: проблеми та перспективи / М. А. Бучин // Інформація, комунікація, суспільство – ІКС-2015 : матеріали IV Міжнар. наук. конф. – Львів : Вид-во Львівської політехніки, 2015. – С. 126–127.

65. Бучин М. А. Демократизація інституту виборів як необхідна умова європейського вектору розвитку України / М. А. Бучин // Угода про асоціацію між Україною та ЄС: виклики та перспективи : матеріали круглого столу. – Львів : НУ ЛП, 2014. – С. 5–10.

66. Бучин М. А. Демократичні вибори в Україні: принципи, механізми та технології реалізації : монографія / М. А. Бучин. – Львів : Вид-во Львівської політехніки, 2016. – 452 с.

67. Бучин М. А. Демократичні принципи виборів і адміністративний ресурс в Україні / М. А. Бучин // Наукове пізнання: методологія та технологія: Науковий журнал (Серія: філософія, соціологія, політологія). – Одеса : Південноукраїнський державний педагогічний університет ім. К. Д. Ушинського, 2007. – № 2 (20). – С. 27–32.

68. Бучин М. А. Демократичні принципи виборів: політико-правові аспекти регулювання в Україні : монографія / М. А. Бучин. – Львів : Вид-во Львівської політехніки, 2012. – 364 с.

69. Бучин М. А. Демократичні принципи виборів: суть та проблема інтерпретації / М. А. Бучин // Політико-правові аспекти державотворчого процесу в Україні: від теорії до практики : матеріали Всеукраїнської наук.-практ. конф. – Львів, 2010. – С. 4–10.

70. Бучин М. А. Демократичні принципи виборів: суть та типологія / М. А. Бучин // Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку : зб.

наук. праць. – Львів : Ін-т народознавства НАН України, Ін-т українознавства НАН України, 2008. – Вип. 20. – С. 37–42.

71. Бучин М. А. Демократичні принципи виборів як елемент розвитку українського конституціоналізму / М. А. Бучин // 300 років Конституції гетьмана України Пилипа Орлика: проблеми становлення і розвитку українського державотворення : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. – Львів : ЛДУВС, 2010. – С. 223–227.

72. Бучин М. А. Демократичні принципи виборів як необхідна умова трансформації політичного режиму в Україні / М. А. Бучин // Психолого-педагогічні та політичні проблеми у трансформаційних процесах українського суспільства : матеріали Всеукраїнської наук.-практ. конф. – Кременчук : КрНУ, 2012. – С. 172–173.

73. Бучин М. А. Деякі аспекти правового регулювання принципу вільних виборів у виборчому законодавстві України / М. А. Бучин // Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку : зб. наук. праць. – Львів : Ін-т народознавства НАН України, Ін-т українознавства НАН України, 2012. – Вип. 24. – С. 38–44.

74. Бучин М. А. Додаткові демократичні принципи виборів / М. А. Бучин // Актуальні проблеми політології : матеріали круглого столу, присвяченого 20-й річниці створення кафедри політології НУ «Львівська політехніка». – Львів : АСВ, 2009. – С. 52–55.

75. Бучин М. А. Доступність інформації як умова гласності виборчого процесу / М. А. Бучин // Інформація, комунікація, суспільство – ІКС-2014 : матеріали III Міжнар. наук. конф. – Львів : Вид-во Львівської політехніки, 2014. – С. 112–113.

76. Бучин М. А. Дотримання демократичних принципів виборів у регіональних міжнародних нормативно-правових актах / М. А. Бучин // Сучасна українська політика. – К. : Центр соціальних комунікацій, 2011. – Вип. 22. – С. 356–362.

77. Бучин М. А. Демократичні принципи виборів як умова реалізації виборчих прав громадян: проблема типології / М. А. Бучин // Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна : Питання політології. – Харків : ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2012. – № 1013. – С. 70–74.
78. Бучин М. А. Демократичність виборчого процесу як необхідна умова Євроінтеграції України / М. А. Бучин // Україна-НАТО: регіональний вимір : матеріали Всеукраїнської наук. конф. – Львів : ЦПД, 2008. – С. 104–107.
79. Бучин М. А. Індекс демократичних виборів / М. А. Бучин // Філософія і політологія в контексті сучасної культури: Науковий журнал. – Дніпропетровськ : ДНУ, 2013. – Вип. 6 (2). – С. 148–152.
80. Бучин М. А. Індекс демократичних виборів в Україні / М. А. Бучин // Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку : зб. наук. праць. – Львів : Вид-во Львівської політехніки, 2014. – Вип. 26. – С. 58–64.
81. Бучин М. А. Індикатори демократичних виборів / М. А. Бучин // Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку : зб. наук. праць. – Львів : Ін-т народознавства НАН України, Ін-т українознавства НАН України, 2013. – Вип. 25. – С. 55–59.
82. Бучин М. А. Інститут демократичних виборів в Україні: особливості та тенденції трансформації / М. А. Бучин // Гуманітарні візії. – Львів : Вид-во Львівської політехніки, 2015. – № 2. – С. 1–6.
83. Бучин М. А. Конституційна відповідальність за порушення виборчого законодавства як важлива умова демократичних виборів / М. А. Бучин // Гуманітарні та соціальні науки – 2011 : матеріали III Міжнар. наук. конф. молодих вчених. – Львів : Вид-во Львівської політехніки, 2011. – С. 160–161.
84. Бучин М. А. Механізми активізації електоральної участі громадян / М. А. Бучин // Філософія і політологія в контексті сучасної культури : Науковий журнал. – Дніпропетровськ : ДНУ, 2013. – Вип. 5. – С. 91–95.
85. Бучин М. А. Міжнародне спостереження за виборами як складова принципу гласних виборів / М. А. Бучин // Вісник Харківського національного

університету ім. В. Н. Каразіна : Питання політології. – Харків : ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2010. – № 912. – С. 134–139.

86. Бучин М. А. Міжнародний вплив на демократизацію виборчого процесу в Україні / М. А. Бучин // Актуальні проблеми міжнародних відносин : зб. праць Регіональної наук.-практ. конф. – Львів : НУ «Львівська політехніка», 2013. – С. 11–16.

87. Бучин М. А. Особливості дотримання демократичних принципів виборів під час позачергових президентських та парламентських виборів 2014 р. в Україні / М. А. Бучин // Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку : зб. наук. праць. – Львів : Ін-т народознавства НАН України, Ін-т українознавства НАН України, 2015. – Вип. 27. – С. 48–54.

88. Бучин М. А. Особливості президентських виборів 2014 року в Україні у контексті зростання рівня національної свідомості громадян / М. А. Бучин // Трансформація ціннісних орієнтацій професійного становлення світогляду працівників ОВС України в сучасному полікультурному суспільстві : зб. матеріалів круглого столу. – Львів : ЛДУВС, 2014. – С. 59–63.

89. Бучин М. А. Позачергові парламентські вибори 2014 р. в Україні як наслідок «Революції гідності» / М. А. Бучин // Історичні, соціологічні, політологічні науки: історія, сучасний стан та перспективи досліджень : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. – Херсон : Видавничий дім «Гельветика», 2014. – С. 165–168.

90. Бучин М. А. Правове регулювання демократичних принципів виборів: міжнародний досвід / М. А. Бучин // Nowa Ukraina : Zeszyty historyczno-politologiczne. – Kraków–Przemyśl, 2012. – № 12. – С. 95–107.

91. Бучин М. А. Правовий аналіз демократичних принципів виборів: зарубіжний досвід та українські реалії / М. А. Бучин // Вісник Прикарпатського університету. Політологія. – Івано-Франківськ : Прикарпатський національний університет імені В. Стефаника, 2013. – Вип. 6–7. – С. 20–26.

92. Бучин М. А. Правові аспекти реалізації принципу рівних виборів в Україні / М. А. Бучин // Актуальні проблеми гуманітарних і соціальних наук : тези

III університетської конференції студентів і молодих науковців. – Львів, 2012. – С. 23–27.

93. Бучин М. А. Президентські вибори 2010 р. в Україні: особливості та рівень дотримання демократичних принципів виборів / М. А. Бучин // Політологічні та соціологічні студії. – Т. 10. «Виборчі процеси в Україні та постсоціалістичних країнах». – Чернівці : Букрек, 2011. – С. 345–353.

94. Бучин М. А. Принцип адміністрування виборів спеціальними органами / М. А. Бучин // Політологічні студії : зб. наук. праць. – Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2012. – Вип. 3. – С. 13–20.

95. Бучин М. А. Принцип гласних виборів як елемент демократичної політичної системи / М. А. Бучин // Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку : зб. наук. праць. – Львів : Ін-т народознавства НАН України, Ін-т українознавства НАН України, 2010. – Вип. 22. – С. 41–45.

96. Бучин М. А. Принцип загальних виборів та особливості його застосування / М. А. Бучин // Роль суспільно-політичних дисциплін у формуванні світогляду працівника ОВС : матеріали Всеукраїнської наук.-практ. конф. – Львів : ЛДУВС, 2008. – С. 28–31.

97. Бучин М. А. Принцип загального пасивного виборчого права та його роль в забезпеченні демократичного характеру виборів / М. А. Бучин // Роль суспільно-політичних дисциплін у формуванні світогляду працівника органів внутрішніх справ : матеріали V Всеукраїнської наук.-практ. конф. – Львів : ЛДУВС, 2012. – С. 32–35.

98. Бучин М. А. Принцип рівності суб'єктів виборчого процесу / М. А. Бучин // Політологічні та соціологічні студії. – Чернівці : Букрек, 2012. – Т. 11. – С. 192–202.

99. Бучин М. А. Принцип свободи агітації: суть та особливості реалізації під час виборчих кампаній / М. А. Бучин // Науковий вісник Чернівецького національного університету: зб. наук. праць. – Чернівці : Чернівецький

національний університет, 2012. – Вип. 607–609. Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини. – С. 206–211.

100. Бучин М. А. Принцип таємного голосування: політико-правове регулювання в Україні / М. А. Бучин // Дні науки Філософського факультету – 2012 : матеріали доповідей та виступів Міжнар. наук. конф. – Ч. 9. – К. : ВПЦ Київського університету, 2012. – С. 247–249.

101. Бучин М. А. Принцип таємного голосування як одна із складових демократичного інституту виборів в Україні / М. А. Бучин // Гуманітарні та соціальні науки – 2009 : матеріали I Міжнар. конф. молодих вчених. – Львів : Вид-во Національного університету «Львівська політехніка», 2009. – С. 117–118.

102. Бучин М. А. Принципи вільних виборів як умова функціонування демократичного інституту виборів / М. А. Бучин // Актуальні проблеми гуманітарних і суспільнознавчих наук : тези Першої університетської конф. молодих науковців ІГСН. – Львів, 2008. – С. 2–3.

103. Бучин М. А. Принципи прямих та непрямих виборів: порівняльна характеристика / М. А. Бучин // Роль суспільно-політичних дисциплін у формуванні світогляду працівника органів внутрішніх справ : матеріали IV Всеукраїнської наук.-практ. конф. – Львів : ЛДУВС, 2011. – С. 25–29.

104. Бучин М. А. Проблема безпеки виборів 2014 року в Україні / М. А. Бучин // Гуманітарні візії. – Львів : Вид-во Львівської політехніки, 2015. – № 1. – С. 1–5.

105. Бучин М. А. Проблема дотримання демократичних принципів виборів в електоральній практиці України / М. А. Бучин // Роль суспільно-політичних дисциплін у формуванні світогляду працівника ОВС : матеріали VI Всеукраїнської наук.-практ. конф. – Львів : ЛДУВС, 2013. – С. 43–56.

106. Бучин М. А. Проблема застосування виборчих цензів щодо обрання глави держави: вітчизняний та зарубіжний досвід / М. А. Бучин // Інститут Президента України в системі державної влади України : матеріали наук. конф. – К. : Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2014. – С. 389–393.

107. Бучин М. А. Прямі вибори як важливий демократичний принцип виборів / М. А. Бучин // Матеріали наукового семінару, присвяченого 65-й річниці УПА та діяльності Р.Шухевича. – Львів : Вид-во Національного університету «Львівська політехніка», 2008. – С. 7–8.

108. Бучин М. А. Реалізація демократичних принципів виборів в універсальних міжнародних нормативно-правових актах / М. А. Бучин // Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна : Питання політології. – Харків : ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2010. – № 885. – С. 121–126.

109. Бучин М. А. Реалізація демократичних принципів виборів у конституційних проектах доби визвольних змагань 1917–1921 рр. в Україні / М. А. Бучин // Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна : Питання політології. – Харків : ХНУ ім. В.Н. Каразіна, 2009. – № 861. – С. 175–179.

110. Бучин М. А. Реформування інституту виборів як важливий напрям реалізації успішної стратегії демократичного розвитку України / М. А. Бучин // Крок за кроком до мети: стратегія успіху для України : матеріали Регіональної наук.-практ. конф. – Львів : НУ ЛП, 2014. – С. 22–25.

111. Бучин М. А. Рівність виборчого права як атрибут демократичного інституту виборів / М. А. Бучин // Науковий вісник Львівського національного університету ветеринарної медицини та біотехнологій імені С. З. Гжицького. – Львів : Вид-во ЛНУВМБТ ім. С. З. Гжицького, 2008. – Том 10, № 2 (37). – Ч. 5. – С. 140–143.

112. Бучин М. А. Роль ЗМІ у забезпеченні демократичного характеру виборів / М. А. Бучин // Інформація, комунікація, суспільство – ІКС-2012 : матеріали I Міжнар. наук. конф. – Львів, 2012. – С. 160–161.

113. Бучин М. А. Силкові структури як суб'єкт адміністративного ресурсу під час виборчих кампаній в Україні / М. А. Бучин // Держава та армія : Вісник Національного університету «Львівська політехніка». – Львів : Вид-во Національного університету «Львівська політехніка», 2008. – № 612. – С. 201–205.

114. Бучин М. А. Універсальні міжнародні нормативно-правові акти як механізм захисту виборчих прав громадян в Україні / М. А. Бучин // Міжнародні та національні механізми захисту прав людини: виклики сьогодення : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. – Донецьк : Сучасний друк, 2011. – С. 62–64.

115. Бучин М. А. Уніфікація українського виборчого законодавства з європейським як важлива умова інтеграції України / М. А. Бучин // Міжнародні інтеграційні процеси: історичний досвід, сучасні виклики та перспективи : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. – Львів : «ПП. Сорока», 2015. – С. 187–191.

116. Бучин М. А. Фактори, що впливають на рівень електоральної участі громадян / М. А. Бучин // Дні науки філософського факультету – 2013 : матеріали доповідей та виступів Міжнар. наук. конф. – К. : Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2013. – Ч. 9. – С. 257–259.

117. Бучин М. А. Чинники, що порушують дотримання демократичних принципів виборів / М. А. Бучин // Актуальні проблеми гуманітарних і соціальних наук : матеріали другої університетської конф. молодих науковців. – Львів, 2010. – С. 21–23.

118. Бучин Н. А. Законодательное обеспечение принципа свободы агитации в Украине / Н. А. Бучин // Актуальные проблемы гуманитарных и естественных наук : Журнал научных публикаций. – М. : «Литера», 2013. – № 11 (58). – Ч. II. – С. 314–317.

119. Бучин Н. А. Институт официальных наблюдателей в Украине / Н. А. Бучин // Актуальные проблемы гуманитарных и естественных наук : Журнал научных публикаций. – М. : «Литера», 2014. – № 02 (61). – Ч. II. – С. 291–293.

120. Бучин Н. А. Особенности применения криминальной ответственности во время выборов в Украине / Н. А. Бучин // Актуальные проблемы гуманитарных и естественных наук : Журнал научных публикаций. – М. : «Литера», 2013. – № 12 (59). – Ч. II. – С. 418–420.

121. Бучин Н. А. Эволюция регулирования принципа общего пассивного избирательного права в законодательстве Украины / Н. А. Бучин // Актуальные

проблемы гуманитарных и естественных наук : Журнал научных публикаций. – М. : «Литера», 2013. – № 10 (57). – Ч. II. – С. 321–325.

122. Бушенева Ю. И. Абсентеизм как фактор избирательного процесса в современной России: дис. ... канд. полит. наук: 23.00.01 / Бушенева Юлия Ивановна. – СПб., 2007. – 180 с.

123. Вайгаускас З. Опыт Литвы: формирование избирательных комиссий, которым доверяют / З. Вайгаускас // Выбори Президента України-2004 : проблеми теорії та практики : зб. матер. Міжнар. наук.-практ. конф. – К. : Атіка, 2005. – С. 543–545.

124. Ванханен Т. Демократизация в сравнении [Электронный ресурс] / Т. Ванханен // Институт Общественного Проектирования. – Режим доступа : <http://www.inop.ru/files/vanhanen.doc>

125. Василенко П. Т. Выборы советских представительных органов / П. Т. Василенко. – М. : МГУ, 1966. – 82 с.

126. Веденеев Ю. А. Введение в избирательное право. Учебное пособие / Ю. А. Веденеев, В. Д. Мостовщиков. – М. : РЦОИТ, 2003. – 208 с.

127. Выбори до Верховної Ради України 2006 року: інформ.-аналіт. зб.: у 2-х кн. – Кн. 1 / за ред. Я. В. Давидовича, М. І. Мельника, М. І. Ставнійчук. – К. : Атіка, 2006. – 624 с.

128. Выбори до Верховної Ради України 26 березня 2006 р. : Звіт Місії ОБСЄ/БДПЛ зі спостереження за виборами [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.osce.org/odihr/elections/ukraine>

129. Выбори до Верховної Ради України 28 жовтня 2012 р. : Остаточний звіт Місії зі спостереження за виборами ОБСЄ/БДПЛ [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.osce.org/odihr/elections/ukraine>

130. Выбори Президента України : Звіт за період 15 грудня 2009 р. – 13 січня 2010 р. ENEMO [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://elections.cvu.org.ua/index.php?i=379>.

131. Вибори Президента України 17 січня та 7 лютого 2010 р. : Остаточний звіт Місії ОБСЄ/БДПЛ зі спостереження за виборами [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.osce.org/odihr/elections/ukraine>
132. Вибори Президента України 31 жовтня, 21 листопада та 26 грудня 2004 р. : Заключний звіт Місії ОБСЄ/БДПЛ зі спостереження за виборами // Вибори та демократія. – 2005. – № 2 (4). – С. 46–94.
133. Вибори Президента України-1999 : інформ.-аналіт. вид. / за ред. М. М. Рябця. – К. : Центральна виборча комісія, 2000.
134. Виборче законодавство: українська практика, міжнародний досвід та шляхи реформування / [Г. Антонова, А. Біденко, П. Бурковський]; за заг. ред. Є. В. Радченка. – К. : Факт, 2003. – 258 с.
135. Виборче право України: навч. посіб. / за ред. В. Погорілко, М. Ставнійчук. – К. : Парламентське видавництво, 2003. – 383 с.
136. Вишенський А. Виборчий закон СРСР (у запитаннях і відповідях) / А. Вишенський. – 3-е вид, виправлене. – К. : Державне видавництво політичної літератури УРСР, 1951. – 40 с.
137. Відкриті виборчі списки. Як це працює: Інформаційно-аналітичні матеріали / За заг. ред. С. Конончук. – К. : УНЦПД, 2012. – 44 с.
138. Войцеховська А. І. Утворення дільничних виборчих комісій: практика, проблеми, пропозиції / А. І. Войцеховська // Вибори Президента України-2004 : проблеми теорії та практики : зб. матер. Міжнар. наук.-практ. конф. – К. : Атіка, 2005. – С. 587–589.
139. Волков В. П. Международные избирательные стандарты / В. П. Волков // Вибори Президента України-2004 : проблеми теорії та практики : зб. матер. Міжнар. наук.-практ. конф. – К. : Атіка, 2005. – С. 200–207.
140. Волкова А. В. Особенности политической культуры выборов в России / А. В. Волкова // Электоральная политология: теория и опыт России : матер. Второй студ. политол. конф. / под ред. Л. Сморгунова. – СПб. : Издательство Санкт.-Петербургского университета, 1998. – 204 с.

141. Гаврилюк Д. Ю. Абсентеїзм як феномен електоральної культури в контексті демократизації українського суспільства : автореф. дис. ... канд. політ. наук : 23.00.03 / Гаврилюк Дмитро Юрійович ; Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. – Київ, 2015. – 18 с.

142. Гавриш С. Б. Парламентаризм в Україні через призму виборчих систем / С. Б. Гавриш // Парламентаризм в Україні: теорія і практика : матер. Міжнар. наук.-практ. конф., присвяченої 10-й річниці з дня проголошення незалежності України та 5-й річниці з дня прийняття Конституції України. – К. : Верховна Рада України, інститут законодавства, 2001. – С. 13–16.

143. Галкин А. А. О сенсации, которая не состоялась / А. А. Галкин // Полис – 2004. – № 1. – С. 6–9.

144. Гамбашидзе И. А. Предвыборная агитация: правовые аспекты [Електронний ресурс] / И. А. Гамбашидзе // Право и власть. – 2001. – № 1. – Режим доступу : http://www.juristlib.ru/book_2342.html.

145. Гашицький О.В. Проблема юридичної відповідальності за порушення порядку ведення передвиборної агітації з використанням засобів масової інформації / О.В. Гашицький // Роль і місце засобів масової інформації у виборчому процесі : зб. матер. Міжнар. наук.-практ. конф. – К. : ЦВК, НВП «ПРОКОМ», 2000. – С. 71–74.

146. Гев'юк У. Ю. Формування інституту парламентських виборів у процесі демократизації політичної системи України : дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02 / Гев'юк Уляна Юріївна ; Чернів. нац. ун-т ім. Юрія Федьковича. – Чернівці, 2011. – 217 арк.

147. Георгіца А. З. Деякі теоретичні і практичні аспекти вдосконалення виборчого законодавства з виборів народних депутатів України в контексті зарубіжного досвіду / А. З. Георгіца // Аналіз правових позицій Центральної виборчої комісії щодо застосування Закону України «Про вибори Президента України» у редакції 2004 року : зб. матер. наук.-практ. конф. – К. : ПЦ «Фоліант», 2005. – С. 271–276.

148. Герасименко Т. В. Принципы выборов в органы государственной власти и местного самоуправления в Российской Федерации : дис. ... канд. юр. наук: 12.00.02 / Герасименко Татьяна Владимировна. – Тюмень, 2003. – 243 с.

149. Гнатюк С. В. Питання формування територіальних і дільничних виборчих комісій / С. В. Гнатюк // Вибори Президента України-2004 : проблеми теорії та практики : зб. матер. Міжнар. наук.-практ. конф. – К. : Атіка, 2005. – С. 589–591.

150. Гнилорыбов В. В. Оптимальная избирательная система как эффективный механизм реализации прав и свобод граждан Украины / В. В. Гнилорыбов // Вибори Президента України-2004 : проблеми теорії та практики : зб. матер. Міжнар. наук.-практ. конф. – К.: Атіка, 2005. – С. 275–281.

151. Городецька О. Г. Мотивація електоральної поведінки в умовах різних виборчих систем в сучасній Україні : дис. ... канд. соціол. наук : 22.00.04 / Городецька Олена Георгіївна ; Класич. приват. ун-т. – Запоріжжя, 2011. – 209 арк.

152. Государственное право буржуазных и освободившихся стран: учеб. / отв. ред. И. П. Ильинский, Л. М. Энтин. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Международные отношения, 1988. – 480 с.

153. Государственное право буржуазных и освободившихся стран : учеб. / Я. М. Бельсон, В. Б. Евдокимов, Е. Р. Костель и др. ; под ред. Б. А. Стародубского, В. Е. Чиркина. – 3-е изд, перераб. и доп. – М. : Высш. шк., 1986. – 431 с.

154. Гречуха М. С. Вибори до Верховної Ради Української РСР та участь у них жінок / М. С. Гречуха. – К., 1947. – 40 с.

155. Гудина Ю. В. Активность российских избирателей: теоретические модели и практика / Ю. В. Гудина // Полис. – 2003. – № 1. – С. 112–123.

156. Давидович Я. В. Вибори Президента країни 2004 року: досвід, проблеми, уроки на майбутнє / Я. В. Давидович // Вибори Президента України-2004 : проблеми теорії та практики : зб. матер. Міжнар. наук.-практ. конф. – К. : Атіка, 2005. – С. 20–36.

157. Давыдов Б. В. Избирательный процесс в современной России: Состояние и перспективы : дис. ... канд. социол. наук : 22.00.04 / Давыдов Борис Вячеславович. – М., 2005. – 131 с.
158. Даль Р. Демократия и ее критики / Р. Даль / пер. с англ.; под ред. М. В. Ильина. – М. : «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2003. – 576 с.
159. Дамаскин О. В. Избирательный процесс и электорально-правовая культура : учебно-практическое пособие / О. В. Дамаскин, Е. В. Корчиго, Р. Р. Сеченова. – М. : Норма, 2005. – 272 с.
160. Данчевський О. Історичні передумови формування виборчих комісій / О. Данчевський // Львівщина – 99. Вибори Президента України. – 1999. – № 1. – С. 26–27.
161. Дашковська А. Державна підтримка участі ЗМІ у виборах 2006 року / А. Дашковська // Юридический вестник. – 2007. – № 1. – С. 48–53.
162. Декларація загальних принципів непартійного спостереження за виборами громадськими організаціями Венеціанської комісії від 15–16 червня 2012 р. // Вибори і демократія. – 2012. – № 2 (32). – С. 81–91.
163. Декларація принципів міжнародного спостереження за виборами Асоціації організаторів виборів країн Центральної та Східної Європи (АОВЦСЕ) 31 березня 2006 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=884_001.
164. Декларація про критерії вільних і чесних виборів Ради Міжпарламентського Союзу від 26 березня 1994 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.elections.ukrinform.com/docs/0008.doc>.
165. Декларація про участь жінок у виборах від 9–10 червня 2006 року / Європейський демократичний доробок у галузі виборчого права: матер. Венеціанської Комісії, Парламентської Асамблеї, Комітету Міністрів, Конгресу місцевих і регіональних влад Ради Європи; пер. з англ. за ред. Ю. Ключковського. – 2-ге вид., випр. і доп. – К. : Логос, 2009. – С. 83.

166. Дем'яненко М. І. Прозорість виборчого процесу як важливий фактор чесних виборів / М. І. Дем'яненко // *Вибори і референдуми в Україні: проблеми теорії і практики*: зб. – К. : Центральна виборча комісія, 2001. – 360 с.

167. Дерев'янюк С. Віковий ценз учасників виборів і референдумів за Конституціями світу: порівняльно-правовий аналіз / С. Дерев'янюк // *Вибори і демократія*. – 2008. – № 1 (15). – С. 17–25.

168. Джанда К. Трудным путем демократии: Процесс государственного управления в США / К. Джанда, Д. Берри, Д. Голдман, К. Хула / Пер. с англ. – М. : РОССПЭН, 2006. – 656 с.

169. Джандубаева З. З. Абсентеизм как феномен современной российской практики : дис. ... канд. социол. наук : 22.00.04 / Зурида Заудиновна Джандубаева. – М., 2005. – 134 с.

170. «Джинсова» свобода. Роль медіа у парламентській виборчій кампанії – 2006 / упор. О. Довженко, Н. Лигачова. – К. : Вістка, 2006. – 224 с.

171. Дністрянський С. Конституція Західно-Української Народної Республіки / С. Дністрянський // *Вибори і демократія*. – 2008. – № 4 (18). – С. 62–80.

172. Довгий С. О. Деякі питання демократизації виборчого процесу з використанням сучасних та перспективних інформаційно-телекомунікаційних технологій / С. О. Довгий, П. М. Сіверський // *Вибори Президента України-2004 : проблеми теорії та практики* : зб. матер. Міжнар. наук.-практ. конф. – К. : Атіка, 2005. – С. 614–622.

173. Документ Копенгагенского совещания Конференции по человеческому измерению СБСЕ от 29 июня 1990 г. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?page=1&nreg=994_082.

174. Доповідь Венеціанської комісії про скасування обмежень права голосу на загальних виборах від 3–4 грудня 2004 р. // *Вибори та демократія*. – 2008. – № 3 (17). – С. 45–53.

175. Доповідь про міжнародно визнаний статус спостерігачів на виборах від 13–14 березня 2009 року / Європейський демократичний доробок у галузі

виборчого права: матер. Венеціанської Комісії, Парламентської Асамблеї, Комітету Міністрів, Конгресу місцевих і регіональних влад Ради Європи; пер. з англ. за ред. Ю. Ключковського. – 2-ге вид., випр. і доп. – К. : Логос, 2009. – С. 231–253.

176. Доповідь Ради за демократичні вибори та Венеціанської комісії про голосування за межами країни // Вибори та демократія. – 2012. – № 1 (31). – С. 85–97.

177. Доцяк І. І. Вибори в контексті трансформації політичної системи України / І. І. Доцяк // Держава і право. – 2002. – Вип. 18. – С. 454–458.

178. Доцяк І. І. Гендерні та вікові характеристики у виборчому процесі / І. І. Доцяк // Держава і право. – 2004. – Вип. 24. – С. 609–614.

179. Древаль Ю. Д. Парламентаризм у політичній системі України (політико-правовий аналіз) : монографія / Ю. Д. Древаль. – Харків : Вид-во Національного університету внутрішніх справ, 2003. – 280 с.

180. Євінтов В. І. Демократизм справжній і уявний / В. І. Євінтов, О. І. Щербак. – К. : Політвидав України, 1985. – 62 с.

181. Європейський демократичний доробок у галузі виборчого права: матер. Венеціанської Комісії, Парламентської Асамблеї, Комітету Міністрів, Конгресу місцевих і регіональних влад Ради Європи; пер. з англ. за ред. Ю. Ключковського. – 2-ге вид., випр. і доп. – К. : Логос, 2009. – 500 с.

182. Європейські стандарти в галузі свободи слова / Міністерство юстиції України. – К. : Ін Юре, 2002. – 232 с. («Права людини в міжнародних актах»).

183. Єржов О. В. Демократичні принципи виборчого процесу і їх нормативне забезпечення (компаративний аналіз) / О. В. Єржов // Держава і право. – 2002. – Вип. 18. – С. 447–454.

184. Єржов О. В. Політико-правові проблеми функціонування інституту виборів за умов демократичних та недемократичних політичних систем / О. В. Єржов // Держава і право. – 2002. – Вип. 20. – С. 537–544.

185. Єфремова Н. В. Формування представницьких органів на території Західно-Української Народної республіки у 1918–1919 рр. / Н. В. Єфремова //

Парламентаризм в Україні: теорія і практика : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., присвяченої 10-й річниці з дня проголошення незалежності України та 5-й річниці з дня прийняття Конституції України. – К. : Верховна Рада України, інститут законодавства, 2001. – С. 185–189.

186. Єхнич А. В. Трансформація електорального простору: особливості, фактори змін і розвитку : автореф. дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02 / Єхнич Анжеліка Вікторівна; Одес. нац. юрид. акад. – О., 2009. – 17 с.

187. Жданов І. Вибори – 2002: соло для адміністративного ресурсу? / І. Жданов // Дзеркало тижня. – 2002. – № 50 (374). – С. 3.

188. Жданов І. Принцип виборності як невід’ємна складова правосвідомості українського народу / І. Жданов // Вибори і демократія. – 2007. – № 4 (14). – С. 36–41.

189. Жданов І. Яка виборча система необхідна Україні? [Електронний ресурс] / І. Жданов // Дзеркало тижня. – № 44 (673). – Режим доступу : <http://www.dt.ua/1000/1550/61173>.

190. Жовтяк Є. Реформа виборчого законодавства: від слів до діла. Чому в Україні назріло ухвалення Виборчого кодексу і яким він має бути: Законопроект і коментарі / Є. Жовтяк, В. Шевченко. – К. : Просвіта, 2003. – 312 с.

191. Журавський В. С. Становлення і розвиток українського парламентаризму (теоретичні та організаційно-правові проблеми) / В. С. Журавський. – К. : Парламентське видавництво, 2002. – 344 с.

192. Загайнов С. В. Избирательный процесс в современной России: конституционно-правовой аспект : дис. ... канд. юр. наук : 12.00.02 / Загайнов Сергей Владимирович. – Майкоп, 2006. – 195 с.

193. Загальна декларація прав людини від 10 грудня 1948 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=995_015.

194. Загальна декларація про демократію від 16 вересня 1997 р. // Вибори і демократія. – 2008. – № 4 (18). – С. 54–57.

195. Загальний коментар статті 25 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.eli.org.ua/legalization/2/2368>.

196. Законодательные акты переходного времени 1904–1908 гг. / Под. ред. Н. Лазаревского. – М. : ГПИБ, 2010. – 884 с.

197. Закон «Про вибори до Установчих Зборів Української Народної Республіки» // Видання Головної Комісії по справах виборів до Українських Установчих Зборів. – К. : Друкарня Київської Губернської Народної Управи, 1917. – С. 1–32.

198. Закон «По вибори народних депутатів Української РСР» від 27 жовтня 1989 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=8304-11>.

199. Закон України «Про вибори народних депутатів України» від 18 жовтня 2001 р. // Відомості Верховної Ради. – 2001. – № 51–52. – С. 1058–1112.

200. Закон України «Про вибори народних депутатів України» від 17 листопада 2011 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.zakon4.rada.gov.ua/laws/show/4061-17>

201. Закон України «Про вибори народних депутатів України» від 18 листопада 1993 р. // Відомості Верховної Ради. – 1993. – № 48. – С. 1099–1122.

202. Закон України «Про вибори народних депутатів України» від 24 вересня 1997 р. // Відомості Верховної Ради. – 1997. – № 43. – С. 787–822.

203. Закон України «Про вибори Президента України» від 5 березня 1999 р. // Відомості Верховної Ради. – 1999. – № 14. – С. 274–304.

204. Закон України «Про вибори Президента України» від 5 липня 1991 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=1297-12>.

205. Закон України «Про вибори Президента України» від 18 березня 2004 р. – К. : Парламентське видавництво, 2004. – 129 с.

206. Закон України «Про вибори Президента України» від 24 лютого 1994 р. // Відомості Верховної Ради. – 1994. – № 8. – С. 200–220.

207. Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо вдосконалення законодавства з питань проведення виборів» від 21 листопада 2013 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.zakon4.rada.gov.ua/laws/show/709-18/paran33#n33>.

208. Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо виборів Президента України» від 21 серпня 2009 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?page=3&nreg=1616-17>.

209. Закон України «Про внесення змін до Закону України «Про вибори народних депутатів України» від 7 липня 2005 р. // Відомості Верховної Ради. – 2005. – № 38–39. – С. 1454–1574.

210. Закон України «Про внесення змін до Закону України «Про вибори народних депутатів України» та деяких інших законодавчих актів України (щодо порядку проведення позачергових виборів до Верховної Ради України та заміщення народних депутатів України, повноваження яких були достроково припинені)» від 1 червня 2007 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=1114-16>.

211. Закон України «Про внесення змін до Закону України «Про вибори Президента України» та деяких інших законодавчих актів України щодо техніко-юридичного вдосконалення виборчого процесу» від 13 березня 2014 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.zakon4.rada.gov.ua/laws/show/879-18/paran6#n6>.

212. Закон України «Про внесення змін до Закону України «Про вибори Президента України» щодо забезпечення належної організації та проведення виборчого процесу» від 15 травня 2014 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1272-18/paran2#n2>.

213. Закон України «Про внесення змін до Закону України «Про вибори Президента України» щодо забезпечення належної організації та проведення голосування» від 20 травня 2014 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1276-18/paran2#n2>.

214. Закон України «Про внесення змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення, Кримінального, Кримінально-процесуального кодексів України щодо відповідальності за порушення виборчих прав громадян» від 23 лютого 2006 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=3504-15>.

215. Закон України «Про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо посилення відповідальності за порушення виборчих прав громадян» від 14 жовтня 2014 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1703-18>

216. Закон України «Про внесення змін до Кримінального та Кримінально-процесуального кодексів України щодо відповідальності за знищення виборчої документації або документів референдуму» від 1 грудня 2005 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=3169-15>.

217. Закон України «Про внесення змін до статті 24 Закону України «Про вибори Президента України» щодо зменшення мінімальної кількості членів дільничних виборчих комісій» від 6 травня 2014. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1245-18/paran2#n2>.

218. Закон України «Про Державний реєстр виборців» від 22 лютого 2007 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.eli.org.ua/legalization/3/2378>.

219. Закон України «Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні» від 16 листопада 1992 р. // Відомості Верховної Ради. – 1993. – № 1. – С. 2–15.

220. Закон України «Про особливості застосування Закону України «Про вибори Президента України» при повторному голосуванні 26 грудня 2004 року» від 8 грудня 2004 р. // Відомості Верховної Ради. – 2004. – № 52. – С. 2076–2087.

221. Закон України «Про свободу пересування та вільний вибір місця проживання в Україні» від 11 грудня 2003 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.zakon2.rada.gov.ua/laws/main>.

222. Закон України «Про Центральну виборчу комісію» від 17 грудня 1997 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=733%2F97-%E2%F0>.

223. Закон України «Про Центральну виборчу комісію» від 30 червня 2004 р. // Відомості Верховної Ради. – 2004. – № 36. – С. 1416–1432.

224. Зарубежное избирательское право : учеб. пособ. / за ред. В. В. Маклакова. – М. : НОРМА, 2003. – 288 с. (Зарубежное и сравнительное избирательное право).

225. Заяць Н. Феномен абсентеїзму в умовах становлення демократичного суспільства в Україні / Н. Заяць // Юридична Україна. – 2008. – № 9 (69). – С. 4–8.

226. Звіт довгострокового спостереження за позачерговими виборами президента України 25 травня 2014 р. (8–22 травня 2014 р.) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.cvu.org.ua/nodes/view/type:news/slug:25-2014-8-22-20141221>.

227. Звіт за підсумками голосування та підрахунку голосів на позачергових виборах народних депутатів України 2014 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.electioninfo.org.ua/nodes/nodes/view/type:reports/slug:zvt-zapdsumka-mi-golosuvannya-ta-pdrahunku-golosv>.

228. Звіт за підсумками моніторингу КВУ виборчої кампанії у другій половині березня 2002 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.polit.com.ua/?cgid=5&PHPSESSID=d1b71d947caaa03f2a29bcfa65015568&mpid=9&regid=637&spoid=2&offs=100&poid=2&id=985>

229. Звіт за підсумками моніторингу КВУ перебігу виборчої кампанії в період від 23 лютого до 10 березня 2002 року // Точка зору. – 2002. – № 3 (90). – С. 3–7.

230. Звіт за підсумками моніторингу КВУ перебігу виборчої кампанії по виборах народних депутатів України в період з 7 по 22 лютого 2002 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.polit.com.ua/?cgid=5&PHPSESSID=d1b71d947caaa03f2a29bcfa65015568&mpid=9&regid=637&spoid=2&offs=100&poid=2&id=915>

231. Звіт за результатами довгострокового спостереження КВУ за підготовкою до позачергових виборів президента України протягом березня 2014 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.cvu.org.ua/nodes/view/type:news/slug:20001>.

232. Звіт за результатами довгострокового спостереження КВУ за підготовкою до позачергових виборів Президента України протягом 1–18 квітня 2014 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.cvu.org.ua/nodes/view/type:news/slug:1-18-2014>.

233. Звіт за результатами довгострокового спостереження КВУ за підготовкою до позачергових виборів президента України протягом 18 квітня – 8 травня 2014 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.cvu.org.ua/nodes/view/type:news/slug:18-8-2014>.

234. Звіт за результатами парламентських виборів від комісії Єляшкевича [Електронний ресурс] // Українська правда. – 2002. – Режим доступу : <http://www.polit.com.ua/?cgid=5&PHPSESSID=64a743247c270492628fd665ba2ef44d&mpid=9&regid=637&spoid=2 &offs=20&roid=2&id=1023?>.

235. Звіт за результатами спостереження за виборами Президента України 2010 року Громадянської мережі ОПОРА [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://elections.cvu.org.ua/index.php?i=216>

236. Звіт за результатами фокус-групового дослідження «Використання «адміністративного ресурсу» під час виборчої кампанії 2002 року» [Електронний ресурс] / УНЦПД, 2002. – Режим доступу : <http://www.ucipr.kiev.ua/Ukrainian/adminresurs/002.html>.

237. Звіт КВУ за підсумками голосування та підрахунку голосів на парламентських та місцевих виборах 26 березня 2006 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.obyrai2006.in.ua/content/view/119/53/html>.

238. Звіт КВУ за підсумками моніторингу виборчої кампанії протягом 1–15 вересня 2004 року. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.cvu.org.ua/doc.php?lang=ukr&mid=docs&id=764>.

239. Звіт КВУ за підсумками моніторингу виборчої кампанії протягом 16 вересня – 3 жовтня 2004 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.polit.com.ua/?cgid=5&PHPSESSID=d1b71d947caaa03f2a29bcfa65015568&mpid=9&regid=637&spoid=2&offs=40&poid=2&id=2563>.

240. Звіт КВУ за підсумками моніторингу виборчої кампанії протягом 16–27 жовтня 2004 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.cvu.org.ua/doc.php?lang=ukr&mid=docs&id=777>.

241. Звіт КВУ за підсумками моніторингу виборчої кампанії протягом 1–17 листопада 2004 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.cvu.org.ua/?lang=ukr&mid=fp&id=808&lim_beg=1395.

242. Звіт КВУ за підсумками моніторингу виборчої кампанії протягом 14–23 грудня 2004 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.polit.com.ua/?cgid=5&PHPSESSID=d1b71d947caaa03f2a29bcfa65015568&mpid=9&regid=637&spoid=2&offs=20&poid=2&id=2729>.

243. Звіт КВУ за підсумками моніторингу виборчої кампанії протягом 26 листопада – 26 грудня 2005 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.cvu.org.ua/?lang=ukr&mid=fp&id=965&lim_beg=1275.

244. Звіт КВУ за підсумками моніторингу виборчої кампанії протягом 26 грудня 2005 – 26 січня 2006 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.cvu.org.ua/?lang=ukr&mid=fp&id=981&lim_beg=1260.

245. Звіт КВУ за підсумками моніторингу виборчої кампанії протягом 27 січня – 25 лютого 2006 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://elections.cvu.org.ua/?lang=ukr&mid=fp&id=995&lim_beg=1290.

246. Звіт КВУ за підсумками моніторингу виборчої кампанії протягом 25 лютого – 12 березня 2006 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://elections.cvu.org.ua/?lang=ukr&mid=fp&id=1002&lim_beg=1290.

247. Звіт КВУ за підсумками моніторингу виборчої кампанії протягом 12–22 березня 2006 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://elections.cvu.org.ua/?lang=ukr&mid=fp&id=1011&lim_beg=1290.

248. Звіт КВУ за підсумками моніторингу передвиборчої ситуації в Україні у червні 2004 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.cvu.org.ua/doc.php?lang=ukr&mid=docs&id=732>.

249. Звіт КВУ за підсумками моніторингу передвиборчої ситуації в Україні у липні 2004 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.polit.com.ua/?cgid=5&PHPSESSID=d1b71d947caaa03f2a29bcfa65015568&mpid=9&regid=637&spoid=2&offs=50&poid=2&id=2463>.

250. Звіт КВУ за підсумками моніторингу передвиборчої ситуації в Україні у серпні 2004 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.cvu.org.ua/doc.php?lang=ukr&mid=docs&id=755>.

251. Звіт КВУ за підсумками моніторингу передвиборчої ситуації в Україні протягом жовтня-листопада 2005 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.cvu.org.ua/?lang=ukr&mid=fp&id=941&lim_beg=1305.

252. Звіт КВУ за підсумками спостереження за голосуванням та підрахунком голосів на виборах Президента України 31 жовтня 2004 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.cvu.org.ua/doc.php?lang=ukr&mid=docs&id=804>.

253. Звіт КВУ за підсумками спостереження за повторним голосуванням і підрахунком голосів на виборах Президента України 21 листопада 2004 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [http://www.cvu.org.ua.doc.php?Lang=ukr&mid=docs&id=826](http://www.cvu.org.ua/doc.php?Lang=ukr&mid=docs&id=826).

254. Звіт Комітету виборців України за підсумками моніторингу передвиборчої ситуації по виборах Президента України протягом 1 листопада – 1 грудня 2009 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.cvu.org.ua/?lang=ukr&mid=fp&id=2444&lim_beg=705.

255. Звіт Комітету виборців України за підсумками моніторингу передвиборчої ситуації по виборах Президента України протягом 1–25 грудня 2009 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.cvu.org.ua/?lang=ukr&mid=fp&id=2454&lim_beg=690.

256. Звіт Комітету виборців України за підсумками моніторингу підготовки до виборів Президента України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.cvu.org.ua/?lang=ukr&mid=fp&id=2361&lim_beg=750.

257. Звіт Комету виборців України за підсумками моніторингу підготовки до позачергових виборів народних депутатів України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.cvu.org.ua/?lang=ukr&mid=fp&id=1393&lim_beg=1080.

258. Звіт про порушення під час виборчої кампанії по виборах народних депутатів України 2002 року протягом січня 2002 року за підсумками моніторингу КВУ [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.svitua.com/ukr/news/look_news.php?id=3395&menu_id=143&bmenu_id=142

259. Звіт про результати спостережень КВУ за ходом голосування та підрахунку голосів [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.polit.com.ua/?cgid=5&PHPSESSID=64a743247c270492628fd665ba2ef44d&mpid=9&regid=637&spoid=2&offs=20&poid=2&id=998> >.

260. Звіт № 1 за результатами довгострокового спостереження за період 28 серпня – 15 вересня 2014 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.electioninfo.org.ua/nodes/nodes/view/type:reports/slug:zvt-1-za-rezultatami-dovgostrokovogo-sposterezhennya-za-perod-28-serpnya-15-veresnya1212>.

261. Звіт № 2 за результатами довгострокового спостереження за період 16 вересня – 5 жовтня 2014 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.electioninfo.org.ua/nodes/nodes/view/type:reports/slug:zvt-2-za-rezultatami-dovgostrokovogo-sposterezhennya-za-perod-16-veresnya-5-zhovtnya>.

262. Звіт № 3 за результатами довготермінового спостереження за період 6–23 жовтня 2014 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.electioninfo.org.ua/nodes/nodes/view/type:reports/slug:zvt-3-za-rezultatami-dovgostrokovogo-sposterezhennya-za-perod-z-4-po-21-zhovtnya-2014-r>.

263. Зеновьев А. В. Избирательная система России: теория, практика и перспективы / А. В. Зеновьев, И. С. Поляшова. – СПб. : Издательство «Юридический центр Пресс», 2003. – 359 с.

264. Зінченко О. О. Журналіст і передвиборна агітація: проблеми правової захищеності / О. О. Зінченко // Роль та місце засобів масової інформації у виборчому процесі : зб. матер. Міжнар. наук.-практ. конф. – К. : Центральна виборча комісія, НВП «Проком», 2000. – С. 31–33.

265. Избирательное право и избирательный процесс в Российской Федерации : учебник для вузов / Отв. ред. А. А. Вешняков. – М. : Издательство НОРМА, 2003. – 816 с.

266. Избирательный процесс как инструмент формирования представительских органов власти [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.allpravo.ru /diploma/doc29p0/instrum5383/item5385.html>.

267. Избирательное право и избирательный процесс в Российской Федерации : учеб. для вузов / отв. ред. А. В. Иванченко. – М. : НОРМА, 1999. – 856 с.

268. Избирательное право России : учеб. для студ. вузов / под ред. В. О. Лучина. – М. : ЮНИТИ-ДАНА: Закон и право, 2008. – 671 с.

269. Ильинская С. Г. Избирательное право и избирательный процесс / С. Г. Ильинская [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.slon-party.ru/persons/pers_pages/ilyinsk/Philosophy/electoral_right.html.

270. Институт выборов в истории России. Источники, свидетельства современников. Взгляды исследователей XIX–начала XX вв. / авт.-сост. Ю. А. Веденеев, И. В. Зайцев, В. В. Луговой; под общ. ред. А. А. Вешнякова. – М. : НОРМА, 2001. – 784 с.

271. Исхаков А. Д. Юридическая ответственность за нарушения норм избирательного права Российской Федерации : автореф. дис. ... канд. юр. наук : 12.00.02 / А. Д. Исхаков. – Казань, 2003. – 26 с

272. Иванов В. М. Історія держави і права України: Навчальний посібник / В. М. Иванов. – К. : Атіка, 2007. – 728 с.

273. Ілленко Д. В. Методологічні аспекти демократичного аудиту на прикладі «Freedom House» / Д. В. Ілленко // Вісник Харківського національного

університету ім. В. Н. Каразіна : Питання політології. – Харків : ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2011. – № 984. – С. 95–102.

274. Ільченко І. М. Виборчі права людини в контексті імплементації міжнародних стандартів виборів / І. М. Ільченко // Наукові записки. – 2006. – Т. 53 (Юридичні науки). – С. 185–188.

275. Інструкція для користування розділом першим Закону «Про вибори до Установчих Зборів Української Народної Республіки» // Видання Головної Комісії по справах виборів до Українських Установчих Зборів. – К. : Друкарня Київської Губернської Народної Управи, 1917. – С. 33–48.

276. Кальченко Л. Н. Избирательный процесс в субъектах Российской Федерации (на примере Уральского Федерального Округа) : дис. ... канд. юр. наук : 12.00.02 / Кальченко Лариса Николаевна. – Челябинск, 2005. – 200 с.

277. Кальченко С. Деякі аспекти нормативної регламентації передвиборної агітації через призму рішень судів за наслідками розгляду виборчих спорів / С. Кальченко // Вибори та демократія. – 2008. – № 1 (15). – С. 48–57.

278. Карпенко О.Д. Питання юридичної відповідальності ЗМІ за порушення норм ведення передвиборної агітації / О.Д. Карпенко // Роль і місце засобів масової інформації у виборчому процесі : зб. матер. Міжнар. наук.-практ. конф. – К. : ЦВК, НВП «ПРОКОМ», 2000. – С. 75–78.

279. Касаткина Н. М. Финансирование выборов в зарубежных государствах / Н. М. Касаткина // Журнал российского права. – 2009. – № 5. – С. 106–116.

280. Катков Д. Б. Избирательное право: Вопросы и ответы / Д. Б. Катков, Е. В. Корчиго / под ред. Ю. А. Веденеева. – М. : Юриспруденция, 2001. – 288 с.

281. КВУ дав підсумок виборчій кампанії та визначив головні загрози на виборах Президента України 17 січня 2010 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.cvu.org.ua/files/doc1263550866CVU_reliz_15.01.10.doc.

282. КВУ не зафіксував критичну масу порушень, яка б могла спотворити результати волевиявлення на виборах Президента України: підсумки спостереження Комітету виборців України за повторним голосуванням та підрахунком голосів на виборах Президента України 2010 р. [Електронний

ресурс]. – Режим доступу : http://www.cvu.org.ua/files/doc1265624023CVU_reliz_08.02.10.doc.

283. КВУ не зафіксував на виборах Президента України суттєвих і системних порушень, які б могли вплинути на загальний результат виборів [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.cvu.org.ua/?lang=ukr&mid=fp&id=2501&lim_beg=675

284. КВУ оцінив ведення кампанії напередодні повторного голосування та визначив головні загрози на виборах Президента України 7 лютого 2010 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.cvu.org.ua/files/doc1265366221CVU_reliz_05.02.10.doc.

285. КВУ оцінив процес голосування на позачергових виборах народних депутатів [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.cvu.org.ua/?lang=ukr&mid=fp&id=1494&lim_beg=1035.

286. Кельман М. Десять засад демократії / М. Кельман // Право України. – 1996. – № 8. – С. 7–10.

287. Ким А. И. Государственная власть и народное представительство в СРСР: Государственно-правовое исследование / А. И. Ким. – Томск : Издательство Томского университета, 1975. – 216 с.

288. Ким А. И. Советское избирательное право. Вопросы теории, избирательного законодательства и практики его применения / А. И. Ким. – М. : Юридическая литература, 1965. – 210 с.

289. Кирненко В. И. Вопросы дальнейшего совершенствования советской избирательной системы / В. И. Кирненко. – К. : Общество «Знание» Украинской РСР, 1987. – 18 с.

290. Кирненко В. И. Советская избирательная система / В. И. Кирненко. – К. : Вища шк., 1983. – 54 с.

291. Кіс Т. Виборчі системи та їхні політичні наслідки / Т. Кіс // Нова політика. – 1996. – № 2. – С. 23–31; № 3. – С. 11–30.

292. Ключковський Ю. Б. Виборчі системи та українське виборче законодавство: монографія / Ю. Б. Ключковський; Національний університет «Києво-Могилянська Академія». – К. : Час Друку, 2011. – 132 с.

293. Ключковський Ю. Б. Принципи виборчого права: законодавче застосування і реалізація / Ю. Б. Ключковський // Вибори і референдуми в Україні: законодавче забезпечення, проблеми реалізації та шляхи вдосконалення : зб. матеріалів Міжнар. наук.-практ. конф. – К. : Нора-Друк, 2003. – С. 41–53.

294. Ключковський Ю. Б. Роль судів у гарантуванні реалізації права голосу та принципу однократності голосування через забезпечення достовірності списків виборців / Ю. Б. Ключковський // Вибори і демократія. – 2007. – № 3 (13). – С. 100–106.

295. Ключковський Ю. Б. Основні напрями розвитку виборчого законодавства за роки незалежності України / Ю. Б. Ключковський // Вибори Президента України-2004 : проблеми теорії та практики : зб. матер. Міжнар. наук.-практ. конф. – К. : Атіка, 2005. – С. 41–57.

296. Князев С. Курс лекцій по избирательному праву и избирательному процессу Российской Федерации [Електронний ресурс] / С. Князев. – Режим доступу : http://www.jursites.ru/kurs_lekcii__knyaze.html.

297. Ковальчук В. О. Окремий закордонний виборчий округ: проблеми проведення виборів Президента України 2004 року / В. О. Ковальчук // Вибори Президента України-2004 : проблеми теорії та практики : зб. матер. Міжнар. наук.-практ. конф. – К. : Атіка, 2005. – С. 257–266.

298. Ковальчук О.В. Виборчий процес в Україні: конституційно-правові аспекти : дис. ... канд. юр. наук : 12.00.02 / Ковальчук Олена Володимирівна. – Львів, 2002. – 231 с.

299. Ковриженко Д. Регулювання участі ЗМІ у виборчому процесі: напрями удосконалення [Електронний ресурс] / Д. Ковриженко // Парламент. – 2008. – № 1. – Режим доступу : <http://www.telekritika.ua/daidzhest/2008-01-10/35898>

300. Ковтунець В. До проблеми складання списків виборців / В. Ковтунець // Вибори і демократія. – 2006. – № 3 (9). – С. 94–100.

301. Ковтунець В. В. Розвиток виборчого законодавства і проблеми зміцнення демократії в Україні / В. В. Ковтунець // *Вибори-2006: Досвід. Проблеми. Перспективи* : зб. матер. Міжнар. наук.-практ. конф. – К. : Атіка, 2007. – С. 89–94.

302. Ковтунець В. В. Фундаментальні принципи виборчого права: законодавче розкриття їх змісту та практика застосування / В. В. Ковтунець // *Вибори Президента України-2004 : проблеми теорії та практики* : зб. матер. Міжнар. наук.-практ. конф. – К. : Атіка, 2005. – С. 86–91.

303. Кодекс належної практики у виборчих справах Венеціанської комісії від 30 жовтня 2002 р. // *Вибори і демократія*. – 2006. – № 4 (10). – С. 94–126.

304. Кодекс поведінки міжнародних спостерігачів за виборами Асоціації організаторів виборів країн Центральної та Східної Європи (АОВЦСЕ) від 31 березня 2006 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=884_002.

305. Кодекс поведінки неpartійних громадських спостерігачів Венеціанської комісії від 15–16 червня 2012 р. // *Вибори і демократія*. – 2012. – № 2 (32). – С. 91–96.

306. Кодекс України про адміністративні правопорушення: офіційне видання. – К. : Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2004. – 304 с.

307. Козодой Л. М. Вибори Президента України: окремі проблеми щодо висування та реєстрації кандидатів / Л. М. Козодой // *Вибори Президента України-2004 : проблеми теорії та практики* : зб. матер. Міжнар. наук.-практ. конф. – К. : Атіка, 2005. – С. 141–144.

308. Козодой Л. М. Принцип загального виборчого права: теоретико-конституційний аналіз / Л. М. Козодой // *Вибори і демократія*. – 2009. – № 3 (21). – С. 4–9.

309. Колісніченко Р. М. Формування демократичної електоральної культури молоді в сучасній Україні : автореф. дис. ... канд. політ. наук : 23.00.03 / Колісніченко Роман Миколайович ; Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. – К., 2011. – 20 с.

310. Колодій А. Ф. Управління виборчим процесом як складова демократичного врядування (на прикладі виборів народних депутатів України) / А. Ф. Колодій, М. А. Наход. – Київ : НАДУ, 2012. – 66 с. – (Бібліотека слухача НАДУ. Державне управління: від теорії до практики).

311. Колодін Д. О. Кримінальна відповідальність за фальсифікацію підсумків голосування на виборах та референдумі : монографія / Д. О. Колодін. – Одеса : Юридична література, 2014. – 199 с.

312. Комарова В. В. Формы непосредственной демократии в России : учеб. пособ. / В. В. Комарова. – М. : «Ось-89», 1998. – 340 с.

313. Коментар Закону України «Про вибори народних депутатів України» / за ред. М. І. Ставнійчук, М. І. Мельника. – К. : Атіка, 2002. – 384 с.

314. Конвенция о политических правах женщин от декабря 1952 г. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=995_156.

315. Конвенція Організації Об'єднаних Націй про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок від 18 грудня 1979 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=995_207.

316. Конвенція про стандарти демократичних виборів, виборчих прав і свобод у державах–учасницях Співдружності Незалежних Держав від 7 жовтня 2002 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=997_622.

317. Кондорсе Жан Антуан. О выборах / Жан Антуан Кондорсе // Теория и практика демократии : Избранные тексты ; под ред. В. Л. Иноземцева, Б. Г. Капустина. – М. : Ладомир, 2006. – С. 266–267.

318. Конончук С. Демократичний потенціал пропорційних виборчих систем / С. Конончук, О. Ярош, С. Горобчишина ; УНЦПД. – К. : Агенство «Україна», 2009. – 80 с.

319. Конончук С. Непрямі вибори в європейських демократіях / С. Конончук. – К. : Агенство «Україна», 2010. – 64 с.

320. Конституційне право України / за ред. В. Погорілка. – К. : Наукова думка, 1999. – 734 с.
321. Конституційне право України / за ред. В. Тація, В. Погорілка, Ю. Тодики. – К. : Український центр правничих студій, 1999. – 376 с.
322. Конституційне право України : навч. посіб. / за ред. Ю. І. Крегула. – К. : Київський Національний торгово-економічний університет, 2003. – 417 с.
323. Конституційні акти України. 1917–1920 рр. Невідомі Конституції України. – К. : Філософська і соціологічна думка, 1992. – 272 с.
324. Конституція України від 28 червня 1996 р. // Відомості Верховної Ради. – 1996. – № 30. – С. 381–417.
325. Копейчиков В. В. Правознавство [Електронний ресурс] / В. В. Копейчиков. – Режим доступу : <http://ebk.net.ua/Book/BookPravothnavstvo/Glava4/R2G4p6.htm>.
326. Корниенко Н. И. Демократические принципы советской избирательной системы / Н. И. Корниенко. – К. : Знание, 1981. – 16 с. (В помощь лектору).
327. Корчиго Е. В. Актуальные вопросы теории избирательного процесса в России : дис. ... канд. юр. наук : 12.00.02 / Корчиго Екатерина Всеволодовна. – М., 2002. – 186 с.
328. Косахівська О.В. Когнітивні чинники електоральної поведінки українських громадян : дис. ... канд. політ. наук : 23.00.03 / Косахівська Ольга Валеріївна; Нац. акад. наук України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. – К., 2011. – 194 арк.
329. Котигоренко В. О. Передвиборна агітація засобами масової інформації: рівні можливості чи рівні умови? / В. О. Котигоренко // Роль і місце засобів масової інформації у виборчому процесі : зб. матер. Міжнар. наук.-практ. конф. – К. : ЦВК, НВП «ПРОКОМ», 2000. – С. 50–53.
330. Кофман Б. Я. Міжнародні виборчі стандарти та їх імплементація в законодавство України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02 / Кофман Борис Якович ; Маріуп. держ. ун-т. – Маріуполь, 2012. – 24 с.

331. Кочубей Л. О. Виборчі технології: політологічний аналіз (на прикладі виборів до парламенту сучасної України) : монографія / Л. О. Кочубей. – К. : Юридична думка, 2006. – 280 с.

332. Кравченко В. В. Конституційне право України: навч. посіб. / В. В. Кравченко. – 2-ге вид., доп. – К.: Атіка, 2002. – 480 с.

333. Кримінальний кодекс України : офіційне видання. – К. : Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2004. – 240 с.

334. Кримінальний кодекс УРСР від 28 грудня 1960 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?page=1&nreg=2001-05>.

335. Круглашова В. Д. Міжнародне спостереження за виборами на пострадянському просторі (Україна, Російська Федерація, Республіка Білорусь) : автореф. дис. ... канд. політ. наук : 23.00.04 / Круглашова Вероніка Дмитрівна ; Чернів. нац. ун-т ім. Юрія Федьковича. – Чернівці, 2015. – 19 с.

336. Крупа А. В. Государство и субъекты избирательного права: паритет или неравенство / А. В. Крупа // Выборы Президента Украины-2004 : проблемы теории та практики : зб. матер. Міжнар. наук.-практ. конф. – К. : Атіка, 2005. – С. 244–247.

337. Кугаткін Ю. С. Формування та використання коштів виборчих фондів кандидатів на пост Президента України: актуальні проблеми та шляхи удосконалення / Ю. С. Кугаткін // Выборы Президента Украины-2004 : проблемы теории та практики : зб. матер. Міжнар. наук.-практ. конф. – К. : Атіка, 2005. – С. 623–626.

338. Кулеба О. М. Абсентеїзм як форма низької політичної участі / О. М. Кулеба, М. А. Бучин // Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку : зб. наук. праць. – Львів : Ін-т народознавства НАН України, Ін-т українознавства НАН України, 2011. – Вип. 23. – С. 98–102.

339. Кутырев Н. П. Технология победы на выборах / Н. П. Кутырев. – М. : ПРИОР, 1999. – 96 с.

340. Куц Г. М. Стеоретипізація та міфологізація у виборчому процесі / Г. М. Куц // Сучасне суспільство : політичні науки, соціологічні науки : зб. наук. праць. – 2013. – Вип. 2 (4). – С. 54–67.
341. Кушерець В. І. Вибори до Рад і громадська думка / В. І. Куширець, В. А. Полторак. – К. : Політвидав України, 1990. – 123 с.
342. Лавринович О. В. Виборче законодавство України та проблеми його вдосконалення : дис. ... канд. юр. наук : 12.00.02 / Лавринович Олександр Володимирович. – К., 2001. – 173 с.
343. Лапаева В. В. Новеллы избирательного законодательства на стадии регистрации кандидатов: достоинства и недостатки [Електронний ресурс] / В. В. Лапаева // Адвокат. – 2000. – № 5. – Режим доступу : http://juristlib.ru/book_1925.html.
344. Латигіна Н. Базові параметри демократії / Н. Латигіна // Вибори та демократія. – 2008. – № 4 (18). – С. 29–36.
345. Лациба М. В. Громадські організації на виборах / М. В. Лациба. – К. : УНЦПД, 2004. – 56 с.
346. Лебедева Ю. Н. Граждане как субъекты избирательного права России : дис. ... канд. юр. наук : 12.00.02 / Лебедева Юлия Николаевна. – Хабаровськ, 2003. – 201 с.
347. Ленгер Я. І. Виборчі права громадян та правова реформа в Україні / Я. І. Ленгер // Вибори-2006: Досвід. Проблеми. Перспективи : зб. матер. Міжнар. наук.-практ. конф. – К. : Атіка, 2007. – С. 247–252.
348. Лихова С. Етапи розвитку законодавства про охорону виборчих прав громадян / С. Лихова // Право України. – 2003. – № 1. – С. 120–123.
349. Магера А. Й. Аналіз правових позицій Центральної виборчої комісії у питаннях проведення передвиборної агітації під час виборів Президента України 2004 року / А. Й. Магера // Аналіз правових позицій Центральної виборчої комісії щодо застосування Закону України «Про вибори Президента України» у редакції 2004 року : зб. матер. наук.-практ. конф. – К. : ПЦ «Фоліант», 2005. – С. 133–169.

350. Магера А. Й. Правове та організаційне забезпечення проведення передвиборної агітації під час виборів Президента України 2004 року : практичні проблеми, шляхи їх вирішення / А.Й. Магера // *Вибори Президента України-2004 : проблеми теорії та практики* : зб. матер. Міжнар. наук.-практ. конф. – К. : Атіка, 2005. – С. 483–490.

351. Майола Д. Регулювання діяльності засобів масової інформації під час виборів : дослідження: проект на замовлення Координатора проекту ОБСЄ в Україні / Д. Майола, М. Майер-Резенде. – К. : КІМ, 2008. – 84 с.

352. Макарук І. В. Демократизаційні проблеми суспільств перехідного періоду (на прикладі України) / І. В. Макарук // *Науковий вісник Інституту міжнародних відносин НАУ. Серія : економіка, право, політологія, туризм.* – 2011. – Т. 2, № 4. – С. 80–86.

353. Маклаков В. В. Избирательное право и избирательные системы буржуазных и развивающихся стран : учеб. пособ. / В. В. Маклаков. – М. : Всесоюзный юридический заочный институт, 1987.

354. Малишева О. Г. Особенности становления парламентаризма в Российской империи / О. Г. Малишева // «*Парламентаризм в России и Германии: история и современность*» / отв. ред. Я. А. Плейс, О. В. Гаман-Голутвина. – М. : Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2006. – 584 с.

355. Марцеляк О. В. Вибори народних депутатів України : історія, теорія, практика : навч. посіб. / О. В. Марцеляк. – Х. : Прометей-Прес, 2008. – 635 с.

356. Марцеляк О. В. Принципи виборів народних депутатів України (загальнотеоретична характеристика) / О. В. Марцеляк // *Вісник Академії митної служби України. Сер.: Право.* – 2009. – № 1. – С. 26–34.

357. Марцеляк С. М. Співвідношення принципів вітчизняного права та засад (принципів) виборів народних депутатів України / С. М. Марцеляк // *Форум права.* – 2013. – № 3. – С. 363–371.

358. Марченко О. В. Адміністративно-правовий статус виборчих комісій з виборів народних депутатів України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07 /

Марченко Олеся Володимирівна ; Міжрегіон. акад. упр. персоналом. – К., 2011. – 20 с.

359. Масловская М. В. Избирательный процесс в Российской Федерации : дис. ... канд. юр. наук : 12.00.02 / Масловская Мария Владиленовна. – Волгоград, 1999. – 201 с.

360. Матейкович М. С. Проблемы правового регулирования выборов в органы государственной власти субъектов Российской Федерации : дис. ... канд. юр. наук : 12.00.02 / Матейкович Максим Станиславович. – Тюмень, 1998. – 172 с.

361. Машіка В. Т. Основні новели Закону України «Про вибори народних депутатів України» [Електронний ресурс] / В. Т. Машіка. – Режим доступу : <http://mashika.com.ua/osnovni-noveli-zakonu-ukrayini-pro-vibori-narodnih-deputativ-ukrayini>

362. Мащенко І. Г. Деякі аспекти «брудних» технологій в електронних ЗМІ під час виборчих кампаній 1998–1999 років / І. Г. Мащенко // Роль і місце засобів масової інформації у виборчому процесі : зб. матер. Міжнар. наук.-практ. конф. – К. : ЦВК, НВП «ПРОКОМ», 2000. – С. 59–65.

363. Мельвиль А. Ю. Опыт классификации стран / А. Ю. Мельвиль, М. В. Ильин, Е. Ю. Мелешкина и др. // ПОЛИС (Политические исследования). – 2006. – № 5. – С. 15–38.

364. Мельвиль А. Ю. Политический атлас современности: замысел и общие теоретико-методологические контуры проекта / А. Ю. Мельвиль // ПОЛИС (Политические исследования). – 2006. – № 5. – С. 6–14.

365. Мельник М. Вибори для/без вибору: роздуми про минулі вибори заради майбутніх / М. Мельник // Вибори і демократія. – 2011. – № 1 (27). – С. 52–66.

366. Мертон Р. Социальное действие, вписываемое в социальное пространство / Р. Мертон // Американская социологическая мысль / Под ред. В. И. Добренькова. – М. : Международный университет бизнеса и управления, 1996. – 556 с.

367. Мирзоян М. Г. Избирательный процесс как условие становления и развития демократии в России : дис. ... канд. полит. Наук : 23.00.02 / Мирзоян Михаил Георгиевич. – Орел, 2004. – 192 с.

368. Михайлюк Г. П. З досвіду роботи Територіальної виборчої комісії Територіального виборчого округу № 99 з виборів Президента України 2004 року (м. Бориспіль Київської області) / Г. П. Михайлюк // Вибори Президента України-2004 : проблеми теорії та практики : зб. матер. Міжнар. наук.-практ. конф. – К. : Атіка, 2005. – С. 584–587.

369. Михалева Н. А. Конституционное право зарубежных стран СНГ : учеб. пособ. / Н. А. Михалева. – М. : Юристь, 1999. – 352 с.

370. Міжнародна конвенція про ліквідацію всіх форм расової дискримінації від 21 грудня 1965 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=995_105.

371. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права від 16 грудня 1966 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=995_043.

372. Мозоль С. А. Запобігання злочинам проти виборчих прав громадян : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Мозоль Станіслав Анатолійович ; Київ. нац. ун-т внутр. справ. – К., 2008. – 267 арк.

373. Моніторинг передвиборної ситуації в листопаді за підсумками довготермінового спостереження КВУ // Точка зору. – 2001. – № 6 (85). – С. 3–6.

374. Моніторинг передвиборної ситуації у грудні 2001 року за підсумками довготермінового спостереження Комітету виборців України, 2002 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.polit.com.ua/?cgid=5&PHPSESSID=64a743247c270492628fd665ba2ef44d&mpid=9&regid=637&spoid=2&offs=20&poid=2&id=805>.

375. Моніторинговий звіт Комітету виборців України щодо проведення позачергових виборів народних депутатів України протягом 2–9 серпня 2007 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [//www.cvu.org.ua/?lang=ukr&mid=fp&id=1398&lim_beg=1080](http://www.cvu.org.ua/?lang=ukr&mid=fp&id=1398&lim_beg=1080).

376. Мостіпан О. М. Ефективність як складова функціонування сучасних виборчих систем : дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02 / Мостіпан Олександр Миколайович ; Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2012. – 215 арк.

377. Набруско В. І. Державне радіомовлення: плюралізм поглядів, всеосяжність охоплення / В. І. Набруско // Вибори Президента України-2004 : проблеми теорії та практики : зб. матер. Міжнар. наук.-практ. конф. – К. : Атіка, 2005. – С. 501–504.

378. Наход М. А. Виборчі системи та їх вплив на управління виборчим процесом (історико-порівняльний аспект) : дис. ... канд. наук з держ. упр. : 25.00.01 / Наход Михайло Андрійович ; Нац. акад. держ. упр. при Президентові України, Львів. регіон. ін-т держ. упр. – Л., 2012. – 237 арк.

379. Нельга О. В. Актуальні проблеми правового регулювання участі засобів масової інформації у виборчому процесі / О. В. Нельга // Роль та місце засобів масової інформації у виборчому процесі: зб. матер. Міжнар. наук.-практ. конф. – К. : Центральна виборча комісія, НВП «Проком», 2000. – С. 8–25.

380. Нижник В. Порядок організації і проведення виборів до Верховної Ради УРСР / В. Нижник. – К. : Державне видавництво політичної літератури УРСР, 1963. – 40 с.

381. Новикова Н. А. Избирательное право Российской империи в конце XVIII – первой половине XIX века (историко-юридическое исследование) : дис. ... канд. юр. наук : 12.00.01 / Новикова Наталья Александровна. – Екатеринбург, 2006. – 243 с.

382. Норт Д. Институты, институциональные изменения и функционирование экономики / Д. Норт; Пер. с англ. А. Н. Нестеренко ; предисл. и науч. ред. Б. З. Мильнера. – М. : Фонд экономической книги «Начала», 1997. – 180 с. – (Современная институционально-эволюционная теория).

383. Норт Д. Функционирование экономики во времени [Електронний ресурс] / Д. Норт // Отечественные записки. – 2004. – № 6 (21). – Режим доступа : <http://www.strana-oz.ru/2004/6>.

384. Общая и прикладная политология: учеб. пособ. / под общ. ред. В. И. Жукова, Б. И. Краснова. – М. : МГСУ; Изд-во «Союз», 1997. – 992 с.

385. Олійник О. М. Проблеми законодавчого регулювання процесу інформування виборців друкованими засобами масової інформації / О. М. Олійник // Роль і місце засобів масової інформації у виборчому процесі : зб. матер. Міжнар. наук.-практ. конф. – К. : ЦВК, НВП «ПРОКОМ», 2000. – С. 96–97.

386. Ольховський Б. І. Радянська виборча система: текст лекції / Б. І. Ольховський. – Харків : Юридичний інститут, 1991. – 20 с.

387. Організаційно-нормативні аспекти модернізації системи виборів народних депутатів України [Текст] / [за ред. О. Мірошніченка]. – Миколаїв : Ін-т перспект. дослідж., 2013. – 415 с.

388. Основи демократії : навч. посіб. для студ. ВНЗ / за ред. А. Колодій. – К. : «Ай-Бі», 2002. – 684 с.

389. Основи конституційного права України : підруч. / за ред. В. В. Копейчикова. – К. : Юрінком Інтер, 2000. – 288 с.

390. Основні тенденції президентської виборчої кампанії 2004 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.coalition.org.ua/index.php?option=content&task=view&id=118&Itemid=>

391. Оценка уровня развития демократии: основы общей схемы Международного института демократии и содействия выборам [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.idea.int/publications/sod/upload/demo_ass_inlay_russ_L.pdf

392. Очерки по истории выборов и избирательного права : учеб. пособ. – Калуга–Москва : Калужский обласной фонд возрождения историко-культурных и духовных традиций «Символ» при участии НД «Калуга», 1997. – 388 с. – («Избирательное право: история и современность»).

393. Палас Н. Індекси демократизації Т. Ванханена та організації «Freedom House» як одні з пріоритетних методів визначення рівня демократизації у кінці ХІХ - початку ХХІ ст. / Н. Палас // Українська національна ідея : реалії та

перспективи розвитку : зб. наук. праць. – Львів : Ін-т народознавства НАН України, Ін-т українознавства НАН України, 2010. – Вип. 22. – С. 117–123.

394. Панкевич І. М. Традиція виборності влади в Україні : монографія / І. М. Панкевич. – Львів : ЛНУ ім. Івана Франка, 2015. – 487 с.

395. Панкевич Р. Проблеми типології виборчих систем [Електронний ресурс] / Р. Панкевич // Вісник Львівського університету. Серія: філософські науки. – 2002. – Вип. 4. – Режим доступу : <http://www.franko.lviv.ua/faculty/Phil/Visnyk/Visnyk4/Politologija/Pankevych.htm>.

396. Панухник Р. Г. Моделювання електорального вибору в умовах становлення демократії : автореф. дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02 / Панухник Руслана Геннадіївна ; Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2012. – 16 с.

397. Парламентаризм в Україні: теорія і практика: матер. Міжнар. наук.-практ. конф., присвячені 10-й річниці з дня проголошення незалежності України та 5-й річниці з дня прийняття Конституції України. – К. : Верховна Рада України, Інститут законодавства, 2001. – 658 с.

398. Парламентское право России : учеб. – М. : Эксмо, 2006. – 656 с. – (Российское юридическое образование).

399. Парламентські вибори 31 березня 2002 р. в Україні : Заключний звіт ОБСЄ/БДПЛ [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.osce.org/odihr/elections/ukraine>

400. Перевезій В. Церква і вибори: хроніка «помаранчевої» революції / В. Перевезій // Політичний менеджмент. – 2005. – № 3. – С. 80–90.

401. Перегуда Є. Неоінституціоналізм / Є. Перегуда // Політологія : навчальний енциклопедичний словник-довідник для студентів ВНЗ I-IV рівнів акредитації / За наук. ред. Н.М. Хоми. – Львів : «Новий світ-2000», 2014. – С. 426–427.

402. Перший протокол до Європейської конвенції з прав людини від 20 березня 1952 р. (витяг) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.eli.org.ua/legalization/2/2367>.

403. Пилипенко Г. А. Електоральний процес у перехідних політичних системах: технологічний аспект : дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02 / Пилипенко Ганна Анатоліївна ; Севастоп. нац. техн. ун-т. – Севастополь, 2009. – 191 арк.

404. Писаренко А. А. Вдосконалення Закону України «Про вибори Президента України» з питань забезпечення реалізації та захисту конституційних виборчих прав громадян України / А. А. Писаренко // Вибори Президента України-2004 : проблеми теорії та практики : зб. матер. Міжнар. наук.-практ. конф. – К.: Атіка, 2005. – С. 354–357.

405. Підсумковий звіт за результатами спостереження за виборами народних депутатів України 2012 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://electioninfo.org.ua/index.php?i=1315>.

406. Підсумковий звіт КВУ за результатами спостереження за ходом підготовки та виборів народних депутатів України 31 березня 2002 року // Точка зору. – 2002. – № 10 (90). – С. 3–11.

407. Піча В. М. Політологія : підруч. для студ. ВНЗ / В. М. Піча, Н. М. Хома. – 4-те вид., випр. і доп. – Львів : Магнолія Плюс, 2005. – 304 с.

408. Погорілко В. Ф. Конституційне право України. Академічний курс: підруч. : у 2 т. – Т.1 / В. Ф. Погорілко, В. Л. Федоренко / за ред. В.Ф. Погорілка. – К. : Юридична думка, 2006. – 544 с.

409. Погребняк С. П. Основоположні принципи права (змістовна характеристика) / С. П. Погребняк. – Харків : Право, 2008. – 240 с.

410. Позачергові вибори до Верховної ради України 30 жовтня 2007 р. : Звіт Місії ОБСЄ/БДПЛ зі спостереження за виборами [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.osce.org/odihr/elections/ukraine>

411. Політична історія України: посіб. для студ. ВНЗ / за ред. В. І. Танцюри. – К. : Академія, 2002. – 488 с. – (Альма-матер).

412. Політична цензура в Україні : Факти. Тенденції. Коментарі / упор. О. Палій, С. Лезгинський, С. Макеев та ін. – К., 2002. – 112 с.

413. Поліщук І. О. Еволюція культури політичних виборів в Україні : монографія / І. О. Поліщук. – Х. : ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2008. – 352 с.

414. Пономарьова Г. П. Становлення парламентської виборчої системи в Україні (1991–2006 рр.) : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Пономарьова Ганна Павлівна ; Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. – Х., 2009. – 231 арк.

415. Попередній звіт висновків місії спостереження ENEMO за парламентськими виборами 2006 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.enemo.org.ua/ENEMO%20FINAL%20STATEMENT%202006%20ukr.pdf>.

416. Попередня заява ОБСЄ: 31 жовтня 1999 – вибори Президента України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.cvu.org.ua/doc.php?lang=ukr&mid=docs&id=395>

417. Попередня оцінка голосування і підрахунку голосів на позачергових виборах президента України та місцевих виборах 25 травня 2014 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.cvu.org.ua/nodes/view/type:news/slug:25-2014111111>.

418. Посібник з питань застосування законодавства про вибори народних депутатів України : Для членів дільничних виборчих комісій. На виборах народних депутатів України 26 березня 2006 р. / за ред. О. Барабаша. – К. : Преса України, 2005. – 288 с.

419. Посібник з питань застосування законодавства про вибори народних депутатів України / за ред. О. Барабаша. – К. : Нора-друк, 2007. – 296 с.

420. Посібник зі спостереження за виборами. – 5-те вид.; пер. з англ. – Варшава : ОБСЄ (БДПЛ), 2006. – 94 с.

421. Постников А. Е. Избирательное право России : науч. и учеб. изд. / А. Е. Постников. – М. : ИНФРА-М-НОРМА, 1996. – 224 с.

422. Потульницький В. А. Історія української політології / В. А. Потульницький. – К. : Либідь, 1992. – 234 с. – (Концепції державності в українській зарубіжній історико-політичній науці).

423. Поцюрко Р. Закон та вибори: правові аспекти участі органів державної влади та місцевого самоврядування у виборній президентській кампанії /

Р. Поцюрко, О. Герасимів, С. Шеремета // Львівщина – 99. Вибори Президента України. – 1999. – № 1. – С. 15–22.

424. Предвыборная агитация : теория и практика / отв. ред. Н. С. Бондарь. – М. : ОАО «Издательский дом «Городец», «Формула права», 2004. – 220 с.

425. Прокопова В. Вибори як форма народного волевиявлення [Електронний ресурс] / В. Прокопова. – Режим доступу : <http://pravo.eur.ru/Documents/2002-12-20/388A.asp>.

426. Прошин В. С. Адміністративно-правові засади забезпечення виборчих процесів в Україні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07 / Прошин Віталій Сергійович ; Дніпропетр. держ. ун-т внутр. справ. – Дніпропетровськ, 2015. – 16 с.

427. Пугачев В. П. Введение в политологию [Електронний ресурс] / В. П. Пугачев, А. И. Соловьев. – Режим доступу : http://society.polbu.ru/pugachev_politology/ch64_i.html.

428. Радченко О. В. Влада і вибори: інституційна взаємодія в демократичному суспільстві : монографія / О. В. Радченко. – Харків : Магістр, 2006. – 244 с.

429. Райковський Б. С. Вибори та виборчі системи: політологічний вимір : монографія / Б. С. Райковський. – К. : Парламентське видавництво, 2009. – 184 с.

430. Райковський Б. Критерії демократизації виборчого процесу: аналіз концепцій / Б. Райковський // Вісник Центральної виборчої комісії. – 2007. – № 1 (7). – С. 32–37.

431. Райковський Б. Політологічний аналіз виборчого процесу / Б. Райковський // Політичний менеджмент. – 2007. – № 2 (23). – С. 68–74.

432. Реєнт О. О. Розвиток парламентаризму в Україні / О. О. Реєнт. – К. : Інститут історії України, 2005. – 125 с.

433. Резолюция Генеральной Ассамблеи ООН «Декларация о ликвидации дискриминации в отношении женщин» от 7 ноября 1967 г. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?Nreg=995_386.

434. Резолюція Парламентської Ассамблеї Ради Європи «Про усунення обмежень на право голосу» від 24 червня 2005 року / Європейський

демократичний доробок у галузі виборчого права : матер. Венеціанської Комісії, Парламентської Асамблеї, Комітету Міністрів, Конгресу місцевих і регіональних влад Ради Європи; пер. з англ. за ред. Ю. Ключковського. – 2-ге вид., випр. і доп. – К. : Логос, 2009. – С. 460–462.

435. Рекомендація Комітета міністрів Совета Европы государствам-участникам «О мерах обеспечения прозрачности средств массовой информации» от 22 ноября 1994 г. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=994_092.

436. Рекомендація Комітету міністрів Ради Європи «Про заходи щодо сприяння плюралізму в ЗМІ» від 19 січня 1999 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=994_095.

437. Рекомендація Комітету міністрів Ради Європи «Про участь громадян у місцевому публічному житті» від 6 грудня 2001 р. / Європейський демократичний доробок у галузі виборчого права : матер. Венеціанської Комісії, Парламентської Асамблеї, Комітету Міністрів, Конгресу місцевих і регіональних влад Ради Європи; пер. з англ. за ред. Ю. Ключковського. – 2-ге вид., випр. і доп. – К. : Логос, 2009. – С. 472–480.

438. Рекомендація Парламентської Асамблеї Ради Європи «Свобода слова та інформації в засобах масової інформації в Європі» від 25 січня 2001 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=994_605.

439. Рибак Н. С. Конституційно-правові засади виборчої системи України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02 / Рибак Наталія Степанівна ; Нац. акад. внутр. справ. – К., 2013. – 19 с.

440. Рішення Верховного суду України «Щодо другого туру виборів Президента України» від 3 грудня 2004 р. // Вибори та демократія. – 2004. – № 2. – С. 37–40.

441. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційними поданнями народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України «Про вибори народних депутатів України»

(справа про вибори народних депутатів України) від 26 лютого 1998 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ccu.gov.ua/uk/doccatalog/list?currDir=5037>.

442. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційними поданнями Президента України та 48 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) окремих положень законів України «Про вибори Президента України», «Про Державний реєстр виборців», «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо виборів Президента України» та Кодексу адміністративного судочинства України (справа про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо виборів Президента України) від 19 жовтня 2009 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.ccu.gov.ua/uk/doccatalog/list?currDir=5037&description=%D0%B2%D0%B8%D0%B1%D0%BE%D1%80%D0%B8&&documentList_stind=1.

443. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 46 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України «Про особливості застосування Закону України «Про вибори Президента України» при повторному голосуванні 26 грудня 2004 року» (справа про особливості застосування Закону України «Про вибори Президента України») від 24 грудня 2004 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.ccu.gov.ua/uk/doccatalog/list?currDir=5037&description=%D0%B2%D0%B8%D0%B1%D0%BE%D1%80%D0%B8& &documentList_stind=1.

444. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 51 народного депутата України щодо відповідності Конституції України (конституційності) частини п'ятої статті 52, абзацу другого частини десятої статті 98, частини третьої статті 99 Закону України «Про вибори народних депутатів України» (справа про висування кандидатів у народні депутати України за змішаної виборчої системи) від 5 квітня 2012 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.zakon3.rada.gov.ua/laws/show/v008p710-12>.

445. Романюк А. Демократичні стандарти виборів / А. Романюк // *Виборчий процес-2006 в Україні : політико-правові аспекти та регіональні особливості.* – Львів : ЦПД ЛНУ ім. І. Франка, 2006. – С. 3–5.
446. Романюк А. С. Партії та електоральна політика / А. С. Романюк, Ю. Р. Шведа. – Л. : ЦПД – «Астролябія», 2005. – 366 с.
447. Романюк А. С. Порівняльний аналіз політичних інститутів країн Західної Європи : монографія / А. С. Романюк. – Л. : ВЦ ЛНУ імені І. Франка, 2007. – 391 с.
448. Росенко М. І. Виборчі системи в Україні: трансформація, становлення парламентаризму, утвердження демократичного врядування : монографія / Росенко Марія Іванівна. – Севастополь : Крученин Н. П., 2012. – 220 с.
449. Руппель А. Х. Принципы избирательного права как категория демократичности избирательных систем : автореф. дис. ... канд. юр. наук : 12.00.02 / А. Х. Руппель. – М., 1993. – 20 с.
450. Руснак Б. А. Правові основи проведення спостереження під час виборів Президента України / Б. А. Руснак // *Аналіз правових позицій Центральної виборчої комісії щодо застосування Закону України «Про вибори Президента України» у редакції 2004 року: зб. матер. наук.-практ. конф.* – К. : ПЦ «Фоліант», 2005. – С. 277–282.
451. Рябець М. М. Центральна виборча комісія: віхи становлення та розвитку: статті, доповіді, виступи, інтерв'ю / М. М. Рябець. – К. : Альтернативи, АртЕк, 2003. – 600 с.
452. Рябошапко Л. Позбавлення представників національних меншин виборчих прав в УРСР (1920-середина 1930-х років) / Л. Рябошапко // *Право України.* – 2000. – № 5. – С. 101–103.
453. Савенко М. Д. Проблемні питання реалізації виборчого права в аспекті виборів Президента України / М. Д. Савенко // *Вибори Президента України-2004 : проблеми теорії та практики : зб. матер. Міжнар. наук.-практ. конф.* – К. : Атіка, 2005. – С. 163–170.

454. Савков А. П. Виборчий процес в сучасній Україні: державно-управлінський аспект : монографія / А. П. Савков. – О. : ОРІДУ НАДУ, 2010. – 219 с.

455. Салман Абу Джабаль Джамиль. Избирательное право и избирательные системы в отдельных странах Ближнего Востока : вопросы теории и практики : дис. ... канд. юр. наук : 12.00.02 / Абу Джабаль Джамиль Салман. – М., 2009. – 138 с.

456. Семків В. На фальсифікаціях вчаться? КВУ звертає увагу на «проколи» другого туру виборів, щоб не допустити їх повторення при переголосуванні [Електронний ресурс] / В. Семків. – Режим доступу : <http://www.ucipr.kiev.ua/modules.php?op=modload&name=News&file=article&sid=4287&mode=thread&order=0&thold=0>

457. Серьогіна С. Європейські стандарти виборів і виборче законодавство України / С. Серьогіна // Вісник Центральної виборчої комісії. – 2007. – № 1(7). – С. 38–44.

458. Серьогіна С. Г. Проблеми правового регулювання статусу суб'єктів виборчого процесу в Україні / С. Г. Серьогіна // Вибори Президента України-2004 : проблеми теорії та практики : зб. матер. Міжнар. наук.-практ. конф. – К. : Атіка, 2005. – С. 119–125.

459. Скоков С. І. Проблемні питання організації виборів в установах кримінально-виконавчої системи та шляхи їх законодавчого врегулювання / С. І. Скоков // Вибори Президента України-2004 : проблеми теорії та практики : зб. матер. Міжнар. наук.-практ. конф. – К. : Атіка, 2005. – С. 253–257.

460. Скрипкина Ж. Избирательные системы и технологии : учеб. пособ. / Ж. Скрипкина. – М. : Вузовский учебник, 2006. – 174 с.

461. Словник-довідник політологічних термінів / М. А. Бучин, О. О. Волинець, С. М. Волощук та ін.] / за ред. М. Гетьманчука, П. Ткачука. – Львів : Військовий інститут Національного університету «Львівська політехніка», 2006. – 228 с.

462. Слюсаренко А. Г. Історія української Конституції / А. Г. Слюсаренко, М. В. Томенко. – К. : Знання, 1993. – 192 с.

463. Смокович М. Можливі напрями вдосконалення виборчого та процесуального законодавства України / М. Смокович, С. Кальченко // *Вибори і демократія*. – 2008. – № 3 (17). – С. 4–11.

464. Смокович М. Правове регулювання розгляду виборчих спорів: теоретичний і практичний аспекти : монографія / М. Смокович. – Київ : Юрінком Інтер, 2014. – 575 с.

465. Сороф Фрэнк Дж. Подоплека финансирования избирательных кампаний : мифы и реалии / Фрэнк Дж. Сороф // *Теория и практика демократии : Избранные тексты* / под ред. В. Л. Иноземцева, Б. Г. Капустина. – М. : Ладомир, 2006. – С. 349–358.

466. Спільний висновок щодо Закону України «Про Державний реєстр виборців» Венеціанської комісії та Бюро з демократичних інституцій та прав людини (БДПЛ) ОБСЄ від 1–2 червня 2007 р. // *Вибори і демократія*. – 2007. – № 3 (13). – С. 87–94.

467. Співак В. І. Правова культура виборів в Україні : теорія і практика: монографія / В. І. Співак. – К. : Юридична думка, 2006. – 156 с.

468. Сравнительное избирательное право : учеб. пособ. – М. : НОРМА, 2003. – 208 с. – («Зарубежное и сравнительное право»).

469. Ставнійчук М. І. Абсентеїзм і свобода виборів: правова діалектика / М. І. Ставнійчук // *Держава і право*. – 2005. – Вип. 27. – С. 180–186.

470. Ставнійчук М. І. Вдосконалення законодавства про вибори Президента України / М. І. Ставнійчук // *Право України*. – 2003. – № 12. – С. 11–20.

471. Ставнійчук М. І. Виборча система із «закритими» списками себе вичерпала [Електронний ресурс] / М. І. Ставнійчук. – Режим доступу : <http://www.golosua.com/politika/2009/03/28/stavnijchuk-viborcha-sistema-iz-zakritimi-spiskami/>.

472. Ставнійчук М. І. Виборче законодавство України: етапи становлення, уроки та перспективи розвитку / М. І. Ставнійчук // *Вибори Президента України*.

2004 : проблеми теорії та практики : зб. матер. Міжнар. наук.-практ. конф. – К. : Атіка, 2005. – С. 57–65.

473. Ставнійчук М. І. До сучасного розуміння принципів виборчого права / М. І. Ставнійчук // Держава і право. – 2001. – Вип. 12. – С. 111–117.

474. Ставнійчук М. І. Законодавство про вибори народних депутатів України : проблеми теорії і практики : дис. ... канд. юр. наук : 12.00.02 / Ставнійчук Марина Іванівна. – К., 1999. – 169 с.

475. Ставнійчук М. І. Законодавство про вибори народних депутатів України: актуальні проблеми теорії і практики / М. І. Ставнійчук. – К. : Факт, 2001. – 156 с.

476. Ставнійчук М. І. Строки у виборчому процесі: правові проблеми визначення поняття, класифікації та обрахунків / М. І. Ставнійчук // Право України. – 2003. – № 10. – С. 21–28.

477. Стаднік О. М. Виборче право як інститут конституційного права України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02 / Стаднік Олег Миколайович ; Нац. акад. внутр. справ. – К., 2014. – 19 с.

478. Старинец Д. Избирательные системы, избирательное право [Електронний ресурс] / Д. Старинец. – Режим доступу : <http://www.revolution.allbest.ru/law/00002609.html>.

479. Степанова В. Политический абсентеизм современной российской молодежи [Електронний ресурс] / В. Степанова. – Режим доступу : <http://www.dpspr.narod.ru/simple4.html>.

480. Страшун Б. А. Избирательное право социалистических государств / Б. А. Страшун. – М. : ИМО, 1963. – 226 с.

481. Стрижак А. А. Виборче право в Україні. Історія та сучасність / А. А. Стрижак. – Київ : Логос, 2012. – 447 с.

482. Стукаленко В. А. Адміністративна відповідальність посадових осіб за порушення виборчого законодавства : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07 / Стукаленко Віктор Авксентійович ; Класич. приват. ун-т. – Запоріжжя, 2011. – 20 с.

483. Сунцов А. П. Правонарушения в избирательной системе субъекта российской федерации : конституционно-правовое исследование : дис. ... д-ра юр. наук : 12.00.02 / Сунцов Александр Павлович. – Екатеринбург, 2000. – 339 с.

484. Суржко М. О. Удосконалення виборчої системи як чинник розвитку політичного представництва в сучасній Україні : дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02 / Суржко Михайло Олександрович ; Східноукр. нац. ун-т ім. Володимира Даля. – Луганськ, 2011. – 192 арк.

485. Сухов А. Н. Выборы: теория и практика: учеб. пособ. / А. Н. Сухов, С. А. Трыканова; под ред. А. Н. Сухова. – М. : Издательство Московского психолого-социального института ; Воронеж : Издательство НПО «МОДЭК», 2006. – 256 с. (Библиотека психолога).

486. Сучасний виборчий PR: Навчальний посібник / В. Лісничий, В. Грищенко, В. Іванов та інші. – 2-е вид., перероблене і доповнене. – К. : ВД «Професіонал», 2004. – 384 с.

487. Существующие обязательства по проведению демократических выборов в государствах-участниках ОБСЕ. – Варшава : ОБСЕ/БДИПЧ, 2003. – 100 с.

488. Табаченко А. Д. Вибори та інформаційна діяльність радіомовлення: проблеми вдосконалення виборчого законодавства / А. Д. Табаченко // Роль і місце засобів масової інформації у виборчому процесі : зб. матер. Міжнар. наук.-практ. конф. – К. : ЦВК, НВП «ПРОКОМ», 2000. – С. 93–95.

489. Таровик С. С. Реализация принципов всеобщности, свободы, равенства в избирательном праве Российской Федерации : дис. ... канд. юр. наук : 12.00.02 / Таровик Светлана Сергеевна. – Спб., 2009. – 195 с.

490. Татарин А. Б. Парламентські та президентські виборчі кампанії на регіональному рівні в Україні : політологічний аспект : дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02 / Татарин Андрій Богданович ; Прикарпат. нац. ун-т ім. Василя Стефаника. – Івано-Франківськ, 2012. – 220 арк.

491. Татарнікова Л. А. Інформація чи передвиборна агітація? Проблеми правового визначення понять / Л. А. Татарнікова // Роль і місце засобів масової

інформації у виборчому процесі : зб. матер. Міжнар. наук.-практ. конф. – К. : ЦВК, НВП «ПРОКОМ», 2000. – С. 87–90.

492. Тепляшин И. В. Избирательное право и избирательные системы зарубежных стран [Электронный ресурс] / И. В. Тепляшин. – Режим доступа : http://www.kgau.ru/distance/ur_1/konst_pravo_foreign/00_autor.html.

493. Тимошенко І. В. Юридична відповідальність за порушення виборчого законодавства України : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02 / Тимошенко Ірина Василівна ; НАН України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. – К., 2010. – 215 арк.

494. Тимошенко М. І. Проблеми практичного застосування Закону України «Про вибори Президента України» / М. І. Тимошенко // Вибори Президента України-2004 : проблеми теорії та практики : зб. матер. Міжнар. наук.-практ. конф. – К. : Атіка, 2005. – С. 239–244.

495. Тихий В. П. Відповідальність за порушення виборчого законодавства / В. П. Тихий // Вибори Президента України-2004 : проблеми теорії та практики : зб. матер. Міжнар. наук.-практ. конф. – К. : Атіка, 2005. – С. 358–364.

496. Тихонова Є. Л. Нариси з історії держави і права Української РСР / Є. Л. Тихонова. – К. : Видавництво Академії наук УРСР, 1957. – 196 с.

497. Тищенко Ю. Використання «адміністративного ресурсу» під час виборчої кампанії 2002 року [Електронний ресурс] / Ю. Тищенко. – Режим доступу : <http://www.ucipr.kiev.ua/ukrainian/adminresurs/001.html>.

498. Тищенко Ю. Уроки та підсумки виборчої кампанії 1999 року в контексті виборів-2004 [Електронний ресурс] / Ю. Тищенко // RU. – 2003. – № 32 (327). – Режим доступу : <http://www.polit.com.ua/?cgid=5&PHPSESSID=d1b71d947caaa03f2a29bcfa65015568&mpid=9&regid=637&spoid=2&offs=70&poid=2&id=1866>

499. Тодика Ю. М. Теоретико-методологічні питання виборчого процесу в аспекті реалізації народовладдя / Ю. М. Тодика // Вибори Президента України-2004 : проблеми теорії та практики : зб. матер. Міжнар. наук.-практ. конф. – К. : Атіка, 2005. – С. 170–174.

500. Угрин Л. Норт Дуглас / Л. Угрин // Історія політичної думки: навчальний енциклопедичний словник-довідник для студентів вищих навчальних закладів / За заг. ред. Н. М. Хоми. – Львів : «Новий світ-2000», 2014. – С. 486-487.

501. Україна. Позачергові вибори народних депутатів України 26 жовтня 2014 р. : Остаточний звіт місії спостереження за виборами ОБСЄ/БДПЛ [Електронний ресурс]. – Варшава, 2014. – 64 с. – Режим доступу : <http://www.osce.org/uk/odihr/elections/ukraine/133441?download=true>.

502. Україна. Позачергові вибори Президента 25 травня 2014 р. : Остаточний звіт місії спостереження за виборами ОБСЄ/БДПЛ [Електронний ресурс]. – Варшава, 2014. – 44 с. – Режим доступу : <http://www.osce.org/uk/odihr/elections/ukraine/120961?Download=true>.

503. Українська політологія: витоки та еволюція: навч. посіб. / за ред. Ф. М. Кирилюка. – К. : Варта, 1995. – 328 с.

504. Уоллерстайн М. Избирательные системы, партии и политическая стабильность / М. Уоллерстайн // Полис. – 1992. – № 4. – С. 157–162.

505. Усенко-Чорна Ж. І. Складання списків виборців: окремі проблеми, перспективи подальшого вирішення // Ж. І. Усенко-Чорна // Вибори Президента України-2004 : проблеми теорії та практики : зб. матер. Міжнар. наук.-практ. конф. – К. : Атіка, 2005. – С. 459–468.

506. Федоренко В. Л. Система конституційного права України : теоретико-методологічні аспекти : монографія / В. Л. Федоренко. – К. : Ліра-К, 2009. – 580 с.

507. Фінальний звіт спостереження за позачерговими виборами президента України 25 травня 2014 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.cvu.org.ua/nodes/view/type:news/slug:431>.

508. Француз А. Й. Інститут виборів та функціонування політичних систем демократичного типу : правовий аналіз / А. Й. Француз // Держава і право. – 2004. – Вип. 24. – С. 141–147.

509. Француз А. Й. Конституційно-правові основи демократичного розвитку політичної системи сучасної України (Концепт та нормативний аналіз) / А. Й. Француз. – К. : Логос, 2006. – 516 с.

510. Фурашев В. М. Виборчий кодекс України: системна інформатизація : монографія / Фурашев В. М., Ланде Д. В. – К. : Синопис, 2011. – 210 с.

511. Футей Б. Удосконалення виборчого законодавства в Україні: гарантування демократичних та юридичних прав / Б. Футей // Вибори-2006: Досвід. Проблеми. Перспективи : зб. матер. Міжнар. наук.-практ. конф. – К. : Атіка, 2007. – С. 66–73.

512. Хартия основных прав Европейского Союза от 7 декабря 2000 г. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=994_524.

513. Херпфер К. Новый индекс демократии. Демократизация общественности в пятнадцати государствах Центральной и Восточной Европы (1991–1998) / К. Херпфер // Социология : теория, методы, маркетинг. – 2001. – № 3. – С. 123-150.

514. Хромова Ю. О. Організаційно-правовий механізм державного регулювання виборчого процесу в Україні : автореф. дис. ... канд. наук з держ. упр. : 25.00.02 / Хромова Юлія Олександрівна ; Нац. акад. держ. упр. при Президентові України, Одес. регіон. ін-т держ. упр. – Одеса, 2014. – 20 с.

515. Худолей Д. М. Принцип равного избирательного права в Российской Федерации : дис. ... канд. юр. наук : 12.00.02 / Худолей Дмитрий Михайлович. – Пермь, 2007. – 192 с.

516. Хухрева О. М. Проблеми організаційного забезпечення підготовки та проведення виборів Президента України (з досвіду роботи територіальної виборчої комісії) / О. М. Хухрева // Вибори Президента України-2004: проблеми теорії та практики : зб. матер. Міжнар. наук.-практ. конф. – К. : Атіка, 2005. – С. 577–584.

517. Центральна виборча комісія : офіційний веб-сервер [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.cvk.gov.ua/vp_2014/

518. Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/435-15/page1-21>.

519. Цімдарс А. Реєстр виборців Латвії: історія створення, принципи роботи і перспективи / А. Цімдарс // *Вибори і демократія*. – 2006. – № 2 (8). – С. 31–34.

520. Чабанна М. Електоральний аспект індексування інституційного розвитку політичної системи у контексті оцінювання процесу демократизації / М. Чабанна // *Вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут»*. Політологія. Соціологія. Право. – 2013. – № 4. – С. 34–39.

521. Чекмишев О. В. Принцип рівних умов при використанні засобів масової інформації у передвиборній агітації: теорія і практика / О. В. Чекмишев // *Роль та місце засобів масової інформації у виборчому процесі* : зб. матер. Міжнар. наук.-практ. конф. – К. : Центральна виборча комісія, НВП «Проком», 2000. – С. 34–41.

522. Чекмишев О. В. Редакційна політика та рівень якісного інформування українських ЗМІ / О. В. Чекмишев // *Медіа-навігатор*. – 2001. – № 2. – С. 8–9.

523. Череватий В. В. Забезпечення демократичності виборів Президента України – як умова реалізації конституційних прав громадян / В. В. Череватий // *Вибори Президента України-2004* : проблеми теорії та практики : зб. матер. Міжнар. наук.-практ. конф. – К. : Атіка, 2005. – С. 267–275.

524. Чиж І. С. Удосконалення інформаційного законодавства як головна умова демократичних виборів / І. С. Чиж // *Вибори Президента України-2004* : проблеми теорії та практики : зб. матер. Міжнар. наук.-практ. конф. – К. : Атіка, 2005. – С. 490–496.

525. Чиркин В. Е. Конституционное право зарубежных стран / В. Е. Чиркин. – М. : Юристъ, 1997. – 568 с.

526. Чуб О. О. Конституційні засади участі громадян у виборах / О. О. Чуб // *Вибори Президента України-2004* : проблеми теорії та практики : зб. матер. Міжнар. наук.-практ. конф. – К. : Атіка, 2005. – С. 236–239.

527. Шалланд Л. А. Питання виборчого права. – Вип. II: Пряме та рівне голосування (Розділ 1) / Л. А. Шалланд // *Вибори і демократія*. – 2008. – № 1 (15). – С. 73–79.

528. Шалланд Л. А. Питання виборчого права. – Вип. II: Пряме та рівне голосування (Розділ 2) / Л. А. Шалланд // *Вибори і демократія*. – 2008. – № 2 (16). – С. 85–96.

529. Шаповал В. М. Деякі міркування щодо виборчого права та конституційної реформи / В. М. Шаповал // *Аналіз правових позицій Центральної виборчої комісії щодо застосування Закону України «Про вибори Президента України» у редакції 2004 року* : зб. матер. наук.-практ. конф. – К. : ПЦ «Фоліант», 2005. – С. 266–270.

530. Шаповал В. М. Конституційне право зарубіжних країн : підруч. / В. М. Шаповал. – 3-тє стереот. вид. – К. : АртЕк, 2000. – 264 с.

531. Шаповал В. М. Парламентаризм і законодавчий процес в Україні: навч. посіб. / В. М. Шаповал, В. І. Бординюк, Г. С. Журавльова. – К. : УАДУ, 2000. – 216 с.

532. Шаповал Т. В. До поняття виборчого права як права індивіда (громадянина) / Т. В. Шаповал // *Аналіз правових позицій Центральної виборчої комісії щодо застосування Закону України «Про вибори Президента України» у редакції 2004 року* : зб. матер. наук.-практ. конф. – К. : ПЦ «Фоліант», 2005. – С. 28–31.

533. Шведа Ю. Р. *Вибори від А до Я: настіл. кн. менеджера виборчої кампанії* / Ю. Р. Шведа. – Львів : Астролябія, 2015. – 383 с.

534. Шведа Ю. Р. *Вибори та виборчі системи. Європейські стандарти та досвід для утвердження демократії в Україні* / Ю. Р. Шведа. – Львів, 2010. – 462 с.

535. Шведа Ю. Р. *Технологія виборчої кампанії. Основи електорального маркетингу та менеджменту: навч. посіб.* / Ю. Р. Шведа. – Львів : ЛНУ ім. Івана Франка, 2013. – 339 с.

536. Шведа Ю. *Україна на шляху демократизації: два кроки вперед, а далі...?* / Ю. Шведа // *Виборчий процес-2006 в Україні: політико-правові аспекти та регіональні особливості*. – Львів : ЦПД ЛНУ ім. І. Франка, 2006. – С. 6-13.

537. Шевченко А. В. Вибори і мас-медіа: уроки – 2004 і пропозиції – 2006 / А. В. Шевченко // Вибори Президента України-2004 : проблеми теорії та практики : зб. матер. Міжнар. наук.-практ. конф. – К. : Атіка, 2005. – С. 498–500.

538. Шелестов О. М. Особливості політичної культури електорального процесу в Україні : автореф. дис. ... канд. політ. наук : 23.00.03 / Шелестов Олександр Миколайович ; Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2012. – 20 с.

539. Шинкаренко О. Є. Особливості детермінації електоральної поведінки виборців України : дис. ... канд. соціол. наук : 22.00.04 / Шинкаренко Олена Євгенівна ; Класич. приват. ун-т. – Запоріжжя, 2012. – 202, [3] арк.

540. Шкіря Г. Ю. Законодавче забезпечення участі офіційних спостерігачів у процесі виборів Президента України : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02 / Шкіря Ганна Юріївна ; ДВНЗ «Київ. нац. екон. ун-т ім. В. Гетьмана». – К., 2010. – 206 арк.

541. Шляхтун П. П. Конституційне право України : підруч. / П. П. Шляхтун. – К. : Освіта України, КНТ, 2008. – 592 с.

542. Шукліна Н. Г. Право обирати і бути обраним – пріоритетне політичне право громадян України / Н. Г. Шукліна // Вибори Президента України-2004 : проблеми теорії та практики : зб. матер. Міжнар. наук.-практ. конф. – К. : Атіка, 2005. – С. 292–300.

543. Шумляк О. П. Інститут реєстрації виборців у виборчому процесі України : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02 / Шумляк Ольга Петрівна ; НАН України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. – К., 2010. – 214 арк.

544. Шумпетер Й. Капіталізм, соціалізм, демократія / Й. Шумпетер. – К. : Основи, 1995. – 528 с.

545. Эрроу К. Коллективный выбор и индивидуальные ценности: Монография / К. Эрроу. – Москва : ГУ ВШЭ, 2004. – 201, [1] с.

546. Юсов С. В. Принципы избирательного права и их реализация в условиях формирования новой Российской государственности : дис. ... канд. юр. наук : 12.00.02 / Юсов Сергей Владимирович. – Ростов-на-Дону, 1999. – 191 с.

547. Ющенко О. О. Порівняльний аналіз проблем організації та проведення виборів і референдумів в Україні / О. О. Ющенко // *Вибори Президента України-2004 : проблеми теорії та практики : зб. матер. Міжнар. наук.-практ. конф.* – К. : Атіка, 2005. – С. 145–148.

548. Ярмиш О. Н. Актуальні проблеми правового регулювання участі органів внутрішніх справ у забезпеченні виборчого процесу в Україні / О. Н. Ярмиш, В. О. Серьогін // *Вибори Президента України-2004 : проблеми теорії та практики : зб. матер. Міжнар. наук.-практ. конф.* – К. : Атіка, 2005. – С. 207–211.

549. Bollen K. M. World System Position, Dependence, and Democracy: The Cross – National Evidence / K. M. Bollen // *American Sociological Review.* – 1983. – Vol. 48, N 4. – P. 468–479.

550. Buczyn M. Czynniki administracyjny w wyborach powszechnych na Ukrainie / M. Buczyn // *Dylematy rozwoju Ukrainy.* – Szczecin : Wydawnictwo naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego, 2011. – S. 79–97.

551. Buchyn M. Equality of pre-election agitation as important condition of democratic character of electoral process in Ukraine / M. Buchyn // *Гуманітарні та соціальні науки: HSS-2013: матеріали IV Міжнар. конф. молодих вчених.* – Львів : Вид-во Львівської політехніки, 2013. – С. 64-65. (Електронний додаток на CD-диску).

552. Cutright Ph. National Political Development: Measurement and Analysis / Ph. Cutright // *American Sociological Review.* – 1963. – Vol. 28. №1. – P. 195–196.

553. Downs A. *An Economic Theory of Democracy* / A. Downs. – N.Y. : Harper and brother, 1957. – 270 p.

554. Fiorina M. *Retrospective Voting in American National Elections* / M. Fiorina. – New Haven, 1981.

555. Johnston R. J. *Political, Electoral and Spatial Systems* / R. J. Johnston. – Oxford : Oxford University Press, 1979. – 221 p.

556. Nations in Transit 2013. Methodology [Электронный ресурс] / Freedom House. – Режим доступа : <https://freedomhouse.org/report/nations-transit-2013/nations-transit-2013-methodology>

557. Parliamentary elections 29 March 1998 in Republic of Ukraine : Election observation OSCE/ODIHR [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.osce.org/odihr/elections/ukraine>

558. Presidential elections 31 October and 14 November 1999 in Ukraine: Final report OSCE/ODIHR [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.osce.org/odihr/elections/ukraine>

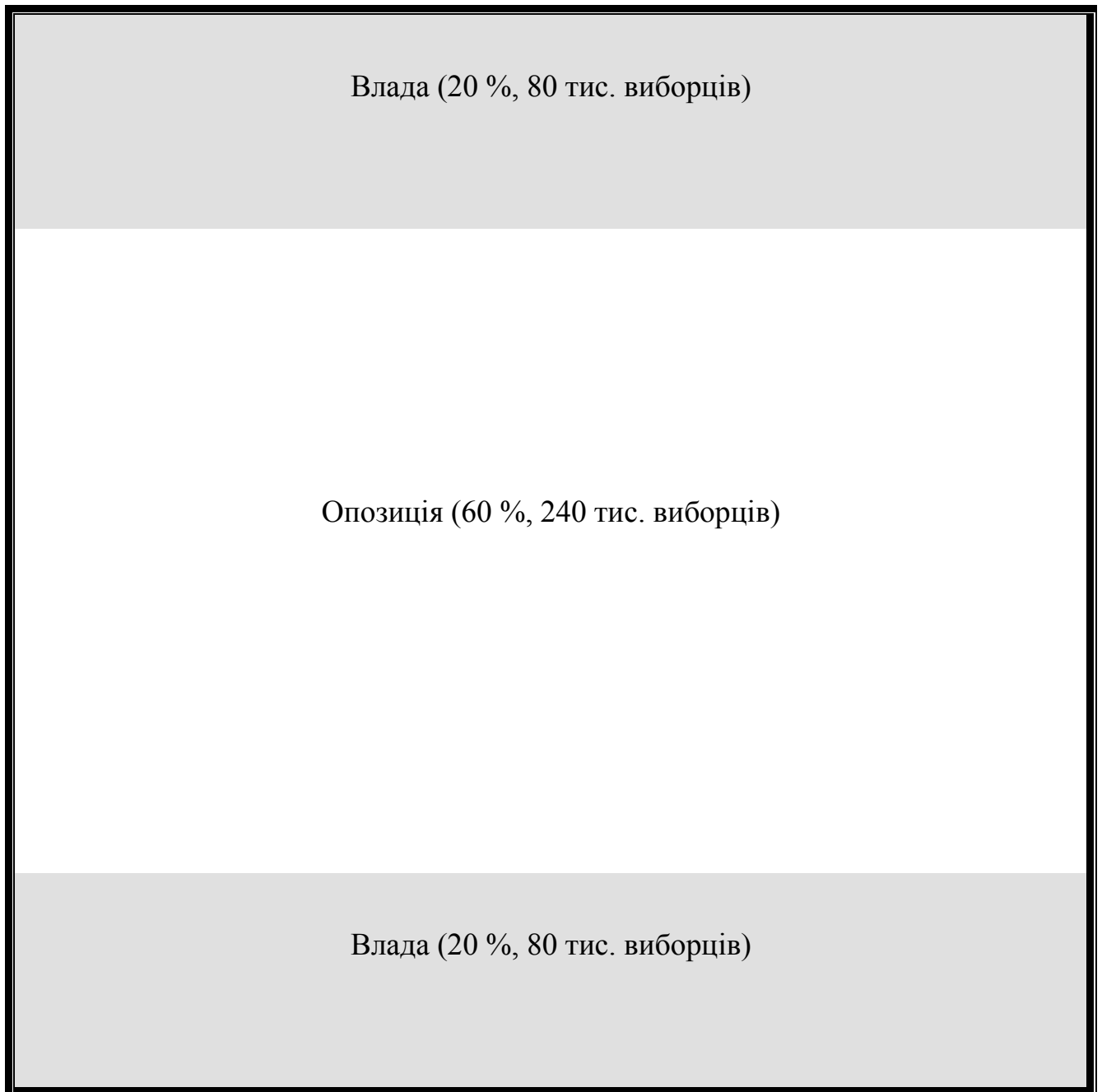
559. The Economist Intelligence Unit's Index of Democracy 2012 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.eiu.com/public/topical_report.aspx?campaignid=DemocracyIndex12

560. Transformation Index ВТІ. Methodology [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.bti-project.org/en/index/methodology/>

ДОДАТКИ

Додаток А. Механізм виборчої геометрії

Для більш наглядної ілюстрації виборчої геометрії умовно візьмемо країну (чи певний регіон), що складається з чотирьох виборчих округів, в кожному з яких проживає по 100 тис. виборців. За владу в регіоні (країні) змагається провладна політична сила, що має підтримку 40 % населення, і опозиційна сила, що користується підтримкою 60 % населення (схема 1).

Схема А.1. Співвідношення підтримки провладної та опозиційної політичних сил

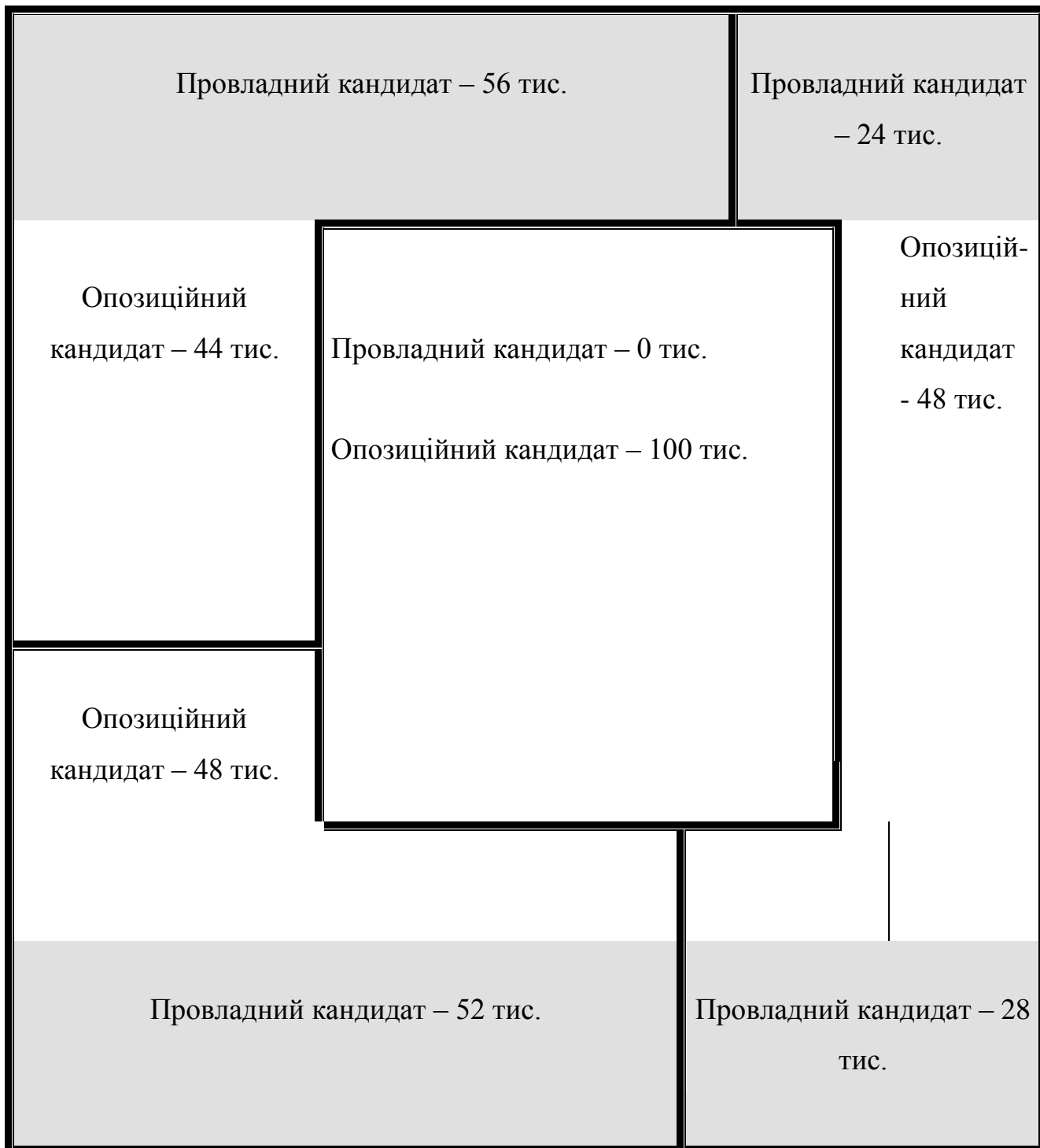
Умовно можна допустити, що виборці, які підтримують опозицію, проживають у центрі країни (регіону), прихильники ж влади – на окраїнах. Як правило, це вказує на реальний стан речей, оскільки здебільшого сільські жителі консервативніші та є більшою мірою прихильниками влади, ніж виборці великих міст.

Оскільки країна (регіон) складається з чотирьох виборчих округів, то межі округів оптимально повинні були б виглядати так, як показано на схемі 2.2. За такого поділу у кожному із виборчих округів зберігається співвідношення підтримки провладної політичної сили і опозиції 1:1.5. У такому випадку у кожному з чотирьох виборчих округів переможе представник опозиційної сили, отримавши у півтора раза більше голосів виборців (60 тис. проти 40 тис.), ніж провладний кандидат. Унаслідок цього абсолютну перемогу святкуватиме лише опозиція (схема 2).

Формуючи виборчі округи з використанням виборчої геометрії, влада має можливість маніпулювати їхніми межами. У такому разі влада формує один виборчий округ, де повною підтримкою користуватиметься опозиційний кандидат. У цьому окрузі він отримає абсолютну перемогу та підтримку 100 тис. виборців. Зате на решті території у трьох виборчих округах загальне співвідношення сил буде на користь влади, яка отримає підтримку тих самих 160 тис. виборців. Опозиція ж матиме підтримку тільки 140 тис. виборців (240–100). Отже, влада має можливість «нарізати» три інші виборчі округи так, щоб у кожному з них перемогу отримав, хоч і з незначною перевагою, провладний кандидат. Наслідком застосування виборчої геометрії стане перемога на виборах трьох провладних кандидатів з чотирьох, і це, незважаючи на те, що провладна політична сила мала в півтора рази меншу електоральну підтримку, ніж опозиція (схема 3).

Провладний кандидат (40 тис.)	Провладний кандидат (40 тис.)
Опозиційний кандидат (60 тис.)	Опозиційний кандидат (60 тис.)
Опозиційний кандидат (60 тис.)	Опозиційний кандидат (60 тис.)
Провладний кандидат (40 тис.)	Провладний кандидат (40 тис.)

Схема А.2. Оптимальний варіант поділу країни (регіону) на виборчі округи

Схема А.3. Розподіл меж виборчих округів в інтересах влади завдяки використанню виборчої геометрії

Додаток Б. Проміжні дані індексу демократичних виборів в Україні

Таблиця Б.1.

Числові дані щодо складових індикаторів демократичних виборів «де-юре» в Україні (1990-2002 рр.) [198; 199; 201–204; 206; 219; 221; 222; 324; 325].

Позначення	1990	1991	1994 през.	1994 парл.	1998	1999	2002
L1	30	30	30	30	30	30	30
L2	0	0	0	2	5	5	5
L3	0	0	0	0	5	5	5
L4	10	5	5	10	5	5	10
L5	0	0	0	0	0	0	0
L6	0	0	0	0	0	0	5
L7	0	0	0	0	0	0	0
L8	0	0	0	0	7	7	7
L9	90	90	90	90	90	90	88
L10	2	2	2	2	3	3	3
L11	5	5	5	5	5	5	5
L12	3	3	3	3	3	3	3
L13	0	0	1	1	2	2	2
L14	0	0	0	0	0	2	3
L15	0	0	0	0	0	0	6
L16	0	0	0	0	2	2	2
L17	4	2	4	2	4	4	4
L18	4	4	4	4	4	4	4
L19	0	0	0	0	0	0	0
L20	4	4	4	4	4	4	4
L21	0	0	0	0	0	0	0
L22	0	0	0	0	0	0	0
L23	3	3	3	3	3	3	3
L24	0	0	0	0	0	1	1
L25	0	0	0	0	0	0	0
L26	50	50	50	50	50	50	50
L27	5	5	5	5	5	5	5

L28	2	2	3	3	4	4	4
L29	2	2	3	3	5	5	5
L30	50	50	50	50	50	50	50
L31	0	0	0	0	0	0	2
L32	2	2	2	2	2	2	2
L33	0	2	2	2	2	2	2
L34	2	2	2	2	2	2	2
L35	0	1	1	1	0	1	0
L36	0	2	2	2	2	2	2
L37	0	1	1	1	1	1	0
L38	0	0	0	0	0	0	2
L39	1	1	1	1	1	1	2
L40	1	1	0	0	0	0	2
L41	1	1	2	2	2	3	3
L42	25	25	25	25	25	25	25
L43	50	50	50	50	50	50	50
L44	5	5	5	5	5	5	5
L45	0	0	0	0	10	10	10
L46	0	0	0	0	0	0	0
L47	0	4	4	2	4	4	4
L48	30	30	30	30	30	30	30
L49	0	4	4	2	4	4	4
L50	4	4	4	4	4	4	4
L51	4	4	4	4	4	4	4
L52	4	4	4	4	4	4	4
L53	0	10	10	10	10	10	13
L54	6	6	6	6	6	6	0
L55	0	0	0	0	6	6	6
L56	0	1	1	0	0	1	0
L57	0	0	0	0	0	0	1
L58	0	0	0	1	1	0	0
L59	0	0	0	0	0	0	0
L60	0	2	2	1.5	2.5	3.5	0
L61	0	0	0	1	1	0	1
L62	0	1	1	1	2	1	3

L63	0	2	2	2	2	0	2
L64	0	3	3	3	3	3	3
L65	0	0	0	0	0	0	1
L66	0	0	0	3	0	0	0
L67	4	3	3	3	3	3	3
L68	0	0	0	0	3	3	3
L69	10	10	10	10	0	10	0
L70	0	0	0	0	10	0	10
L71	10	10	10	10	10	10	10
L72	1	2	2	2	2	2	4
L73	0	3	3	3	3	3	3
L74	0	0	0	0	0	0	3
L75	1	1	1	1	1	1	1
L76	0	0	0	0	0	0	0
L77	0	0	0	0	2	2	2
L78	0	15	15	15	0	15	15
L79	0	15	15	0	0	15	15
L80	0	0	0	0	0	0	0
L81	0	3	3	3	3	3	3
L82	2	2	2	2	3	3	3
L83	1	0	0	1	3	3	4
L84	0	0	0	0	0	0	0
L85	1	0	0	0	0	0	0
L86	1	1	2	2	3	4	4
L87	2	2	3	3	3	3	3
L88	1	1	1	1	1	1	2
L89	1	1	1	1	2	2.5	4
L90	0	0.5	0.5	0.5	1	2	2
L91	0	0.5	1	0.5	3	3	3.5
L92	0	1	1	1	1	1.5	1.5
L93	0	0.5	0.5	0.5	0.5	0	0.5
L94	0	1	1	1	1	1	1.5
L95	0	0	2	2	2	2	2
L96	0	0	0	0	0	0	0
L97	0	0	0	0	0	0	0

L98	0	1	1	1.5	2	1.5	2
L99	0	1	1	1.5	2	1.5	2
L100	0	0	0	0	0	0	0
L101	0	0	0	0	0	1	1.5
L102	0.5	0.5	0.5	0.5	2	2	2
L103	1	1	1	1	1	1	1
L104	0	0	0	0	0	1	1
L105	1	1	2	2	0	3	2
L106	0	1	1	2	1	1	3
L107	0	0	2	0	2	2	2
L108	0.5	1	1	1	1	1	1
L109	0	0	0	0	0	1	1
L110	0.5	0.5	0.5	0.5	0.5	0.5	1
L111	0	0	0.5	0.5	0.5	1.5	1.5
L112	0	0	0	0	0	0	0
L113	0	0	0	0	0	0	2
L114	0	5	5	5	15	12	10
L115	0	0	0	0	0	0	1
L116	0	0	0	0	0	0	0
L117	0	0	0	0	0	0	1
L118	0	0	0	0	0	1	1
L119	0	0	0	0	0	0	1
L120	0	0	0	0	0	0	1
L121	30	30	30	30	30	30	30
L122	4	4	4	4	4	4	4
L123	3	3	3	3	3	3	3
L124	0	0	0	0	0	0	0
L125	0	0	0	0	3	3	3
L126	0	0	0	0	0	0	0
L127	0	0	0	0	0	0	0
L128	0	0	0	0	0	0	5
L129	2	3	3	3	3	3	0
L130	0	0	0	0	1	1	2
L131	0	0	0	0	0	0	0
L132	0	0	0	0	0	0	0

L133	3	3	3	3	3	3	3
L134	3	3	3	3	3	3	3
L135	4	4	4	4	4	4	4
L136	4	4	4	4	4	4	4
L137	0	0	0	0	3	3	3
L138	2	4	4	5	5	1	14
L139	0	0	0	0	2	2	2
L140	4	6	6	6	6	6	6
L141	2	3	3	3	3	3	6
L142	9	9	9	9	9	9	9
Разом	507.5	585.5	598.5	589.5	645	679.5	735

Таблиця Б.2.

Числові дані щодо складових індикаторів демократичних виборів «де-юре» в Україні (2004–2014 рр.) [200; 205; 207–221; 223; 305; 324; 331].

Позначення	2004	2004-3 тур	2006	2007	2010	2012	2014 през.	2014 парл.
L1	30	30	30	30	30	30	30	30
L2	5	5	5	5	5	5	5	5
L3	5	5	5	5	5	5	5	5
L4	10	10	10	10	10	10	10	10
L5	5	5	5	5	5	5	5	5
L6	5	5	3	3	5	3	5	3
L7	5	5	5	5	5	5	5	5
L8	7	7	7	0	7	7	7	7
L9	88	90	90	90	90	90	90	90
L10	3	3	3	3	3	3	3	3
L11	5	5	5	5	5	5	5	5
L12	3	3	3	3	3	3	3	3
L13	2	2	4	4	4	4	4	4
L14	3	3	3	0	0	0	0	0
L15	8	9	9	0	0	0	0	0
L16	2	2	2	2	2	2	2	2
L17	6	6	6	6	6	6	6	6

L18	6	6	6	6	6	6	6	6
L19	0	0	3	3	0	3	0	3
L20	4	4	4	4	4	4	4	4
L21	0	0	0	3	4	4	4	4
L22	0	0	1	3	3	3	3	3
L23	3	3	3	3	3	3	3	3
L24	3	3	3	3	3	3	3	3
L25	0	0	3	3	3	3	3	3
L26	50	50	50	50	50	50	50	50
L27	5	5	5	5	5	5	5	5
L28	4	4	5	5	5	5	5	5
L29	5	5	5	5	5	5	5	5
L30	50	50	50	50	50	50	50	50
L31	2	2	2	2	2	2	2	2
L32	2	2	2	2	2	2	2	2
L33	2	2	2	2	2	2	2	2
L34	2	2	2	2	2	0	2	2
L35	1	1	1	1	1	0	1	1
L36	2	2	2	2	2	0	2	2
L37	1	1	1	1	1	0	1	1
L38	2	2	2	2	2	2	2	2
L39	2	2	2	2	2	2	2	2
L40	2	2	2	2	2	2	2	2
L41	3	3	3	3	3	3	3	3
L42	25	25	25	25	25	25	25	25
L43	50	50	50	50	50	50	50	50
L44	10	10	10	10	10	10	10	10
L45	10	10	10	10	10	10	10	10
L46	0	5	0	0	0	0	0	0
L47	4	4	4	4	4	4	4	4
L48	30	30	30	30	30	30	30	30
L49	4	4	4	4	4	4	4	4
L50	4	4	4	4	4	4	4	4
L51	4	4	4	4	4	4	4	4
L52	4	4	4	4	4	4	4	4

L53	13	13	13	13	13	10	10	10
L54	0	0	0	0	0	0	0	0
L55	6	6	0	0	6	6	6	6
L56	0	0	0	0	0	0	0	0
L57	0	0	1	1	1	1	1	1
L58	1	1	0	0	0	0	0	0
L59	0	0	0	0	0	0	0	0
L60	4	4	0	0	0	0	0	0
L61	1	1	1	1	1	1	1	1
L62	4	4	4	4	4	4	4	4
L63	2	2	2	2	2	2	2	2
L64	3	3	3	3	3	3	3	3
L65	1	1	1	1	1	1	1	1
L66	0	0	3	3	0	0	0	0
L67	3	3	3	3	3	3	3	3
L68	3	3	3	3	3	0	0	0
L69	10	10	0	0	10	0	10	0
L70	0	0	10	10	0	10	0	10
L71	10	10	10	10	10	10	10	10
L72	4	4	4	4	4	4	4	4
L73	3	3	3	3	3	3	3	3
L74	3	3	3	3	3	3	3	3
L75	2	2	2	2	2	2	2	2
L76	0	0	0	0	0	0	0	0
L77	2	2	2	2	2	2	2	2
L78	15	15	0	0	0	0	0	15
L79	15	15	15	15	15	15	15	0
L80	0	0	4	4	4	4	4	4
L81	3	3	3	3	3	3	4	4
L82	3	3	3	3	3	3	3	3
L83	4	4	4	4	4	4	4	4
L84	0	0	0	0	0	0	0	0
L85	0	0	0	0	0	0	0	0
L86	4	4	4	4	4	4	4	4
L87	3	3	3	3	3	3	3	3

L88	2	2	3	3	2	3	3	3
L89	3.5	3.5	3.5	3.5	3.5	3.5	3.5	3.5
L90	2	2	2	2	2	2	2	2
L91	3.5	3.5	3.5	3.5	3.5	3.5	3.5	3.5
L92	1.5	1.5	1.5	1.5	1.5	1.5	1.5	1.5
L93	0.5	0.5	0.5	0.5	0.5	0.5	0.5	0.5
L94	1.5	1.5	1.5	1.5	1.5	1.5	1.5	1.5
L95	2	2	2	2	2	2	2	2
L96	0	0	0	0	0	0	0	0
L97	0	0	2	2	0	0	0	4
L98	2.5	2.5	2.5	2.5	2.5	2.5	2.5	2.5
L99	2.5	2.5	2.5	2.5	2.5	2.5	2.5	2.5
L100	0	0	0	0	0	0	0	0
L101	2	2	2.5	2.5	2.5	2.5	2.5	2.5
L102	2	2	2	2	2	2	2	2
L103	1	1	1	1	1	1	1	1
L104	1	1	1	1	1	1	1	1
L105	3	3	2	2	3	3	3	3
L106	3	3	3	3	3	3	3	3
L107	2	2	2	2	2	2	2	4
L108	1	1	1	1	1	1	1	1
L109	1	1	1	1	1	1	1	1
L110	1	1	1	1	1	1	1	1
L111	1.5	1.5	1.5	1.5	1.5	1.5	1.5	1.5
L112	2	2	2	2	2	2	2	2
L113	2	2	2	2	2	2	2	2
L114	10	10	15	15	10	15	15	15
L115	1	1	1	1	1	1	1	1
L116	0	0	0	0	0	0	0	0
L117	1	1	1	1	1	1	1	1
L118	1	1	1	1	1	1	1	1
L119	1	1	1	1	1	1	1	1
L120	1	1	1	1	1	1	1	1
L121	30	30	30	30	30	30	30	30
L122	4	4	4	4	4	4	4	4

L123	3	3	3	3	3	3	3	3
L124	0	0	0	0	0	0	0	0
L125	3	3	3	3	3	3	3	3
L126	0	0	0	0	0	0	0	0
L127	1	1	1	1	1	3	1	3
L128	5	5	5	5	5	5	5	5
L129	0	0	0	0	0	0	0	0
L130	3	3	3	3	3	3	3	3
L131	0	2	0	2	0	0	0	0
L132	0	0	3	3	0	3	3	3
L133	3	3	3	3	3	3	3	3
L134	3	3	3	3	3	3	3	3
L135	4	4	4	4	4	4	4	4
L136	4	4	4	4	4	4	4	4
L137	3	3	3	3	3	3	3	3
L138	10	10	11	11	10	10	6	6
L139	2	2	2	2	2	2	2	2
L140	6	6	10	10	8	10	8	10
L141	9	9	9	9	9	9	9	9
L142	9	9	9	9	9	9	9	9
Разом	771	781	779.5	767.5	762.5	768.5	762.5	773.5

Таблиця Б.3.

Числові дані щодо складових індикаторів демократичних виборів «де-факто» в Україні (1998-2007 рр.) [5–8; 128; 132; 228–230; 237-253; 257-259; 285; 373–375; 399; 406; 410; 417; 557; 558].

Позначення	1998	1999	2002	2004	2004-3 тур	2006	2007
F1	9	6	9	0	9	12	9
F2	12	6	9	0	12	12	12
F3	2	6	3	6	6	6	6
F4	10	10	14	5	10	15	15
F5	27	17.5	12	0	27	27	18
F6	–	–	7.5	10	10	10	10

F7	–	7.5	10	2.5	10	7.5	7.5
F8	15	15	10	0	15	15	20
F9	–	–	–	0	6	4.5	6
F10	–	–	3	0	6	8	–
F11	–	5	5	2.5	2.5	2.5	0
F12	–	3.5	2.5	2	2	2.5	0
F13	–	3.5	3.5	2	2	2	0
F14	6	6	6	6	6	6	6
F15	25	18	10	0	25	25	25
F16	7.5	5	7.5	10	7.5	10	10
F17	23	23	23	12	23	23	23
F18	–	5	5	5	5	5	5
F19	–	5	5	5	5	5	5
F20	–	5	5	5	5	5	5
F21	2	2	3	3	4	4	3
F22	2	2	3	3	4	4	3
F23	2	2	3	3	4	4	3
F24	4	4	4	4	4	4	3
F25	25	37	17	17	37	25	37
F26	20	20	20	20	20	20	20
F27	2	2	–	0	–	–	–
F28	2	2	–	0	–	–	–
F29	2	0	–	0	–	–	–
F30	–	1	–	1	–	–	–
F31	10	10	5	10	–	10	5
F32	30	30	30	30	30	30	30
F33	7	7	5	7	7	7	7
F34	7	3.5	2.5	2	7	7	7
F35	14	10	7	0	15	15	10
F36	10	7	7	0	15	15	10
F37	–	10	10	2.5	10	10	7.5
F38	7.5	5	3.5	0	7.5	7.5	7.5
F39	5	5	2	3.5	3.5	3.5	5
F40	3	3	2	3	3	2	2
F41	–	–	–	1.5	1.5	2	2

F42	1	1	1	0	2	2	0
F43	2	1	1	2	2	0	2
F44	1	0	0.5	0	0	0	0
F45	1	0.5	0.5	0.5	1	1	1
F46	1	0	0.5	0	0	0	0
F47	2	2	2	2	2	2	2
F48	6.5	5	10	3.5	10	10	10
F49	10	10	15	5	15	15	15
F50	6	6	6	1	4	5	6
F51	5	5	5	0	5	5	3.5
F52	5	5	5	5	5	5	5
F53	5	5	5	3.5	5	3.5	5
F54	3	3	3	2	3	3	2
F55	3	3	3	2	3	3	2
F56	4	4	4	0	3	4	4
F57	4	4	4	4	4	4	4
F58	4	4	4	0	3	3	3
F59	5	5	5	5	5	5	5
F60	–	0	0	5	10	10	10
F61	4.5	4.5	2.5	0	4.5	5	5
F62	4.5	4.5	2.5	0	4.5	5	5
F63	–	5	5	7.5	7.5	7.5	10
F64	–	15	15	10	15	15	15
F65	6	6	6	6	0	9	0
F66	0	0	0	8	0	8	8
F67	0	0	0	0	0	0	0
Разом	374.5	408	379.5	255.5	480	503	467

Таблиця Б.4.

Числові дані щодо складових індикаторів демократичних виборів «де-факто» в Україні (2010–2014 рр.) [129–131; 226; 227; 231–233; 235; 25–4256; 260–262; 281–284; 405; 415; 416; 501; 502; 507].

Позначення	2010	2012	2014 през.	2014 парл.	2014 през.	2014 парл.
------------	------	------	---------------	---------------	---------------	---------------

					(без.Д)	(без.Д)
F1	9	6	9	9	12	12
F2	9	6	6	6	12	12
F3	6	6	6	6	6	6
F4	15	15	15	15	15	15
F5	18	18	35	27	35	27
F6	10	10	10	10	10	10
F7	7.5	7.5	10	10	10	10
F8	15	10	15	15	20	20
F9	6	4.5	6	6	6	6
F10	–	–	–	–	–	–
F11	3.5	5	7.5	7.5	10	10
F12	3.5	5	5	5	5	5
F13	3.5	5	5	5	5	5
F14	6	6	6	6	6	6
F15	25	18	25	25	25	25
F16	10	7.5	7.5	7.5	7.5	7.5
F17	23	23	23	23	23	23
F18	5	5	5	5	5	5
F19	5	2.5	5	5	5	5
F20	5	2.5	5	5	5	5
F21	3	3	3	3	3	3
F22	3	3	3	3	3	3
F23	3	3	4	4	4	4
F24	4	4	4	4	4	4
F25	37	37	37	37	37	37
F26	20	20	20	20	20	20
F27	–	–	–	–	–	–
F28	–	–	–	–	–	–
F29	–	–	–	–	–	–
F30	–	–	–	–	–	–
F31	10	10	10	7.5	10	7.5
F32	30	30	30	30	30	30
F33	7	7	7	7	7	7
F34	7	2.5	7	7	7	7

F35	10	5	20	20	20	20
F36	5	0	20	15	20	15
F37	2.5	7.5	10	10	10	10
F38	7.5	2.5	7.5	5	7.5	5
F39	2	3.5	5	5	5	5
F40	3	2	3	2	3	2
F41	2	2	2	2	2	2
F42	0	0	3	3	3	3
F43	0	0	2	1	2	1
F44	0	0	0	0	0	0
F45	1	1	1	1	1	1
F46	0	0	0	0	0	0
F47	2	2	2	2	2	2
F48	10	10	10	10	10	10
F49	15	15	15	15	15	15
F50	6	4	6	6	6	6
F51	5	2.5	5	3.5	5	3.5
F52	5	5	5	5	5	5
F53	5	3.5	5	5	5	5
F54	2	3	3	3	3	3
F55	2	3	3	3	3	3
F56	3	3	4	4	4	4
F57	4	4	4	4	4	4
F58	3	3	4	4	4	4
F59	5	5	5	5	5	5
F60	5	5	10	10	10	10
F61	5	5	5	5	7	7
F62	5	5	5	5	7	7
F63	10	10	10	10	10	10
F64	10	10	15	15	15	15
F65	12	9	12	12	12	12
F66	0	0	0	0	0	0
F67	0	0	0	0	0	0
Разом	456	412.5	532.5	511	553	531.5